

ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტი
ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის დეპარტამენტი

რეზო ტაკიძე

„ქობულეთის ქვეყანა“

(ისტორიულ–არქეოლოგიური გამოკვლევა)

არქეოლოგიის დოქტორის აკადემიური ხარისხის მოსაპოვებლად
წარდგენილი დისერტაცია

სპეციალობა: არქეოლოგია

სამეცნიერო ხელმძღვანელი:
ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი,
პროფესორი ნანა ხახუტაიშვილი

ბათუმი

2020

შინაარსი

შესავალი-----	4
1. ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიულ–გეოგრაფიული დახასიათება -----	8
ისტორიული დახასიათება -----	8
გეოგრაფიული დახასიათება -----	21
ფლორა და ფაუნა -----	27
2. წყაროები და ისტორიოგრაფია -----	31
წყაროები -----	31
ისტორიოგრაფია -----	35
თავი I. „ქობულეთისქვეყანა“ წინაისტორიულ ხანაში -----	49
§1. ნეოლითის ხანა -----	52
§2. ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა -----	65
მიკრორეგიონისენეოლითური კულტურა -----	66
ადრებრინჯაოს ხანა-----	72
შუა ბრინჯაოს ხანა -----	91
§3. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა-----	99
§4. ქობულეთის „ქვეყანა“ რკინის მეტალურგიის უძველესი კერა -----	108
თავი II . ქობულეთის „ქვეყანა“ ბერძნული და კოლხური ცივილიზაციების	
საკონტაქტო ზონა -----	132
მდ. ჩოლოქისა და მდ. ოჩხამურის აუზი -----	135
პეტრა-ციხისძირი და შავი ზღვის აკვატორია -----	138
ქობულეთის მუზეუმში დაცული და გამოუქვეყნებელი ახალი მასალები -----	141

თავი III . „ქობულეთის ქვეყანა“ ადრეულ შუასაუკუნეებში -----	160
პეტრა–ციხისძირი -----	161
ალამბრის ციხე -----	164
ელიას ციხე -----	167
ახალი ცნობები აჭის ციხიდან -----	173
ახალი ცნობები თეთროსნის ეკლესიის შესახებ-----	177
თავი IV „ქობულეთის ქვეყანა“ განვითარებულ შუასაუკუნეებში-----	180
ახალი მასალები ხინოწმინდის ნასაყდრალიდან-----	180
ახალი ცნობები აჭყვისთავის ნატაძრალიდან -----	183
ახალი ცნობები სამების ნასაყდრალიდან-----	186
გზები და საგზაო ნაგებობები -----	190
დასკვნები-----	197
გამოყენებული ლიტერატურა -----	203
ტაბულების აღწერილობა-----	230
ტაბულები-----	235

შესავალი

თემის აქტუალობა. ნაშრომში წარმოდგენილია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი მიკრორეგიონის, პირობითად „ქობულეთის ქვეყნის“ ისტორიულ-არქეოლოგიური გამოკვლევა უძველესი დროიდან განვითარებული შუა საუკუნეების ჩათვლით.

ქობულეთი ჩვენი ქვეყნის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი რეგიონთაგანია და ისტორიული კოლხეთის ნაწილს წარმოადგენს. არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას მოპოვებული მასალების და შემთხვევითი აღმოჩენების დღეისათვის დასტურდება მიკრორეგიონის ცხოვრებისა და განვითარების უწყვეტობა და მისი გარკვეული წვლილი მთლიანად მხარის ისტორიულ-კულტურულ განვითარებაში.

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ფართო, ყოველმხრივ კვლევას საფუძველი ჩაეყარა XX საუკუნის 60-იან წლებში, როდესაც 1958 წელს რეგიონში, კერძოდ ბათუმში დაარსდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მრავალ-პროფილიანი ინსტიტუტი, რომელიც დღეს აკად. ნიკო ბერძენიშვილის სახელს ატარებს.

რეგიონში კვლევების განსახორციელებლად, აჭარისა და მიმდებარე მხარეების შესასწავლად ინსტიტუტის თანამშრომლებმა არაერთი ფართომასშტაბიანი ექსპედიცია ჩაატარა: ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიის, ფოლკლორის, დიალექტოლოგიის, სოციოლოგიის მიმართულებით; შეგროვდა უმნიშვნელოვანესი მასალა და შეიქმნა პირველწყაროების ფასდაუდებელი ფონდები, გამოქვეყნდა ასობით სამეცნიერო ნაშრომი და სტატია.

ჩვენი საკვლევი მიკრორეგიონის ისტორია, ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტისა და ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის მრავალწლიანი მუშაობის შედეგად გამდიდრდა ისტორიული, არქეოლოგიური, ეთნოლოგიური, ლინგვისტური და სხვა სახის მასალებით; მათ, შორის მნიშვნელოვანია არქეოლოგიური მიმართულება, რომელიც ჩვენი თვალსაზრისით, შედარებით კარგადაა წარმოდგენილი. თუმცა, გარკვეული პერიოდები, ჩვენი მოსაზრებით, საჭიროებდა უფრო ღრმა და საფუძვლიან შესწავლას. ამასთან, უნდა აღინიშნოს, რომ ზოგიერთი ეტაპი თითქმის გამოუკვლეველი დარჩა. ჩვენი მიზანია აღნიშნული ხარვეზების შევსება ახალი მასალით და რეგიონის ისტორიის შეუსწავლელი ეტაპების გამოკვლევა.

უნდა აღნიშნოს, რომ ქობულეთის „ქვეყნის“ შესწავლას საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპოდენტმა დავით ხახუტაიშვილმა სპეციალური გამოკვლევა მიუძღვნა. სამწუხაროდ დიდმა მეცნიერმა ამ მიკრორეგიონის მხოლოდ ერთი მონაკვეთის ისტორიის შესწავლა და გამოქვეყნება მოასწრო (მოულოდნელი გარდაცვალების გამო). ამასთან, მის მიერ მომზადებული მონოგრაფიის გამოქვეყნებიდან თითქმის სამ ათეულ წელზე მეტი პერიოდი გავიდა.

კვლევის მიზანი. სადისერტაციო ნაშრომის მიზანია გამოიკვეთოს ქობულეთის, როგორც მიკრორეგიონის წვლილი და მონაწილეობა მხარის ისტორიული განვითარების თითოეულ ეტაპზე, რომელიც ეყრდნობა, როგორც გამოქვეყნებულ, ასევე, გამოუქვეყნებელ ახალ მასალას.

ჩვენ მიზნად დავისახეთ გავაგრძელოთ მეცნიერის მიერ დაწყებული საქმე, გავამდიდროთ ახალი მასალით მის მიერ გამოკვლეული პერიოდი, ასევე, შევისწავლოთ ამ მიკრორეგიონის განვითარების მომდევნო ეტაპები.

სიახლე და მნიშვნელობა. წინამდებარე ნაშრომის მომზადებისას ვიხელმძღვანელებთ, ქობულეთის „ქვეყნის“ შესახებ დაგროვილი მეტად მდიდარი მასალით, რომელიც ერთ-ერთი მთავარი ფაქტორი გახდა საფუძველიანად გაგვეფართოვებინა და განგვებილა ცალკეული პერიოდების შესწავლისას წამოჭრილი საკითხები. ნაშრომში, ასევე, წარმოდგენილი და შესწავლილია ჩვენს მიერ აღნიშნულ მიკრორეგიონში ჩატარებული ბოლოდროინდელი ექსპედიციების დროს გამოვლენილი ძეგლები და ახალი მასალები, რომლებიც შეავსებენ ჩვენ ცოდნას აღნიშნული მხარის შესახებ.

სადისერტაციო ნაშრომში უახლესი მონაცემების საფუძველზე წარმოდგენილია აღნიშნული მიკრორეგიონის მოსახლეობის სამეურნეო, სოციალური და კულტურული განვითარების ზოგიერთი მხარის მონოგრაფიული შესწავლის მცდელობა, რომელიც საინტერესო და საჭირო შენაძენი გახდება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს წარსულის კვლევითა და ისტორიით დაინტერესებული მკვლევართათვის და ფართო საზოგადოებისათვის.

ნაშრომის სტრუქტურა და მოცულობა. სადისერტაციო ნაშრომი - ქობულეთის „ქვეყანა“- მოიცავს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი მიკრორეგიონის

ისტორიულ-არქეოლოგიურ გამოკვლევას უძველესი დროიდან განვითარებული შუასაუკუნეების ჩათვლით.

სადისერტაციო ნაშრომის სტრუქტურას განსაზღვრავს კვლევის მიზნები და ამოცანები. სადისერტაციო ნაშრომი შედგება შესავალის, ისტორიულ-გეოგრაფიული დახასიათების, წყაროებისა და ისტორიოგრაფიის, ოთხი თავის, 4 პარაგრაფის და ზოგადი დასკვნებისგან. ნაშრომს თან ერთვის გამოყენებული ლიტერატურის სია, გრაფიკული და ფოტო მასალა. სადისერტაციო ნაშრომი კომპიუტერულად ნაბეჭდი (დასკვნების, გრაფიკული და ფოტო ილუსტრაციების გარეშე) 196 გვერდისაგან შედგება.

შესავალში დასაბუთებულია საკვლევი პრობლემის აქტუალობა, განსაზღვრულია კვლევის მიზანი. მოცემულია ნაშრომის მეცნიერული სიახლე და მისი მნიშვნელობა.

1. ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიულ-გეოგრაფიული დახასიათება:

შედგება სამი ქვეთავისაგან, სადაც წარმოდგენილია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი მიკრორეგიონის, ქობულეთის „ქვეყნის“ – მოკლე ისტორიული დახასიათება, მოკლე გეოგრაფიული დახასიათება და ქობულეთის „ქვეყნის“ ფლორა და ფაუნა.

2. წყაროები და ისტორიოგრაფია:

მოიცავს ორ ქვეთავს. პირველში წარმოდგენილია ქობულეთის „ქვეყნის“ შესახებ არსებული წყაროები, მეორეში მოცემულია მიკრორეგიონის შესწავლის ისტორიოგრაფია.

თავი I. ქობულეთის „ქვეყანა“ წინაისტორიულ ხანაში:

შედგება 4 პარაგრაფისაგან: 1 პარაგრაფში განხილულია ნეოლითის ხანა, სადაც წარმოდგენილია ახალი ცნობები და მასალები სოფელ ქობულეთის ადრენეოლითური დასახლებიდან; მე-2 პარაგრაფი – ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა- მოიცავს მიკრორეგიონის ენეოლითური კულტურის ახალ მასალებს, ადრებრინჯაოს ხანის ახალ მასალებს და ისპანის ტორფქვეშა დასახლების მიმოხილვას. აქვე წარმოდგენილია შუა ბრინჯაოს ხანის ახალი აღმოჩენები; მე-3 პარაგრაფში – გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა – მოცემულია ნამჭედურის დასახლება და ახალი მასალები ფიჭვნარის დიუნებიდან; მე-4 პარაგრაფში – ქობულეთის „ქვეყანა“ რკინის

მეტალურგიის უძველესი კერა - წარმოდგენილია ადრე გამოვლენილი ძეგლების მიმოხილვის პარალელურად ჩვენს მიერ გამოვლენილი ახალი ძეგლი „ჯიხანჯურიV“.

თავი II . ქობულეთის „ქვეყანა“ ბერძნული და კოლხური ცივილიზაციების საკონტაქტო ზონა:

მოიცავს აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ერთ-ერთ გამორჩეულ მიკრორეგიონს, რომელიც ანტიკური ხანისათვის ფიჭვნარისა და მისი შემოგარენით წარმოადგენდა მსოფლიო ისტორიული პროცესებში მონაწილე მხარეს. ამ თავში წარმოვადგენთ ადრე და ახლად გამოვლენილ მასალებს, რომლებიც წარმოაჩენს მიკრორეგიონის ურთიერთობებს გარე სამყაროსთან. ადრე გამოვლენილი ძეგლის დახასიათების კვალდაკვალ, მდ. ჩოლოქისა და მდ. ოჩხამურის აუზში და შავი ზღვის აკვატორიაში აღმოჩენილი ახალი მასალები კიდევ ერთხელ ადასტურებს კოლხეთის საერთაშორისო ეკონომიკურ და კულტურულ კავშირ-ურთიერთობებს ბერძნულ სამყაროსთან.

თავი III . „ქობულეთის ქვეყანა“ ადრეულ შუასაუკუნეებში:

მოიცავს ადრეული შუასაუკუნეების ძეგლებს, რომლებიც შედარებით ნაკლებად არის შესწავლილი. შეიძლება ითქვას, რომ პეტრა-ციხისძირის გარდა აქ ეს საქმე მეტწილად დაზვერვასა თუ მცირე გათხრას არ გასცილებია; მწირია მიკრორეგიონის წარმოდგენილი პერიოდის შემსწავლელ მკვლევართა რიცხვი და სათანადოდ, ისტორიოგრაფია. ჩვენ შევეცადეთ ამ ხარვეზის შევსება.

თავი IV „ქობულეთის ქვეყანა“ განვითარებულ შუასაუკუნეებში:

წარმოდგენილია მიკრორეგიონის განვითარებული შუასაუკუნეების ძეგლებზე გამოვლენილი ახალი მასალებით, მათ შორისაა ახალი ცნობები ხინოწმინდიდან; ასევე, მიმოვიხილეთ ისეთ ძეგლებს, რომლებიც შედარებით ნაკლებად არის ისტორიული თვალსაზრისით შესწავლილი. ახალი ცნობებით გავამდიდრეთ „ქობულეთის ქვეყნის“ გზებთან და საგზაო ნაგებობებთან დაკავშირებული ადრე გამოთქმული მოსაზრებები.

დასკვნით ნაწილში მოკლედ არის წარმოდგენილი ზემოთ ჩამოთვლილ საკითხებზე კვლევის შედეგად მიღებული ძირითადი შედეგები.

1. „ქობულეთის ქვეყნის“ ისტორიულ-გეოგრაფიული დახასიათება

ისტორიული დახასიათება. სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს წარმოდგენილი მიკრორეგიონი - ქობულეთის „ქვეყანა“, ჩვენი ქვეყნის ისტორიის კვლევისათვის გამორჩეულად საინტერესოა. ქობულეთის „ქვეყნის“ ნივთიერი კულტურა, რომლის მეცნიერულ შესწავლასაც ქართველ და უცხოელ მეცნიერ-არქეოლოგთა არაერთი თაობის შრომა უდევს საფუძვლად, ქრონოლოგიურად მოიცავს სხვადასხვა ისტორიულ პერიოდს.

„ქვეყანა“ ქობულეთის ისტორიულ-გეოგრაფიული განსაზღვრისათვის მეტად მნიშვნელოვან დებულებას ავითარებს საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტი დ. ხახუტაიშვილი თავის ნაშრომში – „ქობულეთის „ქვეყანა“ I (ნეოლითიდან ადრეკლასობრივი ქალაქების წარმოქმნამდე). მკვლევარი წარმოგვიდგენს დებულებას „ქვეყნის“ შესახებ, რომელიც მოცემული აქვს მის მასწავლებელს, აკად. ნიკო ბერძენიშვილს, „მცირე ქვეყნის“ ისტორიულ-გეოგრაფიული შესწავლის მნიშვნელობის განსაზღვრისას: „საქართველო, ერთიანობის ხანაშიც კი, ცალკეული „ქვეყნების“ კრებულს წარმოადგენდა. თითოეული მცირე „ქვეყანა“, თავის მხრივ, კიდევ უფრო მცირე „ქვეყნისაგან“ (ხევი, ველის იზოლირებული ნაწილი და ა.შ.) შედგებოდა, რომელსაც საშინაო და საგარეო ფაქტორთა გადახლართვის თავისებურებების მიხედვით განვითარებისა თუ დაცემის საკუთარი გზა გააჩნდა“ [ბერძენიშვილი ნ., 1989:10; ხახუტაიშვილი დ., 1995:7].

ჩვენი შესასწავლი მიკრორეგიონის ლოკალიზაციას შემდეგი სახით წარმოადგენდა დ. ხახუტაიშვილი: „ქობულეთის „ქვეყანა“ პირობითი სახელდება სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს იმ მიკრორეგიონისა, რომელიც კინტრიშ-ჩოლოქის ორმდინარეთის ტერიტორიას შეიცავს თავისი მთითა და ბარით. აქაური ჰიდროქსელი მიითვლის მდ.კინტრიშისა და მისი მთავარი შენაკადის კინკიშას, მდ. აჭყვას და მის შენაკადებს (განისგული, აჭყვანკალა, საკალმახე და ა.შ.), მდ. ჩოლოქსა და მდ. ოჩხამურს შენაკადებით, მდ. დეხვას და სხვა მცირე დედეებს“ (ტაბ. 2) [ხახუტაიშვილი დ., 1995:7].

კვლევის პროცესში ვიხელმძღვანელებთ თანამედროვე ქობულეთის საზღვრებში არსებულ ტერიტორიაზე გამოვლენილი და დაცული მასალებით.

ქობულეთი აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის, ჩრდილოეთ ნაწილში მდებარეობს. სამხრეთით ესაზღვრება ქალაქი ბათუმი და ხელვაჩაურისა და ქედის მუნიციპალიტეტები, ხოლო აღმოსავლეთით - შუახევის მუნიციპალიტეტი. დასავლეთით აკრავს შავი ზღვა (ტაბ.1 – 1, 2).

დ. ხახუტაიშვილი ქობულეთის „ქვეყანას“ ისტორიულ-გეოგრაფიულ მიკრორეგიონად ახასიათებს და აღნიშნავს, რომ ის გეოგრაფიულად „ჩაკეტილი“ უბანია, რომელსაც სამხრეთიდან და აღმოსავლეთიდან აჭარა-იმერეთის მთები შემოსაზღვრავს, დასავლეთიდან – შავი ზღვა, ხოლო ჩრდილოეთიდან – ჩოლოქისა და ნატანების მდინარეთა წყალგამყოფი ბორცვების მწკრივი აჭარისწყლის სათავეებთან, ვიდრე ნატანების მისადგომებამდე [ხახუტაიშვილი დ., 1995:7].

ქობულეთის „ქვეყანა“ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის ერთი წამყვანი რეგიონთაგანია, რომლის ადრეული პერიოდი (უძველესი დროიდან – ანტიკური ხანის ჩათვლით) არქეოლოგიურად შედარებით უკეთაა შესწავლილი. ამ მიკროქვეყნის ნივთიერი კულტურა მიითვლის როგორც ნეოლითს [გოგიტიძე, 1982:29-33], ისე, განსაკუთრებით, ადრე და გვიანბრინჯაოს ხანას, აგრეთვე ადრერკინის პერიოდის ძეგლებს, რომელთა შორისაა ნამჭედურის ეტალონური ნამოსახლარი [ხახუტაიშვილი დ., 1995:3, ხახუტაიშვილი დ., 1986], ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ძეგლებს [კახიძე 1975], პეტრა-ციხისძირის რომაული ხანის კომპლექსს [ინაიშვილი ნ.,1993]. ამ ძეგლების დიდი ნაწილის შესწავლა ათეული წლების განმავლობაში მიმდინარეობდა და დღესაც გრძელდება. სამწუხაროდ, საკმაოდ მცირე მამტაბითაა შესაწავლილი, – იშვიათი გამონაკლისების გარდა, – რეგიონის მომდევნო პერიოდის, ადრეული და განვითარებული შუა საუკუნეების ძეგლები.

ქობულეთის „ქვეყანაში“ გამოვლენილი უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, დღეისათვის გვიანი მეზოლითისა [გოგიტიძე 2007ა:113-120] და ადრეული ნეოლითის [გოგიტიძე 1978: 138] ხანიდან არის დადასტურებული. ძეგლთა უმეტესობა რეგიონის ბარის ზონაშია გამოვლენილი, ძირითადად, მთისწინეთში. თანადროული ნამოსახლარები უშუალოდ ზღვისპირა დაბლობზეც უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ისინი, როგორც ჩანს, ზღვის ტრანსგრესიის შედეგად, ალუვიური დანალექებისა და ტორფის სქელი შრით არის დაფარული 20-30 მ-ის სიღრმეზე [ჯანელიძე 1973:12]. აღნიშნული პერიოდის ნამოსახლარები, როგორც წესი, მდინარისპირა ტერასებზე და ბორცვებზეა განლაგებული და, ამდენად, ე.წ. „გორა-ნამოსახლარების“ ტიპს მიეკუთვნებიან. „გორა-ნამოსახლარები“ გამოვლენილია ჯიხანჯურის [გოგიტიძე1974:4-29], ჩოლოქის, ხუცუბნის [გოგიტიძე1978:3-16], ჩაისუბნის, სახალვაშოს, კოხის, კვირიკეს [გოგიტიძე1973:38-73] და სოფ. ქობულეთის [გოგიტიძე1975:51-78] ძეგლებზე.

ვარაუდობენ, რომ ქობულეთ-ხუცუბნის ჯგუფის ნეოლითური ნამოსახლარები [გოგიტიძე 2007ბ:121-127], რომლებზეც, როგორც ჩანს, ცხოვრება საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში მიმდინარეობდა, მიეკუთვნებოდა შედარებით დამჯდარ, ბინადარ

მოსახლეობას, რომელიც მისდევდა შემგროვებლობას, ნადირობასა და მეთევზეობას, საფუძველი ეყრებოდა მიწათმოქმედებას [გოგიტიძე, 2007გ:128-134].

მიკრორეგიონის ქვის ხანის სადგომები თუ ნამოსახლარები ძირითადად გვიან-მეზოლითურ-ადრენეოლითურ კულტურებს წარმოადგენენ [გოგიტიძე, 2007:113]. მსოფლიოს სხვადასხვა რეგიონში არაერთგვაროვნად თარიღდება როგორც მეზოლითი, ისე ნეოლითი. მეზოლითი ევროპაში ძვ.წ. IX-VI ათასწლეულებს მოიცავს, ხოლო აღმოსავლეთში - ძვ.წ. X-VII ათასწლეულებს [Монгайт, 1973:172]. რაც შეეხება საქართველოს მეზოლითურ კულტურას, იგი ძვ.წ. XII-IX ათასწლეულებში თავსდება [საქართველოს არქეოლოგია, 1991:196].

მეზოლითისა და ნეოლითის ეპოქებში ყველაზე მჭიდროდ დასახლებული რეგიონია დასავლეთ ამიერკავკასია. როგორც ჩანს, სწორედ კავკასიის ამ რეგიონში უნდა დაწყებულიყო ადრეული მეზოლითური კულტურის ჩამოყალიბების პროცესი [ჯაფარიძე, 1991:37]. და მართლაც, აღნიშნული კულტურის ძეგლები სწორედ დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზეა გამოვლენილი [გოგიტიძე, 2007:114].

მიკრორეგიონში აღმოჩენილი ყველა ნამოსახლარი თუ სადგომი ღია ტიპისაა და განლაგებულია ტერასებზე თუ გორაკ-ბორცვებზე. დახურული ტიპის ნამოსახლართა მკვიდრნი ცხოვრების მნიშვნელოვან ნაწილს გამოქვაბულებში, ეხებსა და ფარდულებში ატარებდნენ და თავსაც ამგვარად იცავდნენ ნადირთა თუ მომხდურთა თავდასხმებისაგან. ჩანს, რომ საცხოვრისების გასამართი ადგილი საგანგებოდ იყო შერჩეული. გათვალისწინებული იყო ტყის, მდინარისა თუ ღელის სიახლოვე, ზოგჯერ თვით ტერასისა თუ ბორცვის სიმაღლე და მისი დაცვის შესაძლებლობანი. ასეთი არჩევანი ადამიანს უქმნიდა ცხოვრებისათვის შედარებით უკეთეს პირობებს: მდინარე თუ ღელე თევზჭერის გარანტიას იძლეოდა. ამასთან, თითქმის ყველა ნამოსახლარზე თუ სადგომზე ფიქსირებულია წყაროს წყლისა თუ წყალსადენის არსებობა. რაც შეეხება ტყეს, ის ნადირობისა და შემგროვებლობის საშუალებას იძლეოდა [გოგიტიძე, 2007:114]. წარმოდგენილი პერიოდის რეგიონის ზღვისპირეთის ტერასები და გორაკ-ბორცვოვანი ზოლი საცხოვრისად უკვე გამოყენებულია [ჯაფარიძე, 1991:38]. ამისი მოწმობაა მიკრორეგიონში გამოვლენილი ძეგლები:

კვირიკეს ნამოსახლარი, რომელიც მდებარეობს ქალაქ ქობულეთიდან 6-კმ-ზე, მდ. კინკიშას მარჯვენა ნაპირის ტერასაზე, რომლის სიმაღლე ზღვის დონიდან 170-210 მ. აღწევს. ს. გოგიტიძე აღნიშნავს, რომ ძეგლი ღია ტიპის ნამოსახლარს წარმოადგენს, სადაც უძრავი კულტურული ფენა გადარჩენილი არ არის. აქ მოპოვებული მასალა შედგება კაჟისა და ობსიდიანის მიკროლითურ ანამტვრევ-

ანატკეცებისა და ლამელა-იარაღებისაგან [გოგიტიძე 1973:38–73; გოგიტიძე 1978:44–48].

ჯიხანჯურისა და ჩოლოქის ნამოსახლარები მდებარეობენ ქობულეთის მუნიციპალიტეტში, მდ. ჩოლოქის ტერასაზე, ბორცვოვან ზოლში, ზღვის III ტერასაზე [ხახუტაიშვილი დ. 1995:20] (ზღვის დონიდან 30-35 მ.) ჯიხანჯურის ნამოსახლარს ცალ მხარეს მდ. ჩოლოქი ჩამოუდის, ხოლო მეორე მხარეს - მისი მარცხენა შენაკადი საკალმახე დეღე. უძრავი კულტურული ფენა გადარჩენილი არ არის. ნამოსახლარის ფართობი 1 ჰა აღწევს. მოპოვებულ მასალაში წამყვანია საჭრისები და საფხეკები. სხვა იარაღებიდან წარმოდგენილია სახვრეტი, ისრისპირის ფრაგმენტი და კომბინირებული იარაღი (საფხეკ-წვეტანა) [ინაიშვილი 1977:54; გოგიტიძე 1978:24–28]. ჯიხანჯურის იარაღები მიკროლითურია და მათი აბსოლიტური უმრავლესობა ლამელაზეა დამზადებული [გოგიტიძე 2007:115].

ჩოლოქ-მაკვანეთის ნამოსახლარი მდ. ჩოლოქის მარჯვენა ტერასაზეა წარმოდგენილი და უკავია 2 ჰა. ძეგლის სტრატეგრაფია დადგენილი არ არის. მასალა მსგავსია ჯიხანჯურის მონაპოვრებისა. უპირატესობა აქაც კაჟს ეკუთვნის. კოლექციაში დიდი რაოდენობითაა ანამტვრევ-ანატკეცები. დამუშავებული იარაღები (საჭრისი, საფხეკი, რეტუშირებული ლამელა) მთელი მასალის მხოლოდ 13,82% შეადგენს. სხვა იარაღებიდან აღსანიშნავია ზურგდაბლაგვებული ლამელა, ხერხისებური იარაღები, წამყვანია საფხეკები და საჭრისები. ორივე ძეგლზე მოპოვებული ინვენტარი მიკროლითურია. როგორც ირკვევა, აქაური მოსახლეობა ძირითადად ნადირობას, ველური ნაყოფის შემგროვებლობასა და მეთევზეობას მისდევდა [გოგიტიძე 1974 ა:4–33; გოგიტიძე 1974 ბ:23–30].

მიკრორეგიონის ნეოლითურ ნამოსახლართა ძეგლების შემდგომ ჯგუფში მნიშვნელოვანია კინტრიშის ხეობაში, სოფ. ხუცუბანსა და სოფ. ქობულეთში გამოვლენილი სადგომები [გოგიტიძე 1982: 29–33].

სოფ. ხუცუბნის ნეოლითური ნამოსახლარი მდებარეობს მდ. კინტრიშის მარჯვენა ტერასაზე, სოფ. ხუცუბნისა და სოფ. ქობულეთის საზღვარზე [ბერძენიშვილი 1964:7–15]; ხუცუბნის ნამოსახლარის სტრატეგრაფიული მონაცემებით დასტურდება, რომ ადამიანს პირველი საცხოვრისი აქ დელუვიურ ნიადაგებზე გაუმართავს. აქ მოპოვებული ინვენტარი 2000 ერთეულს აჭარბებს, სადაც წარმოების ნარჩენებს დიდი ადგილი უჭირავს. დასტურდება, რომ იარაღთა როგორც პირველადი, ისე მეორადი დამუშავება ძირითადად ადგილზევე ხდებოდა. იარაღის დასამზადებელ ნედლეულად აქაც კაჟი და ობსიდიანი გამოიყენებოდა. კაჟი მთელი მასალის 61,42%, ხოლო ობსიდიანი 38,58% შეადგენდა. ობსიდიანის როლის ზრდის

მიუხედავად, იარაღების დამზადებისას წამყვანი მაინც კაჟი რჩებოდა [გოგიტიძე 1982:29-33].

სოფ. ქობულეთის ნამოსახლარის არქეოლოგიური გათხრების პროცესში ნათელი გახდა, რომ ეს ნამოსახლარი თვალსაჩინო და ამასთან უნიკალური ძეგლია არა მარტო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში, არამედ ამიერკავკასიასა და საერთოდ მთელ კავკასიაში [ბერძენიშვილი 1964:7-15; გოგიტიძე 1978ა:48-66; გოგიტიძე 1978ბ:3-16; გოგიტიძე 1983:3-39; გოგიტიძე 1987:3-13].

სოფ. ქობულეთის ეტალონური ნამოსახლარი აღმოჩნდა 1960 წელს, მდ. კინტიშის მარჯვენა სანაპიროს მაღალ, გაშლილ ტერასაზე [ბერძენიშვილი 1964: 7]. ის სამი მხრიდან მიუდგომელია. ნამოსახლარის ფართობი 1 ჰა-მდე აღწევს. ეს გვიან-მეზოლითურ-ადრენეოლითური ძეგლი ყურადღებას იქცევს იმითაც, რომ აქ გადარჩენილია უძრავი კულტურული ფენები. ნამოსახლარი ღია ტიპისაა. მის ცენტრალურ ნაწილში გადარჩენილია უძრავი კულტურული ფენა მცირე და დიდი ნახშიროვანი ორმოების სახით. სოფ. ქობულეთის ნამოსახლარის უძველესი ბინადრები სარჩო-საბადებელს მონადირეობით, შემგროვებლობით და მეთევზეობით მოიპოვებდნენ. კავკასიის გვიანმეზოლითურ-ადრენეოლითური მასალები ცხად-ყოფენ, რომ ამ დროის მეურნეობაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა მეთევზეობას. საცხოვრისები გამართული იყო მდინარისპირა ტერასებზე, მღვი-მეებსა თუ ეხებში [ნებიერიძე 1978:47; Бибигов 1950:118]. გვიანმეზოლითურ-ადრე-ნეოლითურ დასახლებებზე ჩნდება თევზჭერის სრულიად ახალი საშუალებანი, რაც იძლევა რაციონში თევზის წილის გაზრდის შესაძლებლობას [ხახუტაიშვილი დ., 1995:16-17; გოგიტიძე 1977:3-18]. მეორე ჯგუფს ქმნიან მცირე ზომის ორმოები (50-ზე მეტი), რომელთა ერთ ნაწილს კიდებზე რიყის ქვები აქვთ შემოწყობილი, რაც იმის ნიშანია, რომ ამ ტიპის ორმოებში შენობის ხის სვეტები მაგრდებოდა. სვეტებისათვის განკუთვნილი ორმოების განლაგების მიხედვით ზოგიერთი ნაგებობის გეგმის განსაზღვრაც ხერხდება: მათ მომრგვალო ან ოთხკუთხედი ფორმა ჰქონიათ [გოგიტიძე 2007:117]. წარმოდგენილ ძეგლზე დახურული ტიპის უნიკალური წყალსადენი აღმოჩნდა. მას პარალელი არ ეძებნება არა მარტო საქართველოში, არამედ მთელ კავკასიაში [გოგიტიძე 2007:117]. „სოფელს“ გამაგრების სისტემაც უნდა ჰქონოდა [ხახუტაიშვილი დ., 1995:25].

მიკრორეგიონში გამოვლენილ ქვის ხანის ნამოსახლართა სიმრავლე და მათი განლაგება მდინარეთა ტერასებზე იმის მოწმობად უნდა მივიჩნიოთ, რომ მოსახლეობის ყოფაში მდინარეს განსაკუთრებული ადგილი ეკავა. რაც შეეხება წარმოდგენილი პერიოდის სადგომებს, რომლებიც უშუალოდ ზღვისპირა ზოლის დაბლობზეა სავარაუდებელი, როგორც გეომორფოლოგიურმა გამოკვლევებმა

ცხადყო, მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 25-35 მ სიღრმეზე უნდა იყოს განლაგებული [ჯანელიძე 1973:12]. სამწუხაროდ, თითქმის შეუძლებელია მათი არქეოლოგიური გამოვლენა-შესწავლა, რადგან ეს დიდ სიძნელეებთანაა დაკავშირებული.

ამრიგად, გამოვლენილ-შესწავლ ძეგლებზე თვალის გადევნებით დასტურდება, რომ წარმოდგენილი მიკრორეგიონი შეადგენდა ადრემწარმოებლური და ადრესამიწათმოქმედო ცივილიზაციების ჩასახვა-განვითარების ახლოაღმოსავლურ-კავკასიური ზონის ნაწილს [გოგიტიძე 1975:51-78]. მომავალი კვლევა-ძიება კი გვიჩვენებს, თუ რამდენად არსებითი იყო ქობულეთის „ქვეყნის“ წვლილი ამ უძველესი ცივილიზაციის ჩამოყალიბება-განვითარებაში.

მომდევნო პერიოდი, ენოლითის (სპილენძის) ხანის ძეგლი, დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებით სავარაუდებელია, რომ, როგორც ქობულეთ-ისპანის ადრებრინჯაოს ნამოსახლარი (რომელიც ტორფის ორმეტრიანი ფენითაა გადახურული), რამდენადმე ღრმად, 20–30 მეტრის სიღრმეზე უნდა ფიქსირდებოდეს [ხახუტაიშვილი დ. 1995:32]. სავარაუდებელია ასევე, რომ ენოლითის ხანის სამშენებლო ხელოვნებაში (ისევე, როგორც მომდევნო პერიოდების სახლებისა და სამეურნეო ნაგებობების მშენებლობაშია მოცემული) გამოყენებული უნდა ყოფილიყო მხოლოდ მერქანი [ინაიშვილია., 1977:54; ინაიშვილი ა., 1979:67; ხახუტაიშვილი დ., 1979:3–15; ხახუტაიშვილი დ. 1986:75–87; ხახუტაიშვილი დ. 1980:17–20; ხახუტაიშვილი დ. 1986:94; Микеладзе 1985:22-23]. დ. ხახუტაიშვილის აზრით: „მიკრორეგიონის ადრებრინჯაოს ხანაში არსებული ვითარება, არაპირდაპირ მოწმობდა უნდა მივიღოთ, რომ ქობულეთის „ქვეყანა“, როგორც ბარში, ისე მთისწინეთსა და მთაში ინტენსიურად უნდა ყოფილიყო ათვისებული ენოლითის ხანაში“ [ხახუტაიშვილი დ. 1995:32].

ენოლით-ადრებრინჯაოს ხანის შესასწავლად განსაკუთრებით მდიდარი მასალებია წარმოდგენილი ქალაქ ქობულეთთან არსებულ ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარზე, რომელიც ძვ.წ. IV-III ათასწლეულებით თარიღდება. 1964 წელს ტორფნარში სადრენაჟო არხის გაჭრისას შემთხვევით გამოვლინდა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური მასალა. წარმოდგენილი ძეგლის კულტურულ ფენაში გამოყოფენ ორ დონეს – ქვედა, უძველესი დონე, რადიოკარბონული C 14 დათარიღებით ძვ.წ. 3180–3150 წლებს მოიცავს და ჯარგვალური ნაგებობებითაა წარმოდგენილი, ხოლო ზედა დონე ძვ.წ. XXVI-XXII სს თარიღდება და ხიმინჯიან-ჯარგვალური ტიპის საცხოვრებელითაა წარმოდგენილი [Хажугაიшвили Д., 1984: 147-148].

ადრებრინჯაოს ხანის ფინალური საფეხურისათვის, ახალი შუალედური ტრანსგრესიული პროცესების დაწყების შედეგად, ისპანის მოსახლეობა ადგილის დაჭაობების გამო სამოსახლოს ტოვებს [ინაიშვილი ა., 1973].

შუა ბრინჯაოს ხანის სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო, კერძოდ, აჭარის ტერიტორია არ გამხდარა საგანგებო კვლევის ობიექტი. მართალია, ქობულეთ-ფიჭვნარის უძველესი ნამოსახლარების ტერიტორიაზე განხორციელდა მნიშვნელოვანი საძიებო სამუშაოები (მხედველობაშია ნამჭედურისა და ჩოლოქისპირა ნამოსახლარების არქეოლოგიური გათხრები), მაგრამ, მაინც, ჯერჯერობით, უპირატესად შესწავლილია გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდისა და ანტიკური ხანის ძეგლები.

დისერტაციაში ვრცლად წარმოვადგენთ უახლოეს კვლევებს შუაბრინჯაოს ხანის ძეგლების გამოვლენასთან მიმართებაში, რომელიც პროფ. ა. კახიძის სახელთან არის დაკავშირებული [კახიძე ა., 2017: 88–97] და მათ შესწავლაში გარკვეული როლი ქობულეთის მუზეუმსაც მიუძღვის. რაც შეეხება შემდეგ პერიოდს, აღსანიშნავია გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ეტალონური ძეგლი „ნამჭედურის“ ნამოსახლარი [Микеладзе, Хахутаიшвили Д., 1985: 9–32; ვაშაკიძე 1982:78-94]. მნიშვნელოვანია ჩოლოქ-ოჩხამურის ხერთვისის არეალში წარმოდგენილი ჩოლოქისპირის ნამოსახლარი. ასევე, დასახლებები ახალშავზღვურ ტერასაზე, ე.წ. „დიუნური დასახლებები“. ამ მიმართულებით უნდა აღინიშნოს ასევე, რეგიონის მთისწინეთში, სოფ. ზენითში აღმოჩენილი ბრინჯაოს „ახალი განძი“ [ხახუტაიშვილი დ., 2000:13-17].

„ნამჭედურის“ ნამოსახლარი მდებარეობს მოზრდილ ბორცვზე, რომელიც განლაგებულია მდ. ოჩხამურის მარჯვენა მხარეს, მდ. ჩოლოქთან მისი შეერთების ადგილიდან დაახლ. 1 კმ-ის მანძილზე, კურორტ ქობულეთის ჩრდილოეთით. ბორცვის სტრატეგრაფია საშუალებას იძლევა თვალი მივადევნოთ აქ მცხოვრებთა განვითარების სურათს თითქმის 1500 წლის მანძილზე. „ნამჭედურის“ ნამოსახლარის ყველაზე ადრეული, ქვედა ფენა ეკუთვნის ძვ. წ. II ათასწლეულის I ნახევრის ბოლოსა და შუა პერიოდს (ძვ.წ. XV-XII სს). უნდა აღინიშნოს, რომ დაახლოებით ამ პერიოდს ეკუთვნის ტორფის ფენა, რომლითაც გადახურულია ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარის ზედა ჰორიზონტი. ნამოსახლარის გვიანდელი, ზედა ფენა ეკუთვნის ძვ. წ. II საუკუნეს. ამდენად, 1,5 ათასი წლის მანძილზე „ნამჭედურის“ ბორცვზე იქმნება და შემდეგ იღუპება ექვსი დასახლება [Микеладзе, Хахутаიшвили Д., 1985: 9–32].

ამრიგად, ფიქსირებულ ძეგლებზე თვალის გადევნება გვაძლევს საშუალებას განვაცხადოთ, რომ წარმოდგენილი პერიოდის წარმოება (ლითონჩამოსხმა), როგორც ჩანს, აგრძელებს იმ ტრადიციებს, რომელიც ადრეობრინჯაოს ხანაში შეიქმნა და ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარზე არის დადგენილი.

საინტერესოა მიკრორეგიონის ზღვისპირა ქვიშაზვინულებზე გამოვლენილი დიუნური სადგომების ნაშთები, მათთვის დამახასიათებელი მსუბუქი საცხოვრისის კვალითა და სპეციფიკური კერამიკული ნიმუშებით [Рамишвили 1975: 44; Воронов 1980:29-34; თავამაიშვილი 2012:29]. აქვეუნდა აღინიშნოს ალ. რამიშვილის

მოსაზრება, – რომელსაც იზიარებს ასევე გ. თავამაიშვილიც, – რომ სადგომების დახასიათებისას მოტანილი ცალკეული მონაცემები შესაძლოა არ შეესაბამებოდეს ძეგლის აღმოჩენის დროისათვის გამოვლენილ სინამდვილეს; ასევე საგულის-ხმებელია ის გარემოება, რომ ქობულეთი-ფიჭვნარის აღნიშნულ დიუნურ სადგომებზე 2011 წელს, თავისუფალი ტურისტული ზონის ფარგლებში, სასტუმროების მშენებლობისას, უნიკალური ძეგლი ფაქტობრივად განადგურდა [თავამაიშვილი 2012:36].

მიკრორეგიონში ფიქსირებული მეორე მნიშვნელოვანი კერა, დიუნური სადგომისა მიკვლეულია სოფ. ბობოყვათში. 1982–85 წლებში ბობოყვათის დიუნურ სადგომს სწავლობდა სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიცია; ექსპედიციის შემადგენლობაში შედიოდნენ: ხელმძღვანელი – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ–კორესპოდენტი დავით ხახუტაიშვილი, ხელმძღვანელის მოადგილე – ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი ამირან კახიძე, ექსპედიციის წევრები: ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატები ნინელი ვაშაკიძე, სერგო გოგიტიძე, მეცნიერ–თანამშრომლები ნინო ინაიშვილი, ირაკლი იაშვილი, გიორგი თავამაიშვილი, მხატვარ–არქიტექტორი – ანზორ ჯაველიძე, ფოტოგრაფი – ედუარდ კვირიკაძე, მძღოლები – თემურ ინაიშვილი, რევაზ ქათამაძე [თავამაიშვილი 1987].

ციხისძირის დიუნური სადგომი მდებარეობს სოფ. ციხისძირში. ძეგლს სამხრეთით ესაზღვრება ბორცვი, რომელზეც პეტრას ციხის ნაშთებია შემორჩენილი, აღმოსავლეთით ბათუმი–თბილისის საავტომობილო გზა, ჩრდილოეთით ძეგლის გავრცელების საზღვარი დადგენილი არ არის. სადგომის ნაშთებს ზემოდან აძევს ანტიკური ხანის ვრცელი სამაროვანი. სამარხების ჩაჭრის შედეგად დიუნური მასალების შემცველი ფენა საგრძნობლადაა დაზიანებული. სადგომის აღმოსავლეთით წინარეანტიკური დასახლების ნაშთებია ფიქსირებული [თავამაიშვილი, 1988].

საქართველოს ზრვისპირა ზოლის არქეოლოგიური მასალა ნათლად მეტყველებს, რომ სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს წარმოდგენილი მიკრორეგიონი ძველი კოლხური ცივილიზაციის წარმოქმნა–განვითარების ერთ–ერთ უმნიშვნელოვანეს მონაკვეთს წარმოადგენდა აქ არსებული ნოციერი სახნავ–სათესი მიწებით, განვითარებული ჰიდროქსელით, უმაღლესი ხარისხის ტყის მასივებით, ცეცხლგამძლე და ძნელადღვობადი თიხების დიდი მარაგით, მაგნეტიტური სილების საბადოებით, პროდუქტიული სანადირო და სათევზაო სავარგულებით, ალპური სამოვრების სიახლოვითა და დამატებით, მდიდარი სამეურნეო და კულტურული ტრადიციების ქონით, რომელიც ერთიანად განაპირობებდა მიკრორეგიონის განვითარების მაღალ საფეხურზე ასვლას [ჯაფარიძე 1982:63; ძიბიგური 2000: 66–77; თავამაიშვილი 2012:115].

აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილია წინარეანტიკური ხანის მძლავრი სამთო-მეტალურგიული ცენტრი, რომელიც 5 საწარმოო კერას მითვლიდა [Khakhutaishvili D., 1974:337-348; ხახუტაიშვილი დ. 1976:97-103; Хакхутаишвили Д., 1977:119-141; ხახუტაიშვილი ნ. 1986:5]. მათგან 3 საწარმოო კერა დაფიქსირებულია თანამედროვე აჭარის ტერიტორიაზე, მათ შორის ძეგლების გარკვეული რაოდენობა ფიქსირებულია მიკრო-რეგიონის ტერიტორიაზე.

გვიანბრინჯაოს ხანის საზოგადოება წარსულიდან მიღებულ ამ ტრადიციებს ადრერკინის ხანას გადასცემს და უკვე ახალ წარმოებით დარგთან განაგრძობს შეგუებას. ეს ახალი დარგი შავი მეტალურგიაა, რომელმაც რკინა თანდათანობით განიმტკიცა და ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებში [Куфтин 1950:113-114, 193]. რკინის პროდუქცია უკვე წამყვანი ლითონი გახდა როგორც სამეურნეო, ისე საბრძოლო აღჭურვილობის დამზადებაში.

მომდევნო პერიოდის შესასწავლად მნიშვნელოვანია ქობულეთის „ქვეყნის“ ანტიკური ხანის ქობულეთ-ფიჭვნარის ძეგლი. ფიჭვნარისძვ. წ. V ს. ბერძნული ნეკროპოლის მასალების მიხედვით, ამ პერიოდს უკავშირდება აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ატიკური კოლონიზაციის დასაწყისი. ათენელთა ერთ-ერთი პირველი დასახლება ქობულეთის ფიჭვნარში უნდა გაჩენილიყო. აღნიშნული ძეგლის ძველ ნაქალაქარზე, განსაკუთრებით ბერძნულ ნეკროპოლზე აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური, ეპიგრაფიკული და ნუმიზმატიკური მასალა ადასტურებს, რომ აქ ათენელთა დასახლება ძვ.წ. V ს 70-იან წლებში ჩნდება. თავდაპირველად მოახალშენეთა რიცხვი დიდი არ უნდა ყოფილიყო. თითქმის 1,5 საუკუნის განმავლობაში ფიჭვნარში გვერდი-გვერდ მშვიდობიანად იცხოვრეს კოლხურმა და ბერძნულმა თემებმა [კახიძე 1982: 68-70].

ქობულეთ-ფიჭვნარის ბერძნული თემის სამოსახლოს ეკონომიკური პოტენციალი ეცემა ძვ.წ. V ს ბოლოდან, რაც დაკავშირებული უნდა იყოს პელეპონესის ომში ათენის დამარცხებასთან. აქ ძვ. წ. IV ს სამარხები უკვე მწირი ინვენტარის შემცველია. როგორც ვხედავთ, საერთაშორისო ურთიერთობათა სფეროში ატიკის პოზიციების შესუსტება ქობულეთ-ფიჭვნარის ელინურ წრეებშიც აისახა. ძვ.წ. IV ს 30-იანი წლებიდან, მაკედონიის მიერ საბერძნეთის დაპყრობის შემდეგ, ქობულეთ-ფიჭვნარის ბერძნული ნეკროპოლი და სამოსახლოც საერთოდ წყვეტს არსებობას [კახიძე 1982: 70-73].

ფიჭვნარ-ჩოლოქის წარმოდგენილი პერიოდის ფიქსირებულ მასალებს, ამდიდრებს პეტრა-ციხისძირისა და კოხის “ნაჯიხურალის” ანტიკურ და წინაანტიკურ ძეგლთა გათხრებისას გამოვლენილი მასალები.

გვიანანტიკურ და ადრეულ შუა საუკუნეებში, ქობულეთის „ქვეყნის“ სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, თანამედროვე ციხისძირის კლდოვან ორ ბორცვზე ჩნდება საკმაოდ მოზრდილი დასახლებული პუნქტი, ქალაქისათვის დამახასიათებელი მთელი რიგი ნიშნებით – ციტადელითა და სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებით (სასახლე, აბანოები, ეკლესიები და სხვ.) [ინაიშვილი ნ.,1993:3]. პეტრა-ციხისძირში ფიქსირებული მონაცემებით დასტურდება, რომ შესასწავლი რეგიონი მეწინავეობს ბიზანტიურ ხანაშიც. ძეგლზე გამოვლენილი მასალებიდან ირკვევა, რომ ახ.წ. III საუკუნის ბოლოდან VI საუკუნის დასასრულამდე არსებობს რომაულ-ბიზანტიური სტრატეგიული პუნქტი, რომლის გვერდით, ახ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევარში წარმოიქმნება საკმაოდ მნიშვნელოვანი ქალაქური ტიპის დასახლება განვითარებული სახელოსნო წარმოებით. აღნიშნული დასახლების უდიდესი პერიოდი ახ.წ. IV-V საუკუნეებზე მოდის [ინაიშვილი ნ.,1993:114].

ქობულეთის „ქვეყანაში“, ასევე, კარგადაა წარმოდგენილი ფეოდალური პერიოდის ისტორიული ძეგლები: ნასოფლარები, ნატაძრალეები, საინფორმაციო ციხეები, საგზაო ნაგებობები, თაღოვანი ხიდები, წყაროები (საცივი წყლები) და ა.შ. თუმცა ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ძეგლების უმრავლესობას, მცირე გამონაკლისის გარდა, ვერ გაუძლია წარსულის ისტორიული ქარტეხილებისათვის და აღგვილა პირისაგან მიწისა. კინტრიშის ხეობის ნასოფლარების გამოკვლევა-შესწავლამ გამოავლინა, რომ ჭახათის თემის სოფლები: კობალაური, ვარჯანული, ტყემაკარავი, ცხემვანი, მესხიქედი, ზერაბოსელი, დიდვაკე და ხინოწმინდა (ზემო ხინო), მჭიდროდ დასახლებული დამოუკიდებელი პუნტები უნდა ყოფილიყო. რაც განაპირობებდა არამარტო სოფლებს შორის მიმოსვლისათვის, არამედ მეზობელ რეგიონებთან დასაკავშირებლად საგზაო ნაგებობების განვითარებას. კინტრიშის ხეობის მთავარი მაგისტრალი წარმოდგენილია ზღვისპირეთიდან ზემო ხინოს გავლით ზემო აჭარაში გადასასვლელით, რომელსაც კინტრიშის ხეობის შუა და ქვემო წელზე განვითარებული აქვს, მრავალმხრივ დატოტილი, სოფლებს შორის და რეგიონალური მიმართულებების გზები. შუა წელი მოიცავს, ერთის მხრივ, ტყემაკარავიდან ქაქუთ-აჭის გავლით გურიისა და დასავლეთ საქართველოს სხვა რეგიონებისაკენ მიმავალ გზას და მეორემხრივ, ზერაბოსელიდან ჩაქვისთავის გავლით ქვემო აჭარასა და მიმდებარე რეგიონებისაკენ მიმავალ გზას. ხოლო კინტრიშის ხეობის ქვედა წელი წარმოდგენილია, – ერთის მხრივ ხუცუბნიდან გვარა-ალამბარი-მუხაესტატეს გავლით გურიისა და დასავლეთ საქართველოს სხვა რეგიონებისაკენ მიმავალი გზით, და მეორეს მხრივ ხუცუბან-სამებიდან კვირიკე-დაგვას გავლით ჩაქვსა და მიმდებარე რეგიონებისაკენ მიმავალი გზით. აღნიშნული

პერიოდისათვის ასეთი მასშტაბური და გამართული საგზაო ნაგებობები ადასტურებს, რომ დიდი აბრეშუმის გზის ერთ-ერთი განშტოება მიკრორეგიონში გადიოდა.

მიკრორეგიონის საკულტო ძეგლებიდან უძველესი სალოცავია, ადრეული შუა საუკუნეების პეტრა-ციხისძირის ძეგლი. პეტრა-ციხისძირში შემორჩენილი ეკლესიის ნაშთები მოგზაურთა და მკვლევართა ყურადღებას ადრეული პერიოდიდანვე იქცევდა. ძეგლზე ფიქსირებულია სხვადასხვა პერიოდის ეკლესიის ნაშთები. მათგან უძველესია, სამნავიანი ბაზილიკის სამხრეთი ნაწილი და გარეთ აღმოჩენილი ძველი ნაგებობის ნაშთები, რომელიც სავარაუდოდ უნდა წარმოადგენდეს ამ ძეგლზე გამოვლენილი ყველაზე ძველი ეკლესიის ნაშთს [ინაიშვილია., 1974:133-134,143].

საინტერესოა, ასევე, ამ პერიოდის ჩვენამდე მოღწეული ძეგლი, – **თეთროსნის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესიის** ერთი კედლის ნაშთი, – რომელიც მდებარეობს ქალაქ ქობულეთიდან 5 კმ დაშორებით მდ. აჭყვას მარჯვენა ნაპირზე არსებულ ბორცვზე. ძეგლზე არსებული მდგომარეობა ართულებს განისაზღვროს სალოცავის არქიტექტურული სახე [იოსელიანი 1973].

ქალაქ ქობულეთიდან აღმოსავლეთით 44 კმ. დაშორებით, მდ. კინტრიშის ხეობის სოფ. ზემო ხინოში მდებარეობს ხინოწმინდის იოანე ნათლისმცემლის სახელობის ნატამრალი. გ. თავამაიშვილის მოსაზრებით ტაძარი თავდაპირველად წარმოადგენდა სამნავიან ბაზილიკას, რომელიც გვიანი ხანის ქართული ბაზილიკების ნიშნებს ავლენს. თუმცა წარმოდგენილი ნიშნებით: გრძივი ღერძის დამოკლების, ცენტრულობისაკენ სწრაფვის ტენდენცია, ბოძების „თავისუფალი“ განლაგების პრინციპი, მშენებლობის ტექნიკა და ქვის წყობის ხასიათი ეკლესიას VIII-IX საუკუნეების ქართულ არქიტექტურულ ნიმუშებთან აახლოებს [თავამაიშვილი 2000:4].

ქობულეთიდან 38 კილომეტრის დაშორებით, მდ. აჭისწყალის მარჯვენა ნაპირზე, მომალლო ბორცვზე მდებარეობს XII-XIII საუკუნეების აჭის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია. იგი დარბაზული ტიპის ბაზილიკაა. დასავლეთ და სამხრეთ კარიბჭის თავზე ფასადს ამშვენებს მოჩუქურთმებული ჯვრები სამხრეთის კარიბჭის თავზე მოცემულია ხუთსტრიქონიანი ასომთავრული წარწერა. ტაძარი შიგნიდან მთლიანად მოხატულია ფრესკებით. მათ შორის ზოგიერთი ფრესკა, იკონოგრაფიული თვალსაზრისით იშვიათობას წარმოადგენს. ეკლესიის მთავარ სიწმინდეს წარმოადგენს თამარის ეპოქაში შექმნილი ოქროთი დაფერილი ვერცხლის ჯვარი, რომელიც ექ. თაყაიშვილმა აღმოაჩინა. 1874 წელსაჭი მოინახულა და აღწერა დ. ბაქრაძემ, რომელიც ტაძარს VIII-IX სს ნაგებობად მიიჩნევდა [ბაქრაძე 1987].

2013-2014 წწ აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოსა და ქობულეთის მუზეუმის ერთობლივმა ექსპედიციამ (ხელმძღვანელი რ. ტაკიძე) ქობულეთიდან 16 კმ. დაშორებით სოფელ ლელვაში, მდ. სკურას მარჯვენა მხარეს,

მომადლო ბორცვზე, სტამბოლიშვილების საკარმიდამო ნაკვეთში მოინახულა ხომერიკების კარის ეკლესიის სახელით ცნობილი ძეგლი. ნაეკლესიარის გარეგანმა შესწავლამ ცხადყო, რომ ის წარმოადგენდა მცირე ზომის დარბაზული ტიპის ერთნავიან ბაზილიკას ნახევარწრიული აბსიდიტა და კონქით. ტაძარს კედლები სრულად აქვს მორღვეული. ნაგებობის სიგრძეა 5.0 მ., ხოლო სიგანე 3.5 მ. ეკლესიის აღმოსავლეთ ნაწილში, საკურთხეველის მხრიდან კარგად ჩანს საძირკველი, რომელიც დუღაბითა და საშუალო ზომის, არათანაბარი, ადგილობრივი დაუმუშავებული ქვებითაა ამოვსებული. ადგილობრივთა გადმოცემით ძეგლი არაერთხელ „გაწმენდილა“ სარეველებისაგან. სავარაუდებელია, რომ „კეთილ“ მცდელობას დაეზიანებინა ან სარეველებთან ერთად გაეყოლებინათ ისეთი საგულისხმო ნივთი, რაც ეკლესიის დანგრევის შემდეგ აუცილებლად შეიძლებოდა გადარჩენილიყო.

ერთობლივმა ექსპედიციამ 2013-2014 წწ მოინახულა, ასევე სოფელ ლედვადან 5 კმ. დაშორებით, ამავე სოფლის განაპირად, ცხრაფონას დასახლებაში, მდ. ცხრაფონას მარცხენა მალალ ბორცვზე არსებული ცხრაფონას წმ. გიორგის ეკლესია. ეკლესიის ნანგრევებზე XX საუკუნის 90-იან წლებში აიგო ახალი ტაძარი. არსებული მდგომარეობა ართულებს ტაძრის პირვანდელ სახეზე მსჯელობას. თუმცა გადარჩენილი კონტურები ეკლესიას, რამდენადმე აახლოებს ხომერიკების კარის ეკლესიის არქიტექტურათან. უნდა აღინიშნოს, რომ ახალი ტაძრის კედლებში ჩაშენებული ჩუქურთმებიანი ქვები გვაფიქრებინებს, რომ ეკლესია საკმაოდ დიდებულებით ნაშენი უნდა ყოფილიყო. სავარაუდებელია, ასევე, რომ მხოლოდ ფასადის მდიდრული შემკულობა, არ უნდა ყოფილიყო ცხრაფონას წმ. გიორგის ღირებულება და ეკლესია, შესაძლოა დამშვენებული ყოფილიყო ფრესკებით. მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებებით, რომელიც მოგვეპოვება ცხრაფონას ეკლესიის მემკვიდრეობიდან, უდაოდ აახლოებს მას XII-XIII საუკუნეების აჭის წმინდა გიორგის სალოცავთან.

„კონტრიშული კარაბადინში“ დაცული ცნობების თანახმად, მდინარე ჩოლოქის მარცხენა ნაპირზე ჯიხანჯურის ბორცვზე, უნდა არსებულიყო ჯიხანჯურის წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი. ძეგლზე საუბრობს ი. სიხარულიძე; ექვთიმე თაყაიშვილის აზრით, ჯიხანჯურის ტაძარს უნდა ეკუთვნოდეს ძიმითის ეკლესიაში ნაპოვნი წმინდა გიორგის ხატი [სიხარულიძე 1962:58]

ჯიხანჯურის ნატაძრალის შესახებ მსჯელობა, კულტურული ფენების შესწავლის გარეშე წარმოუდგენელიცაა. არსებული მდგომარეობას, მხოლოდ კარგი გეოგრაფიული მდებარეობა და წერილობითი და ზეპირსიტყვიერებით გადმოცემულ მოსაზრებებით თუ გავამყარებთ. 2014 წლის ერთობლივი ექსპედიციის დროს ჯიხანჯურის მკვიდრამა გურამ რომანაძემ წინაპრების გადმოცემის შესახებ გვიამბო

და დაადასტურა ის მოსაზრება, რომ მე-20 საუკუნის 10-იან წლებში, ქალაქ ქობულეთში მეჩეთის მშენებლობისათვის სოფ. გვარას ნატაძრალთან (ჭანკურიძის ნაეკლესიარი – ასე მოიხსენიებენ გვარს მკვიდრები – რ.ტ.) ერთად სოფ. ჯიხანჯურის ეკლესიიდანც მოუხსნიათ, – ოსმალურ მართველობას გადარჩენილი კედლებიდან, – თლილი ქვები. თეთროსნის ძველი ტაძრის კედლის ნაწილში გამოყენებული ქვის მასალით თუ ვიმსჯელებთ, ჯიხანჯურის წმინდა გიორგის სახელობის ტაძარი მისი თანადროული უნდა იყოს. დღეს ჯიხანჯურის ეკლესიის არქიტექტურულ ღირებულებაზე, შემკული იყო თუ არა იგი და ა.შ. მეტად რთული და პრაქტიკულად მიუღწეველი ამოცანაა.

ქობულეთის „ქვეყანა“ მდიდარია ფეოდალური პერიოდის ისტორიული ძეგლებით, საგზაო ნაგებობებით, როგორცაა ქვის თაღოვანი ხიდები, ფილაქვებით მოპირკეთებული გზები და ბილიკები, საინფორმაციო ციხეები, ნატაძრალეები, ნასოფლარები, წყაროები და ა.შ.

ქობულეთის „ქვეყანაზე“ გადიოდა აბრეშუმის გზის რამდენიმე მცირე და დიდი საგზაო განშტოება და ვფიქრობთ, რომ ამ სამარშრუტო გზის დაცვის აუცილებლობით აშენდა ყველა სტრატეგიულ ადგილზე ციხე და სათვალთვალო კოშკურა (მამუკას ციხე, ელიას ციხე, აჭის ციხე და ა.შ.). უნდა აღინიშნოს, რომ აბრეშუმის გზის მნიშვნელობით იყო განპირობებული მიკრორეგიონის მთავარ არტერიულ ხეობაში ქვის თაღოვანი ხიდების აგებაც. ფიქსირებული ხიდების რაოდენობა სხვადასხვა ავტორებისა და ზეპირი გადმოცემის მონაცემებით ერთ ათეულს უნდა აღემატებოდეს. ფრიდონ სიხარულიძის მონაცემებით კინტრიშის ხეობაში სამი ქვის თაღანი ხიდია ფიქსირებული [სიხარულიძე 1962: 59]. შუასაუკუნეების ძეგლები (მამუკას ციხე, ელიას ციხე, აჭის ციხე და ა.შ.) ი. სიხარულიძის მოსაზრებით გვიან შუასაუკუნეებშია განახლებული [სიხარულიძე 1962 : 54].

ამ მიმართულებით საინტერესოა ალამბრის ციხე (მამუკას ციხე). ის სოფელ ალამბარში, ციხისყელად წოდებულ გორაზე მდებარეობს. ამ გორიდან ხელისგულივით მოჩანს ქობულეთი – დასავლეთით შავი ზღვა, სამხრეთით სოფ. ზენითის სანახები, აღმოსავლეთის ელიას ციხე და ჩრდილოეთის ქობულეთისა და ოზურგეთის მიმდებარე ტერიტორიები. მზიან ამინდში კარგად გამოარჩევ ღრუბლებიდან კავკასიონის დათოვლილ მთათა სისტემას.

საინტერესო მდებარეობით ხასიათდება ალამბრის ციხის აღმოსავლეთით ელიას მთაზე წამომართული ელიას ციხე. ი.სიხარულიძის გადმოცემით: „ელია ჭექა-ქუხილის ღმერთი იყო. მისი სახელი საქართველოში არაერთ ადგილს და მათ შორის ამ მთასაც შერქმევია. მთის სახელის მიხედვით (ელიას მთა). ამავე სახელით იწოდება მასზე აგებული ციხეც“ [სიხარულიძე 1962: 54].

აჭისწყლის ხეობაში, მარცხენა ნაპირზე, თითქმის გაუვალ ტყეში შემორჩენილია შუასაუკუნეების მეტად მნიშვნელოვანი და სტრატეგიული დანიშნულების მქონე აჭის ციხე. აჭისწყლის ხეობა მეწინავეობს XII-XIII საუკუნეებში. მიმდინარე საეკლესიო ხუროთმოძღვრებისა და შუასაუკუნეების ხელოვნების მაღალი გამომსახველობა გვაფიქრებინებს, რომ ტერიტორია სამხედრო პოლიტიკური თვალსაზრისითაც უნდა ყოფილიყო საინტერესო. აჭის ციხის და მიმდებარე ტერიტორიების სრული არქეოლოგიური კვლევების ჩატარების შემდეგ, შესაძლოა აჭის ციხის დათარიღებასთან დაკავშირებით ახალი მოსაზრებების განხილვა.

ამრიგად, ჩვენს მიერ წარმოდგენილი მასალიდან ჩანს, რომ მიკრორეგიონი მდიდარია სხვადასხვა პერიოდის ძეგლებით, რომელიც შესაძლებლობას გვაძლევს თვალი მივადევნოთ თუ როგორ განიცადა განვითარება ქობულეთის „ქვეყანამ“ წინაისტორიული ხანიდან განვითარებული შუასაუკუნეების ჩათვლით.

გეოგრაფიული დახასიათება. ქობულეთის „ქვეყანა“, როგორც აღვნიშნეთ, შავი ზღვის სანაპიროზე, საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში მდებარეობს. რელიეფისა და გეოლოგიური აგებულების თავისებურება, ბევრად განსაზღვრავს ამ „ქვეყნის“ ბუნებრივი პირობების სპეციფიკას - მცენარეული საფარის ხასიათს, კლიმატისა და ნიადაგების თავისთავადობას. ტერიტორია ძირითადად ვაკე დაბლობია, რომელიც გადადის გორაკ-ბორცვოვან და მაღალ მთაში. შესაბამისად იწყება ზღვის დონიდან და გადადის ალპურ ზონაში 0. მ დან - 2598 მ-მდე. მიკრორეგიონის დასავლეთ ნაწილში (ოჩხამური - ქალაქი ქობულეთი - ბობოყვათი - ციხისძირი - ჩაქვი) წარმოდგენილია ზღვის, ჭარბად ნოტიო ჰავა, თბილი ზამთრითა და ცხელი ზაფხულით. საშუალო წლიური ტემპერატურაა 15⁰ C, +4.8⁰C, ივლისი 22.4⁰C. აბსოლუტური მინიმუმი -10⁰C, აბსოლუტური მაქსიმუმი +41⁰C. [თავართქილაძე, 1983:9]. გორაკ-ბორცვოვანი ნაწილი (ლედვა - მუხაესტატი - ხუცუბანი - კვირიკე - ხალა - ჩაისუბანი) ზომიერად ნოტიო ჰავა, ზომიერად თბილი ზამთრით და ცხელი, შედარებით მშრალი ზაფხულით. საშუალო წლიური ტემპერატურაა იანვარში +5 დან - 0-მდე, ივლისში +23⁰-დან მერყეობს +20⁰C. მთის ზონა, მიკრორეგიონის აღმოსავლეთი ნაწილი (აჭი- ნაცხავატევ - ქაქუთ - ჭახათ - ზედა დაგვა - ჩაქვისთავის ხაზზე) წარმოდგენილია ნოტიო ჰავა, ზომიერად ცივი ზამთრით და ხანგრძლივი, გრილი ზაფხულით. საშუალო წლიური ტემპერატურაა იანვარში 0 დან -5⁰C, ივლისში +20⁰-დან მერყეობს +15⁰C. [საქართველოს ატლასი 1992: 10].

ატმოსფერული ნალექები 2510 მმ წელიწადში. მაქსიმალური რაოდენობითაა წარმოდგენილი მიკრორეგიონის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილი, ცისკარა 4000 მმ წელიწადში. დასავლეთ ნაწილში (ოჩხამური - ქალაქი ქობულეთი - ბობოყვათი - ციხისძირი - ჩაქვის ზღვისპირა ზოლი) წლიურად 2000 მმ, ხოლო მიკრორეგიონის

ცენტრალური (ჩრდილო-არმოსავლეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთ) გორაკ-ბორცვოვანი ნაწილი (ლევდა – მუხაესტატე – ხუცუბანი – კვირიკე – ხალა – ჩაისუბანი) საშუალოდ წლიური 3000 მმ. აორთქლადობა წლიურად ზღვისპირა დაბალგორაკ-ბორცვოვან ნაწილში 600-800 მმ, ხოლო მთიან ზონაში, აღმოსავლეთ ნაწილში 400-600 მმ. [საქართველოს ატლასი 1992: 10].

გეოტექტონიკური დარაიონებით ქობულეთის „ქვეყანა“ ექცევა აჭარათრიალეთის ნაოჭა ზონის, ჩრდილო ქვეზონაში [საქართველოს ატლასი 1992: 9]. ზღვისპირა და დაბალ ზოლში, მიკრორეგიონის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში წარმოდგენილია მეოთხეული რიყნარი, ქვიშები და თიხები, რომლებიც შეიცავენ რკინასა და ცეცხლგამძლე თიხებს. ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, სოფელ ქაქუთსა და მიმდებარე ტერიტორიებზე (მეზობელი გურიის რეგიონის, ოზურგეთის მუნიციპალიტეტის მოსაზღვრედ) ვხდებით ნეოგენურ თიხებს, ქვიშაქვებს, კონგლომერატებს, ვულკანური წარმოშობის კირქვებს. ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთის გორაკ-ბორცვოვანი ნაწილი მოიცავს პალეოგენურ თიხებს, კირქვებს, მერგელებს, ქვიშაქვებსა და ვულკანურ წარ-მონაქმნებს, რომლებიც შეიცავენ ბენტონიტურ თიხებს [საქართველოს ატლასი 1992: 9].

ქობულეთის „ქვეყნის“ ზღვისპირა დაბლობი კოლხეთის აკუმულაციური ველის უკიდურესი სამხრეთი მონაკვეთია. თანამედროვე ზღვური სანაპიროდან მას გამოყოფს ახალშავზღვური ტერასა (ქედი, დიუნა), რომლის წარმოქმნაც სავარაუდოდ დაიწყო ძვ.წ. XXIII-XXII საუკუნეებში [ხახუტაიშვილი დ. 1980: 19] და რომელზედაც გაშენებულია თანამედროვე ქალაქი ქობულეთი და ბობოყვათციხისძირის ზღვისპირა დასახლებები. ახალშავზღვურ ტერასას, ქალაქ ქობულეთის აღმოსავლეთით ებჯინება ისპანის ცნობილი ტორფნარი, სადაც XX საუკუნის 60-იანი წლებიდან წარმოებულმა არქეოლოგიურმა კვლევა-ძიებამ გამოავლინა ქობულეთ-ფიჭვნარის ტორფქვეშა ნამო-სახლარი, რომელიც ადრესამიწათმოქმედო კულტურის ძეგლს წარმოადგენს და ძვ.წ. IV ათასწლეულის მიწურულითა და III ათასწლეულით თარიღდება [ხახუტაიშვილი დ. 1980: 17].

ისპანის ტორფის ქვეშ დაკონსერვებული აღმოჩნდა, როგორც სხვადასხვა საყოფაცხოვრებო ნაგებობათა (მორებით ნაგები) ნაშთები, ასევე, რელიქტური ტყის ნარჩენები. რომლის გამოკვლევის შედეგად, მკვლევარებს მიეცათ საშუალება არგუმენტირებულად ემსჯელათ ქობულეთის დაბლობისა და ზღვის სანაპიროს გეომორფოლოგიურ ცვლილებებზე ადრეპოლოცენიდან (ძვ.წ. VIII-VII ათასწლეულები) დაწყებული, ვიდრე გვიანპოლოცენამდე (ძვ.წ. I ათასწლეული) [Джанелидзе 1980: 27; Хакутаишвили Д., 1984: 151; Микеладзе Т 1985: 8].

ქობულეთის დაბლობი აღმოსავლეთით თანდათან მალღდება და ცეცხლაურ – მუხაესტატე – ხუცუბან – სამების გორაკებით აჭარა-იმერეთის მთების ჩრდილოეთ და დასავლეთ კალთებს უკავშირდება, სამხრეთით ის ციხისძირის ბორცვს ებჯინება, რომელიც მცირე კავკასიონის ერთ-ერთი განშტოების ნაწილია. ამ განშტოების ორ ბორცვზე დაცულია პეტრა-ციხისძირის ციხე-ქალაქის აკროპოლის ნანგრევები [ინაიშვილი ა., 1974: 152].

ჰოლოცენის ადრეულ საფეხურს უკავშირდება შესასწავლი რეგიონის ისეთი ძეგლი, როგორცაა სოფ. ქობულეთის ნეოლითური ნამოსახლარი, რომელიც ქალაქ ქობულეთიდან მე-10 კილომეტრზე მდ. კინტიშის მარჯვენა მარალ ტერასაზე მდებარეობს. ჭ.ჯანელიძის მოსაზრებით, მართალია ჰოლოცენი არ იცნობს ძლიერი გამყინვარების ფაზებს, მაგრამ ფიქსირებულია მცირე კლიმატური რყევების სერია, რომელიც უმრავლეს შემთხვევაში ვულკანიზმის მოვლენებთანაა დაკავშირებული [Джанелидзе 1980: 13]. ძეგლზე, როგორც ზოგადად კოლხეთის დაბლობის ჰოლოცენურ დანალექებში, გეომორფოლოგების დაკვირვებით შეინიშნება სტრატეგრაფიული წყვეტა, რომელსაც ზღვის დონის მერყეობით ხსნიან. ჭრილებში გვხვდება ტორფისა და ჭაობის თიხების ჰორიზონტები ხმელეთის ზედაპირიდან 5-6, 10-12, 18-20 და 40-42 მეტრის სიღრმეზე [ხახუტაიშვილი 1995: 9; Джанелидзе 1980: 31]. ადრეჰოლოცენის ჰორიზონტი, რომელიც კოლხეთის დაბლობის ცენტრალურ ნაწილში 40-42 მეტრ სიღრმეზეა განლაგებული, ძვ.წ. IX-VIII ათასწლეულებს შეესატყვისება [Джанелидзе 1980: 31]. ქობულეთის ზონაში ეს ჰორიზონტი შედარებით მაღლაა განლაგებული (10-20 მ სიღრმე), რაც ნელი ტექტონიკური ამოწევი პროცესით აიხსნება [Джанелидзе 1980: 31]. ფაქტიურად ეს არის, როგორც ფიქრობენ, ახალევქსინური ეპოქის შესატყვისი გამყინვარების დასასრული, როცა შავი ზღვის ზედაპირის სარკე რამდენიმე მეტრით დაბლა იყო განლაგებული თანამედროვე ნიშნულთან შედარებით [Джанелидзе 1980: 328]. შემდგომპერიოდში ინტენსიურად იწყება საერთო დათბობა და მყინვარების დნობა, რითაც გამყინვარების პერიოდში ყინულად ქცეული წყლები მსოფლიო ოკეანეებს უბრუნდება.

ამ მიმართულებით უპირველესად ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გეომორფოლოგიურ პროცესებს, რაც კოლხეთის ზღვისპირეთში ამ 4000-5000 წლის წინათ მიმდინარეობდა. როგორც პალეოგეოგრაფიულმა გამოკვლევებმა დაადასტურა, ამ 8000-9000 წლის წინათ (ახალევქსინურ ხანაში) მსოფლიო ოკეანის სარკე 100-120 მეტრით უფრო დაბლა იყო, ვიდრე თანამედროვე დონე, ხოლო შავი ზღვის სარკე ზღვის თანამედროვე დონესთან შედარებით-მხოლოდ 25-35 მეტრით დაბლა იყო განლაგებული. შავი ზღვის აუზში წყლის დონის ამ ნიშნულზე უფრო დაბლა დაშვებას ხელს უშლიდა ის გარემოება, რომ ბოსფორის სრუტის მინიმალური სიღრმე

ფარვატერზე 27 მეტრს არ აღემატებოდა. სწორედ ამის გამო ახალევქსინურ ხანაში ბოსფორის სრუტის დასაწყისთან სათავეს იღებდა მდინარე, რომელიც ხმელთაშუა ზღვაში ჩაედინებოდა. აღნიშნული მდინარის სიდიდე დამოკიდებული იყო შავ ზღვაში წლის ხარჯვის ბალანსის ცვალებადობაზე. ახალევქსინური ხანა ასაკობრივად ვიურმული გამყინვარების თანადროულია. გამყინვარების პერიოდის დასასრულს დაწყებულმა დათბობამ დააჩქარა მყინვარების დნობა, მსოფლიო ოკეანეს დაუბრუნდა გამყინვარების დროს “ჩამორთმეული” წყლის მასები, რასაც მოყვა ოკეანის სარკის ამაღლება. მაგრამ შავ ზღვაში წყლის დონის ინტენსიური აწევა მხოლოდ მას შემდეგ უნდა დაწყებულიყო, რაც მსოფლიო ოკეანის დონე ბოსფორის სრუტის ზღრუბლს ასცილდა. ეს მომენტი, როგორც ფიქრობენ, სწორედ 8–9 ათასი წლის წინ დამდგარა. 5000–6000 წლის წინ მსოფლიო ოკეანის, მათ შორის შავი ზღვის, დონეს თითქმის თანამედროვე ნიშნულამდე მიულწევია. ამის შემდეგ შავი ზღვის დონე წვეანის დონის სინქრონულად განიცდის რყევას [ჯანელიძე 1973: 9]. უკანასკნელი 5000 წლის განმავლობაში შავი ზღვის (და საერთოდ მსოფლიო ოკეანის) დონეს არ განუცდია რამდენადმე მნიშვნელოვანი რყევა (მხოლოდ 1,5–2 მეტრის ფარგლებში). შავ ზღვაში წყლის დონის მაღლა აწევას შედეგად მოყვა კოლხეთის მდინარეების მიერ ჩამოტანილი ინერტული მასის ინტენსიური აკუმულაცია ზღვისპირა თავთხელებში, რასაც შედეგად მოყვა დაბლობის დონის თანდათანობით აწევა და მდინარეთა ეროზიული ბაზისის ამაღლება. ამ პროცესის შედეგია, რომ კოლხეთის დაბლობის ზღვისპირა ზოლში ნეოლითური ხანისა და უფრო ადრეული დონეები 25–35მ. სიღრმეზეა განლაგებული. დადგენილია, რომ დაახლოებით 4000–4500 წლის წინათ (ე.ი. ძვ. წ. XXV–XX სს. შორის) შავი ზღვის დონე, თანამედროვე დონესთან შედარებით, 1,5–2 მეტრით მაღლა აწეულა. სწორედ ამ დროის წარმონაქმნია ე.წ. ახალშავზღვური ტერასა (დიუნა), რომელიც კარგადაა გამოსახული მთელ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში [ჯანელიძე, 1973: 12].

ძვ.წ. IV ათასწლეულშივე იწყება და ძვ.წ. III ათასწლეულის შუახანებამდე გრძელდება მცირე ზღვური რეგრესია. ამ დროს გლობალურ აცივებასთან დაკავშირებით წყლის დონემ მსოფლიო ოკეანეებში დაბლა დაიწია. ქობულეთის დაბლობზე ზღვის სანაპირო ხაზი ამ დროს გადიოდა თანამედროვე ხაზის აღმოსავლეთით 1–1,5 კმ-ზე [Хажугაიшвили 1984: 148], ხოლო ისპანის ტორფნარი წარმოადგენდა ზღვის თავთხელს, რომელსაც შლამით კვებავდა მდ. ჩოლოქი, ოჩხამური, შავდელე და აჭყვა [ხახუტაიშვილი დ. 1995: 11].

ძვ.წ. III ათასწლეულის შუა ხანაში ქობულეთის „ქვეყანაში“ მნიშვნელოვანი ძვრები გამოიწვია, საერთო დათბობით განვითარებულმა ტრანსგრესიულმა მოვლენებმა, რომელიც ახალშავზღვური ტრანსგრესიის სახელითაა ცნობილი

[ხახუტაიშვილი 1995: 11]. ჭ. ჯანელიძის მოსაზრებით, ჰოლოცენში კოლხეთის დაბლობზე ზღვის სანაპირო ხაზი თანამედროვესთან შედარებით უფრო აღმოსავლეთით გადიოდა: „მდინარეთა შორის უბნებზე – 6კმ-ით, ხოლო მდინარეთა შესართავების ხაზზე 8–10 კმ-ით. უკანასკნელი 5000–6000 წლის მანძილზე ზღვამ უკან დაიხია საშუალოდ 6–დან 10 კმ-მდე. ეს პროცესი განსაკუთრებით ინტენსიური იყო ტრანსგრესიების პერიოდში (როცა წყლის დონე მაღლა იწევდა), რა დროსაც იქმნებოდა ხელსაყრელი პირობები მდინარეების მიერ ჩამონატანი მკვრივი მასების შესართავის ზონაში აკუმულირებისათვის [Джанелидзе 1980: 40]. ამ ვითარების შესანიშნავი ილუსტრაციაა ქობულეთის დაბლობზე მიმდინარე გეომორფოლოგიური პროცესები. ამ პერიოდში, ძვ.წ.IVათასწლეულის ბოლოსა და IIIათასწლეულის პირველ ნახევარში, შეინიშნება კოლხეთის დაბლობზე ზღვური რეგრესია. დ.ხახუტაიშვილის მოსაზრებით, სწორედ ამ პერიოდის უნდა იყოს ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარის ქვედა დონე, ხოლო რამდენადმე მოგვიანო – ამავე ნამოსახლარის ზედა (ხიმინჯებზე-შემდგარ ნაგებობიანი) დონე და ტორფის ფენა, რომლითაც ნამოსახლარის ნანგრევებია გადახურული [ხახუტაიშვილი დ. 1979: 11].

ახალშავზღვური ტერასის წარმოქმნის წინ ისპანი ზღვის ნაპირს წარმოადგენდა. სწორედ აქ იყო გაშლილი ადრებრინჯაოს ხანის ის დასახლება, რომლის ნაშთებიც ახლა ტორფის ორმეტრიანი ფენის ქვეშაა დამარხული. ზღვის დონის აწევის პარალელურად იწყება მდინარეთა შესართავების ტერიტორიების დაჭაობება და მოშლამვა. თანდათანობით ფორმდება ის ზღვისპირა ქედი (დიუნა), რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, შავი ზღვის მთელ აღმოსავლეთ ნაპირს მიუყვება. სწორედ ეს “ქედი”, რომელზეც ქალაქი ქობულეთია გაშენებული, კეტავს დაბლობის მდინარეთა შესართავებს, მიმართულებას უცვლის მათ და აიძულებს ქედის მიდევნებით იდინონ. სწორედ ამ ეპოქაში მდ.ოჩხამურიმდ. ჩოლოქის შენაკადი გამხდარა.

ქობულეთის „ქვეყნის“ აკუმულაციურ ველზე, ზღვის სანაპირო ზოლში, ახალშავზღვური ტერასის მიდევნებით წითელი და ყვითელი თიხების „სარეცელზე“ დევს სხვადასხვა სიმძლავრის ალუვიალური მასა-მდინარეული ჩამონატანისა და ნეშომპალას ნარევი [ხახუტაიშვილი დ. 1995: 19]. იმის მიხედვით, თუ როგორ იყო დანაოჭებული რელიეფი ჰოლოცენის სხვადასხვა მონაკვეთზე, განსაკუთრებით საინტერესოა ის ადრეულ და შუა ხანაში, სადაც წარმოდგენილია მეტნაკლებად ახალგაზრდა ტორფნარები. ეს ზონა, უახლეს წარსულში მალარიის ბუდეს წარმოადგენდა. სავარაუდებია, რომ ასეთივე ვითარება იყო ჰოლოცენის ყველა ტრანსგრესიულ მონაკვეთზე. არქანჯელო ლამბერტის ცნობით (1633-1649 წწ) „კოლხიდის ჰავა ვნებს არამცთუ უცხოელებს, არამედ თვით ადგილობრივ მცხოვრებლებს, იმდენს სხვადასხვა ავადმყოფობას უჩენს, რომ მხოლოდ

პაროქსიზმის დროს აქცევენ მას ყურადღებას ... შემოდგომაზე კი ყოველდღე სტანჯავს მათ ციება [არქანჯელო ლამბერტი., 1938: 165].

ქობულეთის „ქვეყნის“ ტერიტორიაზე გავრცელებული ნიადაგები იყოფა ოთხ გეოგრაფიულ ზონად: პირველი – კოლხეთის დაბლობის ჭაობისა და ეწერი ნიადაგები, რომელიც მოიცავს, როგორც ეწერ და ეწერ-ლებიან, წითელმიწა და ყვითელმიწა, ასევე ჭაობიან და ალუვიურ კარბონატულ და უკარბონატო ნიადაგებს. მეორე – დასავლეთსაქართველოს მთისწინების ყვითელმიწები და წითელმიწები, რომელიც მოიცავს როგორც წითელმიწა და ყვითელმიწა ნიადაგებს, ასევე ყომრალ ნიადაგებს. მესამე და მეოთხე ზონებში წარმოდგენილია – მთა-ტყეთა ნიადაგები და მთა-მდელოთა ნიადაგები, რომელიც მოიცავს მთა-მდელოს კორდიან, კორდიან-ტორფიან და პრიმიტიულ ნიადაგებს, ასევე ყომრალ ნიადაგებს [საქართველოს ატლასი 1992: 13].

მთაში ქვა-ღორღიანი, მთიანი ქანების დაშლით წარმოქმნილი ქვიშანარევი ნიადაგებია გავრცელებული. სამეურნეო სავარგულები აქ მეტად მცირე და ნაკლებმოსავლიანია. მთისწინა ზოლში გავრცელებულია წითელი, სუბტროპიკული ზოლისათვის დამახასიათებელი თიხები, რომლებიც შუა ეოცენისტუფოგენური ქანების გამოფიტვის პროდუქტია. აქ უბან-უბან გვხვდება ცეცხლგამძლე და მწელადლობადი თიხების საბადოები, სადაც თიხა შეიცავს რკინის (მაგნიტის) მცირე ნაწილაკებს (ცეცხლაურისა და ოჩხამურის თიხები), რომლებიც სუბტროპიკული მცენარეული სახეობებისათვის საუკეთესო ნიადაგურ გარემოს ქმნის. შუა ეოცენი აჭარა-თრიალეთის ქედის ზოლში ძლიერი ვულკანური მოვლენებით ხასიათდება [ხარატიშვილი 1974: 343].

ქობულეთის „ქვეყნის“ ტენიანი სუბტროპიკული ზონის უდიდესი ნაწილი გეოლოგიურად აგებულია ვულკანოგენურ-დანალექი ქანებისა და მისი ღრმა გამოფიტვით ქერქისაგან შემდგარი ლატერიტული წარმონაქმნებით, მეოთხეული, მდინარეული, ტბიურ-მდინარეული და სანაპირო ზღვიური ნალექებისაგან. მთიან და მთა-ტყის ზონის გეოლოგიურ აგებულებაში ფართო მონაწილეობას ღებულობს ეოცენის ვულკანოგენურ-დანალექი ქანები - ტუფები, ტუფოქვიშაქვები, ტუფობრექჩიები, ტუფოკონგლომერატები, ანდეზიტების და ბაზალტების განფენები, იშვიათად არგი-ლიტების შუაშრებში [თავართქილაძე 1983: 7].

მიკრორეგიონის მთიანი ზონა გეომორფოლოგიურად 1500-2000 მეტრ (ხინოს მთა 2598 მ.) სიმაღლის მთათა სისტემას წარმოადგენს [საქართველოს ატლასი 1992: 32], მისი ზედა ნაწილი რელიეფურად მოსწორებულ-დენუდაციურ ხასიათს ატარებს (სოფელი დიდვაკე), რომლის კარგ მაგალითს არსიანისა და შავშეთის ქედების პლატოს ტიპის ზედაპირები წარმოადგენენ. ამ ზონის თანამედროვე რელიეფი დენუდაციური და კრიოგენური პროცესების მოქმედების შედეგადაა მოდელირებული.

მთა-ტყის ზონის სარტყელი გეომორფოლოგიურად საშუალო და მაღალ-მთიანეთის ეროზიულ-დენუდაციური პროცესებით ფორმირებულ რელიეფს, იგი 200-1000 მეტრ-სიმაღლითაა წარმოდგენილი. ხოლო, ტენიანი სუბტროპიკული სარტყელი მიეკუთვნება გორაკ-ბორცვიანი მთისწინეების რელიეფის კატეგორიას, რომელსაც დასავლეთ საქართველოს სხვა შესაბამის რაიონებთან შედარებით, ყველაზე რბილი მოხაზულობა აქვს და ხასიათდება შავი ზღვისკენ საფეხურებრივად დადაბლებული ეროზიულ-დენუდაციური რელიეფის ფორმებითა და ელემენტებით.

მიკრორეგიონი გამოირჩევა კარგად განვითარებული ჰიდროგრაფიული ქსელით, რაც განპირობებულია კლიმატური და რთული კონტრასტული რელიეფით. უხვი ატმოსფერული ნალექები კვებავს დიდსა და პატარა მდინარეებს, ამ ზონის მთავარ არტერიას მდინარე კინტრიში წარმოადგენს, თავისი მრავალრიცხოვანი შენაკადებით, მათ შორის უმსხვილესი კინკიშას შენაკადით, რომელთაც დიდი სისწრაფე, წყალვარდნილობა და ჩანჩქერები ახასიათებთ.

ფლორა და ფაუნა.

ქობულეთის „ქვეყნის“ გეომორფოლოგიური ცვლილებების პარალელურად, იცვლებოდა ფაუნისა და ფლორის ელემენტები. იცვლებოდა, მიგრირდებოდა, ხანაც ეგუებოდა ახალ გარემოს და თანამედროვე დრომდეც შესძლო მოეღწია; ეს ითქმის როგორც მცენარეულ საფარზე, ასევე ცხოველთა სამყაროს რიგ წარმომადგენლებზე.

ბოტანიკურ-გეოგრაფიული დარაიონებით, ქობულეთის „ქვეყანა“ ექცევა კოლხეთის პროვინციაში შემავალ უკიდურეს სამხრეთ აჭარა-შავშეთის „ოკრუგში“ [საქართველოს ატლასი 1992: 14]. თანამედროვე მცენარეული საფარი მრავალმხრივ, საინტერესოდ და მდიდრადაა წარმოდგენილი ოთხ ზონად: პირველი – მაღალი მთის, ალპური მდელო და სუბალპური ტყე და მდელო და ჭალის ტყეები, წიფლნარ-სოჭნარით; მეორეზონა – დასავლეთ საქართველოს დაბალმთიანეთის მუხნარი და სხვა ფართოფოთლოვანი სახეობების: რცხილა, წიფელა და წაბლის ტყეებით; მესამე ზონა – კოლხეთის დაბლობისა და დასავლეთ საქართველოს მთისწინეთისათვის დამახასიათებელი ტყეებით; მეოთხე ზონა – ზღვისპირა ზოლი, ჩრდილოეთიდან სამხრეთით, კოლხეთის ჭაობისა და დაჭაობებული ტერიტორიებისათვის დამახასიათებელი ტყეებით.

მთიანი ზონა ხასიათდება მეტად საინტერესო და მრავალფეროვანი ყვავილებიანი ბალახოვნებით, სადაც გვხვდება: ტანდაბალი დეკა, მოცვი, წიბა, იშვიათად წვრილყვავილა ხეჭრელი და სხვ. გორაკ-ბორცვოვანი სარტყელი დაფარულია შეკრული მცენარეული საფარით, სადაც დომინანტობენ მარცვლოვან-ბალახიანი

მდელოები. მარცვლოვანთაგან აღსანიშნავია წივანა, ნამიკრეფია, სვრიელა, ზოგან მეტად მომრავლებულია ძიგვა; პარკოსნებიდან - სამყურა, ესპარცეტი, კურდღლის ფრჩხილა; ნემსიწვერასებრთაგან - ქართული ნემსიწვერა, ჭარბტენიან ადგილებზე გავრცელებულია ისლი, ნიახურა, მარწყვაბალახა და სხვა[თავართქილაძე 1983: 10].

მცენარეული საფარის ფლორისტული შემადგენლობის განსაკუთრებით დიდი მრავალფეროვნებით არის წარმოდგენილი გორაკ-ბორცვოვანი და ზღვისპირა სარტყელი. აქ გვხვდება, როგორც შედარებით ახალგაზრდა ჩრდილოურ და კავკასიურ-მცირეაზიურ სახეობებთან ერთად, უძველესი წარმოშობის მრავალი კოლხური ენდემი, რომელთა შორისაც თვალსაჩინო ადგილი უკავიათ მარადმწვანე ფორმებს. მცენარეული ფორმაციებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია სუბალპური ბუჩქნარები, ხშირი ტანაბრეცილიწიფნარები, მეჩხერი წიწვოვნები, მაღალბალახეულობა და ვრცელი მდელოები [თავართქილაძე 1983: 11].

ბუჩქნარები ძირითადად დეკიანითაა წარმოდგენილი, ზოგან კი იელიანი და ღვიანი მონაწილეობენ. დეკიანში ფრაგმენტულად ჩაქსოვილია ცირცელის, მდგნარის, ცხრატყავას, მედვედვიდ არყისა და პონტოს მუხის დაჯგუფებები. ფლორისტული თვალსაზრისით დეკიანი ერთი შეხედვით ღარიბია, მაგრამ მეჩხერი ადგილები ბალახოვნებითსამოდ მდიდარია. აქ განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ნემსი-წვერასებრთა, მიხაკისებრთა, ასტრისებრთა და მარცვლოვანთა ოჯახების წარმომადგენლობა. მდიდარი ნაირსახეობითაა ასევე წარმოდგენილი მდელოები. ნაირბალახეულიდან გვხვდება ღიღილოს, მზიურას, გვირილას, მედგარის, ფრინტას, ნემსიწვერას, მთის ბარისპირას, რძიანას, პირწმინდას და სხვათა სახეობები. მნიშვნელოვანია ტყეები. ჩოლოქ-კინტრიშისორმდინარეთისა და ჩაქვისწყლის ხეობების ტყეებიდან განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ტანაბრეცილიწიფნარი. აქ წიფელთან ერთად გვხვდება მაღალმთისბოკვი, ლიტვინოვის არყი, მედვედვის არყი, პონტოს მუხა, ქვეტყეში - პონტოსა და უნგერნის შქერები, წყავი, ზედა ზოლში დეკა. ბალახოვნების საფარი შქერის ქვეტყიანწიფნარში ღარიბია, მაგრამ იქ, სადაც შქერი და წყავი არ არის - მდიდარი მდინარეების სათავეებში ზოგან წიფნარს ცვლის წიწვოვნები - ნამკნარები, ფიჭვნარები და სოჭნარები.

თანამედროვე პერიოდში მცენარეული საფარი მეტნაკლებად შეიცვალა. არსებული ნიადაგობრივ-კლიმატური პირობების გათვალისწინებით, დაინერგა ისეთი უნიკალური სამხრეთული და სუბტროპიკული კულტურები, როგორებიცაა ჩაი, ციტრუსი, ტუნგი, დაფნა, იშვიათად თამბაქო, და სხვ. მრავალი, რომელიც მოიცავს მიკრორეგიონისმთისწინეთს (აჭი - ნაცხავატევ - ქაქუთ - ჭახათ - ზედა დაგვა - ჩაქვისთავის ხაზზე) და გორაკ-ბორცვოვან (ლეღვა - მუხაესტატე - ხუცუბანი - კვირიკე - ხალა - ჩაისუბანს), ასევე ზღვისპირა დასახლებებს(ოჩხამური - ქალაქი

ქობულეთი – ბობოყვათი – ციხისძირი – ჩაქვი), სადაც ფართოდ არის განვითარებული მეცხოველეობა, საუცხოოდ ხარობს მრავალი ჯიშის ხეხილი, ვენახი და მარცვლეული კულტურა (სიმინდი, ქერი, შვრია, ღომის ღომი, ბრინჯი, ხორბალი).

მარცვლეულ კულტურათა ნაწილი (ქერი, შვრია, ღომის ღომი, ბრინჯი) XX საუკუნის 50-60-იან წწ (სხვადასხვა მონაცემით) მოიწვეოდა. ამ მიმართულებით საინტერესოა, ქობულეთის სოფელ აჭყვისთავის მკვიდრის ავთანდილ რომანაძის მონათხრობი. ის იხსენებს, რომ მისი მშობლები XX ს. 50-იან წლებამდე ეწეოდნენ მარცვლეული კულტურების მოყვანას ქობულეთის ბარის ფართობებში: ჩოლოქში, ტოგონასა და ლეკიანში. დღემდე აქვთ შემონახული ქობულეთისთვის დამახასიათებელი ენდემური შვრიისა და ე.წ. ღომის ღომის ნიმუშები, რომელიც გასული საუკუნის 50-იან წწ. როგორც სათესლე მასალა აუღია ავთანდილის მამას, დავით რომანაძეს. აღნიშნული ენდემური შვრიისა და ე.წ. ღომის ღომის ნიმუშებიდან, 100-100 გრ. სათესლე მასალა ამჟამად გადმოტანილია ქობულეთის მუზეუმში.

საქართველოში გამოვლენილი და დაცულია მარცვლეულის აღიარებული 11 სახეობა (მრავალი ქვესახეობით); მათ შორის უმრავლესი ენდემურია საქართველოსათვის. საქართველოშია დაცული ხორბლეულის ევოლუციის ყველა საფეხური - უმარტივესიდან უმაღლეს სახეობამდე. გამორჩეულია ძველი ქართული ჯიშები: დოლის პურები, დიკა ხორბლები, მახა, ზანდური, ქართული ასლი და სხვ. ასევე საინტერესოა თანამედროვე ინტენსიური ტიპის დაბალმოზარდი, უხვმოსავლიანი ხორბლები, როგორცაა ბეზოსტია 1, ავრორა, კავკაზი, სპარტაკი, დედა, აისი, ვარძია, მუხრანი და სხვ. [იამალაშვილი 1992: 3]. ქობულეთის „ქვეყანა“ ბუნებრივი და კლიმატური მონაცემებით დასავლეთ ამიერკავკასიის ის უბანია, სადაც ხორბლეულის ველური ჯიშები მრავლად უნდა ყოფილიყო ჯერ კიდევ ანთროპოგენის დაწყებამდე. ეს მხარე ძველი ოიკუმენის ის ნაწილი იყო, სადაც ველური ხორბლეულის დომესტიკაცია განხორციელდა. საინტერესო ფაქტია ფიქსირებული, აღმოსავლეთ შავი ზღვისპირეთში, XX საუკუნის 10-იან წლებში. ცნობილი საზოგადო მოღვაწე და წინამძღვრიანთკარის სასოფლო-სამეურნეო ტექნიკუმის დამაარსებელი ილია წინამძღვარიშვილი, 1908 წლის, 31 აგვისტოს, გაზეთ „სავაჭრო გზაში“, – გენერალ ლევიცკის მიერ წარმოებულ ცდებზე დაყრდნობით, – მიწის სიმდიდრის საიდუმლოს, ისევე მიწის შემუშავებაში ხედავს დაერთი პურის მარცვალის, რიგიანად მოვლით, 2-3 ფუთი მოსავალის მოწევას ვარაუდობს: „დასთესეს 10 მარცვალი ახალი თესლი, რომელთაგან 5-ს სამჯერ ჰქონდა მიწა წაყრილი, 5-ს ოთხჯერ... ხორბლის მოსავალი ასეთი იყო: თვითოეულმა ხუთმა

მარცვალმა, 3-ჯერ წაყრილმა, გამოიტანა 52-მდის თავთავი, რომლებშიაც დაითვლებოდა 2430-დან 4680-დის მარცვალი. თვითოეულმა ხუთმა მარცვალმა, 4-ჯერ წაყრილმა გამოიტანა 3-დან 61-მდის თავთავი და 3060-დან 5490-მდე მარცვალი“ [წინამძღვარიშვილი 1992: 2].

რელიქტურ ფორმაციის ჯგუფის მცენარეულ საფარს, ავსებენ ასევე, შედარებით ახალგაზრდა სახეობებიც. აქ გვხვდება მაჩიტას, კულმუხოს, მზიურას, დიყის, ანგელოზას, გვირილას, დეზურას, შროშანის თავყვითელას, ხარისშუბლას რძიანას, და სხვა მაღალმოზარდი ბალახოვანი მცენარე.

აღსანიშნავია, რომ მიკრორეგიონის მცენარეული საფარის, როგორც გამორჩეულად მდიდარი და სწრაფად მზარდი მასივების განვითარებას, ასევე გარკვეული მიზეზებით განადგურებულის აღდგენას, დიდმნიშვნელოვნად უწყობს ხელს „ქვეყნის“ სუბტროპიკული ტენიანი კლიმატი.

ამ მიმართულებით, შესაძლებელია დავაჯგუფოთ ისეთი რელიქტური სახეობები, როგორებიცაა უთხოვარი, მუხა, წაბლი, კოპიტი, ბზა, წიფელი, რცხილა, ცაცხვი, თელა, მურყანი, წყავი, თხილი, კაკალი, შქერი, (როდოდენდრონი), ბამგარი, ნაძვი, ფიჭვი, ლუკუმბა, ვაზი, ლეფანი, მოცვი, პანტა, (მსხალი, ვაშლი), მაცვალი (ბარდი), გვიმრა, ანწლი, სურო და ა.შ. არქეოლოგიური აღმოჩენებით იკვეთება, რომ რიგი სახეობები წარმოადგენდნენ საუკეთესო საწვავს (ნახშირს) ადრეული მეტალურგიული წარმოებისათვის [ნახუტაიშვილი დ. 1995: 17]. ისპანის ტორფნარში, ქობულეთის მკვიდრმა, მხატვარმა, ვაჟა ვერულიძემ მიაკვლია რელიქტური ტყის ნარჩენებს. ნიმუშები ქობულეთის მუზეუმის შუამდგომლობით, 2012 წელს შესასწავლად გაიგზავნა საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში, სადაც გეოლოგია-პალეონტოლოგიის ფონდის მიერ მომზადდა შემდეგი ანგარიში: „ქობულეთის ისპანის ჭაობში ნამარხი რელიქტური ხის ფრაგმენტი არის: ლიგნიტი, მცენარე თხემლა – *Alnus*. გეოლოგიური ასაკი დაახლოებით ჰოლოცენი (ბოლო 10 000 წელი).“ (ტაბ. 3, 4). აღნიშნული ნარჩენებისგან შექმნილი, 12 სხვადასხვა კომპოზიცია (ავტორი ვაჟა ვერულიძე), ამჟამად დაცულია ქობულეთის მუზეუმში (ტაბ. 5).

ქობულეთის „ქვეყანა“ შედის კოლხეთის ზოოგეოგრაფიულ რაიონში. მიკრორეგიონში მიმდინარე ხანგრძლივმა გეომორფოლოგიურმა ცვლილებებმა გარკვეული ზეგავლენა მოახდინა ფაუნის განვითარებაზე. ცხოველთა სამყარო გარემო პირობების ცვლილებასთან ერთად იცვლებოდა, მიგრირდებოდა, ან ეგუებოდა ახალ გარემოს და თანამედროვე დრომდეც შესძლო მოედწია; ამ მიმართულებით, საინტერესოა, გარეულ ცხოველთა სამყაროს რიგი წარმომადგენლები, რომლებიც ადრეჰოლოცენიდანვე გვხვდება: გამოქვაბულის დათვი, მურა დათვი, მგელი, ღორი, ფოცხვერი, ტურა, მელა, ირემი, შველი...

ფრინველებიდან - არწივი, შვეარდენი, ძერა, როჭო, (ტყის ქათამი), ყვავი, ქორი, შურთხი, იხვი, გედი, მწყერი, შაშვი, ჩხართვი, ხოხობი, წყლის ბუდა... ზღვისა და მდინარის თევზებიდან: დელფინი, ქაცვიანი ზვიგენი (კატრანი), ქაცვიანი სკაროსი (ზღვის მელა), ზღვის კატა, სვია, ზუტხისნაირნი: ჯარღალა, თართი ანუ კოლხური ზუთხი, ატლანტური ზუთხი (ფორეჯი), კალმახი, ტარღანა, შპროტი, სარდინელა, სარდინა, ქარსალა, ღიპა ქაშაყი, კასპიურიღიპა ქაშაყი, ფინტა, ანჩოუსი (ქაფსია), ორაგული, გველთევზა, ნემსა (სარღანა), ზღვის ღლაბუცა, მერლინგი, ცხენთევზა, ნემსთევზა, მზიური,კეფალი, სფირენა (ზღვის მგელი), ათერინა, ლავრაკი, ქორჭილა, პონტოურისტავრიდა, სციენა, უმბრინა, წითელი პაგრი, დორადი, კარჩხანა, ხონთქარა, ზღვის მერცხალი, ტუჩა მწვანულა, ზღვის ურჩხული (მორიელი), ზღვის ძროხა(ვარსკლავთმრიცხველი), ზღვის ფინია, თევზგველუკა (მაცდურა), თევზთაგვი, თინური, პელამიდა, სკუმბრია, შიმშერი, ღორჯო, ზღვის მამალი, შავი ზღვის კამბალა, ზღვის ენა, ზღვის ეშმაკი და ა.შ. [ზურჭულაძე 1882: 37].

1. წყაროები და ისტორიოგრაფია

წყაროები. ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიის შესასწავლად მეტად მნიშვნელოვანია არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას მოპოვებული მატერიალური კულტურის მასალები. მატერიალური კულტურის ძეგლებია ის საფუძველი, რასაც ჩვენი ქვეყნის უძველესი ცივილიზაციის სათევებთანმიყვავართ.რაც შეეხება უცხოურ წერილობით წყაროებს მონაცემები ქართველ ტომთა შესახებ ძვ.წ. VIII საუკუნის შემდგომი პერიოდიდან ჩნდება [ლორთქიფანიძე 2010:5].

ჩვენამდე მოღწეულ ძველადმოსავლურ წერილობით წყაროებში დაცული ცნობები უპირატესად ისტორიულ სამხრეთ კოლხეთსა და მეზობელ რაიონებს შეეხება. აკად. გ. მელიქიშვილმა ყურადღება მიაქცია, რომ ურარტულ ეპიგრაფიკაში რკინა რკინა ერთხელ იხსენიება და ისიც კულხათან კავშირში: ე.წ. „სარდურის მატინის“ მიხედვით ურარტუს მეფე სარდურ II-მ (ძვ.წ. 765-735 წ.წ.) დალაშქრა კულხას ქვეყანა, აიღო მისი სამეფო ქალაქი ილდამუსა და აქვე გააკეთებინა რკინის ბეჭედი [Меликишвили 1960:280-288]. როგორც გ. მელიქიშვილი მიიჩნევს, შესაძლებელია ეს ცნობა ამ რაიონში რკინის მეტალურგიის არსებობის მოწმობას წარმოადგენდეს, ხოლო წარწერაში მითითებული რკინის ბეჭედი დამზადებული იყოს ადგილობრივი ოსტატების მიერ, რომლებიც შესაძლოა განთქმულნი იყვნენ ამ საქმეში [Меликишвили 1954: 334; 1959: 199].

ქართველ ტომთა რკინის მეტალურგიის შესწავლასთან დაკავშირებით ყურადღება ექცეოდა ბიბლიის ცნობას თუბალკაინის შესახებ. ბიბლიის თუბალკაინი,

როგორც ფიქრობენ, ასურული წყაროების ტაბალსა და ანტიკური (ბერძნულ-ლათინური) წყაროების ტიბარენებს უნდა შეესაბამებოდეს [ჯანაშია 1959: 58; Услар 1881: 293-312; Меликишвили 1959: 72-75, 227]. შესაქმეთა IV წიგნში აღნიშნულია, რომ „თუბალკაინი ესე იყო კვერით ხუროი მჭედელი რვალისა და რკინისა“ [შესაქმე, IV: 22], ხოლო როგორც ეზეკიელის ტვიროსის გოდებაში დაცული ცნობიდან ჩანს, თობელი სპილენძ-ბრინჯაოს წარმოებაში ყოფილა დახელოვნებული. თუბალ-ტიბარენები, სპეციალისტთა აზრით, ასურული დასავლურ-ქართული მოდემის ტომები უნდა ყოფილიყვნენ. აკად. გ. მელიქიშვილის აზრით, ასურული წყაროების ტაბალისტიბარენებთან სრული გაიგივება დამაჯერებელი უეჭველობით არ ხერხდება, მაგრამ ტაბალის შემადგენლობაში ქართული მოდემის ტიბარენების ერთ შემადგენელ ნაწილად დაშვების სასარგებლოდ გარკვეული ფაქტები მიუთითებენ [Меликишвили, 1959: 76].

ამ მიმართულებით შედარებით მეტი და კონკრეტული ცნობები მოგვეპოვება ბერძენი ავტორებისაგან. ინტერესი მიპყრობილია იმ ცნობების მიმართ, სადაც ჩვენთვის საინტერესო ტერიტორია სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთით განისაზღვრება. მეტალურგ ტომთაგან აქ კონკრეტულად მითითებულია ხალიბები (ხალდები) და მოსინიკები, რომელთაგან პირველნი რკინის დამზადებაში ყოფილან დახელოვ-ნებულნი, ხოლო მეორენი – სპილენძის [ხახუტაიშვილი დ. 1964: 46].

ხალიბთა შესახებ ანტიკურ ლიტერატურაში დაცულ ცნობებს ჯერ კიდევ XIX საუკუნის პირველ ნახევარში მიექცა ყურადღება (დიუბუა დე მონპერიე, ჰ. აბიხი და სხვები), მაგრამ ამ ცნობების სათანადო აკადემიურ დონეზე შეფასება პ.უსლარის სახელს უკავშირდება. მან მიუთითა ეგეოსის აუზის ქვეყნების მეურნეობაში ხალიბური რკინის დიდ მნიშვნელობაზე და აღნიშნა, რომ ფოლადის ბერძნული სახელწოდება ხალიბთა სატომო სახელიდან უნდა იყოს წარმომდგარიო [Услар 1881:464].

ხალიბთა შესახებ უძველესი, ჩვენამდე მოღწეული ცნობა ჰომეროსთან უნდა იყოს დაცული; კერძოდ, „ილიადაში“ ვკითხულობთ: „ოდოსი და ეპისტროფოსი მოუძღოდნენ ალიძონებს, შორეული ალიბედან, სადაც არის ვერცხლის საბადო“ [Homer, Iliada, II:856; ჰომეროსი, ილიადა II, 2005:40 Strabo, XII: 3,20]. სტრაბონი, კომენტარს უკეთებს რა ამ ცნობას, აღნიშნავს, რომ „ან უნდა შეიცვალოს დაწერილობა როგორც „შორეული ხალიბედან“ ან (უნდა ვიფიქროთ), რომ ამ ადამიანებს უწინ ერქვათ ალიბები ხალიბების ნაცვლად“ [Strabo, XII: 3,20; თ. ყაუხჩიშვილი, 1957:205]. სტრაბონისეული განმარტების სისწორეზე უნდა მიგვითითებდეს ის ფაქტი, რომ ჰომეროსის ალიბები სამხრეთ შავიზღვისპირეთში მოსახლეობდნენ [ВДИ, 1947:236].

ჰეკატეოს მილეთელს (ძვ.წ. VI საუკუნის უკანასკნელი მეოთხედი – V საუკუნის I მეოთხედი) უკვე კონკრეტული ცნობა მოეპოვება ხალიბთაადგილსაცხოვრისის შესახებ, მაგრამ არაფერს ამბობს ამ ტომის საქმიანობაზე [ВДИ, 1947: 301]. ამავე დროს, ჰეკატემილეთელის თანამედროვეს, ტრაგიკოს ესქილეს (ძვ.წ. 526–456 წწ.) „მიჯაჭვულ პრომეთეში“ მითითებული აქვს „რკინის დამამუშავებელი ხალიბები“, რომლებიც მის მეორე ნაშრომში („შვიდნი თებეს წინააღმდეგ“) დაცული ცნობის მიხედვით, სკვითური მოდგმისანი არიან [ВДИ, 1947:303] ესქილეს სქოლიასტები ბრმად იმეორებენ აზრს ხალიბების სკვითურ ჩამომავლობაზე [ВДИ, 1947:305–308]. როგორც ესქილეს ცნობაზე დაკვირვება გვაფიქრებინებს, მასში ასახული უნდა იყოს ის ხანა, როცა ბერძნების წარმოდგენა შავი ზღვის სანაპიროების გეოგრაფიაზე მეტად ბუნდოვანი იყო. იგი კიმირიელთა და სკვითთა სამხრეთში გაჭრის ხანას უნდა ეკუთვნოდეს და ამ მოვლენის საფუძველზე ჩანს წარმოქმნილი.

ევრიპიდეს (ძვ.წ. 480-406 წწ.) ტრაგედია „ალკესტიდაში“ მითითებულია „რკინა ხალიბთა ქვეყანაში“ [ВДИ, 1947:288], ხოლო მისი სქოლიასტი განმარტავს რომ „ხალიბები ხალხია პონტოში, სადაც არის რკინის მადაროები“ [ВДИ, 1947:292]. ხალიბ-მეტალურგთა შესახებ პირველი კონკრეტული ცნობა, მათი ადგილ-საცხოვრისის აღნიშვნით, მოცემულია ქსენოფონტეს „ანაბაზისში“, სადაც ძვ.წ.V საუკუნის მიწურულის მდგომარეობაა ასახული. ის აღნიშნავს, რომ: ბერძენ მოქირავნეთა ლაშქარი კერასუნტის გავლის შემდეგ მოსინიკების მიწა-წყალს მიადგა. მოსინიკთა ქვეყნის უკიდურეს დასავლეთ ნაწილში ქსენოფონტე ადასტურებს მოსინიკების ქვეშევრდომი ხალხების არსებობას. ხალიბები, წერს იგი, „მცირერიცხოვანი და მოსინიკების ქვეშევრდომები არიან; ცხოვრობენ უპირატესად რკინის მოპოვებითა და დამუშავებით“ [Xenoph, 5, 1, მიქელაძე, 1967:106]. აკად. გ. მელიქიშვილი ფიქრობს, რომ ქსენოფონტეს მიერ ამ ადგილას მითითებული ხალიბებიმოსინიკების ერთ-ერთი თემი უნდა ყოფილიყო, რომლის მცხოვრებლებმა სახელი „ხალიბი“ ბერძნებში გავრცელებული იმ შეხედულების საფუძველზე მიიღეს, რომლის მიხედვითაც პონტოს სანაპიროს ხალიბები „რკინის გამომგონებლები“ იყვნენ [Меликишвили, 1959:262].

თანამედროვე ეპოქამდე წინაქრისტიანულმა წერილობითმა ძეგლებმა, სამწუხაროდ ვერ მოაღწია. მეცნიერთა გარკვეული წრე ამ ფაქტს იმ გარემოებით ხსნის, რომ წარმართული იდეოლოგიის წინაქრისტიანული ლიტერატურა ქრისტიანობამ გაანადგურა [ზარამიძე 1954: 3], რომელიც ქართლის სამეფოში, მეფე მირიანის მეფობის ხანაში ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადდა. თუმცა ეს შეხედულება არაჯეროვანია აკად. ოთ. ლორთქიფანიძისათვის, იგი თვლის, რომ „თუ ლიტერატურული (ე.ი. არაქრისტიანული იდეოლოგიის) თხზულებანი შეგნებულად

განადგურეს, მაშ რატომ არაა შემორჩენილი ქართულენოვანი წარწერები მაინც? არქეოლოგიური გათხერებისას აღმოჩენილია, მაგალითად, ბერძნული, არამეული, ებრაული წარწერები, მაგრამ ჯერჯერობით არ ჩანს წინაქრისტიანული ეპოქის ქართულენოვანი ეპიგრაფიკული ძეგლები. ასე რომ, საკითხი საკმაოდ რთულია და მარტივი მიდგომა გაუმართლებელია. აქ დგება უაღრესად რთული და კარგა ხანია ცხოველი დისკუსიის საგნად ქცეული პრობლემა ქართული დამწერლობის წარმოშობის შესახებ“ [ლორთქიფანიძე 2002: 20].

აღსანიშნავია ძვ.წ. III ს ბერძენი პოეტისა და მეცნიერის აპოლონიოს როდოსელის ცნობა არგონავტიკიდან: „კოლხებს შემონახული აქვთ თავიანთი მამათაგან ნაწერი კირბები, რომლებზედაც ირგვლივ მოგზაურთათვის ნაჩვენებია ზღვისა და ხმელეთის ყველა გზა და საზღვარი“ [ურუშაძე 1964: 279].

ჩვენი კვლევისათვის საგულისხმოა ის ცნობები, რომელიც კოლხეთ-ლაზეთის შესახებ მოგვეპოვება ლიტერატურული წყაროებში. ამ მიმართულებით, ბიზანტიის თითქმის ყველა ისტორიკოსი, სპარსეთ-ბიზანტიის ხანგრძლივი ომების ისტორიის ჭრილში, საკმაოდ დეტალურ ინფორმაციას იძლევა ლაზეთის სამეფოზე.

ერთ-ერთი პირველი და უმნიშვნელოვანესი ძველ წყაროებში შემონახულია ძვ.წ. IV საუკუნის ცნობა, რომელიც ფსევდო-სკილაქსკარიანდელს ეკუთვნის, როცა იგი ასახელებს მდინარე აფსაროსს და მისგან ჩრდილოეთით - „ყაჩალთა მდინარეს“, რომელიც თ.ყაუხჩიშვილისლოკალიზაციით, ჩვენი შესასწავლი რეგიონის მთავარი არტერიული ხეობის მდ. კინტრიში უნდა იყოს [ყაუხჩიშვილი, 1987:113].

საყურადღებო ცნობებს ჩვენი მხარის ზღვისპირეთზე გვაწვდის რომაელი მოხელე ფლავიუს არიანე (95-175 წწ), რომელმაც რომის იმპერატორ ადრიანეს დავალებით ახ.წ. 134 წელს საინსპექციო საზღვაო მოგზაურობა განახორციელა აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის გასწვრივ.

მიკრორეგიონის შესახებ ჯერ-ჯერობით გამოვლენილი მწირი წყაროების გამო, მიგვაჩნია რომ უმნიშვნელოვანესია ფლავიუს არიანეს ცნობები: „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“ სადაც ის „თვითმპყრობელ კეისარს, ტრაიანე ადრიანე ავგუსტეს არიანე უსურვებს კარგად ყოფნას“ და ესაუბრება მოგზაურობის შთაბეჭდილებებსა და ისტორიულ ფაქტებზე. საგულისხმოა მისი მოგზაურობის ცნობები „ტრაპეზუნტიდან“ განვლილი გზა „ფასიში“ შესვლამდე.

ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიის შესასწავლად მეტად საინტერესოა ჰიპოკრატეს (ძვ.წ. V ს. გამოჩენილი ბერძენი ექიმი და ბუნებისმეტყველი) ვრცელი ტრაქტატი „ჰაერის, წყალთა და ადგილთა შესახებ“ (ჩვენი კვლევის მიზანი არ გახლავთ ღრმად ვეძიოთ კავშირები რეალურ ჰიპოკრატესა და ფსევდოჰიპოკრატეს შორის), სადაც ავტორის კარგად ცნობადობა ჩანს კოლხთა ქვეყნის მიმართ, რომელსაც ფასიანების

„ქვეყანას“ უწოდება; იგი ზუსტად აღწერს მდ. ფასისის ქვემო წელს, კოლხეთის დაბლობის ბუნებრივ და კლიმატურ პირობებს [ლორთქიფანიძე 2002:28], „ქვეყანა ჭაობიანია, ცხელია, ნესტიანი და ტყიანი აქ წლის ყოველ დროს იცის ძლიერი წვიმები“ [ბერძენიშვილი 1969: 32]. მნიშვნელოვანია ცნობები ფასიანების ყოფისა და კულტურის შესახებაც, საინტერესოაა აღწერილი ფასიანთა ხისა და ლერწმის სახლები, დასახლება მრავალრიცხოვანი არხებითა და სხვ. ჰიპოკრატეს, ანუ ფსევდოჰიპოკრატეს ცნობები მეტად მნიშვნელოვანია არამხოლოდ ქობულეთის „ქვეყნის“, არამედ ზოგადად კოლხეთის ისტორიის კვლევისათვის.

ადრებიზანტიური საისტორიო მწერლობის თვალსაჩინო წარმომადგენელი პროკოპი კესარიელი ერთხმადაა აღიარებული VI საუკუნის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან ისტორიკოსად. მნიშვნელოვანია პროკოპი კესარიელის „ბიზანტიის ეკონომიური პოლიტიკისათვის ლაზეთში (ვაჭრობის მონოპოლია)“ [პროკოპი კესარიელი, 1989:72] და ცნობა „კასპიის კარების დაცვისათვის“ [პროკოპი კესარიელი, 1989:71].

საგულისხმო და ხელჩასაჭიდი მეტყველი მასალები მოგვეპოვება არქეოლოგიური გათხრების შედეგად გამოვლენილი ნივთიერი კულტურის ძეგლების სახით, რაც წარმოდგენილი მიკრორეგიონის ცალკეული პერიოდების კვლევის პროცესში ფასდაუდებელ სამსახურს გაგვიწევს.

ისტორიოგრაფია. ქობულეთის „ქვეყანა“ ძველი კოლხური ცივილიზაციის წარმოქმნა-განვითარების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მიკრორეგიონთაგანია. ჩვენამდე მოღწეული წერილობითი მასალა წარმოდგენილია შესანიშნავი ქართველი ისტორიკოსისა და გეოგრაფოსის ვახუშტი ბაგრატიონის ცნობებში.

ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიის შესწავლისათვის განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა გამოვლენილი არქეოლოგიური ძეგლები, რომელთაგან ზოგიერთი უნიკალურია მთელი კავკასიისათვის (ასეთია, მაგალითად, ქობულეთ-ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარი). აღნიშნულ რეგიონში ჯერჯერობით შედარებით უფრო ინტენსიურად ისწავლება კინტიშ-ჩოლოქის ორმდინარეთის ზოლი და მიმდებარე უბნები. როგორც დ.ხახუტაიშვილი აღნიშნავს ზღვისპირა ზოლის ძეგლთა არქეოლოგიური შესწავლის ცალკეული ცდები ჯერ კიდევ XIX ს. 70-იან წლებში განხორციელდა, მაგრამ ძირითადად ეს იყო უფრო სამუზეუმო ნივთების მოპოვებისათვის გამიზნული სამუშაოები, ვიდრე რეგიონის წარსულის შესწავლისაკენ მიმართული კვლევა-ძიება.

საინტერესო ცნობები ჩნდება XIX ს. ქართულ პრესაში. 1878 წელს, გაზეთ „ივერიაში“ გამოქვეყნებული ცნობა, თურქი ჯარისკაცების მიერ, სანგრების გათხრის დროს სამარხების აღმოჩენისა და გამარცვის შესახებ დიდ ყურადღებას იპყრობს.

თემა იმდენად რეზონანსული ყოფილა, მოგვიანებით ვრცლად ასახულა ასევე მეორე ქართულენოვან გაზეთ „დროებაში“, სადაც თბილისში გამართული სრულიად რუსეთის მე-5 ყრილობის მოსამზადებელი კომიტეტის სხდომის ოქმებში და მოსკოვის არქეოლოგიური საზოგადოების შრომებში გამოქვეყნებული გ.წერეთელისა და გრ. გურიელის პუბლიკაციები იყო წარმოდგენილი. აღნიშნული პუბლიკაციები, რომლებიც შინაარსით „ივერიაში“ გამოქვეყნებული ცნობის ანალოგიურია, ციხისძირის სიძველეებისადმი საზოგადოების ყურადღების მიპყრობას ისახავდა მიზნად. ცნობილია, რომ XIX ს. ბოლოს, ციხისშირში ბათუმის ნავსადგურის ჯებირისათვის ქვის მოპოვება წარმოებდა, რაც სრული განადგურებით ემუქრებოდა ციხის ნანგრევებს. როგორც ნ. ინაიშვილი აღნიშნავს არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების მოთხოვნით ქვის მოპოვება ციხისძირში შემწყდარა [ინაიშვილი ნ., 1993: 6].

XX საუკუნის 10-იანი წწ გაზეთ „ცნობის ფურცელის“ (სურათებიანი დამატება) გამოცემებში საინტერესო ცნობები გვხდება ქობულეთისა და მომიჯნავე რეგიონების შესახებ, რომელიც მნიშვნელოვან სახელმძღვანელოდ გამოდგება შესასწავლი რეგიონის გარკვეული პერიოდისათვის თვალის გასადევნებლად.

1944 წ. მდ. კინტრიშის მარჯვენა ნაპირას სოფ. ხუცუბანში, ა. იოსელიანმა ადრერკინის ხანის შემთხვევით აღმოჩენილი რამდენიმე სამარხი გაუხსნია და საინტერესო ინვენტარი ამოუღია [იოსელიანი, 1973:106].

XX საუკუნის 60-იან წწ. დაწყებულმა გეგმაზომიერმა არქეოლოგიურმა შესწავლამ გარკვეული მნიშვნელობით წარმატებები მოიტანა, როგორც მოპოვებული დიდმნიშვნელოვანი არქეოლოგიური მასალების თვალსაზრისით, ასევე საგრძნობლად შეივსო ძველკოლხური ცივილიზაციისა და უშუალოდ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მეცნიერული შესწავლისათვის აუცილებელი წყაროების ფონდით.

ამ მიმართულებით, უნდა აღინიშნოს, რომ მიკრორეგიონის ბარის ზონა არქეოლოგიური თვალსაზრისით კარგადაა შესწავლილი, რასაც ვერ ვიტყვით მთიან ზონაზე.

ქობულეთის „ქვეყნის“ წარსულის მეცნიერული შესწავლისადმი ინტერესი გაცხოველდა XX საუკუნის მეორე ნახევრიდან; ამ მეტად საინტერესო მიკრორეგიონის ცალკეული საკითხების შესწავლას, პირველწყაროების მოპოვებასა და გამოქვეყნებაზე იღწვოდა ექ.თაყაიშვილი, ს. ჯანაშია, ნიკო ბერძენიშვილი, ნინო ბერძენიშვილი, ნ.ხომტარია, ალ. რობაქიძე, ჯ. ნოლაიძელი, ა. აფაქიძე, ი. გრძელი-შვილი, ა. ინაიშვილი, ოთ. ჯაფარიძე, დ. ხახუტაიშვილი, ა.კახიძე, ალ.რამიშვილი, ს. გოგიტიძე, ალ. ქათამაძე, ა.იოსელიანი, ნ. ვაშაკიძე, ზ. თანდილავა, ნ. კახიძე, მ. ქამადაძე, ნ. ინაიშვილი, ნ. ხახუტაიშვილი, ირ. ჩავლეიშვილი, გ. თავამაიშვილი,

მ.ხალვაში, თ. კუკულაძე, ე. კახიძე, ნ. ძნელაძე, ნ. სურმანიძე, თ. შალიკაძე, ტ. ებრაღიძე, ლ. ასლანიშვილი, ი. ვარშალომიძე, მ. თურმანიძე და მრავალი სხვა.

განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ივ.ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის, არქეოლოგიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის არქეოლოგიური ექსპედიციები (ნ. ხომტარია, ი. გმელიშვილი, დ. ხახუტაიშვილი, რ. ფუთურიძე, ო. ლორთქიფანიძე, თ. მიქელაძე), რითაც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის ძეგლთა გეგმა-ზომიერ არქეოლოგიურ შესწავლას ეყრება საფუძველი. ექსპედიციის მუშაობაში აქტიურად ებმება და ფართოდ მონაწილეობს ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტი (ა. ინაიშვილი, ალ. რამიშვილი, ა. კახიძე, ს. გოგიტიძე, ნ. ვაშაკიძე, ლ. ჩხაიძე, ა. ჯაველიძე და სხვ.).

ნიშანდობლივია, რომ საქმის ხელმძღვანელობა თავს იდგა და ფართო სამოქმედო პროგრამა შეიმუშავა აკად. ნ. ბერძენიშვილმა. როგორც თავად აკად. ნ. ბერძენიშვილი გადმოგვცემს, აღნიშნული პროგრამის ზოგიერთი მონახაზის განხორციელების შედეგად შესწავლილი რეგიონი, რომელიც მანამდე საქართველო-კავკასიის არქეოლოგიურ რუკაზე რამდენადმე თეთრ ლაქას წარმოადგენდა, არქეოლოგიური კვლევა-ძიების ერთ-ერთ საყურადღებო და პერსპექტიულ უბნად გადაიქცა [ბერძენიშვილი, 1964 ბ:5].

ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიის შესწავლაში დიდი წვლი შეიტანა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტმა დავით ხახუტაიშვილმა, რომლის ნაშრომებში განხილულია სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსა და მისი გამორჩეული მიკრორეგიონის, ეტალონური ძეგლებით მდიდარი ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიის მრავალი ასპექტი. ამ მიმართულებით საგანგებოდ უნდა აღინიშნოს დავით ხახუტაიშვილის ნაშრომი „ქობულეთის „ქვეყანა“ (ნეოლითიდან ადრეკლასობრივი ქალაქების წარმოქმნამდე) I“, სადაც დ.ხახუტაიშვილმა პირველად წარმოადგინა ქობულეთის „ქვეყნის“ განვითარების ისტორია უძველესი დროიდან (ნეოლითიდან) ადრეკლასობრივი ქალაქების წარმოქმნამდე.

ქობულეთის „ქვეყნის“ უძველესი პერიოდის ძეგლების კვლევას საფუძველი ეყრება ბათუმში სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის დაფუძნების შემდეგ. 1959 წელს დაზვერვები აწარმოა ი. გრძელიშვილმა, დ. ხახუტაიშვილმა და ალ. რამიშვილმა. 1960 წელს საქართველოს შავი ზღვისპირეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ანასეულის რაზმის წევრებმა (ნებიერიძე, გრიგოლია, ბუგიანიშვილი) ხუცუბანში მოკლევადიანი დაზვერვითი სამუშაოები ჩაატარეს და ახალი მასალები მოიპოვეს. ასევე მეტად საინტერესო ნაშრომია „ქვის ხანის ნამოსახლარები კინტრიშის ხეობაში“, რომელიც ეკუთვნით ნინო ბერძენიშვილისა და ლამარა ნებიერიძეს [ბერძენიშვილი, 1964:7-16].

მეტად მნიშვნელოვანი გამოკვლევები ეკუთვნის ქობულეთში ფიქსირებული ადრენოლითური და ნეოლითური სამოსახლარების შესახებ **სერგო გოგიტიძეს**. 1973 წელს გამოვიდა ნ.ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ III. კრებული, სადაც წარმოდგენილია ს. გოგიტიძის ნაშრომი „ადრენოლითური ხანის სამოსახლარი კინკიშას ხეობაში“ [**გოგიტიძე, 1973:71**].

ქობულეთის ადრენოლითური სამოსახლარებია წარმოდგენილი 1975 წელს, გამომცემლობა „მეცნიერების“ , სდსმ V კრებულში ს. გოგიტიძის ნაშრომი: „სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა“ [**გოგიტიძე, 1975:76**].

სდსმ XII გამოცემაში წარმოდგენილია ს. გოგიტიძის ნაშრომი „ქობულეთის ქვის ხანის სამოსახლარზე 1980 წელს ჩატარებული სავლე კვლევა-ძიების შედეგები“ [**გოგიტიძე, 1983:36**]. ასევე მნიშვნელოვანია სდსმ XVI გამოცემაში წარმოდგენილია ს. გოგიტიძის ნაშრომი „ქობულეთის ქვის ხანის სამოსახლარზე 1984 წელს ჩატარებული სავლე კვლევა-ძიების შედეგები“ [**გოგიტიძე, 1987:12**].

2008 წელს „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის“ გამომცემლობამ გამოსცა სდსმ XX კრებული, სადაც წარმოდგენილია ს. გოგიტიძის ნაშრომი „კინკიშის ხეობის ქვის ხანის არქეოლოგიური ძეგლები (ქობულეთის ადრენოლითური სამოსახლარი)“. რედაქტორი გახლავთ ნინო ინაიშვილი, რეცენზენტები: ნანა ხახუტაიშვილი და გიორგი თავამაიშვილი. ნაშრომი ეძღვნება მდ. კინკიშის ხეობაში, სოფ. ქობულეთში, მდინარისპირა ტერასაზე გამოვლენილი ადრენოლითური ხანის სამოსახლარის შესწავლას [**გოგიტიძე, 2008:34**].

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს და მათ შორის, ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიის შესწავლისათვის მნიშვნელოვანია საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ნ.ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემათა სერია „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ .

1980 წელს გამოიცა დ. ხახუტაიშვილის ნაშრომი „მშენებლობის ხელოვნების უძველესი ნიმუში სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან“, სადაც წარმოდგენილია ქობულეთის აღმოსავლეთით ისპანის ტორფების დამუშავების რაიონში 1974 წელს არქეოლოგიური გათხრებისას ფიქსირებული ნაგებობების შესახებ [**ხახუტაიშვილი, 1980:17–20**]. აღნიშნული ნაგებობების შესახებაა სდსმ XIII კრებულში, ა. ჯაველიძის ნაშრომი „ახალი მასალები ძველი კოლხური მშენებლობის ხელოვნების შესწავლისათვის“ [**ჯაველიძე, 1983:8**].

სამონადირეო და საბრძოლო იარაღების ერთ-ერთი სახეობა – ისრისპირებია წარმოდგენილი ი. ჩავლეიშვილის ნაშრომში „კაჟისა და ბრინჯაოს ისრისპირები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოდან“. [**ჩავლეიშვილი, 1983:47**]. ასევე საინტერესოა

სდსმ XVI კრებულში წარმოდგენილი ი. ჩავლეიშვილის ნაშრომი „არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის უძველეს ნამოსახლარებზე 1983 წელს“ [ჩავლეიშვილი, 1987:23].

სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს რკინის წარმოების უძველესი კერების ისტორიის შესწავლაში განსაკუთრებული წვლი აქვს შეტანილი საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს დავით ხახუტაიშვილს. უძველეს ცნობებზე დაფუძნებული დავით ხახუტაიშვილის მეტად მნიშვნელოვანი ნაშრომი „კოლხეთის რკინის მეტალურგიის სათავეებთან“ [ხახუტაიშვილი დ., 1964:45-58]. დ. ხახუტაიშვილი თავისი მასწავლებლის ნ. ბერძენიშვილი სიტყვებით გვიხსნის, რომ მეტალურგიის პრობლემის „მნიშვნელობა ძველი საქართველოს სოციალ-პოლიტიკურის და კულტურულ-სამეცნიერო ისტორიისათვის განსაკუთრებულია“ [ბერძენიშვილი, 1951:347].

რკინის წარმოების უძველესი კერების კვლევაა წარმოდგენილი დ. ხახუტაიშვილისა და ი. გრძელიშვილის შრომაში: „რკინის წარმოების უძველესი კერა ჭოროხის ქვემო დინებაში და არქეოლოგიური დაზვერვები გონიო-აფსაროსში“ [გრძელიშვილი, 1964: 59-96]. ამ მიმართულებით უნდა აღინიშნოს ი. გრძელიშვილის ნაშრომი, რომელიც 1960-1961 წლებში გამოვლენილ რკინის სადნობ ქურა-სახელოსნოებს ეძღვნება. ი. გრძელიშვილი წარმოდგენილ ნაშრომში „აჭარაში 1960-1961 წწ. აღმოჩენილი რკინის ქურა-სახელოსნოების გათხრების ძირითადი შედეგები“. ძეგლების შესწავლა დაევალა ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტისა და ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ექსპედიციას - ხელმძღვანელი ი. გრძელიშვილი, მოადგილე - დ. ხახუტაიშვილი, წევრები: ა. ინაიშვილი, ალ. რამიშვილი, ლ. ჩხაიძე, ფოტოგრაფი - ვ. მითაიშვილი, არქიტექტორი - ვ. პოპლავსკაია, ტოპოგრაფი - რ. ატოიანი და ასპირანტი ა. კახიძე [გრძელიშვილი, 1964: 29-44].

ჩოლოქ-ოჩხამურის ხეობაში წარმოებულ საკვლევადიებო მუშაობას ეძღვნება დ. ხახუტაიშვილის ნაშრომი „რკინის წარმოების ძველკოლხური ცენტრის არქეოლოგიური გათხრები ჩოლოქ-ოჩხამურის ხეობაში 1970 წელს“. ჩოლოქის საწარმოო კერის რკინის სადნობი სახელოსნოები ცალკე ჯგუფადაა წარმოდგენილი საკმაოდ ვრცელი ტერიტორიაზე, რომელიც მოიცავს ჩოლოქ-ოჩხამურისორმდინარეთის შუა წელსა და ზემო რაიონებს, ასევე მათი შენაკადების ხეობებს. აღნიშნულ რაიონში 100 ერთეულზე მეტი სახელოსნოს არსებობა მოიაზრება [ხახუტაიშვილი დ., 1975: 81].

1980 წელს გამომცემლობა „მეცნიერება“ გამოსცა სდსმ IX კრებული, სადაც წარმოდგენილია დ. ხახუტაიშვილის ნაშრომი: „მასალები რკინის წარმოების ადრეული საფეხურის ისტორიისათვის ჩრდილო კოლხეთში (1972 წლის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები)“ [ხახუტაიშვილი დ., 1980: 32].

მიკრორეგიონისადრერკინის ხანის ძეგლების შესწავლის საქმეში ფასადუდებელია ნანა ხახუტაიშვილის მეცნიერული გამოკვლევები, რომლებიც ქართულ და უცხოურ ენებზე პერიოდულად ქვეყნდება. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“-ის XV კრებული სრულად ეთმობა ნ. ხახუტაიშვილის მონოგრაფიას „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო ადრერკინის ხანაში“ [ხახუტაიშვილი, 1986 ა: 5].

1986 წელს თბილისში „მაცნემ“ დაბეჭდა ნ. ხახუტაიშვილის ნაშრომი „ჩოლოქ-ოჩხამურიორმდინარეთიადრერკინის ხანაში“ [ხახუტაიშვილი ნ., 1986 ბ]. 1991 წელს, კრებულში „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები“ N1 წარმოდგენილი იყო ნ. ხახუტაიშვილის ნაშრომი „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა მოსახლეობის რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები ადრერკინის ხანაში“. 2000 წელს გამოქვეყნდა ნანა ხახუტაიშვილის სამიმეტად საგულისხმო ნაშრომი: 1. საქართველოს პარლამენტის ეროვნულმა ბიბლიოთეკამ, გამოსცა „კოლხთა ეთნო-გენეზისის პრობლემა კოლხური სამთო-მეტალურგიული ცენტრის მონაცემთა შუქზე“ [ხახუტაიშვილი ნ., 2000ა: 140-145], 2. გამომცემლობა „მემატთანემ“ გამოსცა „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის წინარექრისტიანული ხანის სულიერი სამყარო (აჭარის ზღვისპირეთსა და მთის რეგიონში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის მიხედვით)“ [ხახუტაიშვილი ნ., 2000ბ: 46-48] და 3. „სოფ. ზენითში აღმოჩენილი ბრინჯაოს “ახალი განძი”, – საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის VI სამეცნიერო სესიის მასალები [ხახუტაიშვილი ნ., 2000გ: 13-17].

2001 წელს უცხოურ ენებზე გამოიცა ნ. ხახუტაიშვილის შრომები: რუსულ ენაზე [Хакхутаишвили Н., 2001-1:275-285] და გერმანულ ენაზე [Khakhutaishvili N., 2001, 2002: 182-186]. 2002 წელს კრებულში „მიებანი“ დაიბეჭდა ნ. ხახუტაიშვილის ნაშრომი: „უძველესი რკინის მეტალურგიის ახალი კერა ჩაქვისწყლის ხეობაში [ხახუტაიშვილი, 2000: 34-40]. დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილ რკინის წარმოების უძველეს კერებს მიეძღვნა, „საისტორიო მაცნეში“ გამოქვეყნებული ნ. ხახუტაიშვილის ნაშრომი “დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილი რკინის წარმოების უძველესი კერები“ [ხახუტაიშვილი ნ., 2004-1: 116-125]. ასევე 2004 წელს გამოვიდა ნ. ხახუტაიშვილისა და ნ. მგელაძის ერთობლივი ნაშრომი „აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლებში ასახული უძველესი რელიგიური წარმოდგენები“ [ხახუტაიშვილი ნ., ..., 2004-2: 151-172]. 2007 წელს დაიბეჭდა სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევების პირველ ტომში დ. ხახუტაიშვილისა და ნ. ხახუტაიშვილის ერთობლივი გამოკვლევა „შავი

მეტალურგიის უძველესი კერები აჭარის ტერიტორიაზე“ [ხახუტაიშვილი ნ., ..., 2007: 198-204]. ასევე 2007 წელს გამოვიდა ნ. ხახუტაიშვილის ნაშრომი „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის დასახლებათა ტიპები ნეოლით-ადრერკინის ხანაში“ [ხახუტაიშვილი ნ., 2007: 3-14].

ბამ-ის შრომების IV კრებულში წარმოდგენილია ნარგიზ სურმანიძის ნაშრომი „ჩაისუბნის განძი“. მკვლევარი საუბრობს 1954 წელს კოლმეურნეების მიერ ციტურსების პლანტაციაში შემთხვევით აღმოჩენილ განძზე [სურმანიძე, 2007: 15].

2002 წელს „საისტორიო ძიებანის“ მე-9 ტომში დაიბეჭდა ნ. ხახუტაიშვილისა და გ. თავამაიშვილის ერთობლივი ნაშრომი „უძველესი რკინის მეტალურგიის ახალი კერა ჩაქვისწყლის ხეობაში“ [თავამაიშვილი, 2002: 34-40].

ქობულეთის „ქვეყნის“ სამთო-მეტალურგიული საწარმოო კერებზე საუბრობს ნ. ხახუტაიშვილი ნაშრომში „კოლხური სამყარო“ ძვ.წ. II-I ათასწლეულებსა და I ათასწლეულის დამდეგს“ [ხახუტაიშვილი, 2008: 38].

1935 წელს ა. იესენმა ლ. სოლოვიოვთან ერთად დაზვერვითი სამუშაოები ჩაატარა ქ. სოხუმსა და ქ. ოჩამჩირესთან. აღნიშნული სამუშაოების შესახებ პირველი ცნობა ა. იესენმა 1937 წელს გამოაქვეყნა, მან ძეგლები ძვ.წ. II ათასწლეულის ბოლო და I ათასწლეულის დასაწყისით დაათარიღა [Иесен, 1937:251-252].

1947 და 1950 წლებში გამოქვეყნდა ლ. სოლოვიოვის ნაშრომები, რომლებშიც შეჯამებულია აფხაზეტის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ზღვისპირა ნამოსახლარების შედეგები [Соловьев, 1947:23-50; Соловьев, 1950:265-286].

1950 წელს გამოქვეყნდა ბ. კუფტინის ნაშრომი, რომელიც მიეძღვნა რიონის დაბლობსა და შავი ზღვის სანაპიროზე 1935–1939 წლებში ჩატარებულ არქეოლოგიური კვლევის ძირითად შედეგებს [Куфтин, 1950:274-297].

1950 წელს გამოქვეყნდა ო. ჯაფარიძის გურიაში ჩატარებული დაზვერვითი სამუშაოების შესახებ [ჯაფარიძე 1950: 118–121].

1961–64 წლებში გამოქვეყნდა ალ. რამიშვილის ნაშრომები, რომლებიც ფიჭვნარსა და ჩაქვში 1960–1964 წლებში ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევის შედეგებს მიეძღვნა [რამიშვილი 1961: 7–8; რამიშვილი 1964 ა: 26–27; რამიშვილი, 1964ბ: 119–131; რამიშვილი, 1964გ: 17–27]. აღნიშნული მასალა ალ. რამიშვილმა განაზოგადა მომდევნო წლებში გამოქვეყნებულ სტატიებსა [რამიშვილი 1974 ; 104–111; რამიშვილი, 1975ა: 136–152; რამიშვილი, 1975ბ:36–44] და სადისერტაციო ნაშრომში [Рамишвили, 1971].

1971 წელს გამოქვეყნებულ ა. კახიძის ნაშრომში განხილულია ზღვისპირა ნამოსახლარებთან დაკავშირებული საკითხები [კახიძე 1971: 32–33]. [კახიძე 1971: 32–

33]. ფიქვნარის დიუნური სადგომის შესახებ საუბარია ასევე ა. კახიძის სადისერტაციო ნაშრომში [Кахидзе, 1971].

საინტერესოა თ. მიქელაძისა და დ. ხახუტაიშვილის ერთობლივი ნაშრომი, რომელიც კოლხური ნამოსახლარის „ნამჭედურის“ გათხრებს მიეძღვნა. ძეგლზე ფიქსირებული გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის მასალის საფუძველზე, განხილულია ადგილობრივი მოსახლეობის სამეურნეო და ყოფითი საკითხები. ამ კონტექსტში საუბარია დიუნური სადგომების დანიშნულების შესახებაც [Микеладзе, 1985].

დიუნურ სადგომებს დიდ ადგილს უთმობს დ. ხახუტაიშვილი ძველი კოლხეთის რკინის მეტალურგიისადმი მიძღვნილ ნაშრომში [Хахутаიшвили, 1987: 182-194]. მკვლევარი ადასტურებს, რომ ზღვისპირა ზოლში მიკვლეული უძველესი რკინისსადნობი ქურა-სახელოსნოები ნედლეულად გამოიყენებდნენ მაგნეტიტს, რომელსაც მოიპოვებდნენ ზღვისპირა ქვიშაზვინულებზე [Хахутаიшвили, 1982: 89; ხახუტაიშვილი, 1976: 102].

დიუნური სადგომების შესახებ საუბარია დ. ხახუტაიშვილის მიერ 1995 წელს გამოქვეყნებულ წიგნში „ქობულეთის ქვეყანა“ I. ნაშრომში მკვლევარი დეტალურად იხილავს საქართველოს ქვისაზვინულების არქეოლოგიურ მასალას და ასკვნის, რომ რკინის საწარმოო კერები, დიუნურ სადგომებთან კავშირში, ქმნიდნენ ერთიან სამეურნეო კომპლექსს, რომლებიც ხანგრძლივი სამეურნეო-ტექნიკური განვითარების შედეგად იყო წარმოქმნილი [ხახუტაიშვილი, 1995: 72]. დიუნური სადგომების ფუნქციონირების პერიოდი დ. ხახუტაიშვილის მიერ ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულითა და ძვ.წ. VII საუკუნით არის განსაზღვრული.

1986 წელს გამოქვეყნდა ნანა ხახუტაიშვილის მონოგრაფია „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი ადრერკინის ხანაში“, სადაც მდიდარი არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალის საფუძველზე, წარმოჩენილია საქართველოს ზღვისპირეთის სამეურნეო სახე უძველესი დროიდან ადრერკინის ხანის ჩათვლით [ხახუტაიშვილი, 1986: 99-101].

ქობულეთის „ქვეყნის“ დიუნური სადგომების შესწავლის საქმეში დიდი წვლილი მიუძღვის გიორგი თავამაიშვილს. 1986 წელს ჟურნალ „ჭოროხის“ N6 დაიბეჭდა გ. თავამაიშვილის გამოკვლევა „ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ბობოყვათის ზღვისპირა ქვიშაზვინულებზე“ [თავამაიშვილი 1986: 85-89]. ასევე, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლების XVI კრებულში გამოქვეყნებულია გ. თავამაიშვილის ნაშრომი „არქეოლოგიური გათხრები ბობოყვათის ქვიშაზვინულებზე“ [თავამაიშვილი 1987: 35].

1988 წელს გამოქვეყნდა გ. თავამაიშვილის ნაშრომი „ციხისძირის სამსხვერპლო“, სადაც საუბარია 1985 წელს, ციხისძირის ანტიკური სამაროვანის

ტერიტორიაზე, – საქართველოს ზღვისპირა ქვიშაზვინულებზე გამოვლენილი, ადრე-რკინის ხანის ნამოსახლარებისათვის დამახასიათებელი, – ფიქსირებულ დიუნურ ძეგლზე [თავამაიშვილი 1988: 46]. საინტერესოა, ასევე საქართველოს ზღვისპირა ქვიშა-ზვინულებზე აღმოჩენილი დიუნური სადგომების გამოკვლევა გ. თავამაიშვილის ნაშრომში „ზღვისპირა სადგომების დანიშნულების შესახებ“ [თავამაიშვილი 1991: 27; Соловьев 1947: 23-50].

1999 წელს გამოქვეყნდა გ. თავამაიშვილის ნაშრომი „უძველესი ნამოსახლარები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ახალშავზღვურ ტერასაზე“, რომელიც წარდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად [თავამაიშვილი, 1999]. ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომების II ტომში დაბეჭდილია გ. თავამაიშვილის ნაშრომი „რიტუალური ჭურჭელი ციხისძირიდან“ [თავამაიშვილი 2002: 22-27]. მრავალწლიანი კვლევისა და მდიდარი არქეოლოგიური მასალებია წარმოდგენილია გ.თავამაიშვილის ნაშრომი „ძველი სადგომები სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ახალშავზღვურ ტერასაზე“ [თავამაიშვილი 2012: 45].

1995 წელს მეტად საინტერესო ნაშრომი „დავით ხახუტაიშვილი და ადრეკლასობრივი ქალაქების ისტორიის საკითხები“ გამოაქვეყნა გ. თავამაიშვილმა, რომელიც დაბეჭდილია კრებულში: „დავით ხახუტაიშვილი – 70“ [თავამაიშვილი 1995: 15-22]. 1998 წელს ჟურნალ „ჯვარი ვაზისა“ N1 დაიბეჭდა გ. თავამაიშვილის მეტად საინტერესო ნაშრომი „ხინოწმინდა“, სადაც წარმოდგენილია მიკრორეგიონის შუასაუკუნეების ერთ-ერთი თვალსაჩინო ძეგლის, კინტრიშის ხეობის გვირგვინის ხინოსსაპისკოპოსო ტაძრის შესახებ ახლად გამოვლენილ მასალებზე [თავამაიშვილი 1998: 96-97]. აღსანიშნავია 1999 წელს ა. კახიძესთან და მ. ვიკერსთან თანაავტორობით უცხოენაზე გამოქვეყნებული შრომა [Kakhidze A, Vikers M., Tavamaishvili G., 1999]. 2000 წელს საისტორიო მაცნე №8, აქვეყნებს გ. თავამაიშვილის ნაშრომს „გონია–აფსაროსი“ (არქეოლოგიური გათხრების შედეგები), რომელიც წარმოდგენილი იყო ცნობილ მეც-ნიერთა თანაავტორობით: დ. ხახუტაიშვილი, ა. კახიძე, შ. მამულაძე, მ. ხალვაში, ი. ვარშალომიძე, ე. კახიძე, ტ. ებრალიძე.

ა. კახიძესთან და მ. ვიკერსთან თანაავტორობით 2005 წელს გამოიცა შრომები ჯერ ბოხუმში (გერმანია) [Kakhidze A, Vikers M., Tavamaishvili G., 2005]. ხოლო მოგვიანებით ა. კახიძესთან ერთად თანაავტორობით სანკტ-პეტერბურგში (რუსეთი) [Кажидзе А., Тавамаишвили Г., 2005]. 2007 წელს გამოვიდა ბამ-ის შრომების ტ.4, სადაც წარმოდგენილი იყო გ. თავამაიშვილის. ა. კახიძისა და მ. ვიკერსის თანაავტორობით „საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ელისნისტური ხანის სამაროვანზე 2003-2004 წლებში“. ხოლო 2008 წელს გ. თავამაიშვილმა გამოსცა

ქართულ, რუსულ და ინგლისურ ენებზე ნაშრომი „ხინოწმინდა“. ბამ-ის V კრებულში წარმოდგენილია ა. კახიძის, გ. თავამაიშვილისა და ი. ჩავლეიშვილის ერთობლივი ნაშრომი „საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ქვიშაზვინულებზე“. ნაშრომში მკვლევართა ჯგუფი აღწერს 2010 წლის ნოემბერ-დეკემბერში ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ გაწეული ფართო არქეოლოგიური სამუშაოების შესახებ, რომელიც გამოწვეული იყო იმ გარემოებით, რომ ფიჭვნარის თავისუფალ ტურისტულ ზონაში სასტუმროების მშენებლობის პროექტი სპეციალისტ-არქეოლოგთა მონაწილეობის გარეშე შედგა. საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოსა და ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმს შორის გაფორმდა ხელშეკრულება. ჩამოყალიბდა არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომლის შემადგენლობაში ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის თანამშრომელთა გარდა (ა. კახიძე – ხელმძღვანელი, ტ. ებრალიძე, ნ. ძნელაძე, მ. თურმანიძე, ნ. სურმანიძე, თ. შალიკაძე, ე. კახიძე, ს. ოქროპირიძე, თ. ფარტენაძე, ი. დუმბაძე, ა. ჯაველიძე, გ. დუმბაძე, გ. ნახუცრიშვილი, ზ. ვარშანიძე) შევიდნენ აკად. ივ. ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის უნივერსიტეტის არქეოლოგიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის (ვ. ლიჩელი – პროექტის კოორდინატორი, მოწვევით), ბათუმის სამე-ცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის (ნ. ვაშაკიძე, გ. თავამაიშვილი), ბათუმის შოტა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის (მ. ხალვაში), გონიო-აფსაროსისა (შ. მამულაძე, თ. ვაშაკიძე, მ. ქათამაძე, ნ. დევაძე) და პეტრა-ციხისძირის არქეოლოგიურ-არქიტექტურულ მუზეუმ-ნაკრძალთა (ი. ჩავლეიშვილი) წარმომადგენლები. დაქირავებული მუშახელის რიცხვი 40-45 აღწევდა. განხორციელდა გლობალური სამუშაოები, რის შემდეგაც გადარჩა ეროვნული და, საერთოდაც, საკაცობრიო ცივილიზაციის ნივთიერი კულტურის არაერთი ბრწყინვალე ძეგლი [კახიძე..., 2013: 8].

ფასდაუდებელია ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის დირექტორის, ფიჭვნარის ექსპედიციების ხელმძღვანელის პროფესორ **ამირან კახიძის** შრომები ქობულეთის „ქვეყნის“ ანტიკური პერიოდის ძეგლების შესწავლის საქმეში. 1974 წელს გამოცემულ ნ.ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ IV კრებულში წარმოდგენილი ა. კახიძის ნაშრომი ფიჭვნარის ძვ.წ. IV საუკუნის სამაროვანის არქეოლოგიური გათხრების ძირითად შედეგები [კახიძე 1974: 91]. ასევე მნიშვნელოვანია 1975 წელს გამოცემული ა. კახიძის ნაშრომი „აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ძეგლები“, სადაც წარმოდგენილია 1967 წელს აღმოჩენილი, ნიობიდების მხატვრის წითელფიგურიანი კრატერი. ძველ საბერძნეთში ყოველი სუფრისათვის აუცილებელ ჭურჭელს წარმოადგენდა კრატერი. დიდ, ფართოპირიან ჭურჭელში ღვინოს წყლით აზავებდნენ [კახიძე 1975: 34-58].

ფიჭვნარის ანტიკური პერიოდის ძეგლთან მიმართებაში საინტერესოა ნ. ვაშაკიძისა და ა. კახიძის ერთობლივი შრომები. 1977 წელს, სდსმ VI კრებულში წარმოდგენილია ნ. ვაშაკიძისა და ა. კახიძის ნაშრომი „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1974 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები“, სადაც გაანალიზებულია ელინისტური ხანის სამაროვანზე კვლევა-ძიებისას დასმული საკითხები [ვაშაკიძე 1977: 25-53]. ქრონოლოგიური გაგრძელებაა ნ. ვაშაკიძისა და ა. კახიძის შემდეგი ერთობლივი ნაშრომი „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1975 წელს განხორციელებული სავლე კვლევა-ძიების შედეგები“ [ვაშაკიძე 1978: 56]. სდსმ VIII კრებულშია წარმოდგენილი ასევე ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე მიმდინარე გრძელვადიანი არქეოლოგიური ექსპედიციის შედეგები ნ. ვაშაკიძისა და ა. კახიძის ნაშრომი „არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1976 წელს“ [ვაშაკიძე 1979: 68-84].

სდსმ XI კრებულში წარმოდგენილია ნ. ვაშაკიძის ნაშრომში „იმპორტული კერამიკული ტარა ნამჭედურისნამოსახლარიდან“, სადაც საუბარია მიკრორეგიონის საერთაშორისო-სავაჭრო და კულტურული ურთიერთობების შესახებ [ვაშაკიძე 1982: 78-94]. ასევე საინტერესოა სდსმ XII კრებულში წარმოდგენილი ნ. ვაშაკიძის ნაშრომი „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1980 წელს წარმოებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები“ [ვაშაკიძე 1983: 64-86].

1982 წლის სდსმ XI კრებულში წარმოდგენილია ა. კახიძის ნაშრომი „აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის იონური და ატიკური ეტაპი“. ნაშრომში ა. კახიძე დიდ ბერძნულ კოლონიზაციას ანტიკური ისტორიის ფუნდამენტალურ პრობლემათა რიცხვს მიაკუთვნებს [კახიძე 1982: 44].

საინტერესო შრომა ეკუთვნის ი. იაშვილს; ნაშრომი „სინოპური დამლა ფიჭვნარიდან“. ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნაქალაქარისა და ვრცელი სამაროვნების თანმიმდევრული არქეოლოგიური გათხრები მდიდარ ნივთიერ მასალებს იძლევიან ძველი კოლხეთის ანტიკური სამყაროს სხვადასხვა საწარმოო ცენტრებთან სავაჭრო-ეკონომიკური და კულტურულ ურთიერთობათა შესწავლისათვის [იაშვილი 1982: 95; კახიძე 1971: 74; კახიძე, 1975].

ა. კახიძის ნაშრომში „კრამიტის სახურავიანი სამარხი ფიჭვნარიდან“ წარმოდგენილია 1980 წელს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის (ხელმძღვანელი დ. ხახუტაიშვილი) მუშაობისას, ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნაქალაქართან დაკავშირებული ვრცელი სამაროვანის სრულიად ახალ უბანზე, შემთხვევით გამოჩენილი კრამიტსახურავიანი სამარხი [Мерперт 1938:228].

მნიშვნელოვანია სდსმ XIII კრებულში წარმოდგენილი თ. სიხარულიძის ნაშრომი „წითელფიგურული კრატერი მითოლოგიური სცენით – „ეოსი და კეფალოსი“ – ფიქვნარიდან“ [სიხარულიძე, 1985:9].

მიკრორეგიონისადრეანტიკური ხანის არქეოლოგიურ მონაპოვართა შორის მნიშვნელოვან ინფორმაციას იძლევიან ნუმისმატიკური მასალები. ამ მიმართულებით სდსმ XVI კრებულში წარმოდგენილია ი. იაშვილის ნაშრომი „ადრეული სინოპური ვერცხლის დრაქმა ფიქვნარიდან“ [იაშვილი 1987: 46].

ფიქვნარის მასალებში საინტერესო ჯგუფს ანტიკური ტორევტიკის ნიმუშები ქმნიან. ამ სახის მასალების შესახებ კვლევაა წარმოდგენილი ა. კახიძის ნაშრომში „ანტიკური ტორევტიკის ნიმუშები ფიქვნარიდან“ [კახიძე 1987: 48]. ასევე საინტერესო ნაშრომი „ანტიკური მოხატული ვაზები ფიქვნარის სამაროვანიდან (ძვ.წ. V-IV სს.)“ აქვს წარმოდგენილი თ. სიხარულიძეს. ფიქვნარის სამაროვანზე გამოვლენილი ბერძნული მოხატული ვაზების ცალკეული ნიმუშებისა და ჯგუფების შესახებ, ასევე აქვს სხვადასხ დროს გამოქვეყნებული ნაშრომები ა. კახიძეს და თ. სიხარულიძეს [კახიძე 1973: 54–57; კახიძე 1975; Кахидзе 1977: 483; Кахидзе 1977: 4-5; სიხარულიძე, 1984; სიხარულიძე, 1985; სიხარულიძე 1987: 51; სიხარულიძე, 1988: 62–70; სიხარულიძე 1991: 42–47].

მიკრორეგიონის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობათა საკითხის შესწავლისათვის, მეტად მნიშვნელოვანია გ. ცეცხლაძის ნაშრომი „ახალი მასალები ძველი კოლხეთისა და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის სავაჭრო-ეკონომიკურ ურთიერთობათა შესწავლისათვის“ [Цецхладзе, 1988: 82-83; ცეცხლაძე, 1991: 53].

საინტერესო ნაშრომი „დამდიანი კოლხური ამფორის ფრაგმენტი ჩოლოქიდან“ აქვთ წარმოდგენილი გ. ცეცხლაძესა და ი. იაშვილს, სდსმ XIX კრებულში [ცეცხლაძე 1991: 60].

საინტერესო მასალებია წარმოდგენილი ლ. ჩხაიძის ნაშრომში „ფიქვნარის ადრეფეოდალური ხანის არქეოლოგიური მასალები“ [ჩხაიძე 1980: 39].

1998 წელს „ლიტერატურულ აქარაში“ საინტერესო გამოკვლევას აქვეუნიებს სიმონ გოგიტიძე: „ფიქვნარის ანტიკური ხანის ნაქალაქარის სახელწოდებისათვის“ [გოგიტიძე 1998: 122-125]

1999 წელს პარიზში გამოიცა ა. კახიძის მ. ვიკერსისა და გ. თავამაიშვილის ერთობლივი ნაშრომი [Kakhidze A, Vikers M., Tavamaishvili G., 1999: 227-234]. 2005 წელს ბოხუმში გამოიცა ა. კახიძის მ. ვიკერსისა და გ. თავამაიშვილის ერთობლივი ნაშრომი [Kakhidze A, Vikers M., Tavamaishvili G., 2005: 114-124]. 2007 წელს დაიბეჭდა ა. კახიძის ნაშრომი „ანტიკური სამყარო აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, ფიქვნარის ძვ.წ. V საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი“, სადაც წარმოდგენილია ბათუმის ნ.

ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1967-1987 წ.წ.). 2007 წელსაა, ასევე ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომების IV კრებულში წარმოდგენილია. კახიძის, მ. ვიკერსის და გ. თავამაიშვილისერბლივი ნაშრომი „საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 2003-2004 წლებში“. უახლოესი აღმოჩენებით გამოვლინდა, რომ ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანი საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე გავრცელებული [კახიძი 2007ბ: 43].

2009 წელს გამოვიდა ამირან კახიძისა და თამარ შალიკაძის ერთობლივი ნაშრომი „მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს შავიზღვისპირეთიდან“. ნაშრომში წარმოდგენილია ნ. ბრძენიშვილის ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის, საქართველო-ბრიტანეთის ფიჭვნარის ერთობლივი და გონიო-ავსაროსის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობის შედეგები (1967-2008 წწ).

ა. კახიძეს, ნ. ვაშაკიძეს და თ. შალიკაძეს წარმოდგენილი აქვთ ბამ-ის შრომების V კრებულში, ნაშრომი „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 2010 წლის ნოემბერ-დეკემბერში განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები“ [კახიძე..., 2013 ბ: 50].

ბამ-ის შრომების IV კრებულშია წარმოდგენილი ნინო ძნელაძის ნაშრომი „მიძღვნილი წარწერები ფიჭვნარიდან“. მკვლევარს მიძღვნილი გრაფიტოები წარმოდგენილი აქვს ტექსტური გრაფიტოებისა და (თეონიმების სრული ფორმა) და აბრევიატურების (მონოგრაფიები, ლიგატურები) სახით [ძნელაძე 2013: 36].

ბამ-ის შრომების IV კრებულში წარმოდგენილია ემზარ კახიძის მეტად საგულისხმო ნაშრომი „სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ელინისტურ ხანაში“ [კახიძე ე., 2007: 75]. 2007 წელს, – სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. 2, დაიბეჭდა ე. კახიძის ნაშრომი „ქართულ-ბერძნული ურთიერთობების ადრეული ეტაპი“ [კახიძე ე., 2007ა: 36-46], ხოლო – ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, ტ. 5, ე. კახიძის მეორე ნაშრომი „უცხოური მმართველობის თავისებურებები სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ძვ.წ II-I სს“ [კახიძე ე., 2007ბ: 133-140].

2013 წელს, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომების V კრებულში წარმოდგენილია ნ. ძნელაძის ნაშრომი „ანოდოსის სცენები ფიჭვნარის ანტიკური ხანის მოხატულ კერამიკაზე“ [ძნელაძე 2013: 22].

2013 წელს დაიბეჭდა მირანდა თურმანიძის ნაშრომი „ფიჭვნარის ახ.წ. IV-V საუკუნეების სამარხებში აღმოჩენილი მძივები“. 1998 წლის ფიჭვნარის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ ძვ.წ. V საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლის ტერიტორიაზე პირველად აღმოაჩინა ახ.წ. IV-V საუკუნეების სამარხები [კახიძე..., 2004:

123–130]. სამარხებში გამოვლენილ ნივთებში ფიქსირდება მძივები; მძივების უმრავლესობა მინისაგანაა დამზადებული; როგორც პოლიქრომიული, ასევე მონოქრომიული. სხვა მასალად გიმერია გამოყენებული [თურმანიძე 2013: 55]. 2014 წელს გამოიცა ა. კახიძისა და მ. ვიკერსის ერთობლივი ნაშრომი „საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობის შედეგები (2003-2007 წწ) - კოლხები და ბერძნები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში“, ნაწილი I. 2014 წელს გამოვიდა ა. კახიძისა და ე. კახიძის ერთობლივი შრომა „აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის შედეგები (ფიჭვნარის ძვ.წ. IV საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი)“. ნაშ-რომში წარმოდგენილია ნიკო ბერძენიშვილის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის, საქართველო-ბრიტანეთისა და ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციების მუშაობის შედეგები (1967-2012 წწ) [კახიძე ა., კახიძე ე., 2014].

XX საუკუნის 10-იან წწ. ციხისძირის სანაპირო ზოლში მიმდინარე აგარაკების მშენებლობასთანა დაკავშირებული შემთხვევითი აღმოჩენების მთელი სერია [ხომტარია 1962: 6; ინაიშვილი ნ. 1993: 6].

1916 და 1928 წლებში, ციხისძირში შემთხვევით აღმოჩენილი და ბათუმის მუზეუმში შესული ბრინჯაოს ნივთების შესახებ ცნობა და მათი ფოტოსურათები გამოქვეყნებული აქვს ალ. რამიშვილს [რამიშვილი, 1974: 17, ტაბ. XIII 3, 4, 6, 8].

პეტრა-ციხისძირის უდიდეს მნიშვნელობაზეა ხაზგასმული, ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის პირველი დირექტორის ასლან ინაიშვილის ნაშრომი „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს უძველესი ნამოსახლარებისა და ნაქალაქარების არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები“, რომელიც წარმოდგენილია ნ. ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ III კრებულში [ინაიშვილი ა., 1973: 36]. ასევე მნიშვნელოვანია ამ მიმართულებით ი. იაშვილის ნაშრომი „ტყვიის ბულა პეტრა-ციხისძირიდან“ [იაშვილი 1985: 117]. 1972 წლის ექსპედიციის ანგარიშია წარმოდგენილი ა. ინაიშვილის ნაშრომში: „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1972 წლის მუშაობის შედეგები (მოკლე ანგარიში)“ [ინაიშვილი ა., 1974: 157].

პეტრა-ციხისძირის ნაქალაქარის ტერიტორიაზე, პეტრას აკროპოლის ჩრდილოეთით გამოვლენილი ნაგებობათა ნაშთების, აბანოების გამოკვლევას ეძღვნება ნინო ინაიშვილის ნაშრომი „ციხისძირის გვიანანტიკური ხანის აბანოები“ [ინაიშვილი ნ., 1988: 84]. „მინის ჭურჭელი პეტრა-ციხისძირიდან“ ეძღვნება ნ. ინაიშვილის ნაშრომი 1983-1987 წლებში პეტრას ნაქალაქარზე აღმოჩენილი მინის ჭურჭელის შესწავლას [ინაიშვილი ნ., 1991: 62]. 1993 წელს გამომცემლობა

„მეცნიერებამ“ გამოსცა სდსმ XXI კრებული, სადაც წარმოდგენილია ნ. ინაიშვილის ნაშრომი „ციხისძირის ახ.წ. I-IV სს. არქეოლოგიური ძეგლები“.

მნიშვნელოვანი სიახლეების მომცემი გახლდათ პეტრა-ციხისძირში 2017 წელს მიმდინარე არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელიც დავით მინდორაშვილის ხელმძღვანელობით ხორციელდებოდა. წარმოდგენილი ექსპედიციის მასალები ჯერ-ჯერობით არ არის გამოქვეყნებული, ექსპედიციის ანგარიშები დაცულია აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოში, ვისი უშუალო მხარდაჭერითა და დაფინანსებითაც მიმდინარეობდა არქეოლოგიური ექსპედიცია. ამდენად, ჩვენ ვერ ვახერხებთ ახალი ინფორმაციის ნაშრომში წარმოდგენას.

ასევე,საინტერესო სიახლეთა მომცემი აღმოჩნდა 2019 წელს გურამ ჩხატარაშვილის ხელმძღვანელობით სოფელ ქობულეთის ადრენეოლითურ ნამოსახლარზე განხორციელებული სამეცნიერო-არქეოლოგიური ექსპედიცია, რომელშიც უცხოელი სპეციალისტიც მონაწილეობდა (უკრაინა). დისერტაციის მომზადება დასრულების ფაზაში გახლდათ, როცა წარმოდგენილი ექსპედიცია მიმდინარეობდა.

ისტორიოგრაფიული მიმოხილვაში მიზნად დავისახეთ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს და ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიისა და კულტურის კვლევისათვის დღემდე არსებული წყაროების, ავტორთა მოსაზრებებისა და შეხედულებების გაცნობა-გაზიარებას. მაგრამ, აქვე ავღნიშნავ, რომ ჩემი მიმოხილვა არ მოიცავს სრულად, ჭეშმარიტად შეუფასებელი ამაგის დამდეგ მეცნიერ-მკვლევართა იმ დიდ არმიას, რომლებმაც პირდაპირ თუ საზოგადო ასპექტებით წვლილი შეიტანეს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს, და სახელდობრ, ქობულეთის „ქვეყნის“ უძველესი ისტორიის გამოწვილვით შესწავლის საქმეში, რამაც ერთმნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი წინამდებარე ნაშრომის მომზადებას.

ითავი

“ქობულეთის ქვეყანა“ წინაისტორიულ ხანაში

ქობულეთის „ქვეყანაში“, როგორც აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ერთ-ერთ საინტერესო მიკრორეგიონში გამოვლენილი უძველესი ძეგლები გვიანი მეზოლითისა [გოგიტიძე 2007ა:113-120] და ადრეული ნეოლითის [გოგიტიძე 1978:138] ხანიდან არის დადასტურებული.

ნეოლითური კულტურის წარმოქმნა-ჩამოყალიბების ყველაზე ადრეული ძეგლები ჩვენს მიკრორეგიონში მოქცეულია კინტრიშისა და ჩოლოქის ჰიდროქსელში, რომლებიც „გორა-ნამოსახლარების“ ტიპს მიეკუთვნებიან [გოგიტიძე

1978; გოგიტიძე 2007]. წარმოდგენილ ხეობებში მდინარეების მახლობლად „გორა-ნამოსახლარები“ გამოვლენილია ჯიხანჯურის [გოგიტიძე, 1974:4-29], ჩოლოქის, ხუცუბნის [გოგიტიძე, 1978:3-16], ჩაისუბნის, სახალვაშოს, კოხის, კვირიკეს [გოგიტიძე, 1973:38-73] და სოფ. ქობულეთის [გოგიტიძე, 1975:51-78] ძეგლებზე.

ვარაუდობენ, რომ ქობულეთ-ხუცუბნის ჯგუფის ნეოლითური ნამოსახლარები [გოგიტიძე, 2007ბ:121-127], რომლებზეც, როგორც ჩანს, ცხოვრება საკმაოდ დიდი ხნის განმავლობაში მიმდინარეობდა, მიეკუთვნებოდა შედარებით დამჯდარ, ბინადარ მოსახლეობას, რომელიც მისდევდა შემგროვებლობას, ნადირობასა და მეთევზეობას, საფუძველი ეყრებოდა მიწათმოქმედებას [გოგიტიძე, 2007გ:128-134]. ამ მიმარ-თულებით საინტერესოა, მეზობელი რეგიონის, მახვილაურის ძეგლზე გამოვლენილი მასალები, რომლებიც განვითარებული ნეოლითის ეპოქით თარიღდება. ამ დროს უკვე ცნობილია კერამიკული წარმოება, ასევე, სავარაუდოდ არსებობდა მესაქონლეობაც [გოგიტიძე, 1973:57-73].

ამ მიმართულებით, ჩვენი მიკრორეგიონის მაგალითზე, სავარაუდებელია, რომ უკვე გამოვლენილი ნამოსახლარების გარდა, თანადროული ნამოსახლარები უშუალოდ ზღვისპირა დაბლობზეც უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი, მაგრამ როგორც ჩანს, ისინი, ზღვის ტრანსგრესიის შედეგად, ალუვიური დანალექებისა და ტორფის სქელი შრით არის დაფარული და მდებარეობს 20-30 მ-ის სიღრმეზე [ჯანელიძე 1973:12], ამდენად, მათი გამოვლენა და შესწავლა დიდ სირთულეთანაა დაკავშირებული. ასევე საგულისხმებელია, რომ ზღვისპირა დაბლობის პარალელურად ინტენსიურად უნდა ყოფილიყო სადასახლებულიმთისწინეთიც; ამავე დროს ათვისებული ჩანს სუბალპური და ალპური ზონაც [გრიგოლია 2007:110], რაც გვახსენებს, რომ შუალედური ზოლიც და ე.ი. ფაქტობრივად მიკრორეგიონის მთელი ტერიტორია ამ დროს მეტ-ნაკლებად დასახლებული უნდა ყოფილიყო.

მიკრორეგიონის ქვის ხანის სადგომები თუ ნამოსახლარები ძირითადად გვიან-მეზოლითურ-ადრენეოლითურ კულტურებს წარმოადგენენ [გოგიტიძე, 2007:113]. მსოფლიოს სხვადასხვა რეგიონში არაერთგვაროვნად თარიღდება როგორც მეზოლითი, ისე ნეოლითი. მეზოლითი ევროპაში ძვ.წ. IX-VI ათასწლეულებს მოიცავს, ხოლო აღმოსავლეთში - ძვ.წ. X-VII ათასწლეულებს [Монгайт, 1973:172]. რაც შეეხება საქართველოს მეზოლითურ კულტურას, იგი ძვ.წ. XII-IX ათასწლეულებში თავსდება [საქართველოს არქეოლოგია, 1991:196].

გვიანდელ მეზოლითში შემუშავებული და ფართოდ დანერგილი მიკროლითური ტექნიკა ასახულია ქობულეთის „ქვეყნის“ ტერიტორიაზე აღმოჩენილ გვიანმეზოლითურ-ადრენეოლითურ ნამოსახლართა მასალებშიც. ეს ეხება რეგიონის

ისეთ ღია სადგომ-ნამოსახლარებს, როგორცაა ჯიხანჯური, ჩოლოქი, კვირიკე, ნაწილობრივ სოფ. ქობულეთისა და სოფ. ხუცუბნის ნამოსახლარები.

მიკრორეგიონში აღმოჩენილი ყველა ნამოსახლარი თუ სადგომი ღია ტიპისაა და განლაგებულია ტერასებზე თუ გორაკ-ბორცვებზე. დახურული ტიპის ნამოსახლართა მკვიდრნი ცხოვრების მნიშვნელოვან ნაწილს გამოქვაბულებში, ეხებსა და ფარდულებში ატარებდნენ და თავსაც ამგვარად იზღვევებდნენ ნადირთა თუ მომხვდურთა თავდასხმებისაგან. ს. გოგიტიძე მიიჩნევდა, რომ „ღია ტიპის სადგომ-ნამოსახლართა მობინადრეებისათვის ასეთი „ფუფუნება“ არ არსებობდა. ისინი იძულებული იყვნენ მთელი ცხოვრება ღია ცისქვეშ გაეტარებინათ, მაგრამ ეს როდი ნიშნავს, რომ ისინი სრულიად დაუცველნი იყვნენ. ჩანს, რომ გვიანმეზოლითური, ადრენეოლითური და განვითარებული ნეოლითური ხანის საცხოვრისების გასამართი ადგილი საგანგებოდ იყო შერჩეული. გათვალისწინებული იყო ტყის, მდინარისა თუ ღელის სიახლოვე, ზოგჯერ თვით ტერასისა თუ ბორცვის სიმაღლე და მისი დაცვის შესაძლებლობანი. ასეთი არჩევანი ადამიანს უქმნიდა ცხოვრებისათვის შედარებით უკეთეს პირობებს: მდინარე თუ ღელე თევზჭერის გარანტიას იძლეოდა. ამასთან, თითქმის ყველა ნამოსახლარზე თუ სადგომზე ფიქსირებულია წყაროს წყლისა თუ წყალსადენის არსებობა. რაც შეეხება ტყეს, ის ნადირობისა და შემგროვებლობის საშუალებას იძლეოდა. გვიანპალეოლითში ადამიანი უმთავრესად ბუნებრივ თავშესაფარს იყენებდა. ასე იყო ამიერკავკასიაშიც. რაც შეეხება კოლხეთის დაბლობს და სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთს, აქ ამ დროის ძეგლები არა გვაქვს და ის თითქოს დაუსახლებელია, რასაც ვერ ვიტყვით გვიანმეზოლითურ-ადრენეოლითურ და განვითარებულ ნეოლითურ პერიოდებზე“ [გოგიტიძე 2007:114]. წარმოდგენილი პერიოდის რეგიონის ზღვისპირეთის ტერასები და გორაკ-ბორცვოვანი ზოლი საცხოვრისად უკვე გამოყენებულია [ჯაფარიძე 1991:38].

მიკრორეგიონის ქვის ხანის ძეგლებზე თვალის გადევნება გვიჩვენებს, რომ აქ საქმე გვაქვს არა მარტო გვიანმეზოლითურ-ადრენეოლითური კულტურის თავისებურ ლოკალურ ვარიანტთან, არამედ მათ ქრონოლოგიურ განსხვავებასთანაც დასავლეთ საქართველოს ადრენეოლითურ (ანასეული I) ძეგლებთან შედარებით. ამ მიმარ-თულებით ქობულეთ-ხუცუბნის ნამოსახლარებს შუალედური ადგილი უჭირავთ გვიანმეზოლითურსა და ადრენეოლითურ ძეგლებს შორის, რასაც უნდა ადასტურებდეს დარკვეთის ეხის V და IV ფენებს შორის ერთი მეტრი სისქის სტერილური შრის აღმოჩენა, რომელსაც, შესაძლოა, ქრონოლოგიურად შეესა-ტყვისებოდეს კინტრიშის ხეობის ნამოსახლარები [ნებიერიძე, 1978:51]. მიუხედავად იმისა, რომ კინტრიშის ხეობის ძეგლები ახლოსაა ანასეულ I, ქობულეთ-ხუცუბნის

ნამოსახლარებისათვის ჯერ კიდევ უცნობია რიყის ქვისა და სხვა მაგარი ქანებისაგან იარაღის დამზადების ტექნოლოგია, მათი გახეხვა-გაპრიალება, გეომეტრიული იარაღები (ტრაპეცია, სეგმენ-ტი, სამკუთხედი, მართკუთხედი) და სხვა. ამასთან, არ ჩანს ანასეული I კულ-ტურის რაიმე ზეგავლენა [გოგიტიძე, 2007:119].

წარმოდგენილი პერიოდისთვის უშუალოდ ზღვისპირა ზოლის დაბლობზე არსებული სადგომები, როგორც მკვლევარი ჯანელიძე მიიჩნევს და რასაც გეომორფოლოგიური გამოკვლევებიც ცხადყოფს, მიწის თანამედროვე ზედაპირიდან 25–35 მ სიღრმეზე უნდა იყოს განლაგებული [ჯანელიძე, 1973:12]. სამწუხაროდ, წარმოდგენილი ძეგლების არქეოლოგიური გამოვლენა-შესწავლა მრავალმხრივ სირთულესთანაა დაკავშირებული. ჩვენს მიკრორეგიონში გამოვლენილი ძეგლი, რომელიც „ისპანის ნამოსახლარის“ სახელითაა შესული სამეცნიერო მიმოქცევაში, სწორედ ტორფნარის ქვეშ არის წარმოდგენილი, რამაც განაპირობა მისი სრულყოფილად შესწავლის სირთულე. ამჟამად აღნიშნული ტერიტორია (ისპანის ტორფნარი) დაცულ ზონას წარმოადგენს საერთაშორისო კონვენციით და აქ გათხრების წარმოება თითქმის შეუძლებელია (ტაბ. 8 – 1, 2).

დისერტაციაში ჩვენს მიერ წარმოდგენილი კვლევა-ძიება კი გვიჩვენებს, თუ რამდენად არსებითი იყო ქობულეთის „ქვეყნის“ წვლილი ამ უძველესი ცივილიზაციის ჩამოყალიბება-განვითარებაში, და რა სიცხადის შეტანა მოვახერხეთ სერგო გოგიტიძის ადრე შესწავლილ სოფ. ქობულეთის ადრენეოლითურ ძეგლზე განხორციელებული ახალი კვლევების საფუძველზე.

§1. ნეოლითი

ახალი მასალასოფელ ქობულეთის ადრენეოლითური ნამოსახლარიდან. სოფელ ქობულეთის ადრენეოლითური ძეგლი არა მარტო წარმოდგენილი მიკრორეგიონის, არამედ კავკასიის ერთ-ერთ თვალსაჩინო ნამოსახლარს წარმოადგენს. ძეგლის შესწავლა დაკავშირებულია ჩვენი დროის ერთ-ერთ თვალსაჩინო მენიერ-მკვლევარის, არქეოლოგის, სერგო გოგიტიძის სახელთან. სამწუხაროდ მისი გარდაცვალების გამო გარკვეული პერიოდში ძეგლისადმი ინტერესი შესუსტებული იყო.

2017 წელს განახლდა სოფ. ქობულეთის ადრენეოლითური ძეგლის შესწავლა. კვლევები განხორციელა ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის (დირექტორი, პროფესორი ამირან კახიძე) ქობულეთ-ფიჭვნარის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ. ექსპედიციის აქტიური წევრი მეც გახლდით. ჩვენს მიერ განხორციელებული კვლევა-ძიება მიმდინარეობდა გასული საუკუნის 60-80-იან წლებში შესწავლილი უბნის

ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. აქ ნაკვეთის მესაკუთრე ლ. ფატლაძემ მიწის სამუშაოების დროს გამოავლინა კერამიკული მასალა და ინფორმაციით მიმართა ქობულეთის მუზეუმს (დირექტორი რ. ტაკიძე). ჩვენ აღნიშნული ფაქტი ვაცნობეთ ქობულეთ-ფიჭვნარში მიმდინარე ექსპედიციის ხელმძღვანელს, პროფ. ამირან კახიძეს.

ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის დირექტორი, პროფესორი ამირან კახიძე, ამავე მუზეუმის თანამშრომლები: მხატვარ-არქიტექტორი ანზორ ჯაველიძე, ფოტოგრაფი გიორგი დუმბაძე, მძღოლი ნუგზარ აფაქიძე და ქობულეთის მუზეუმის წარმომადგენლები – ეს ის ჯგუფია, რომელმაც ძეგლზე მდგომარეობის გაცნობისას მისი შესწავლა გადაუდებელ აუცილებლობად მიიჩნია.

ძეგლის ტოპოგეგმის ავტორის ა. ჯაველიძის ხელმძღვანელობით მობილურ ჯგუფს დაევალა თვალყური მიედევნებინა მესაკუთრის მიერ წარმოებულ სამუშაოებზე, რომ მის გაგრძელებას შეიძლება ძეგლის შემდგომი დაზიანება გამოეწვია. მიმდინარე პროცესში შესაძლებელი იყო აქ გამოვლენილი არტეფაქტების განადგურება.

ძეგლიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე თანამედროვე საცხოვრებელი სახლის აღმოსავლეთით 16 მ. და სამხრეთით 27 მ-ის მოშორებით, სადაც მესაკუთრე აწარმოებდა მიწის სამუშაოებს, აღმოსავლეთიდან დასავლეთის მიმართულებით, 16 მ. სიგრძისა და 0.7 მ. სიგანის საკონტროლო ჭრილი გავთხარეთ (ტაბ. 9-1, 2).

საკონტროლო ჭრილის გავლება სხვადასხვა მიზეზით იყო მოტივირებული. ერთ-ერთი მათგანი იყო ის, რომ გასულ საუკუნეში ამ ძეგლის მიმართ გამოიკვეთა ჩრდილო-დასავლეთისა და ჩრდილო-აღმოსავლეთის გაგრძელებაზე აღმოჩენილი წყალ-მომარაგების სისტემის (ჩვენი კვლევების დაწყებამდე ძეგლზე გამოვლენილი იყო სულ სამი არხი) სათავის დადგენის აუცილებლობა. ჩვენს ინტერესს ბუნებრივია აძლიერებდა ის ფაქტი, რომ წარმოდგენილი პერიოდის ძეგლებზე წყალმომარაგების მსგავსი სისტემის არსებობა უნიკალური მოვლენა არის და შეიძლება ითქვას, ის ერთად-ერთია არამარტო საქართველოში, არამედ კავკასიაში [გოგიტიძე 1987:3–13].

საკონტროლო ჭრილის შესწავლის შემდეგ გამოვლინდა წყალმომარაგების ახალი არხი, რომელიც გამოირჩევა თავისი მოწყობით; იგი შედგენილია საგანგებოდ შერჩეული ადგილობრივი, მეტნაკლებად ბრტყელი, ჭალის ქვით. გამოყენებულ ქვებზე არ აღინიშნება დამუშავების განსაკუთრებული კვალი. ქვების ზედაპირულად გასუფთავების შემდეგ შეინიშნება მომწვანო-მოთეთრო პატინა, რაც ერთგვარი მახასიათებელია ამ პერიოდის ძეგლებზე გამოვლენილი მასალებისათვის [გოგიტიძე, 1983; გოგიტიძე, 1987].

აღნიშნული წყალსადენის გამართვა გონივრულადაა გადაწყვეტილი: ოდნავ დაქანებულ ფერდობზე წითელ თიხებში ამოჭრილი იყო 12-14 სმ სიღრმისა და 10-12 სმ სიგანის არხი, რომლის ორივე კიდეზე ჩაწყობილი იყო ბრტყელი, მეტ-ნაკლებად თანაბარი ზომის რიყის ქვები. არხი ზემოდანაც გადახურული იყო ბრტყელი ქვებით, რაც წყალს დაბინძურებისაგან იცავდა.

ჩვენი აზრით, საზოგადოება, რომელმაც აღნიშნული წყალმომარაგების სისტემა შექმნა, უნდა წარმოადგენდეს ადრენეოლითური პერიოდის ადამიანთა ერთობას, რომელმაც შემდგომში, როგორც ცნობილია, მოახდინა ნეოლითური რევოლუცია. ამის დასტურია აღნიშნული ძეგლის შემოქმედთა მწარმოებლურ სამეურნეო ცხოვრებაში ჩართვის უტყუარი მახასიათებლების აღმოჩენა. მსგავს მოსაზრებას გამოთქვამდა თავის დროზე ს. გოგიტიძე [გოგიტიძე, 1983; გოგიტიძე, 1987].

საინტერესო აღმოჩნდა საკონტროლო ჭრილში გვიანდელი პერიოდის კერამიკის ორნამენტური ფრაგმენტების და ადგილობრივი წარმოების კრამიტის ნატეხების გამოვლენა; კრამიტის ფრაგმენტთა არც თუ მცირე რაოდენობამ ჩვენი განსაკუთრებული ყურადღება მიიპყრო; იქ სადაც გამოიკვეთა წარმოდგენილ მონაკვეთზე წყალმომარაგების სისტემის წყვეტა, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთისაკენ 3 მეტრის მანძილზე, ქვების წყობას კვეთს შემოჭრილი კრამიტების წყობა, რომელიც იმავე სიმაღლეზეა წარმოდგენილი და უხეშად არღვევს ძეგლის მთლიან სტრუქტურას, რაც გვიანდელი პერიოდის სამეურნეო საქმიანობის შედეგს უნდა წარმოადგენდეს. კრამიტის წყობის ზედაპირის გასუფთავებისას კარგად გამოჩნდა, რომ ქვის წყობით აშენებული არხის კედლები დარღვეულია და მოულოდნელად, მას ირიბად კვეთს, სავარაუდოდ, გვიანდელი პერიოდის წყალმომარაგებისათვის განკუთვნილი კრამიტით გადახურული ახალი არხი. ირიბი არხიც კრამიტით მოხერხებულად არის მოწყობილი; არხის ერთი, მცირე მონაკვეთის კედელი თიხის აგურითაა აგებული, გარკვეულ ნაწილზე კი არხის კედელი ჰორიზონტალურად, ცერზე შეყენებული კრამიტითაა შექმნილი და ზემოდან, ასევე, კრამიტითაა გადახურული.

ჩვენი ექსპედიციის დასაწყისში, ერთ-ერთ მთავარ და გადაუჭრელ საკითხად იდგა ძეგლზე გამოვლენილი წყალმომარაგების სისტემის სათავე-ნაგებობის ნაშთების მიგნება. ამ მიზნით, ჩვენ, ადგილობრივ მკვიდრებთან ერთად დავზვერეთ წარმოდგენილი ტერიტორია, როგორც ჩრდილო-დასავლეთით, ასევე ჩრდილო-აღმოსავლეთით; შესაბამისად ოყანყურესა და ოჩორჩხინეს ღელეების მიმართულებით. სოფელი ქობულეთი და ზოგადად მდ. კინტრიშის ხეობა მდიდარია სასმელი წყლის ბუნებრივი მარაგებით; თანამედროვე პერიოდში სოფელ ქობულეთს წარმოდგენილი დასახლების მკვიდრთა აბსოლუტურ უმრავლესობას მიკრო-

რეგიონის სხვა დასახლებული პუნქტების მოსახლეობისაგან განსხვავებით, დღემდე გააჩნია სასმელი წყლის მომარაგების ავტონომიური სისტემა. იგი გასული საუკუნის 50-60-70 წწ ადგილობრივი მკვიდრების მეცადინეობით აიგო. დასახლებაში მოწყობილია ორი დამოუკიდებელი წყალმომარაგების სისტემა უწყვეტი რეჟიმით (სტიქიური მოვლენების განვთარების პერიოდის გამოკლებით). ჩვენს საკვლევ ტერიტორიაზე ნეოლითელი მობინადრების მიერ აგებული წყალმომარაგების სისტემების გამართულობისათვის, თანამედროვე პერიოდამდე (როგორც დასავლეთით, ისე აღმოსავლეთით) შენარჩუნებული ბუნებრივი წყლების მდიდარი რესურსების არსებობით უნდა ვიგულისხმოთ. რაც, ვფიქრობთ ერთის მხრივ, ჩრდილო-დასავლეთით - „ოყანყურეს დელეში“ - ორ ადგილას და მეორეს მხრივ, ჩრდილო-აღმოსავლეთით - ნუგზარ მელაძის საკარმიდამო ნაკვეთში - ერთ ადგილზე ბუნებრივ მდგომარეობაში ჭარბი მარაგის საცივი წყლების (აქ, სულ ჯამში დადასტურებულია 10 „საცივი წყალი“) არსებობა. აღსანიშნავია, რომ ამ მიკრორეგიონში ბუნებრივ წყაროს „საცივ წყალს“ ეძახიან. საგულისხმო გარემოებაა, რომ სამივე ბუნებრივი წყაროს წყლის სათავე-ნაგებობები მდებარეობს ნაკლებად დარღვეულ გეოგრაფიულ მოცემულობაზე, რასაც თან ახლავს ხშირი მცენარეული საფარი; „საცივი წყლები“ გამოედინება მკვეთრად შეკიდული ფერდობებზე; ტერიტორიები ნაკლებად დარღვეულია, არ იგრძნობა დატერასების, მოედნის მოწყობის კვალი.

ამდენად, ჩვენს მიერ და ადრე ს. გოგიტიძის მიერ ადრენეოლითური დასახლების წყალმომარაგების სისტემების (რომელთა რიცხვი დღეს 4 შეადგენს) სათავე-ნაგებობების დარღვევის ანუ საცივი წყლის „ფეხის“ დაკარგვის მიზეზი უნდა ვეძებოთ გვიანდელ პერიოდში აქ განხორციელებულ სხვადასხვა სახის საყოფაცხოვრებო-სამეურნეო საქმიანობით გამოწვეულ ხელოვნურ ცვლილებებში. ერთ-ერთი ცვლილება უნდა მომხდარიყო გვიაფეოდალურ ხანაში, როდესაც სოფელ ქობულეთის ერთ-ერთ უძველეს მკვიდრთა, ინაიშვილების საცხოვრებელი სახლისა და კარ-მიდამოსათვის დაახლოებით 0.2 ჰექტარზე მოედნი მოუმზადებიათ, როგორც ამას ოჯახის უხუცესები გადმოგვცემენ. საბჭოთა პერიოდში კი, მოხდა ძეგლსა და თანამედროვე საცხოვრებელ სახლს შორის ციტრუსის პლანტაციის გასაშენებლად ტერიტორიის დატერასება, რასაც ბუნებრივია, მოჰყვა ძეგლის კიდევ უფრო დაზიანება.

ჩვენი შემდეგი რესპოდენტის ს. ვერულიძის მოსაზრებით, საცივი წყლის „ფეხის“ დაკარგვაში (ასე უწოდებენ ადგილობრივები ბუნებრივი ნაკადულის ძარღვს, რითაც იკრიბება ქანების წიაღში წყალი) სამწუხაროდ „დიდ როლს“ შეასრულებდა ქობულეთ-ხინოწმინდის სამხედრო გზის გაყვანა, რომელიც XIX საუკუნის მეორე

ნახევრიდან ინტენსიურად ფართოვდება. გზას გაყვება მარჯვენა მხრიდან მცირე რუ ანუ გაწარბული არხი, რომელიც ძეგლზე წამომართული დიდი ფერდობიდან დაწურული და წვიმის დროს დაგროვილი ნალექების დასაწურადაა მოწყობილი ოყანყურეს ღელეს მიმართულებით. ასეთივე გაწარბულია არხია მოწყობილი დასახლებიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ვერულიძეების ასახვევიდან ვიდრე ოჩორჩხინეს ღელემდე.

ძეგლის მიმდებარე ტერიტორიები მდიდარია ბუნებრივი გრუნტის წყლებითა და წყაროებით; ამ ფონზე, წარმოდგენილი წყალმომარაგების სისტემის აქ არსებობა, ვფიქრობთ, ბუნებრივად გამოიყურება.

სოფ. ქობულეთის ადრენეოლითურ ნამოსახლარის შესწავლამდე წყალმომარაგების ადრეული სისტემები არ იყო ცნობილი. როგორც ბსუ-ს ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტის მთავარმა მეცნიერ-მუშაკმა უ. ოქროპირიძემ აღნიშნა ძეგლის მონახულებისას, – მისი არსებობა კი ნეოლითელი ადამიანის უპრეცედენტო შემოქმედების ნაყოფია. ამ მიმართებით საგულისხმოა ვეტერანი მხატვარ-არქიტექტორის ა. ჯაველიძის ფოტო რეკონსტრუქცია სადაც წარმოდგენილია აღნიშნული ნამოსახლარი და წყალმომარაგების ფიქსირებული სისტემები (ტაბ. 10).

ძეგლის ტოპონიმები. ძეგლის ტოპონიმების ახსნაში ადგილობრივ მკვიდრებთან გასაუბრებამ საგულისხმო ცნობები მოგვცა. ჩვენი რესპოდენტის, სოფ. ქობულეთის ძველი მკვიდრის, წლების განმავლობაში ამავე სოფლის გამგებელის, სულიკო ვერულიძის (64 წლის) გადმოცემით დავადგინეთ, რომ ძეგლიდან დასავლეთით, აქამდე „უსახელო ღელედ“, „წისქვილღელედ“, „ქესკინ-აღის ღელედ“ წოდებული ხევისწყლის სახელწოდება, სინამდვილეში ყოფილა „ოყანყურას ღელე“.

„ოყანყურას ღელე“ სათავეს ს. ქობულეთის ჩრდილოეთით, დასახლება „ყელის“ ფერდობებიდან იღებს; ხევისწყალი სათავეს იღებს, მარჯვენა მხრიდან ჯინჭარაძეების, ხოლო მარცხენა მხრიდან - ჭანკურიძეების მამულში; გამოივლის ვერულიძეების დასახლებას, შემდეგ კი მაკარაძეებისა და ინაიშვილების საკარმიდამო ნაკვეთების გავლით მარჯვენა მხრიდან მდ. კინტრიშს ერთვის.

ძეგლს აღმოსავლეთით, 0.5 კმ. დაშორებით, „ცოცხის ღელე“ ჩამოუდის. ტოპონიმ „ცოცხის ღელე“-ს შესახებ საინტერესო მოსაზრება გამოთქვეს, 2017 წელს ქობულეთში მყოფმა ექსპედიციის სტუმრებმა - ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტის მეცნიერთანამშრომლებმა, პროფილით ლინგვისტებმა- ნარგიზ ახვლედიანმა და ციალა ნარაკიძემ. აღნიშნული სპეციალისტები მიიჩნევენ, რომ რადგანაც ქობულეთის ტოპონიმების ფუძეთა უმრავლესობის ახსნა მეგრულ-ლაზურ, ანუ ზანურ სიტყვათწყობაში უნდა ვეძიოთ, „ცოცხის ღელეს“ უძველეს შესაძლო სახელად,

„ოჩორჩხინე“ მივიჩნით. „ცოცხის ღელე“, ანუ „ოჩორჩხინე“, სათავეს სოფლის ჩრდილოეთით, იმ უბნიდან იღებს, რომელსაც ევგენიძეების დასახლება ეწოდება; ღელე გამოივლის ცეცხლამეების, ვერულიძეების, ინაიშვილების, ოქროპირიძეების, ტაკიძეებისა და ჯინჭარაძეების საკარმიდამო ნაკვეთებს და მარჯვენა მხრიდან მდ. კინტრიშს ერთვის.

დასახლების სამხრეთით ბუნებრივი საზღვარი კლდოვანი ფერდობი და მასზე მომდგარი მდ. კინტრიშია. მდ. კინტრიშის გაღმა ნაპირია **სკურდას მთა** და მისი დავაკება, რომელიც მდინარის სიახლოვეს ვრცელ ქალას ქმნის. თანამედროვენი ამ ქალას „ბაბუას ტბას“ ეძახიან. „ბაბუას ტბის“ დასავლეთით - სოფელი სამება, ხოლო აღმოსავლეთით სოფელი კოხი, სადაც 70-იან წწ სოფელ ქობულეთის ექსპედიციის წევრების მიერ გამოვლენილი იყო ლამელები და ანატკეცები. აქ მოპოვებული მასალებიდან, როგორც ს. გოგიტიძე აღნიშნავდა ყურადღებას იმსახურებდა მთელი ლამელა და ანატკეცი. კაჟის ოთხფერდალამელა 7 სმ. სიგრძისა. გვერდები დამუშავებული აქვს სხვადასხვა სიბრტყეზე მდებარე ფაქიზი რეტუმიტ, ხოლო ბოლოზე ოვალური სამუშაო პირია შექმნილი. იგი დანა საფხეკს წარმოადგენს, გამოყენებულია მაღალი ხარისხის კაჟი. ანატკეცს მართკუთხედის ფორმა აქვს. მისი ბოლო ფართო ფაცეტებითაა დამუშავებული. სიგრძე 3,3 სმ-ია [გოგიტიძე 1978:44].

ზემოთ ნახსენები ტოპონიმი „სკურდა“ გეოგრაფიული სახელიამდ. კინტრიშის ხეობის ქვემო წელში მარცხენა სანაპიროზე წამომართული მთისა, საიდანაც ამავე სახელწოდების სკურდას წყალი იღებს სათავეს და სოფ. ქობულეთის მე-20 საუკუნის 20-იან წლებში აგებულ თალიან ხიდთან მარცხენა მხრიდან უერთდება მდ. კინტრიშს. მ. ქამადაძე მოგვითხრობს, რომ აჭარაში დასტურდება რამდენიმე გეოგრაფიული სახელი, რომლის ძირეული ნაწილი, ან კომპოზიციის ერთი წევრი არის ზანური **სკურ-ი** („მდინარე“, „წყალი“, „ღელე“) [ჭუმბურიძე 1987: 502; ქამადაძე 2002: 59]. ქობულეთის მუნიციპალიტეტში გვხვდება **სკურა** (ჰიდრონიმი, ოიკონიმი), **სკურდა** (ორონიმი, ჰიდრონიმი), **სკურია** (ტოპონიმი, კინტრიშის ხეობა), **სკურე** (ტოპონიმი, ლეღვას თემში), **სკურას წყალი** (ჰიდრონიმი, სოფ. ლეღვა), **სინასკურა** (ჰიდრონიმი, სოფ. ბობოყვათი) და **სკურდას წყალი** (ჰიდრონიმი, სოფ. ქობულეთი) [ქამადაძე 2002: 59].

საინტერესოცნობა აქვს ჩაწერილი ს. გოგიტიძეს მდ. კინტრიშისა და მის შენაკადების შესახებ სოფ. ქობულეთის მკვიდრის უ. ბეჟანიძის (1888 წ. დაბადებული) მონათხრობით, სადაც ჩანს რომ რესპოდენტს თავად უწარმოებია მდ. კინტრიშისა და მისი შენაკადების შესწავლა, რომელშიც თევზი ბინადრობს (ძირითადად კალმახი): 1. კინკიშას წყალი, მას მდინარესაც უწოდებენ, გამოდის კვირიკეს მთიდან; 2. გიორგი ლაკრის ღელე (მას „ურიეს“ ღელესაც უწოდებენ); 3.

სკურდაის ღელე (გამოდის სკურდას თავზე ადგილ სახერეოდან – ს. ქობულეთი); 4. ონძო-ღორაის ღელე (ს. კოხი); 5. ქობრონაი (მდ. ქობრონა, ს. კოხი); 6. კოხის ღელე (ს. ზენითიდან გამომდინარე); 7. ვარჯანოლის ღელე 9ს. ვარჯანოლი); 8. ზერაბოსელის მდინარე (ს. ზერაბოსელი, ეს ერთადერთი მდინარეა შავი ზღვის აუზში, რომელიც დასავლეთიდან აღმოსავლეთით მიედინება და სოფელ ზერაბოსელთან ერთვის მარცხენა მხრიდან მდ. კინტრიშს – რ.ტ.); 9. ჩრდილას ღელე (გამოდის ს. დიდვაკეში); 10. ჩარძის ღელე (ს. ხინო) – (აქ ავტორი აღნიშნავს, რომ – ყველა დასახელებული ღელე კინტრიშის მარჯვენა შენაკადია, – რასაც ვფიქრობ ვერ გავიზიარებთ – რ.ტ.); 11. ჭიკარტას ღელე (ს. ხინო); 12. მოსალთახევის ღელე (ს. ხინო); 13. კინტრიშის თავი (სარმიყელის ღელე); 14. ცხრობანის ღელე (ს. ხინო); 15. ხერთილას ღელე (ს. ხინო); 16. საკირიას ღელე (ს. დიდვაკეში); 17. საგებავრის ღელე (ს. დიდვაკეში); ბრძენი სულას ღელე; 19. გომის ღელე (ს. ცხემვანში); აქ ვფიქრობთ, არსებული მონაცემების გავრცობის მიზნით, უნდა დაემატოს ჩვენს მიერ დაზუსტებული მდ. კინტრიშის შემდეგი შენაკადები: 20. „რუშავი“ – იგი ცხემვანის წმ. გიორგის ტაძრის ჩრდილო–დასავლეთით მომდინარე ღელეა, რომელიც მდ. კინკიშას შემდეგ (მარცხენა შენაკადი) ყველაზე დიდი მარჯვენა შენაკადი უნდა იყოს მდ. კინტრიშის; 21. ზვარიას ღელე (სოფელ მესხიქედთან მარჯვენა მხრიდან ერთვის კინტრიშს); 22. ორსხლის ღელე (საგებაურის ღელის შემდეგ ს. დიდვაკეში); 23. ნაბელავის ღელე (ქათამურთან); 24. მირნათას ღელე (ჩარძის ანუ ჩარხის ღელესთან მისვლამდე); 25. ფუტურო ღელე (ზ. ხინოში, მარცხენა მხრიდან); 26. ბულრათას ღელე (მარჯვენა მხრიდან ერთვის კინტრიშს, ღელე სადაც დამარხულია თალიანი ხიდი) [გოგიტიძე 1978:21].

ძეგლიდან ჩრდილოეთით არსებული ნასაყდრალის ბორცვი, რომელსაც სოფ. ქობულეთის მკვიდრნი „სახტარს“ ეძახიან საინტერესო ძეგლს წარმოადგენს.

„სახტარი“ სოფელ ქობულეთში მდინარე კინტრიშის მარჯვენა სანაპიროზე, ოანყურასა ღელესა და ცოცხის ღელეს შორის მკვეთრად წამომართული, ნაკლებად დასახლებულიბორცვია. „სახტარის“ ანუ „ნასაყდრევი“ მთა დღემდე რჩება ადგილობრივთათვის ერთ-ერთ წმინდა ადგილად და მას განსაკუთრებული სიფრთხილით ეპყრობიან. თუმცა ეს არ შეიძლე ითქვას საბჭოთა პერიოდზე, როცა „სახტარი“ სრულად გადახნ-გადათხარეს და იქ დავაკებაზე - ციტრუსის ნარგავებისათვის, ხოლო ფერდობებზე - ჩაის პლანტაციისათვის შესაბამისი ბაქნები მოამზადეს. „სახტარის“ თხემზე საავტომობილო გზის გაჭრისას 10-12 ქვევრი განადგურდა, „ტრაქტორმა შუაზე გადაჭრა პირწმინდადო“ - ამბობენ ადგილობრივები. ქვევრები სავარაუდებელია რომ საყდრის მარანს ეკუთვნოდა. ტერიტორია არქეოლოგიური თვალსაზრისით დღეისათვის შესწავლილი არ არის.

მამაჩემის, გურამ ტაკიძის გადმოცემით, სახტარში „მთის ნამძვების ტყე“ ყოფილა. გასული საუკუნის 40-იან წლებში, „კევის შესაგროვებლად არარერთჯერ ავსულვართ, ნამძვების ძირში სპილენძის მონეტებსაც ვპოულობდით, თუმცა იქვე ვტოვებდით, ნენეი გვეტყოდა: სახტარიდან რაიმეს სახლში მოტანა დიდი ცოდვაა“.

თავად ტოპონიმი „სახტარი“ როდის და რატომ დამკვიდრდა ადგილობრივები ვერ იხსენებენ. შესაძლებელია, ტოპონიმებსა და საკუთარ სახელებში მსგავსი ცვლილებები ქობულეთისა და მთლიანად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ოსმალური მმართველობიდან რუსეთის იმპერიის მმართველობაში გადასვლის პერიოდიდან უნდა ვიგულისხმოთ.

„დევის გამოქვაბული“. საინტერესო აღმოჩენასთან უნდა გვქონდეს შეხება, რომელიც ძეგლის სამხრეთით კლდოვან ფერდობზე გამოვლენილი მღვიმის სახით დავაფიქსირეთ. ადგილობრივები მას ე.წ. „დევის გამოქვაბული“-ს (ზოგიერთ შემთხვევაში „დევისხვრელის“) სახელით იცნობენ. წარმოდგენილი მღვიმე აგვისტოში, როცა წყლის დონე შედარებით დაბლა იწევს 1-1.5 მეტრზე უნდა მდებარეობდეს მდინარის სარკიდან. გარეგანი დათვალიერებით ჩანს, რომ ათასწლეულების განმავლობაში განვითარებული ბუნებრივი და სტიქიური პროცესების გავლენაც უნდა ტოვებდეს გარკვეულ კვალს. ს. ვერულიძის მონათხრობით, როცა გასულ საუკუნეში, კერძოდ 1991 წლის ზაფხულში იყო წყალდიდობა, როგორც ასწლეულში ერთჯერ ხდება, სტიქიამ მდინარის კალაპოტის მიმდებარედ მრავლად არსებულ კლდოვან ფერდობს მოამტვრია და შეუცვალა ფორმები; საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ მღვიმეში, გამოკითხულ სოფლის მკვიდრთა აბსოლუტური უმრავლესობა შესული არ არის; ამ ფაქტზე სოფელში გავრცელებული თქმულება მოწმობს, რომ იქ ჭინკები ანუ ავი სულელები უნდა სახლობდნენ. ს. ვერულიძის მონათხრობით, დახლოებით ნახევარი საუკუნის წინ ერთ-ერთი თანასოფლელი 5-6 მეტრის (შესაძლებელია მეტიც ყოფილიყო) სიღრმემდე შესულა გვირაბში, თუმცა იქ ღამურების არსებობას დაუფრთხობია და უკან გამოსულა; ამ პიროვნებას შემდგომ თანასოფლელები თიკუნად „გვირაბასაც“ ეძახდნენ.

ჩვენი ინტერესი წარმოდგენილი მღვიმის შესახებ გავუზიარეთ ქობულეთის მუნიციპალიტეტის მერიას, რომელმაც 2018 წელს თხოვნით მიმართა აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს; შეიქმნა სპეციალური ჯგუფი სააგენტოსა და ქობულეთის მუზეუმის და სოფ. ქობულეთის მკვიდრთა წარმომადგენლობით, თუმცა გვირაბში შეღწევა ვერ მოხერხდა. საქმე გაართულა უშუალოდ მღვიმის შესასვლელთან მდებარე მდინარის კალაპოტმა, სადაც ე.წ. „ბაბუას ტბა“ ანუ მორევის სიღრმე 2.5-3 მეტრომდე სიმაღლეს აღწევს; ხოლო ადრენეოლითური დასახლების მხრიდან ფერდობზე დაშვება იქ არსებული გაუვალი

ლიანა მცენარეებისა და მკვეთრი კლდოვანი ფერდობის გამო შეუძლებელი შეიქმნა (ტაბ. 11 – 1, 2).

სოფელ ქობულეთის ადრენეოლითურ ნამოსახლარზე აღმოჩენილი ახალი არქეოლოგიური მასალა. სოფელ ქობულეთის ადრენეოლითურ ნამოსახლარზე, საკონტროლო ჭრილში გამოვლენილ არქეოლოგიურ მასალებით უნდა ვივარაუდოთ, რომ ძეგლზე იარაღის დასამზადებელ ნედლეულად, კაჟისა და ოფსიდიანის პარალელურად გამოყენებულია რიყის ქვა. ამასთან, უნდა გავიზიაროთ ს. გოგიტიძის ის მოსაზრება, რომ ნამოსახლარის ხასიათიდან გამომდინარე (ღია ტიპის ნამოსახლარი) არ შეგვხვდა გადარჩენილი დახურული ტიპის (გამოქვაბული, ფარდული, ეხი) ძეგლებისათვის დამახასიათებელი ძვლის, რქის და ხის მასალაზე დამზადებული არანაკლებ საინტერესო და მრავალფეროვანი ინვენტარი [გოგიტიძე, 2008:115].

მიუხედავად იმისა, რომ ცალკე კვლევის თემა და საგანია სოფელ ქობულეთის ადრენეოლითურ დასახლებაში ზედა ფენებში ადრე (ტაბ. 12, 13) და ჩვენი ექსპედიციის დროს (ტაბ. 14 – დიაგრამა1.) გამოვლენილი იყო საკმაოდ საინტერესო და მრავალფეროვანი გვიანდელი პერიოდის კერამიკული მასალა, ჩვენს მეცნიერებელმძღვანელთან შეთანხმებით გადავწყვიტეთ აქვე გაგაცნოთ მოკლედ. უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენი ექსპედიციის ფარგლებში, საერთო ჯამში (იგულისხმება ზედა და ქვედა ფენები – რ.ტ.) ძეგლზე მოპოვებული მასალების ნახევარი სხვადასხვა ხასიათის კერამიკაზე მოდის. სულ გამოვლენილი იყო 187 კერამიკის ფრაგმენტი (აქ არ შედის გვიანდელი წყალმომარაგების კრამიტით შექმნილი არხის მასალები, რომელიც ხელუხლებლად დავტოვეთ შემდგომი კვლევის მიზნით – რ.ტ.). მათ შორის, სხვადასხვა ფორმის კრამიტის ფრაგმენტები – 92 ცალი, სადა კერამიკა (ჭურჭლის ფრაგმენტები) – 65 ცალი, ორნამენტის კერამიკა (ჭურჭლის ფრაგმენტები) – 23 ცალი და სხვა სახის (გაურკვეველი ფორმის) კერამიკა – 7 ცალი.

გამოვლენილი იყო ვულკანური წარმოშობის სხვადასხვა ხასიათის – 35 ცალი და ასევე ნახშირისა და გაურკვეველი წარმოშობის – 21 ცალი ნიმუში.

საინტერესო და მრავალფეროვანია ქვის მასალები, რომელთა ჯამი ერთობლივად შეადგენს 152 ცალს; მათ შორის გამოვყავით: ფორმიანი ქვები (ნახევრად დამუსავებული), 8 ცალი ქვის იარაღი და 22 ცალი ნახევრადნამზადი (ნახევრად დამუშავებული ქვის იარაღები).

ქობულეთის ნამოსახლარზე აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალის შესახებ სრული სურათი რომ შეგვექმნას, 2017 წელს გამოვლენილი ახალი მასალების პარალელურად (რომელსაც წარმოვადგენთ დიაგრამების სახით), ცალკე წარმოგიდგენთ 1959–1986 წ.წ. მოპოვებულ მასალებს ცხრილის სახით (ცხრილში

მოცემულია მხოლოდ 1959–1986 წ.წ. მოპოვებული მასალები). ხოლო 2017 წელს ძეგლზე გამოვლენილი მასალები წარმოდგენილია ტაბულებში დიაგრამების სახით (ტაბ. 14 – დიაგრამა 1, 2; ტაბ. 15 – დიაგრამა 3, 4 ; ტაბ. 16 – დიაგრამა 5). ძეგლზე საერთო ჯამში გამოვლენილი იყო 385 ერთეული სხვადასხვა ხასიათის მასალა. მათ, შორის კერამიკა – 187 ც., ქვა – 152 ც., ვულკანური წარმოშობის – 35 ც., სხვ მასალები – 21 ც.

კერამიკული მასალა წარმოადგენდა: უფორმო კერამიკის ფრაგმენტები – 92 ც., სადა კერამიკა, ჭურჭლის ფრაგმენტები – 65 ც., ორნამენტური კერამიკა, ჭურჭლის ფრაგმენტები – 23 ც., სხვა სახის კერამიკა – 7 ც.

ქვა მასალა: ფორმიანი ქვები, ნახევრად დამუშავებული – 45 ც., ქვის იარაღი – 8 ც., ქვის იარაღი, ნახევრად დამუშავებული – 22 ც., კაჟი და სხვა შეფერილობის ტუფოგენური ქვა – 77 ც.

ვულკანური წარმოშობის მასალა: ობსიდიანი – 2 ც., შერეული (უცნობი მასალა) – 15 ც., გაურკვეველი წარმოშობის – 4 ც., მინერალებშემცველი მასალა – 14 ც.

სხვა მასალები: კირქვა 1 ც., გაურკვეველი მასალა – 11 ც., ხის ნამწვარი ნახშირი – 4 ც., ნახშირი (ქანი) – 5 ც.

როგორც სოფელ ქობულეთის ძეგლზე ადრე გამოვლენილი მასალების კვლევამ გვაჩვენა, ძირითადად იარაღისათვის საჭირო ნედლეული კაჟისა და ობსიდიანის კაჟრის დამუშავებით მიიღება. მართალია 2017 წელს სრულყოფილი კაჟარი, რომელიც წარმოდგენილ ძეგლზე იშვიათია, არ გამოგვივლენია, თუმცა აღმოვაჩინეთ კაჟის ნუკლეუსი, რომელიც რამდენადმე მსგავსია წინა წლებში კაჟრის დამუშავების შედეგად მიღებული ნუკლეუსისა (ტაბ. 17). უნდა ითქვას, რომ ნამოსახლარზე გამოვლენილი ნუკლეუსები გამოირჩევა არა მარტო სიმრავლით, არამედ ფორმებითაც. სულ მოპოვებული იყო 208 ცალი ნუკლეუსი. 2017 წლის მონაცემებით ძეგლზე გამოვლენილ ნუკლეუსების რაოდენობას დაემატა ერთი ერთეული. მოპოვებულ ნუკლეუსზეანატკეციფერდების რაოდენობა 3-მდე აღწევს, ხოლო მათი სიგრძე - 1,5–2 სმ-ს შეადგენს.

კაჟისა და ობსიდიანის ნუკლეუსზე ხდებოდა ანამტვრევ-ანატკეცისა და ლამელის მიღება, რომლებზედაც წარმოებდა აუცილებელი იარაღების ჩამოყალიბება. რომელ ფორმებსაც იმეორებენ 2017 წელს გამოვლენილი ახალი, ობსიდიანზე დამზადებული მასალები, როგორცაა წინა წლებში ფიქსირებული თავბოლო გადამტვრეული, ცალ და ორგვერდ დამუშავებული გეომეტრიული ფორმის ლამელები (ტაბ. 18). გამოვლინდა ორგვერდ დამუშავებული თავბოლო გადამტვრეული გეომეტრიული ფორმის ერთი ლამელა. ასევე, ცალგვერდ დამუშავებული თავბოლო გადამტვრეული გეომეტრიული ფორმის ერთი ლამელა.

წინა წლებში გამოვლენილი მასალის მიხედვით ს. გოგიტიძე აღნიშნავდა, რომ წარმოდგენილი ძეგლი მდიდარია არა მარტო ლამელების საერთო სიუხვით, არამედ ფორმათა მრავალსახეობითაც, რაც 1959–1986 წწ ძეგლზე გამოვლენილ მასალები სტატისტიკური მონაცემებითაც დასტურდება (ტაბ. 19) [გოგიტიძე, 2008].

ამ მიმართულებით, ჩვენთვის საინტერესო იყო იმ მასალების გაცნობა, როგორც 2017 წლის ექსპედიციამ ნაკლებად გამოავლინა (ტაბ. 20, 21, 22).

1959–1986 წწ ძეგლზე გამოვლენილ მასალებში კაჟი 13968 ცალია და შეადგენდა საერთო რაოდენობის 50,91%-ს, ხოლო ობსიდიანი 48,96%-ს. სხვა ნედლეულიდან ფიქსირებული იყო რიყის ქვა (68 ცალი), რომელიც საერთო მასალის მხოლოდ 0,25% წარმოადგენდა [გოგიტიძე, 2008].

ქვის ხანის ძეგლების კვლევა გვაჩვენებს, რომ, გვიან მეზოლითურ და ადრე ნეოლითურ პერიოდში გადამწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება კაჟის, ობსიდიანისა და რიყის ქვის ნედლეულს. სოფელ ქობულეთის ადრენეოლითურ ნამოსახლარზე კაჟისა და ობსიდიანის მასალა თითქმის თანაბრად წარმოდგენილი და განსხვავება 1%-მდე აღწევს კაჟის სასარგებლოდ. რაც შეეხება ქვის ნედლეულზე დამზადებულ მასალებს ისინი შედარებით მცირე რაოდენობითაა გამოვლენილი.

ს. გოგიტიძე მოპოვებულ ინვენტარში კაჟისა და ობსიდიანის სიმრავლეს იმ გარემოებით ხსნის, რომ ადგილზე ხდებოდა მოტანილი ნედლეულის პირველადი და მეორადი დამუშავება. ლოგიკურია ძეგლზე ფიქსირებული ის მდგომარეობა, რომ კაჟისა და ობსიდიანის ანამტვრევს (5923 ცალი), ანატკეცს (11295 ცალი), სულ 17218 ერთეულს, მთელი ინვენტარის 37,16% იძლევა. რაც შეეხება კაჟისა და ობსიდიანის ანამტვრევ-ანატკეცზე დამზადებულ იარაღებს, ისინი არ გამოირჩევიან არც სიმრავლით და არც მრავალფეროვნებით. ანატკეც-ანამტვრევებზე დამზადებულია სულ რაღაც 250-მდე იარაღი, რაც ინვენტარის მხოლოდ 0,9% შეიცავს [გოგიტიძე 2008: 119].

როგორც ზემოთ ავღნიშნეთ, ძეგლზე ადრე წარმოებული კვლევებით ცნობილი იყო რიყის ქვის ნედლეულზე დამზადებული იარაღებიდან სანაყისებური იარაღი და შურდულის ქვის სახეობა. 2017 წელს გამოვლენილი იყო ერთი, ადრე ფიქსირებული შურდულის ქვების ანალოგი (ტაბ. 23, 24) და ორი რიყის ქვაზე დამზადებული ახალი ფორმის იარაღი და ხუთი მეტ-ნაკლებად საჭრელ-საფხეკად გამოსაყენებელი იარაღი. შურდულის ქვა მოთეთრო-მოკრემისფერო შეფერილობის პატინითაა დაფარული. მისი შემოწერილობა 18 სმ.-ია. (ტაბ. 25-1,2). რიყის ქვაზე

დამზადებული ახლად აღმოჩენილი იარაღები – საჭრელ-სახოკები სოფელ ქობულეთის ძეგლისათვის ახალ ფორმებს წარმოადგენენ.

გამოვლენილი სამკუთხედი ფორმის საჭრელ-სახოკი იარაღი მომწვანო პატინითაა დაფარული. მკვეთრად გაპრიალებულ-ალესილი მხარე, – იარაღის პირის სიგრძე, – 9,5 სმ.-ია. მას სოლისებური დაფერდება აქვს. იარაღის მოყვანილობა მისი მოხერხებულად დაჭერის საშუალებას იძლევა. - იარაღის ხელისგულში მოქცეული (ამ მხარის სიგრძეა 11 სმ.) ნაწილი ებჯინება მაჯისა და ხელის მტევნის შეერთების ადგილს (იარაღის ამ ნაწილის სიგანეა 6 სმ.). სამკუთხა ფორმის საჭრელ-სახოკი იარაღი ტყავის ან სხვა ნედლი მცენარეული ქსოვილების გაჭრის შესაძლებლობას იძლევა (ტაბ. 25-3, 4).

მართკუთხედი ფორმის საჭრელ-სახოკი იარაღი, ასევე, მომწვანო პატინითაა დაფარული. მკვეთრად გაპრიალებულ-ალესილი მხარე, – იარაღის პირის სიგრძე, – 10 სმ.-ია. მას სოლისებური დაფერდება აქვს. იარაღის მოყვანილობა, სამკუთხედი ფორმის საჭრელ-სახოკი იარაღის მსგავსად მოხერხებულად დაჭერის საშუალებას იძლევა. მისი ხელისგულში მოქცეული ნაწილი (ამ მხარის სიგრძეა 10 სმ.) ებჯინება მაჯისა და ხელის მტევნის შეერთების ადგილს (იარაღის ამ ნაწილის სიგანეა 7 სმ.), ხოლო საპირისპირო მხარე 6 სმ.-ია, რომელსაც საგანგებოდ დამუშავების კვალი ამჩნევია, რაც მართკუთხა ფორმის წარმოდგენილი საჭრელ-სახოკი იარაღის შესაძლო მრავალფუნქციურობაზე მეტყველებდეს. იგი, ისევე როგორც, სამკუთხედი ფორმის საჭრელ-სახოკი იარაღი გამოდგება, როგორც ტყავის ან სხვა ნედლი მცენარეული ქსოვილების გასაჭრელად, ასევე, მოსახერხებელი იქნება მერქნიდან შედარებით რბილი ნაწილების ასაფხვკადაც (ტაბ. 25 10-5, 6).

დადასტურებულია რომ მეთუნეობა ძველი ადამიანის ერთ-ერთი შესანიშნავი გამოგონებათაგანია და როგორც არქეოლოგიური მონაცემები მოწმობენ, დღევანდელი დასავლეთ საქართველოს ტერიტორიაზე მცხოვრები ბინადარნი მას უკვე ძვ.წ. VIII-VI ათასწლეულებში იცნობენ. ზოგიერთი ჭურჭლის ფრაგმენტები მორთულია მრავალფეროვანი ორნამენტებით. საგულისხმო მოსაზრებას გამოთქვამს ოთ. ლორთქიფანიძე დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური პერიოდის ძეგლებთან მიმართებაში, რომლებიც ერთიანდებიან ნეოლითური კულტურის ერთიან დასავლურ-ამიერკავკასიურ არეალში, სადაც გამოიყოფა რამდენიმე ლოკალური ჯგუფი [გრიგოლია 1977; კალანდაძე 1986:63-67; ლორთქიფანიძე 2002:52-53]. მათთვის დამახასიათებელია, ერთი მხრივ, გენეტიკური ურთიერთკავშირი ადგილობრივ მეზოლითურ კულტურასთან, მეორე მხრივ – წინა აზიური ნეოლითური კულტურის ზემოქმედება. აქ, საგულისხმოა ის ფაქტი, რომ ობსიდიანის საბადოები დასავლეთ საქართველოში უცნობია, მაგრამ ისინი მრავლადაა

აღმოჩენილ აქ გამოვლენილ ძეგლზე; ამიტომ ივარაუდება მოსახლეობის ერთი ჯგუფის მიგრაცია აღმოსავლეთ საქართველოდან ან კიდევ ნედლეულის იმპორტი და მჭიდრო ურთიერთკავშირები [ნებიერიძე 1972:100-101; ნებიერიძე 1978:66]. ასევე უნდა ითქვას გეომეტრიული მიკროლითების ორმხრივ დამუშავებაში, ბრტყელძირიანი კერამიკის ფართოდ გავრცელებასა და სხვა ელემენტებში [ნებიერიძე 1972: 81-97]. ჩვენს მიერ გამოვლენილი კერამიკული მასალა შეიძლება ითქვას იმეორებს ნამოსახლარზე ადრე აღმოჩენილი მოგვიანო პერიოდის კერამიკული მასალის ხასიათსა და ფორმებს (ტაბ. 26, 27, 28).

ამ მიმართულებით ხაზგასმით უნდა ავღნიშნოთ, ახალი (ჩვენს მიერ მოკვლეული მასალები) და ადრე (ს. გოგიტიძის მიერ) შედგენილი სტატისტიკური მონაცემების ანალიზით დასტურდება, რომ კერამიკული მასალა ჭარბობს (ჩვენ ზემოთ ვისაუბრეთ კაჟისა და ოფსიდიანის მიმართებასთან დაკავშირებით, რომ ახალი მონაცემებით ქვაზე დამზადებული იარაღების რიცხვი ჭარბობს). საგულისხმოა ის გარემოებაც, რომ ადრე გამოკვლეული ტერიტორია 10-ჯერ აღემატება ჩვენს მიერ შესწავლილ ტერიტორიას.

ამრიგად ძეგლზე მუშაობის პერიოდში ვფიქრობთ გამოიკვეთა რამდენიმე მნიშვნელოვანი და სამომავლოდ საგულისხმო მდგომარეობა. უპირველესად უნდა აღინიშნოს, რომ ჩვენი დისერტაციის მომზადების პერიოდში სამეცნიერო ხელმძღვანელებთან და კონსულტანტებთან ერთად, თავდაპირველად ერთ-ერთ მთავარსაკითხად მივიჩინეთ მიგვეკვლია და დაგვედასტურებინა ძეგლზე ადრე გამოვლენილი წყალმომარაგების სისტემების სათავე-ნაგებობების არსებობა; თუმცა კვლევის პროცესში გამოვლენილმა გარემოებებმა, დასმულ საკითხთან ერთად, მოგვცა შესაძლებლობა მეტი სიცხადე შეგვეტანა სერგო გოგიტიძის მიერ ადრე შესწავლილი სოფ. ქობულეთის ადრენეოლითურ ძგლთან მიმართებაში.

მათ შორის უპირველესად, უნდა აღინიშნოს, რომ წყალმომარაგების სისტემების სათავე-ნაგებობების არსებობასთან დაკავშირებით ვფიქრობთ, ძეგლის, როგორც ჩრდილო-დასავლეთით, ასევე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით დაფიქსირებული ბუნებრივი წყაროების ანუ საცივი წყლების გარკვეული რაოდენობით არსებობა, მეტ-ნაკლები სიზუსტით, გვამღებს იმის თქმის საშუალებას, რომ წყალმომარაგების წარმოდგენილი სისტემები აქ ბუნებრივად გამოიყურება. აქვე უნდა მივიღოთ საგულისხმო და დადასტურებულ ფაქტად ის გარემოება, რომ გვიანდელ პერიოდში ოთხივე წყალმომარაგების სისტემის სათავე-ნაგებობა დარღვეული იქნა წარმოდგენილ ტერიტორიაზე განხორციელებული გარკვეული ცვლილებებით (თანამედროვე სახლისა და კარ-მიდამოს ბაჟანისა და ციტრუსის პლანტაციის ტერასებისმოწყობა, ასევე, თანამედროვე საავტომობილო გზის გაყვანა).

ასევე, გასული საუკუნის 60-80-იან წწ ს. გოგიტიძის მიერ წარმოებული კვლევებით დასტურდებოდა, რომ ქობულეთის ადრენეოლითური დასახლების არეალი მოქცეული იყო თანამედროვე საცხოვრებელი სახლის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, საკარმიდამო ნაკვეთის აღმოსავლეთიდან დასავლეთით გავლებული დიდი არხის სამხრეთით. ჩვენს მიერ დღეისათვის ახლად გამოვლენილი, რიგით მე-4 წყალმომარაგების სისტემის მდებარეობა და მიმართულება გვაძლევს იმის მტკიცების საფუძველს, რომ აღნიშნული დასახლების გავრცელების არეალი ბევრად ვრცელია, ვიდრე ამაზე აწ განსვენებული დამსახურებული მკვლევარი ს. გოგიტიძე საუბრობდა, რადგან დასახლებარამდენადმეუფროფართოვდება როგორც ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით, სადაც ჩვენ ვაწარმოეთ კვლევები, ასევე ჩვენს მიერ გაწეული დაზვერვები გვაძლევს საფუძველს, რომ ჩრდილო-დასავლეთითაც უნდა ვივარაუდოთ.

მნიშვნელოვანია, რომ ძეგლზე ჩვენს მიერ გამოვლენილი ქვაზე დამზადებული იარაღების სიმრავლე გვაძლევს საშუალებას, რომ დავადასტუროთ: ამ მიკრორეგიონის ძველი მოსახლეობა გარკვეული ფორმების იარაღების დამზადებისას გარდა კაჟისა და ობსიდიანისა, ინტენსიურად იყენებდა რიყის ქვის ნედლეულს, რაც ადრე შესწავლილ მასალებში მცირე რაოდენობით იყო წარმოდგენილი. ეს ახალი გარემოება კი უნდა მიგვანიშნებს ადრენეოლითელი ბინადრების გენეტიკურ ურთიერთკავშირზე გვიანმეზოლითურ ტრადიციებთან.

სიახლის მომცემი და საინტერესო ფაქტია, რომ ძეგლზე მუშაობის პროცესში, მიმდებარე ტერიტორიაზე, ადრე შესწავლილი დასახლების სამხრეთით, კლდოვან ფერდობზე გამოვავლინეთ მღვიმე-გამოქვაბული, რომელსაც ადგილობრივები „ღვეის გვირაბს“ ეძახიან. საგულისხმოა, რომ დღემდე სამეცნიერო მიმოქცევაში არ გვხდება პირდაპირი თუ ირიბი საუბარი აღნიშნულ გამოქვაბულზე; დადასტურებული ფაქტია რომ ადრენეოლითური სამოსახლოების უმრავლესობა უფრო ძველ, მეზოლითური ეპოქის ნამოსახლარებზე თუ მათ მახლობლადაა განლაგებული, რაც უწყვეტი ცხოვრების მოწმობადაც შეიძლება მივიჩნიოთ.

ნეოლითური კულტურის გვიანდელი სტადიის ქრონოლოგიურ საზღვრად ძვ.წ. VI ათასწლეულია მიჩნეული. მწარმოებლური მეურნეობის ხვედრითი წონა თანდათანობით იზრდება მომდევნო ეპოქაში, რომელსაც ენეოლითურს უწოდებენ.

§2. ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა (ძვ.წ. V-III ათასწლეული) უმნიშვნელოვანესი ეტაპია კაცობრიობის ისტორიაში. ამ დროისათვის მიწათმოქმედება მეურნეობის

ერთ-ერთ წამყვან დარგად იქცა. მეტალურგია წარმოებითი მეურნეობის შემადგენელი ნაწილი ხდება. აღიარებულია, რომ ამ მიმართულებით, საკაცობრიო ცივილიზაციის ერთ-ერთი უძველეს კერას, ამიერკავკასია წარმოადგენდა [ლორთქიფანიძე 2002].

ქობულეთის „ქვეყნის“ წარმოდგენილი პერიოდის ძეგლებზე გამოვლენილი მასალებით დასტურდება, რომ აქაურ მკვიდრთა სამეურნეო საქმიანობაში წამყვანი დარგებია – მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. ფართო ხასიათი მიიღო მეთევზეობამ და ფეიქრობამ [ლორთქიფანიძე 2002:53-55].

ქობულეთის „ქვეყანა“ მისი ზღვისპირეთითა და მთიანი ზოლით სწორედ ის მიკრორეგიონია, სადაც საშუალება გვაქვს თვალი მივადევნოთ ადამიანის განვითარების პროცესებს შემდგომ პერიოდშიც -ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაშიც.

მიკრორეგიონში არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას მოპოვებული მასალებით ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანაში დადასტურებული იყო მიკრორეგიონის ისეთი მნიშვნელოვანი ძეგლი, როგორცაა ქობულეთში ადრებრინჯაოს ხანის ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარი; პრობლემატურ საკითხად რჩებოდა უშუალოდ ენეოლითისა და შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლების გამოვლენა; თუ არ ჩავთვლით შემთხვევით აღმოჩენილ მასალას, რომელიც კაჟის შუბისპირის სახით კვირიკეში იყო გამოვლენი. ამიტომ, ჩვენი დისერტაციის მიზნებიდან გამომდინარე, ერთ-ერთ მთავარ ამოცანად დავისახეთ ქობულეთის მუზეუმის დაზვერვითი ექსპედიციების ფარგლებში (2013-2019 წწ) გავყოლოდით ადრე გამოვლენილ ადრეული თუ გვიანდელი პერიოდის ძეგლებს და მათ მახლობლად, ბუნებრივი თუ სტიქიური მოვლენებისა და სხვადასხვა ხასიათის სამეურნეო-საამშენებლო სამუშაოების კვალდაკვალ გვეძებნა ახალი მასალები.

მიკრორეგიონის ენეოლითური კულტურა. გვიანენეოლითური კულტურის ფინალური სტადიის ზედა ქრონოლოგიური საზღვრად მიჩნეულია ძვ.წ. VI ათასწლეული, როცა მწარმოებლური მეურნეობის ხვედრითი წონა თანდათანობით იზრდება და ახალ სიმაღლეზე ადის მომდევნო ეპოქაში, რომელსაც ენეოლითს უწოდებენ. ამ დროს ქვის იარაღების გვერდით პირველად ჩნდება ლითონის ნაკეთობანი, რომელნიც ჯერ კიდევ ცივად ჭედვის წესითაა მიღებული (აქედანაა ამ ეპოქის სახელწოდებაც – ენეოლითი ან ხალკოლითი, რაც სპილენძის ხანას ნიშნავს) [ლორთქიფანიძე 2002:53].

საქართველოს ენეოლითური ხანის სადგომების არქეოლოგიური შესწავლისას საკმაოდ თვალსაჩინოდ იკვეთება განსხვავებანი გამოქვაბულებსა და ღია ცის ქვეშ მცხოვრებთა მეურნეობაში. ღია ტიპის ნამოსახლარებზე ჭარბობს სასოფლო-სამეურნეო დანიშნულების იარაღი, რაც მიწათმოქმედების უპირატეს როლზე

მიუთითებს [ნებიერიძე 1978: 87]. დიდი რაოდენობითაა წარმოდგენილი ქვის იარაღების დამზადებასთან დაკავშირებული ნაშთები: ნამზადები, გულგილები, ანატკეცები და ა.შ. იარაღები ძირითადად კაჟისა და აგრეთვე ზოგიერთი სხვა ჯიშის ქვებისაგანაა (ქვიშაქვა, ტუფი, დიორიტი) დამზადებული. ძალზე იშვიათია ობსიდიანის ნივთები. ქვის იარაღების დასამზადებლად გამოყენებულია კვერჩხები, გრდემლები და სხვ. [ლორთქიფანიძე 2002:54].

კაჟის შუბისპირი კვირიკედან. ჩვენი მიკრორეგიონის ტერიტორიაზე წარმოდგენილი პერიოდის ნიმუში – კაჟის შუბისპირი ერთ-ერთი ადრე გამოვლენილი ნიმუშია წარმოდგენილი პერიოდის მასალებს შორის; შუბისპირი გამოვლენილია მდ. კინტრიშის ერთ-ერთი მარცხენა დიდი შენაკადის მდ. კინკიშას ხეობაში, კვირიკეს თემის სოფ. ზედა კვირიკეში. იგი მიწის სამუშაოების დროს იქნა ნანახი. შუბის პირი ენეოლითის ხანით, ანუ ძვ.წ. V ათასწლეულით არის დათარიღებული; აღნიშნული ნიმუში ქობულეთის მუზეუმის დაზვერვითი ექსპედიციების ჩატარებამდე (2013-2019 წ.წ.) ერთადერთ აღმოჩენად ითვლებოდა წარმოდგენილი პერიოდიდან (ახალი მასალების შესახებ ქვემოთ ვისაუბრებთ).

შუბისპირი დამზადებულია დიდი ზომის მოყავისფრო კაჟის ანატკეცზე. აქვს წაგრძელებული სამკუთხედის მოყვანილობა. საგანგებოდ გამოყვანილ ყუნწზე ხის ტარი იგებოდა. ორივე ზედაპირი ფართო ფაცეტებითაა დამუშავებული. ფხიანობის გაზრდის მიზნით კიდეებს გარს უვლის ოდნავ დამრეცი წვრილი რეტუმი. მსგავსი შუბისპირი მოპოვებულია სენაკის რაიონის სოფ. აბელთაში. ემსგავსება თანადროულ დარკვეთის ეხის შუბისპირს. შორეული პარალელები ზედა პალეოლითურ ძეგლებშიც (მაგალითად, ცუცხვათის გამოქვაბული) კი ემებნება. კვირიკეს კაჟის შუბისპირი გამოირჩევა დამუშავების მაღალი დონით. მსგავსი ხასიათის, საინტერესო ნიმუშს წარმოადგენს კაჟის ისრისპირი, რომელიც გამოვლენილია ჩაქვისწყლის ხეობაში, სოფელ ჩაისუბანში, ადგილ „ნასაყდრალის გორა“ I-ზე. იგი დათარიღებულია ძვ.წ. V-IV ათასწლეულით [კახიძე გოგიტიძე 2000:115–119; სურმანიძე 2005: 14–19; კახიძე 2007: 136; კახიძე, სურმანიძე, ნაგერვაძე 2016: 13].

საინტერესო მასალებია გამოვლენილი დასავლეთ საქართველოს ენეოლითურ ნამოსახლარებზე. ამ მიმართებით ჩვენთვის საინტერესოა მასალების ის სახეობები, როგორცაა ქვის საფხეკები, საჭრისები, სახვრეტები, დანები, კომბინირებული იარაღები. საკმაოდ ხშირია გაპრიალებული, ბრტყელი და სოლისებური ცულები, ტრაპეციისმაგვარი სატეხები და უროები (ტაბ. 29-1, 2). მრავალფეროვანი სერიებითაა წარმოდგენილი კაჟის შუბისპირები და ისრისპირები. ღია ტიპის ნამოსახლარებზე მრავლადაა მიწის დასამუშავებელი იარაღები, რომლებიც ყველაზე უფრო

მრავალფეროვნად და სრულად გვხდება თეთრმიწაზე და აგრეთვე მაჭარის ნამოსახლარზე [კილაძე 1951:29].

საგულისხმოა, რომ მსგავსი ხასიათის კაჟისა და მოგვიანებით ბრინჯაოს ისრისპირები, საინტერესო ფორმებით გვხვდება მიკრორეგიონის შემდგომ პერიოდში (რომელთა შესახებ ქვემოთ ვისაუბრებთ), როგორცაა „ისპანის“ ადრებრინჯაოს და „ნამჭედურის“ გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ძეგლები [ჩავლეიშვილი 1983: 40-47].

ხელსაფრქვავი ჩოლოქიდან. ხელსაფრქვავი ჩოლოქიდან - მოყვითალო-მოკრემისფერო პატინით შეფერილი ფორმიანი ქვა ჩამორეცხილ გრუნტზე აშკარად გადარჩენილი იყო სხვა კერამიკის უფორმო ნაწილებთან ერთად მორევში მოქცევას. ხელსაფრქვავის ზომებია: 12 სმ. სიგანე, ხოლო 26 სმ. სიგრძე. იგი საგანგებოდარის დამუშავებული და ერთ-ერთ უძველესი გეომეტრიული ფორმა ნახევარ-ცილინდრის მოყვანილობა აქვს. თუმცა შესამჩნევია, რომ ერთგვარად გაშლილი ფორმა უნდა გააჩნდეს ნახევარცილინდრს; ამაზე მიუთითებს, ხელსაფრქვავის ბრტყელი ნაწილიდან მომრგვალებულ შუანაწილამდე რადიუსი, რომელიც 4.5 სმ-ია (ტაბ. 30).

უნდა აღინიშნოს, რომ წარმოდგენილ პერიოდში მრავალფეროვანი სახით არის მიწათმოქმედებისა თუ შემგროვებლობის წესით მოპოვებული საკვებად ვარგისი მოსავლის გადასამუშავებლად გამოყენებული მასალები, მათ შორისაა ქვის ქვიჯები (ქვიჯის ანუ ქვის გობის ერთ-ერთ ერთი სახეობის შესახებ ამავე თავში კოხის მონაპოვარში ვისაუბრებთ), ფილთაქვები (ფილთაქვების ნაირსახეობაც, უნდა ვივარაუდოთ, რომ შენარჩუნებულია შემდეგ პერიოდებშიც, რადგან მისი მოხმარება-გამოყენება, როგორც დასავლეთ, ისე აღმოსავლეთ საქართველოში, და მათ შორის ძალიან ინტენსიურადა იგი შენარჩუნებული ჩვენს საკვლევ მიკრორეგიონში), სასრეს-სახეხები, მრგვალ თუ ოვალური მოყვანილობის ხელსაფრქვავეები [ლორთქიფანიძე 2002: 61].

ჩოლოქში გამოვლენილი ხელსაფრქვავი მეტ-ნაკლები სიზუსტით ენეოლითის პერიოდში გამოვლენილი, ოთ. ლორთქიფანიძის მიერ დახასიათებულ სამეურნეო-საყოფაცხოვრებო ნივთებთან უნდა ნახულობდეს სიახლოვეს, რომელიც მოსავლის გადასამუშავებლად არის გამოყენებული სასრეს-სახეხის ანუ ხელსაფრქვავის სახით [ლორთქიფანიძე 2002: 61].

საგულისხმოა ჩვენთვის ასევე წარმოდგენილ პერიოდში სიონის ნამოსახლარზე გამოვლენილი არაკერამიკული მასალები, სადაც ფიქსირებულია ბაზალტზე დამზადებული საჩეხ-საპოზი და რამდენიმე სახეხ-სასრესი; უნდა აღინიშნოს, რომ სიონის ნამოსახლარზე არ არის წარმოდგენილი ქვის ხელსაფრქვავის სახეობები [ჯაფარიძე 2003: 90]. საგულისხმოა, რომ მსგავსი ხასიათის ხელსაფრქვავის

საინტერესო ფორმებით გვხვდება მიკრორეგიონის შემდგომ პერიოდში, ადრებრინჯაოს ხანის უნიკალური ძეგლის, ისპანის მონაპოვარში (რომელთა შესახებ ქვემოთ ვისაუბრებთ – ტაბ. 43). ისპანში გამოვლენილი ნიმუშებით დ. ხახუტაიშვილი აცხადებს, რომ დოკუმენტურადაა შესაძლებელი დადასტურდეს, რომ მარცვლეულის გადამუშავება ხდებოდა ბაზალტის ბრტყელ ხელსაფრქვაებზე [ხახუტაიშვილი დ., 1995: 41].

ახალი ცნობები სოფ. კოხიდან. ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ერთ-ერთი უძველესი დასახლება - კოხი მდებარეობს მდინარე კინტრიშის ხეობაში, ქალაქ ქობულეთიდან 12 კმ. დაშორებით, სოფელ ქობულეთის თემში.

კოხით დაინტერესება ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 50-60-იან წლებში მოხდა, როცა სასოფლო გზის გარკვეული მონაკვეთების გაფართოებისას მშენებლებმა შენიშვნეს არქეოლოგიური მასალა. აქ, ადგილ „ნაჯიხურალთან“ ანტიკური პერიოდის კერამიკული ნაწარმი და მეომართა აღჭურვილობა გამოვლინდა. აღნიშნული ნიმუშები დღეისათვის დაცულია ხარიტონ ახვლედიანის სახ. მუზეუმში. წარმოდგენილ მასალაზე დისერტაციის შემდგომ, შესაბამის თავში ვისაუბრებთ [ქათამაძე 1963: 28–38].

რაც შეეხება შემდგომ აღმოჩენებს, იგი სოფელ კოხის ნეოლითური პერიოდის ძეგლთან არის დაკავშირებული. იგი სოფლის სკოლის მიმდებარედ გამოვლინდა. კაჟისა და ოფსიდიანის ნიმუშების აღმოჩენა სოფელ ქობულეთში, ადრენეოლითური დასახლების შესწავლაზე მომუშავე ექსპედიციის მიერ მოხდა (ზემოთ ვისაუბრეთ) [გოგიტიძე 1978:44].

ამჯერად, ჩვენი დაინტერესება კოხის სიძველეებით ამავე სოფლის მკვიდრის ნოდარ მამისაიშვილის მონათხრობით იყო გამოწვეული. ის აღნიშნავდა, რომ გასული საუკუნის 90-იან წლებში, მისი მეზობლის, მიქელაძეების ოჯახში, ეზოს გაფართოებისას გამოვლინდა „უცხო ფორმის“ ქვა, რომელსაც საგანგებო დამუშავების კვალი ეტყობოდა. ქობულეთის მუზეუმის თანამშრომლები დავინტერესდით აღნიშნული ინფორმაციით და გადავწყვიტეთ ადგილზევე შეგვესწავლა ვითარება. ვესტუმრეთ რევაზ მიქელაძეს, რომლის საცხოვრებელი სახლი მდინარე კინტრიშის მარჯვენა სანაპიროზე, კოხის საჯარო სკოლის ჩრდილოეთით, მკვეთრად წამომართულ ფერდობზე მდებარეობს, რომელსაც ორივე მხარეს – დასავლეთით უსახელო მცირე ღელე და აღმოსავლეთით - შედარებით დიდი „მამისოღლების ღელე“ ჩამოუდის. ახალ გამოვლენილი მასალა მდებარეობდა კოხის ნეოლითური ძეგლიდან ჩრდილო-დასავლეთით, დაახლოებით 100 მეტრის დაშორებით, 50 მ-ით მაღლა. თავად კოხის ნეოლითური ძეგლი მდინარე კინტრიშის კალაპოტიდან დაახლოებით 30 მეტრში, 7-10 მ. სიმაღლის ფერდობზე (კოდმეზე) დასტურდება.

ჩვენთვის საგულისხმო გახდა ის გარემოება, რომ ახლად გამოვლენილი მასალები კოხის ნეოლითური ძეგლიდან მაღლა მდებარეობს. ეს ერთ-ერთი მახასიათებელი უნდა ყოფილიყო ჩვენთვის მიკრორეგიონში ახალი ეპოქის ძეგლის დასადასტურებლად. როგორც ზემოთ გვაქვს აღწერილი, ახალი ძეგლი რამდენადმე მსგავსია ზოგადად დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილი ენეოლითის პერიოდში სამოსახლოდ შერჩეული ადგილებისა. როგორც წესი, ენეოლითელი მობინადრეები ხშირად საცხოვრის აგებდნენ მდინარის ახლოს იმ მიზნით, რომ შესაძლებელი ყოფილიყო მისი საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო დანიშნულებით გაქმოყენება; მაგრამ მთლიანად დასახლება მაინც რამდენადმე მოცილებული იყო უშუალოდ მდინარის ნაპირს, რომ თავიდან აეცილებინა მდინარის ადიდებით გამოწვეული წალეკვის საშიშროება [ლორთქიფანიძე 2002:56].

ოთ. ლორთქიფანიძის აღწერილი სურათი, ჩვენი ახალი ძეგლის მიმართებაში უშუალოდ ოჯახის მფლობელთან რევაზ მიქელაძესთან (57 წლის, პნ. 61004020122) გასაუბრების შემდეგ დავაზუსტეთ, რომ არტეფაქტი ეზოს გაფართოებისას, დაახლოებით 1,5-1,8 მ სიმაღლეზე, 2 მ-მდე სიგანეში მიწის მასის მოშორებისას გამოვლინდა. სამწუხაროდ, დარღვეული ფენები და გასული დიდი დრო, შეუძლებელს ხდის განისაზღვროს ამ გობის აქ აღმოჩენის სრული სურათი. ასევე, გასათვალისწინებელია მიმდებარე ტერიტორიაზე განვითარებული ტრაგედიით დასრულებული მეწყერი, რა გარემოებაც ფაქტობრივად შეუძლებელს ხდის წარმოდგენილ ტერიტორიაზე შემდგომი კვლევის მიზნით მუშაობის გაგრძელებას. თუმცა არსებული გეოგრაფიული მდებარეობა, გვამლევს საშუალებას, მოვახდინოთ რეკონსტრუქცია ენეოლითის პერიოდში წარმოდგენილი მსგავსი ტიპის ნამოსახლარებზე ფიქსირებული მონაცემებით, რომ მრგვალგუმბათოვან მიწისზედა სახლებთან ერთად ზოგიერთ ნამოსახლარზე, როგორცაა არუხლო დადასტურებულია აგრეთვე ბორცვის გარეთ მრგვალი ფორმის ნახევრადმიწურები, რომლებიც საცხოვრებლადაა გამოყენებული (ტაბ. 31). გვიან ეტაპზე გვხვდება სწორკუთხა მოყვანილობის საცხოვრებელი ნაგებობაც, მაგრამ ისინი სულ ერთეულებია [გოგელია 1971:14–15; ლორთქიფანიძე 2002:59].

კოხის გობი, რევაზ მიქელაძემ ჩამოშლილ ფერდობზე, როგორც უცნაური გარეგნობის, თითქოს გამოგულული ქვა, ცერზე შეყენებულ მდგომარეობაში დააფიქსირა. პირველად მან მიიჩნია, რომ ეს „უცხო ფორმის“ ქვა ძველ დროში ხის კარების მოძრავი ძელის საყრდენი ფუძე უნდა ყოფილიყო; ქვა გაუწმენდიათ და მოცემულ დრომდე შინაური ფრინველების წყლის ჭურჭლად იყენებდნენ.

რევაზ მიქელაძის დედის, ციალა მიქელაძის (85 წლის) გადმოცემით ჩამოშლილი მასის შემდეგ ფერდობზე, ანუ კოდმეზე (როგორც სოფელში ეძახიან)

შეინიშნებოდა სხვადასხვა ხასიათის შრეები; „ისიც კი გავიფიქრეთ, რომ ჩვენი საცხოვრებელი სახლის უკან არსებული დელე (დასავლეთით ინაიშვილებისა და მიქელაძეების საკარმიდამო ნაკვეთში მომდინარე მცირე დელე – რ.ტ.) ადრე აქეთ ხომ არ ჩამოედინებოდა“; ოჯახის უფროსი დიასახლისის მოსაზრებას საფუძველს აძლევდა, გეოგრაფიულად არამყარი ფერდობის მდგომარეობა, როცა 1996 წელს მათი საცხოვრებელი სახლიდან აღმოსავლეთით განვითარებულმა მეწყერმა დაანგრია ორი საცხოვრებელი სახლი და იმსხვერპლა ორი ადამიანი (მეზობლები, მამა-შვილი შავიშვილები – რ.ტ.).

კოხის მასალები ოჯახის უფროსების თანხმობით ქობულეთის მუზეუმში გადმოვიტანეთ. ქვის გობი ოვალური ფორმის ქვაშია ამოკვეთილი. გობის პირის სიგანე შეადგენს 15-16 სმ., ხოლო ამოკვეთილი ნაწილის სიღრმე 9-10 სმ. ერთ მხარეს გობს შესამჩნევად აქვს ბზარი, რომელიც სავარაუდოდ ინტენსიური ხმარების პერიოდში უნდა მიეღო. ბზარი სათავეს იღებს ამოკვეთილი სიღრმის ცენტრალურ ნაწილზე და მიუყვება გარე ბრტყელ მონაკვეთს. ბზარის მხრიდან გობის სრული სიგანე 37-38 სმ-ია, ხოლო საპირისპირო მხარე - 47-48 სმ. საგულისხმოა, რომ გობს ძირი საგანგებოდ აქვს ბუნებრივ მდგომარეობაში დატოვებული, რათა სავარაუდოდ, ინტენსიური მოხმარებისას არ მომხდარიყო მისი გახვრეტა ან დაზიანება, როგორც ჩაქვის ჩაისუბანში ადრე გამოვლენილი გობის შემთხვევაში გვაქვს, როდესაც ხანგრძლივი ხმარების გამო გობის ძირი გახვრეტილია [კახიძე, სურმანიძე, ნაგერვაძე, 2016:30]. ქვის სიმაღლე მომრგვალებული ძირიდან ამოკვეთილი მხრის პირამდე 27-28 სმ-ია.

ტერიტორია და არტეფაქტი მოინახულა ქობულეთ-ფიჭვნარში მიმდინარე არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელმა, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის დირექტორმა, პროფესორმა ამირან კახიძემ. მეცნიერ-მკვლევარის მოსაზრებით კოხში გამოვლენილი გობი, პირველადი დაკვირვებით, ჩაქვისჩაისუბანში აღმოჩენილ ძვ.წ. IV-III ათასწლეულით დათარიღებულ ქვის გობთან უნდა ნახულობდეს სიახლოვეს [კახიძე, სურმანიძე, ნაგერვაძე, 2016:26]. ახალი აღმოჩენა აზომა და მხატვრული ვერსია შეასრულა მხატვარ-არქიტექტორმა ა. ჯაველიძემ (ტაბ. 32).

გობის მობილურობა და მცირე მოცულობა უნდა მიგვანიშნებდეს მის მრავალფუნქციურ გამოყენებაზე. შესაძლებელია ის ლითონწარმოებაში ფლუსების დასანაყად გამოიყენებოდა, ან სხვა დანიშნულებით.

საინტერესო ფაქტია, რომ წარმოდგენილ ხეობაში თანამედროვე პერიოდამდე გამოყენებადიამექანიკურ და წყლის ენერგიაზე მომუშავე წისქვილები და საცეხველი ჩამურები. დიდი მოცულობის ქვის ჩამურები თითქმის ყოველ მეორე ოჯახში არის დაცული. ამდენად, არ გამოვრიცხავთ, რომ აღნიშნულ გობს ყოფითი

დანიშნულებითაც გამოიყენებდნენ. ენეოლითის პერიოდში ცნობილია მარცვლეულის გადასამუშავებლად განკუთვნილი ხელსაფრქვავეები, სანაყები, ფილთაქვეები, სახეხები, რომლებიც, როგორც გამოქვაბულებში, ასევე ღია ტიპის ნამოსახლარებზე არის ნაპოვნი **[ლორთქიფანიძე 2002:54]**.

წინამორბედ პერიოდთან შედარებით განვითარების უფრო მაღალ საფეხურზე აღის მეთუნეობა. როგორც ზემოდ ავლიშნეთ, საცხოვრებელი სახლის მიმდებარედ ეზოს გაფართოებისას დარღვეული იქნა კულტურული ფენები, სადაც სწორედ, ქვის გობთან ერთად, მრავლად ყოფილა ქოთნისა და დერგის მაგვარი ფორმიანი კერამიკის ფრაგმენტები.

სოფელი კოხი დასახლებული ჩანს შუასაუკუნეებშიც. ძეგლიდან ჩრდილოეთით წამომართულ ბორცვს ნასაყდრალს ეძახიან. საბჭოთა პერიოდში კოლმეურნეობის ციტრუსის პლანტაციებისათვის ბორცვი რამდენჯერმე გადაითხარა და დატერასდა; მოგვიანებით ადგილობრივებმა - ბეჟანიძეებმა აქ საგვარეულო სასაფლაო მოაწყვეს; ერთ-ერთი საფლავის გაჭრის დროს, – ჩვენი მასპინძელის რევაზ მიქელაძის გადმოცემით, – დაახლოებით 1-1.2 მ. სიღრმეზე ქვევრის ფრაგმენტები გამოჩენილა, რომელსაც თავის დროზე ყურადღება არ მიაქციეს და ნაყარი მიწის მასასთან ერთად გაიტანეს. აღნიშნული ხასიათის ნასაყდრალი გორა მიმდებარე ტერიტორიაზე ჩრდილო-აღმოსავლეთითაც არსებობს.

საინტერესოა ტოპონიმი **კოხი**. ტოპონიმის უძველესი ფენის კუთვნილი უნდა იყოს მარტივ ფუძიანი ისეთი სახელი, როგორცაა კოხი (სოფელი, ქობულეთის რაიონი). სულხან-საბას მიხედვით, „კოხი ქვაა, რომელიც ცეცხლში არ დასქდება“ **[სულხან-საბა ორბელიანი, 1965:391]**. აჭარულ დიალექტში კოხი აღნიშნავს სინოციერეს მოკლებულ, გამოფიტულ ადგილს, მიწას. გურულსა და რაჭულში კოხი არის „წვრილი სეტყვა“. კოხი ქობულეთურ მეტყველებაშიც სეტყვის მნიშვნელობით იხმარება, მაგრამ მოცემული ტოპონიმიკოხი (დასტურდება ასევე აჭარის სხვა რაიონებშიც), ძირითადად გამოფიტულ ადგილს უნდა ნიშნავდეს **[ქამადაძე, 2007:62]**.

მიკრორეგიონში, თუ არ ჩავთვლით უშუალოდ შემდეგი პერიოდის ძეგლებს მდინარე კინტრიშის მარცხენა შენაკად მდ. კინკიშას კალაპოტში და მის შენაკად მცირე დედეებში და სოფელ ჭახათისსოდომურის დასახლება აბანოებთან გამოვლენილ ბრინჯაოს ხანის ძეგლებს, შეიძლება განვაცხადოთ რომ კოხის ძეგლი ამ დროისათვის ერთადერთია.

ადრებრინჯაოს ხანა. დასავლეთ საქართველოს შიდა და ზღვისპირა მხარეებში ამ დროს ძირითადად თავისებური ხასიათის კულტურა ვრცელდება **[ჯაფარიძე 2003: 125]**. ამ პერიოდში, ისევე, როგორც წინარე ხანაში, ინტენსიურადაა დასახლებული კოლხეთის დაბლობი; ერთ-ერთი პირველი დასახლებები ზღვისპირა

ზოლში, მის სამხრეთ-დასავლეთით, ქობულეთის მხარეში და ჩრდილო-დასავლეთით ენგურის ქვემო წელის რეგიონში [ჯაფარიძე 2003: 129]. ქობულეთთან გამოვლენილი ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარზე ცალკე ვისაუბრებთ ქვემოთ (ამავე თავში). ჩვენი ყურადღება ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარიდან აღმოსავლეთით სოფელ აჭყვისთავში და ჩრდილოეთით, მდინარე ჩოლოქის კალაპოტში და მიმდებარე ტერიტორიებზე, ვიდრე მდინარე ოჩხამურის შესართავამდე ტერიტორიებზე გამოვლენილ მასალებზე გვინდა გავამახვილოთ.

ბრინჯაოს ცული აჭყვისთავიდან. ქობულეთის „ქვეყნის“ ერთ-ერთი უძველეს დასახლებაში, სოფელ აჭყვისთავში იყო გამოვლენილი ხაბაზების საკარმიდამო ნაკვეთში, ციტრუსის პლანტაციაში მიწის დამუშავების დროს; სამწუხაროდ წარმოდგენილ ტერიტორიაზე სხვა აღნიშნული პერიოდის მსგავსი ხასიათის მასალა არ გამოვლენილა; აჭყვისთავიმეწინავეობს შუა ბრინჯაოს ხანაში, ასევე მნიშვნელოვანი დასათარიღებელი მასალა გამოვლინდა განვითარებული შუასაუკუნეების ნატაძრალზე „კირმანული თეთრის“ ვერცხლის მონეტის სახით, რომელთა შესახებ შესაბამის თავებში ქვემოთ ვისაუბრებთ.

აჭყვისთავის ბრინჯაოს ცული დათარიღებულია ძვ.წ. III ათასწლეულით (ტაბ. 33). მას აქვს შედარებით თხელკედლიანი სწორი ფორმის, მრგვალი სატარე ხვრელი. იგი ორფერდაა, პირისკენ თანმიმდევრულად შეთხელებული. ხასიათდება მთელს სიმაღლეზე თითქმის თანაბარი სიგანის (უკანა კიჩასთან საგანგებოდ გაფართოებული), ოდნავ მოხრილი ტანით და მცირედ მომრგვალებული პირით, რომელიც სავარაუდებელია, რომ ინტენსიურ ექსპლუატაციას მოეცვითა (დაცულია ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში) [კახიძე, 2007:144, 383 სურ. 11/2; დამბაშიძე..., 2010:482, კატ. 844, ტაბ LI].

აჭყვისთავის ცული ქმნის ახალ სახეობას, რომლის ყუა საერთოდ აღარაა დაქანებული, ტანი კი, მეტნაკლებად ისეთივე აქვს, როგორც პირველი ორი სახეობის ცულებს. მას პარალელი არ ეძებნება და ჯერჯერობით განეკუთვნება უნიკალურ მონაპოვარს (ტაბ. 34). ტანისა და პირის შემოწერილობით მასთან ახლო დგას ზუგდიდის მუზეუმის ყუამილიანი ცული (აღმოჩენის ადგილი უცნობია), რომელიც შუაბრინჯაოს ხანით თარიღდება. აჭყვისთავისა და ზუგდიდის ცულების მიხედვით აშკარაა გენეტიკური კავშირი ყუადაქანებულ და უფრო მოგვიანო ყუამილიან ცულებს შორის. როგორც ჩანს, აჭყვისთავის ცული ადრებრინჯაოს ხანის ბოლო ეტაპზეა დამზადებული, როცა ყუადაქანებული ცულების გვერდით წამყვან ადგილს იკავებს ე.წ. ყუამილიანი ცულები [კახიძე 2007:144, 383; დამბაშიძე 2010:482; კახიძე 2016:42].

მინიატურული ბრინჯაოს ცული. საინტერესო ფორმას წარმოადგენს შემთხვევითი წესით მდ. კინტრიშისა და შავის ზღვის შესართავთან ახლოს, მდინარის კალაპოტში, ახლად წარმოქმნილ მოშლამულ ნახევარკუნძულზე (დიდი ნალექიანობის შემდეგ ახასიათებს კინტრიშს ასეთი ცვლილებები, მათ შორის კალაპოტისაც) გამოვლენილი ბრინჯაოს მინიატურული ცული. ცული ყუიდან პირამდე 5,5 სმ–ია, პირის სიგანე 2 სმ., მინიატურული ტარისათვის წაგრძელებული ფორმის 0.5 სმ. სიგანისა და 1 სმ. სიმაღლის ნახვრეტი აქვს დატანებული. ცულს ეტყობა ქვიშაში გახეხვის კვალი (სავარაუდოდ, ხანგრძლივი დროით თუ არა -რ.ტ.). მიკრორეგიონში გამოვლენილ მსგავსი ხასიათის მასალებს შორის კინტრიშული ბრინჯაოს მინიატურული ცული შეიძლება განვაცხადოთ რომ ერთადერთია.

დ. ქორიძის კოლხური ცულების განვითარების სქემის მიხედვით მინიატურული ბრინჯაოს ცული II სახეობას უნდა მიეკუთვნებოდეს (**ტაბ. 35-1, 2**). როგორც ცნობილია, ამ ჯგუფში ექცევა ისეთი ცულები (**ტაბ. 35-3**), რომელთა დამახასიათებელ თავისებურებას წარმოადგენს: მრგვალი ან ოვალური სატარე ხვრელი, სატარისაგან ყელით გამოყოფილი უხეშად ნაკეთები დაბალი, გამსხვილებული (ზოგჯერ ჩაქუჩისებრი) ყუა, სატარის ზედაპირზე დაშვებული წიბურები, სწორხაზობრივი ან ოდნავ მომრგვალებული შუბლი; პირის გაფართოება იწყება წელის ქვემო ნაწილიდან და თითქმის ყოველთვის პირის უკანა ნაწილის ხარჯზე ხდება. ამ ცულების ერთ ნაწილს აქვს ბრტყელი შუბლი; ზოგჯერ მათ ემჩნევა წელის ექვსად დაწახნაგების მიდრეკილება; ზოგიერთს ექვსად დაწახნაგებული ტანი აქვს; პირი (ფხა) – მცირედ მომრგვალებული. ამ ჯგუფის ცულები შედარებით მაღალია, ზოგჯერ მასიური და საკმაოდ მძიმე [**ქორიძე 1965: 64**].

I ეტაპის კოლხური ცულის II სახეობის პირველი ქვესახე ძირითადი სახეობისაგან განსხვავდება იმით, რომ მათ ორფერდა მახვილი, ზოგჯერ გადაკვეთილი და სიბრტყით დაბოლოებული ყუა აქვს (**ტაბ. 36**) [**ქორიძე 1965: 64**].

ახალი კერამიკული მასალა. საინტერესო ნიმუშები გვაქვს ქობულეთ-ფიჭვნარის არქეოლოგიური ზონის მიმდებარედ, მდ. ჩოლოქის კალაპოტში, ზღვის შესართავიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით 1.5-3 კმ-მდე, ქობულეთის მუზეუმის (2013-2018 წწ) დაზვერვითი ექსპედიციების დროს გამოვლენილი მასალების სახით.

მდ. ჩოლოქი განსაკუთრებული წყალუხვობით გვიან გაზაფხულზე გამოირჩევა; ამ დროს მდინარის კალაპოტი მეტნაკლები სიზუსტით 0.5-დან 1 მ-მდე ფართოვდება მარცხენა ნაპირის ჩამორეცხვის ხარჯზე; დარღვეული იყო კულტურული ფენა, ხოლო მდინარის კალაპოტში ახლადმოზვინული შლამი სტატიგრაფიის განსაზღვრის შესაძლებლობას შეუძლებელს ხდიდა, თუმცა მოვახერხეთ გადაგვერჩინა საინტერესო და საგულისხმო კერამიკული მასალა, რომელიც

წარმოდგენილი პერიოდისათვის მიკრორეგიონის განვითარებისათვის თვალის გასადევნებლად მეტად მნიშვნელოვანია.

კასრისებული ჭურჭელის ფრაგმენტი. იგი, როგორც, მიკრორეგიონის წარმოდგენილ პერიოდში გამოვლენილი სხვა ადრეული კერამიკული მასალა ხასიათდება ზოგიერთი თავისებურებით. უპირველესად, უნდა აღინიშნოს ჭურჭელის მეტად საინტერესო ფორმა და მარტივი რომბისებური ორნამენტი; გადარჩენილი ნაწილით მხატვარ-არქიტექტორმა ანზორ ჯაველიძემ (რომელსაც განუსაზღვრელად დიდი წვლილი მიუძღვის წარმოდგენილი დისერტაციის ტაბულების მომზადებაში) მოახდინა მეტ-ნაკლები სიზუსტით ჭურჭლის რეკონსტრუქცია; გადაშლილი ფორმის შედარებით დაბალი კასრისებური ჭურჭლის დიამეტრი პირთან უნდა შეადგენდეს 40-42 სმ., ხოლო სიმაღლე 30-32 სმ. საყურადღებო ფაქტია, რომ წარმოდგენილ ფორმას ანალოგი არ ეძებნება დასავლეთ საქართველოს ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის ძეგლებზე გამოვლენილ მასალებს შორის. უნდა ითქვას, რომ იგი შავპრიალა, ხელითნაძერწი ჭურჭელია (**ტაბ. 37-1**); კეცი ატარებს არქაულ იერს. პირთან თითქოს გადაშლილი ჩანს; პირიდან 6 სმ-ით დაბლა ჰორიზონტალურად, თანაბარი დაშორებებით, მიუყვება, 1-1,5 სმ. წაგრძელებული ფორმის რომბის მაგვარი ორნამენტი. უნდა აღინიშნოს, რომ აღნიშნული ხასიათის გეომეტრიული ორნამენტი ფართოდ არის გავრცელებული მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკაზე. როგორც ავღნიშნეთ, რომბისებური გეომეტრიული ორნამენტი ჩოლოქში გამოვლენილ ჭურჭელზე ფრიზეზად არის განლაგებული. გამოსახულებათა ფრიზული განლაგების სქემა კი უკვე მტკვარ-არაქსის კულტურის კერამიკაზე მკვიდრდება, რომელიც შემდეგ შუა ბრინჯაოს ხანაშიც გადადის და მთელი გვიანბრინჯაოს-ადრერკინის პერიოდში ფართოდაა გავრცელებული [**ხიდაშელი 2001: 61-62**].

ჩვენ გავიზიარეთ ქობულეთ-ფიჭვნარის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის ვეტერანი მხატვარ-არქიტექტორის ა. ჯაველიძის მოსაზრება, რომელიც მდ. ჩოლოქის კალაპოტში ნაპოვნი შავპრიალა ჭურჭლის ფრაგმენტს უფრო ძვ.წ. III ათასწლეულის მეორე ნახევარში დამზადებულ კერამიკულ ნაწარმს მიაკუთვნებს და იგი საკულტო-სარიტუალო დანიშნულებისათვის განკუთვნილ ნივთადაც შესაძლებელია მივიჩნიოთ.

კოლხური ქვევრის ფრაგმენტები. ჩოლოქშია ნაპოვნი მეტად საინტერესო კერამიკის ნატეხები, რომელიც წარმოადგენს მეღვინეობასთან დაკავშირებული ხასიათის ერთ-ერთ ადრეულ ფორმას მიკრორეგიონისათვის ჩვენს მიერ გამოვლენილ მასალებში; მხატვარ-არქიტექტორ ა. ჯაველიძის დახმარებით მოვახდინეთ გადარჩენილი ნაწილით ქვევრის ყელის კეკონსტრუქცია; იგი ვიწრო

ყელიანი უნდა ყოფილიყო და ყელის დიამეტრი შიდა მხრიდან მეტ-ნაკლები სიზუსტით 25 სმ. უნდა იყოს. რაც შეეხება სხვა მასალებს, მათ დისერტაციაში არ წარმოდგენთ და ქობულეთის მუზეუმის ძეგლების მონიტორინგისა და გამოვლენის განყოფილების მუშაკებთან ერთად ცალკე კატალოგად გამოვცემთ (ტაბ. 37-2).

ბაზალტის სტელა ლელვადან. ჩოლოქის ჯგუფის მასალებს მივაკუთვნებთ, სოფელ ლელვაში ცხრაფონასა და სკურას წყალის შესართავთან ახლოს (წარმოდგენილი მდინარეები მდ. ოჩხამურის შენაკადებია, რომელიც თავის მხრივ მდ. ჩოლოქის მარცხენა შენაკადს წარმოადგენს), სკურას წყლის კალაპოტში ნახევრად ზედაპირულ მდგომარეობაში გამოვლენილ ბაზალტის სტელას (ტაბ. 38-1), რომელიც ადრებრინჯაოს ხანის მასალებისათვის დამახასიათებელი სპირალის ორნამენტით არის დამშვენებული [ჯაფარიძე 2003:99; ლორთქიფანიძე 2002: 79-81].

ლელვას სტელა ბაზალტისაა. იგი ქობულეთის მუზეუმის თანამშრომლებისა და საზოგადოებრივი კოლეჯი „ახალი ტალღა“-ს სტუდენტებისაგან (მასწავლებელი დ. ტაკიძე) შემდგარი ჯგუფის მიერ მდინარის კალაპოტიდან ჯერ სანაპიროზე, ხოლო შემდეგ ქობულეთის მუზეუმში გადმოვიტანეთ. იგი მართკუთხედი ფორმის უნდა ყოფილიყო - 0.7 მ. (სიმაღლე), 0.9 მ. (სიგანე) და მეტნაკლები სიზუსტით 0.25-0.3 მ (სიფართო); თუმცა ჩანს, რომ მდინარის კალაპოტში ხანგრძლივი დროით ყოფნამ მართკუთხედი ფორმა ოდნავ ტრაპეციის ფორმად ჩამოაყალიბა; მდინარის მიერ მომტვრეული მხარის სიმაღლე 0.5 მ-ია. ვიდრე სტელაზე გამოსახულ ცენტრალურ ფიგურაზე - სპირალზე ვისაუბრებდეთ, ავლწერთ მარცხენა და შესაბამისად მარჯვენა მხარეზე სიმაღლით დატანილ ამოკვეთილ გეომეტრიულ ფიგურებს, რომლებიც ერთობილობაში ჯაჭვს ქმნიან. დაბლიდან სიმაღლეში შემდეგი თანმიმდევრობით არის განლაგებული გეომეტრიული ფიგურები:

გეომეტრიული ფიგურა რომბი 1 (ტაბ. 38-2) -12 სმ. სიგანე და 18 სმ. სიმაღლე (ეს აღებული გვაქვს ამოკვეთილი ნაწილის გარე, დასრულებული ნაწილიდან);

ექვსკუთხა გეომეტრიული ფიგურა (ტაბ. 38-3), -12 სმ. სიგანე და 10 სმ. სიმაღლე (სავარაუდოდ წარმოდგენილი გეომეტრიული ფიგურა სქემაზე წარმოდგენილი შემდეგი გეომეტრიული ფიგურა რომბის შემაერთებელ ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს);

გეომეტრიული ფიგურა რომბი 2 - ანალოგიურია სქემაზე წარმოდგენილი გეომეტრიული ფიგურა რომბი 1-სა;

მართკუთხედი მოყვანილობის გეომეტრიული ფიგურა (ტაბ. 38-4), - 12 სმ. სიგანე და 18 სმ. სიმაღლე.

ს კ ი რ ა ლ ი (ტაბ. 38-5) სტელაზე წარმოდგენილი ცენტრალური ფიგურაა. მეტნაკლები სიზუსტით, სტელას შუა ნაწილიდან (სიგანის მხრიდან აღწერით)

იწყება და 2,5-3,5-4 სმ-ის ინტერვალით ქმნის ხვიას. ხაზების ამობურცული ნაწილის სიგანეა 3,5 სმ., ხოლო სიმაღლე 2 სმ. სპირალი სტელის ცენტრალური ნაწილიდან სამ წრეს ქმნის და მარჯვენა დაბალი მხრიდან დიდ წრეს ქმნის, რომელიც სპირალის ცენტრალური ნაწილიდან 30 სმ-დან ზემოთ აუყვება, იქ სადაც წაშლილი და სავარაუდოდ მოშორებულია სტელის მეორე ნაწილი.

უნდა აღინიშნოს, რომ სპირალური ორნამენტი უძველესი ხელოვნების უაღრესად გავრცელებული სახეა. სპირალი ჯვართან ერთად, ხშირად ქმნის კომპოზიციების ძირითად კონსტრუქციულ ელემენტს. მბრუნავი ჯვარი გააზრებული იყო, როგორც მუდმივი, დაუსრულებელი მოძრაობის სიმბოლო. მ. ხიდაშელის მოსაზრებით: „მბრუნავი ჯვარი, ყველაზე სრულად ავლენს არქაული დროისა და სივრცის ქრონოტოპის ერთიანობას. ეს ნიშანი წარმოგვიდგენს, როგორც ორგანიზებულ სივრცეს, სამყაროს ჰორიზონტალურ და ვერტიკალურ სტრუქტურებს, მის ცენტრს, ასევე გადმოგვცემს მაგიური წრის პირველსქემას, მოძრაობის, მარადიული განმეორების, დროის ციკლურობის უმნიშვნელოვანეს იდეას [ხიდაშელი 2001: 44-45].

კ. გ. იუნგი „მაგიური წრის“ მითოსურ პირველ სქემას „მანდალას“ უწოდებს (მისი განმარტებით „მანდალა“ სანსკრიტზე „მაგიურ წრეს“ ნიშნავს). მისი აზრით, ამ სქემას უამრავი სახეცვლილება აქვს, მაგრამ იგი ყოველთვის შეიცავს ოთხ ნაწილად გაყოფილი, მბრუნავი წრის და მის შუაგულში განლაგებული ცენტრის „კანონიკურ“ ელემენტებს. კ. გ. იუნგის განმარტებით, ეს არქეტიპი შეიძლება ჩამოყალიბებულიყო ადამიანის მიერ ზეცის თვალყურის დევნის შედეგად. მანდალა ესაა მზის ბორბალი, რომელიც ადამიანის ცნობიერებაში თავად ბორბლის გამოგონებამდე უფრო ადრე გაჩნდა. ამის გარდა, მაგიური წრე, მისი თავდაცვითი ფუნქციის გამო დედის არქეტიპთანაც ჩანს დაკავშირებული. მანდალა კოლექტიურ არაცნობიერში არსებული არქეტიპია და ადამიანის შინაგანი გამოცდილების ერთ-ერთი უძველესი და უმთავრესი სიმბოლო [ხიდაშელი 2001: 44-45; იუნგი 2005: 98-107]. მტკვარ-არაქსის კერამიკის ერთ-ერთი ყველაზე დამახასიათებელი სახეა ორმხრივ დახვეული სპირალი. ჭურჭელზე იგი სხვადასხვა კომბინაციით არის წარმოდგენილი. საინტერესო ფორმებს წარმოადგენს შემდეგი მასალები: თიხის ჭურჭელი კიკეთის სამაროვანიდან (ტაბ. 39-1), თიხის ჭურჭელი ამირანის გორიდან (ტაბ. 39-2), ადრებრინჯაოს ხანის საკინძები (ტაბ. 39-3)[ლორთქიფანიძე 2002: 79; ჯაფარიძე 2003: 99, 107, 115].

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ორმხრივ დახვეული სპირალით შემკულ ზოგიერთ მტკვარ-არაქსულ ჭურჭელს ანთროპომორფული იერი აქვს და დედა-ქალღმერთს განასახიერებს. გარდა ამისა, სათვალისებრი სპირალი სამყაროული ხის

გამოსახულებადაც არის მიჩნეული. უნდა აღინიშნოს, რომ კოსმიური ხე ხანგრძლივი დროის განმავლობაში განასახიერებდა არქაული ადამიანის მიერ შექმნილ სამყაროს მოდელს, რის გამოც, დიდი ხნის განმავლობაში წარმოადგენდა უძველესი ხელოვნების წამყვან თემას. როგორც შენიშნულია კოსმიური ხე ერთიანი სამყაროს სიმბოლო იყო. იგი გადმოგვცემდა სამყაროს დინამიურ, ვერტიკალურ სტრუქტურას, სადაც დაფიქსირებული იყო ზესკნელის, შუასკნელისა და ქვესკნელის არსებობა. ამავე დროს, იგი სტატიკური იყო, მასში აისახებოდა თავად ხე და ის ობიექტები, რომლებიც მის ოთხივე მხარეს იყვნენ განლაგებულნი. თვით კოსმიური ხის „აღმართვა“, ნიშნავდა იმას, რომ შეწყვეტილია ქაოსი და სამყაროს ნაწილებს შორის დამყარებულია ყველა შესაძლებელი კავშირი [ხიდაშელი 2001: 44-45].

მ. ხიდაშელის მოსაზრებით, მტკვარ-არაქსის კერამიკაზე გადმოცემულ კომპოზიციებში უნდა ასახულიყო სოციუმის ზოგადი წარმოდგენა სამყაროზე, რომელშიც საგნები და მოვლენები ბუნების განუყოფელ ნაწილს წარმოადგენდნენ, მჭიდროდ იყვნენ დაკავშირებულნი, განაპირობებდნენ ერთმანეთს. სპირალებით დამთავრებული ჯვარი სამყაროს ზოგადი ნიშანი იყო. ეს სამყარო ასევე ქალის სახითაც წარმოიდგინებოდა. სწორედ აქედან უნდა გამომდინარეობდეს ქალისა და ხის სემანტიკური კავშირი. არ უნდა იყოს შემთხვევითი, რომ კერამიკაზე ზოგჯერ რამდენიმე სიმბოლო ერთად იყო გადმოცემული – ქალის გამოსახულება, პურის თავთავი, ირემი, გველი, ფრინველი, ნახევარმთვარე. ისინი მთლიანად სამყაროს წარმოგვიდგენდნენ, განაპირობებდნენ ერთმანეთს. მზე, რომელიც როგორც ვნახეთ, დედის არქეტიპთანაც ავლენდა კავშირს, მტკვარ-არაქსის კერამიკაზე ასახულ კომპოზიციებში იზოლირებულად არ იყო გადმოცემული, პირიქით, ყოველთვის ხაზგასმული იყო მზის ერთიანობა მიწასთან და მარცვლეულთან, მეორე მხრივ, ნაჩვენები იყო მზისა და წყლის აუცილებელი კავშირიც [ხიდაშელი 2001: 44-45].

მ. ხიდაშელი ეყრდნობა ნ. ურუშადის მასალებს, სადაც მას აქვს წარმოდგენილი მტკვარ-არაქსის კერამიკის საყურადღებო ნიმუშები, რომლებზეც კარგად შეინიშნება მზის, თესლით ავსებული რომბების, მცენარეული თუ წყლის ამსახველი, ტალღისებური ორნამენტის ურთიერთმეფარდებით აგებული კომპოზიციები. ცხადია, რომ ამ ძეგლებზე, გარკვეული ნიშნების, მარტივი სიმბოლოების საშუალებით, მთელი სამყარო იყო წარმოდგენილი. ზეცას მნათობები განასახიერებდნენ, ქვესკნელს – წყალი, ხოლო მიწიერ სამყოფელს – ადამიანის მიერ დამუშავებული მინდვრები. ამიტომ, არ არის შემთხვევითი, რომ ორმხრივ დახვეული სპირალის გვერდით, ზოგჯერ სხვადასხვა ცხოველები იყო წარმოდგენილი [ხიდაშელი 2001: 44-45].

მიჩნეულია, რომ ადრემიწათმოქმედი ტომების მიერ შექმნილი მატერიალური კულტურის ძეგლების შემკულობაში აშკარად ისახება ცაზე მბრუნავ მნათობთა ასახვის ტენდენცია, რაც გარკვეულ გავლენას ახდენდა ჯვარისებური სქემების შემდგომი ფორმირების პროცესზე. ამ კულტურაში არ არსებობდა „დამდგარ“ ციურ სხეულთა გამოსახულება, პირიქით, ისინი ყოველთვის მოძრაობაში იყვნენ ასახულნი, რის გამოც ჯვრის წვეროებზე გამოსახული ოთხი ობიექტი, სხვადასხვა მნათობს კი არ ასახავდა, არამედ აჩვენებდა ერთი მნათობის ოთხ სხვადასხვა მდგომარეობას ქვეყნიერების ოთხ მხარესთან მიმართებაში. მ. ხიდაშელი მიიჩნევს, რომ სათვალისებრი სპირალის კომპოზიცია, რომლის არსს ერთიანი სამყაროს ჩვენება შეადგენდა, ამავე დროს აღნიშნავდა მზის ჩასვლასა და ამოსვლას, მზის წრიულ მოძრაობას ქვესკნელიდან ზეცაზე, რაც მზის „სიკვდილისა“ და მისი „ახალი დაბადების“ იდეას გულისხმობდა, რაც სამყაროზე კოსმოგონიური შეხედულების თავისებური გააზრების შედეგი იყო. გარდა ამისა, მზის მარადიული, წრიული მოძრაობის გადმოცემაში ვლინდებოდა აგრეთვე არქაული, ციკლური დროის თავისებური შეგრძნებაც [ხიდაშელი 2001: 44-45].

ი. სურგულაძე მიიჩნევს, რომ ახალი ფორმის სიმბოლური ნიშნების აღმოცენება უნდა მომხდარიყო ჯვრის გეგმის კომპოზიციების მოძრაობაში, ბრუნვაში გადატანის მეშვეობით, რამაც როგორც თვით სქემას, ისე კომპოზიციას ფრიად მნისვნელოვანი კვალი დააჩნია. ბრუნვითი მოძრაობა, როტაციულობა და ციკლურობა არა მარტო სიმბოლო–ნიშნებისა და ხელოვნების ძეგლების კომპოზიციური თავისებურებაა ენოლოგიისა და ბრინჯაოს ხანის კულტურებისათვის, არამედ ეს არის დროისა და სივრცის შეცნობის ძირითადი პრინციპი, რომელიც აზროვნების ყველა სფეროში ვლინდება და მათი გადმონაშთები თითქმის უკანასკნელ ხანებამდე შემოინახა ხალხურმა კულტურამ [სურგულაძე 1986: 42].

დეკორატიულად გაფორმებული საგნები, რომელთა შემკულობაშიც შედის წარმოდგენილი გამოსახულება, განსაკუთრებით მრავალრიცხოვანია ეგეოსის ზღვის აუზში. იგი ხშირად შედგენილია S-სებური ხვეულების კომბინაციით. S-სებური ხვეული, ფრანგი მეცნიერი ჟ. დემლეტისგანსაზღვრით, გამასებული ჯვრის მსგავს ნიშნებში შედის და მის სიმბოლოდაა მიჩნეული (ტაბ. 40-1, 2, 3, 4). მას შესაძლოა სხვადასხვა ადგილას რამდენადმე განსხვავებული სიმბოლური მნიშვნელობა ჰქონდეს, წერს იგი, მაგრამ ყოველთვის სოლარულ წარმოდგენათა სამყაროს უკავშირდებოდა [Dechelettel 1910: 460; სურგულაძე 1986: 42]. ბ. კუფტინი ასეთ ხვეულს „მიკენურ“ ორნამენტს უწოდებს და ხშირად მოყავს ეგეოსური მასალა კავკასიის ანალოგიური მონაცემების პარალელურად (მაგ., ნაოხვამუს თიხის ორნამენტირებულ ფრაგმენტს იგი უდარებს კუნძულ სიროსზე აღმოჩენილ,

პროტომიკენური ხანის თიხის ჭურჭლის შემკულობას) [Куртин 1950: 95]. „მიკენურ“ ორნამენტში ჩვენთვის საინტერესო ნიშანი შედგენილია S-სებური ხვეულის ორი მწკრივით, სადაც სპირალური ხვეულები სოლარული ნიშნებია, ხოლო მათი შემაერთებელი ხაზების კომბინაციით წარმოიქმნება ჩვენთვის ამჟამად ნაცნობი (ზემოთ ვისაუბრეთ) რომბისებური ფიგურა, რომელსაც წვეროებზე მნათობის გამოსახულებები უზის. ხშირად ფიგურა დიაგონალითაა გახაზული [სურგულაძე 1986: 43].

ამ ნიშნის შინაარსის თაობაზე მრავალი აზრია გამოთქმული. მაგალითად, ჩინელები ასეთი ჯვრის მეშვეობით აღნიშნავდნენ რიცხვს – ათიათას, და ბედნიერების ცნებას [Лушан 1930: 45]. ასევე, იგი იხატებოდა ობობას ქსელის ცენტრში, როგორც მზის სიმბოლო და მოგვიანებით, შევიდა კიდევ ჩინურ იეროგლიფებში, როგორც მზის აღმნიშვნელი ნიშანი [Lecher 1921:74]. არსებობს შეხედულება, რომლის თანახმად ბრუნვის ნიშანი წარმოადგენს ბრწყინვალეებისა და ცეცხლის სიმბოლოს. ასევე განიხილებოდა იგი ნაყოფიერების სიმბოლოდ, რადგან ქალის ქანდაკებებზე მცირე აზიიდან ხშირად ვხვდებით მას, როგორც სქესის დამცველ ნიშანს. ცნობილი გახდა ლოტოსის ყვავილების გულში ჩახატული ბრუნვის ნიშანიც, რის გამოც იგი წყლის სიმბოლოდ აღიქვეს [Roes 1933:74]. სხვა შეხედულებათა მიხედვით იგი უნდა წარმოადგენდეს ცეცხლის გასაჩენი ხელსაწყო სიმბოლოს. ლ. ი. შტერნბერგის მოსაზრებით „გამასებული“ ჯვარი, მჭიდრო კავშირში უნდა იყოს პრიმიტიულ ცეცხლის გასაჩენ მოწყობილობასთან, რომელიც ციმბირის ხალხებში ანთროპომორფულად წარმოიდგინება. ამ მოწყობილობის ელემენტები მიაჩნიათ ქალად და კაცად და მათ დიდი პატივით ინახავენ [Штернберг 1936:375]. რიგი მეცნიერებისა ამ ჯვრის ერთ ნაირსახეობას, რომელსაც ფრთების შიგნით წერტილები აქვს ჩახატული, მიიჩნევდა რიგვედამი აღწერილ ცეცხლის გასაჩენ მბრუნავ ხელსაწყოდ, ხოლო წერტილებს – მბრუნავი მანქანის გასაჩერებელ ძგიდეებად [სურგულაძე 1986:57]. ეს მოსაზრება ი. ლეხერს სარწმუნოდ არ მიაჩნია. მისი აზრით, ეს ნიშანი უნდა იყოს მბრუნავი მზის სიმბოლო, რომელზედაც მიგვითითებს ამ ფიგურის ცალმხრი შექცეული ბოლოები [Lecher 1921: 7–8]. არსებობს შეხედულება, რომლის თანახმად იგი საერთოდ გაუგებარი ნიშანია [Haddon 1895:282].

მზის სიმბოლოდ მიაჩნია იგი ჟ. დემლეტსაც; მისი აზრით, იგი ბორბლის ექვივალენტური გამოსახულებაა და მისგანვე უნდა იყოს წარმოშობილი. მკვლევარი გვაძლევს წრეში ამ ჯვრის ჩასახვა-განვითარების მთელ სქემას, საიდანაც ჩანს, თუ როგორ მიედრიკა წრეში ჩახაზულ ჯვარს ცალ მხარეს ბოლოები ე.ი. გადაიქცა მბრუნავ ჯვრად და როგორც დაშორდა ეს ორი ელემენტი ერთმანეთს, რის

შედეგადაც თითოეული აგრძელებს დამოუკიდებელ არსებობას [Dechelettel 1910: 454–495]. დემლეტის მიხედვით, მომდევნო ხანებში ხდება ამ ნიშნის დაშლა–სახეცვლილება, რის შედეგად ვლელულობთ გამოსახულებათა მთელ ჯგუფს, რომლებიც მზიური ბუნების ამსახველ ნიშნებად უნდა მივიჩნიოთ. მაგალითად, S-ის მსგავსი გამოსახულება ნახევარი, ორმხრიანი ჯვარია და ისიც, ისევე როგორც ოთხმხრიანი, მზის მზის სიმბოლოა [Dechelettel 1910: 460] (ტაბ. 40-4) .

ამ მხრივ აღსანიშნავია ა. პაროტის ზოგადი მოსაზრება, რომლის თანახმად, ეს ნიშანი არის სიმბოლო დაუსრულებელი მოძრაობისა, ე.ი. მუდმივობისა, როგორადაც იყო მიჩნეული დრო და სივრცე [Parrot 1953 :136].

ამგვარად, ჩვენს მიერ გამოვლენილი მასალა გვაძლევს შესაძლებლობას გამოვკვეთოთ რამდენიმე მნიშვნელოვანი საგულისხმო მოსაზრება:

1. ორმხრივ დახვეული სპირალი დიდი მნიშვნელობის მქონე კოსმოგონიური ნიშანი უნდა ყოფილიყო მიკრორეგიონის წარმოდგენილი პერიოდის მოსახლეობისათვის;

2. აღნიშნულ სიმბოლოს მტკვარ-არაქსული კულტურის თიხის კერამიკულ ჭურჭლებზე წარმოდგენილი ანთროპომორფული იერი აქვს და ამ კულტურის მატარებელი ხასიათის ნიმუშები მრავლად არის გამოვლენილი ადრებრინჯაოს ხანის ისპანისტორფქვემა ნამოსახლარზე;

3. სიმბოლო წარმოდგენილ პერიოდში იგი დედა-ქალღმერთს განასახიერებდა.

4. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ჩვენს მიერ გამოვლენილ მასალას დასრულებული სახით წარმოსაჩენად ნახევარი ნაწილი უნდა აკლდეს, მაშინ S-ის მსგავსი გამოსახულება ნახევარი, ორმხრიანი ჯვარია და ისიც, ისევე როგორც ოთხმხრიანი, მზის სიმბოლოდაც შეგვიძლია მივიჩნიოთ;

5. სპირალი როგორც ცნობილია, ასევე უნდა გამოხატავდეს დაუსრულებელი მოძრაობის სიმბოლოსაც.

დასასრულს გვინდა განვაცხადოთ, რომ ვფიქრობთ, ეს არ არის საბოლოო სიტყვა ჩვენს მიერ გამოვლენილ ძეგლთან მიმართებაში ნათქვამი, ისევე როგორც სამყაროს და ზოგადად კოსმოგონიური ნიშნების შესახებ მიღებული შეხედულებანი.

ისპანის ტორფქვემა ნამოსახლარი. „ქობულეთის ქვეყნის“ ადრებრინჯაოს ხანის უმნიშვნელოვანესი ძეგლია ისპანის ტორფქვემა ნამოსახლარი, რომელმაც განსაკუთრებით მდიდარი მასალა მოგვცა ადრესამიწათმოქმედო კულტურის მომდევნო საფეხურის ისტორიის შესასწავლად.

ადრებრინჯაოს ხანა დასავლეთ ამიერკავკასიაში ჯერ კიდევ მჭიდროდაა დაკავშირებული წინარე პერიოდთან, ამიტომაცაა, რომ მას წინამორბედ კულტურასთან

აერთიანებენ და უწოდებენ „ნეოლით–ადრებრინჯაოს“ ან „ენეოლით–ადრე-ბრინჯაოს“ კულტურას [ჯაფარიძე 2003:124].

ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარი ქობულეთის აღმოსავლეთით განლაგებულ ტორფნარში იქნა გამოვლენილი. ძველი კურორტ ქობულეთიდან 1,5-2 კმ-ის დაშორებით, ყოფილი აეროპორტის ჩრდილო-დასავლეთითაა განლაგებული (ტაბ. 41). მისი აღმოჩენა მოხდა 1964 წელს, როდესაც ისპანის ტორფნარში წყლის საწრეტი არხის გაჭრისას ექსკავატორის ციციხეს ამოყვა საკმაოდ მრავალრიცხოვანი კერამიკული მასალა. 1974/75 წლებში აქ განხორციელდა მცირე მასშტაბის არქეოლოგიური გათხრები. სამწუხაროდ, სამუშაოების მსვლელობის დროს ჭარბად მოზღვავებული გრუნტული წყალები აფერხებდა სამუშაო პროცესს და ფაქტიურად შეუძლებელს ხდიდა დასახლების უფრო ფართო ტერიტორიის გამოვლენას. მიუხედავად ამისა, ძველზე გამოვლენილმა მასალამ - კერამიკული ჭურჭელი, ყუამილიანი ცულის ყალიბები, საბერველების საქშენი მილები, მინიატურული ტიგელები, ყუადაქანებული ცულის ხის მოდელი, თიხის პატარა ზომის ანთროპომორფული სკულპტურა, კაჟის ისრისპირები, ხელსაფქვავეები, როდინები, საბეგველები, ფილთაქვები, ბადისა თუ ანკესის საძირავებად გამოყენებული რიყის ქვის საწაფები, კაჟის ნამგლის ჩასართები, შურდულის ქვები და ა.შ. - ბევრ საინტერესო შეკითხვაზე პასუხის გაცემის საშუალება მისცა მეცნიერებს. დღეისათვის ძველს ზემოდან ტორფის 2 მ. სისქის ფენა ადევს [Хахутаიшвили Д., 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995: 35-44].

ამ ძველის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს კოლხეთის დაბლობის ერთ-ერთ უადრეს დასახლებასთან, რომლის წარმოქმნა და შემდეგ მიტოვება დაკავშირებულია ზღვის ტრანსგრესია-რეგრესიის მონაცვლეობასთან. ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარი, რომელიც ორი დონითაა წარმოდგენილი, როგორც ვარაუდობენ, ძვ.წ. IV ათასწლეულის ბოლოსა და III ათასწლეულის პირველ ნახევარში უნდა შექმნილიყო. რადიოკარბონალური მეთოდით განისაზღვრა ნამოსახლარის ორივე დონის ასაკი. დასახლების უძველესი ჯარგვალური ნაგებობები დათარიღდა ძვ.წ. 3180 და 3150 წლებით, ხოლო ზედა დონის ხიმინჯიან-ჯარგვალური ნაგებობა - ძვ.წ. 2650 წლით [Хахутаიшвили 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995: 35-44]. აქვე, ტორფის ქვედა დონიდან აღებული ნიმუშის რადიოკარბონული თარიღია - ძვ.წ. 1650 წელი [Апакидзе, Бурчуладзе 1987: 23-24]. ძვ.წ. XVII საუკუნე კი, სწორედ ფანაგორიული რეგრესიის საწყის პერიოდს შეესაბამება [Джанелидзе, 1980: 46-48]. ამდენად, ნამოსახლარის წარმოქმნის დროიდან მის დაღუპვამდე საკმაოდ დროს გაუვლია [Хахутаიшвили 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი 1995: 35-44].

რაც შეეხება მცხოვრებლების მიერ დასახლების მიტოვებას, მისი გაპარტახების მიზეზებს, აქ, როგორც ჩანს, პირველ რიგში ყურადღება უნდა მივაქციოთ იმ გეომორფოლოგიურ პროცესებს, რაც კოლხეთის ზღვისპირეთში ამ 4000-5000 წლის წინ მიმდინარეობდა. როგორც პალეოგეოგრაფიულმა გამოკვლევებმა დაადასტურა, ამ 8000-9000 წლისწინ (ახალევექსინურ ხანაში) მსოფლიო ოკეანის სარკე 100-120 მეტრით უფრო დაბლა იყო, ვიდრე თანამედროვე დონე, ხოლო შავი ზღვის სარკე ზღვის თანამედროვე დონესთან შედარებით, მხოლოდ 25-35 მეტრით დაბლა იყო განლაგებული. შავი ზღვის აუზში წყლის დონის ამ ნიშნულზე უფრო დაბლა დაშვებას ხელს უშლიდა ის გარემოება, რომ ბოსფორის სრუტის მინიმალური სიღრმე ფარვატერზე 27 მეტრს არ აღემატებოდა. სწორედ ამის გამო ახალევექსინურ ხანაში ბოსფორის სრუტის დასაწყისთან სათავეს იღებდა მდინარე, რომელიც ხმელთაშუა ზღვაში ჩაედინებოდა. აღნიშნული მდინარის სიდიდე დამოკიდებული იყო შავ ზღვაში წყლის ხარჯვის ბალანსის ცვალებადობაზე. ახალევექსინური ხანა ასაკობრივად ვიურმული გამყინვარების თანადროულია. გამყინვარების პერიოდის დასასრულს დაწყებულმა დათბობამ დააჩქარა მყინვარების დნობა, მსოფლიო ოკეანეს დაუბრუნდა გამყინვარების დროს „ჩამორთმეული“ წყლის მასები, რასაც მოყვა ოკეანის არკის ამაღლება. მაგრამ შავ ზღვაში წყლის დონის ინტენსიური აწევა მხოლოდ მას შემდეგ უნდა დაწყებულიყო, რაც მსოფლიო ოკეანის დონე ბოსფორის სრუტის ზღრუბლს ასცილდა. ეს მომენტი, როგორც ფიქრობენ, სწორედ 8-9 ათასი წლის წინ დამდგარა. 5000-6000 წლის წინ მსოფლიო ოკეანის, მათ შორის შავი ზღვის, დონეს თითქმის თანამედროვე ნიშნულამდე მიულწევია. ამის შემდეგ შავი ზღვის დონე ოკეანის დონის სინქრონულად განიცდის რყევას. უკანასკნელი 5000 წლის განმავლობაში შავი ზღვის (და საერთოდ მსოფლიო ოკეანის) დონეს არ განუცდია რამდენადმე მნიშვნელოვანი რყევა (მხოლოდ 1.5-2 მეტრის ფარგლებში). შავ ზღვაში წყლის დონის მაღლა აწევას შედეგად მოყვა კოლხეთის მდინარეების მიერ ჩამოტანილი ინერტული მასის ინტენსიური აკუმულაცია ზღვისპირა თავთხელებში, რასაც შედეგად მოყვა დაბლობის დონის თანდათანობით აწევა და მდინარეთა ეროზიული ბაზისის (კალაპოტის) ამაღლება. ამ პროცესის შედეგია, რომ კოლხეთის დაბლობის ზღვისპირა ზოლში ნეოლითური ხანისა და უფრო ადრეული დონეები 25-35 მ. სიღრმეზეა განლაგებული. დადგენილია, რომ დაახლოებით 4000-4500 წლის წინათ (ე.ი. ძვ.წ. XXV-XX ს.ს. შორის) შავი ზღვის დონე, თანამედროვე დონესთან შედარებით, 1.5-2 მეტრით მაღლა აწეულა. სწორედ ამ დროის წარმონაქმნია ე.წ. ახალშავზღვური ტერასა (დიუნა), რომელიც კარგადაა გამოსახული მთელ აღმოსავლეთ შავზღვისპირეთში [Хажутаишвили Д., 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995:35-44].

ახალშავზღვური ტერასის წარმოქმნის წინ ისპანი ზღვის ნაპირს წარმოადგენდა. სწორედ აქ იყო გაშლილი ადრებრინჯაოს ხანის დასახლება, რომლის ნაშთებიც ახლა ტორფის ორმეტრიანი ფენის ქვეშაა დამარხული. ზღვის დონის აწევის პარალელურად იწყება მდინარეთა შესართავების ტერიტორიების დაჭაობება და მოშლამვა. თანდათანობით ფორმდება ის ზღვისპირა ქედი (დიუნა), რომელიც, როგორც აღვნიშნეთ, შავი ზღვის მთელ აღმოსავლეთ ნაპირს მიუყვება. სწორედეს „ქედი“, რომელზეც ახლა კურორტი და ქალაქი ქობულეთია გაშენებული, კეტავს დაბლობის მდინარეთა შესართავებს, მიმართულებას უცვლის მათ და აიძულებს ქედის მიდევნებით იდინონ, სწორედ ამ ეპოქაში მდ. ოჩხამური მდ. ჩოლოქის შენაკადი გამხდარა [Хахутаიшвили Д., 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995: 35-44].

ზღვისპირა დიუნების გვიანდლობის ერთ-ერთი მოწმობაა ისიც, რომ ამ ქედებზე გამოვლენილი ნასახლარები (ფიჭვნარი, ქობულეთი, ჩაქვი, გონიო, ურეკი და ა. შ.) ძვ.წ. II ათასწლეულის მეორე ნახევარზე ადრეულ არქეოლოგიურ ფენებს არ შეიცავენ [Хахутаიшвили Д., 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995: 35-44].

ისპანის დასახლების მცხოვრებლებმა წყლის მოზღვაებისაგან თავის დაცვა იმით სცადეს, რომ ხიმინჯებზე მდგარი სახლების აგება დაიწყეს, მაგრამ წყლის მოძალების გამო, ბოლოს და ბოლოს, იძულებული გახდნენ სამოსახლო მიეტოვებინათ და უფრო უსაფრთხო ადგილას გადასულიყვნენ, სავარაუდოდ, ნამჭედურის ნამოსახლარის და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე. ამის მტკიცების საფუძველს იძლევა ისპანის მსგავსი კერამიკის გამოვლენა ნამჭედურის ქვედა დონის მასალაში [Хахутаიшвили Д 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995:35-44].

ამგვარად, როგორც აღვნიშნეთ, ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარის ქვედა დონე ძვ.წ. IV და III ათასწლეულთა მიჯნის დროინდელი ძეგლი მაინცაა. მხოლოდ რამდენიმე საუკუნით გვიანდელი შეიძლება იყოს ამ ნამოსახლარის ზედა დონე. ყოველ შემთხვევაში, იგი ძვ.წ. XXVI ს-ზე ადრინდელი არ უნდა ჩანდეს. ეს სწორედ ის პერიოდია, როცა უკვე დაწყებული ჩანს ახალშავზღვური ტერასის წარმოქმნის პროცესი. როგორც ვხედავთ, კოლხეთის დაბლობის ამ მონაკვეთის ათვისება სწორედ ენეოლითის საფეხურიდან უნდა დაწყებულიყო, ხოლო მსხვილი სამოსახლო ადრებრინჯაოს ხანაში წარმოქმნილა. საგულისხმოა, რომ ისპანის მოსახლეობას დიდხანს შეუნარჩუნებია ნეოლითური ტრადიციები. აქ ჯერ კიდევ იგრძნობა შეგროვებითი მეურნეობის ნიშნები: აღმოჩენილია წაბლის, თხილის, წიწიბოსა და რკოს ნაშთები, დელფინისა და სხვა თევზეულის, აგრეთვე, ცხოველთა ძვლები [Хахутаიшвили Д., 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995: 35-44].

ისპანის ნამოსახლარის შესწავლისას მიღებული მონაცემების საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ზღვისპირა ზოლის

დაბლობზე ენეოლით–ადრებრინჯაოს ხანის ნამოსახლარები განლაგებულია ახალშავზღვური ტერასის (დიუნის) უკან წარმოდგენილ ტორფნარებში (ისპანი–ქობულეთი, ფოთი, ყულევი, ანაკლიადაა.შ.), სადაც მათი კონსერვაციის საუკეთესო პირობები არსებობდა.

ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარზე გამოვლენილი მასალების კვლევამ გვაჩვენა, რომ წარმოდგენილი ძეგლი ჯერ კიდევ მჭიდროდაა დაკავშირებული წინარე პერიოდთან. როგორც ჩანს, თავისებური პირობების გამო წინა პერიოდიდან მომდინარე ტრადიციები აქ შედარებით დიდხანს შემორჩა, რამაც ვფიქრობთ გარკვეული გავლენა მოახდინა განვითარების ტემპებზე და საერთოდ, კულტურის ხასიათზე [ჯაფარიძე 2003:124]. ამ მიმართულებით შესაძლებლობა გვაქვს გამოვყოთ, ზოგადად, და განსაკუთრებულად დასავლეთ საქართველოს ადრებრინჯაოს ხანის პერიოდისათვის დამახასიათებელი რამდენიმე ფაქტორი, რომელიც ვლინდება ისეთ მნიშვნელოვან სამეურნეო–წარმოებით სფეროში, როგორც ლითონწარმოებაში, მშენებლობის ტექნიკასა და მეთუნეობაშია ასახული.

ლითონწარმოება. ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარზე გამოვლენილი მასალებით დასტურდება, რომ აღნიშნულ პერიოდში კარგადაა განვითარებული ლითონის დამუშავება. ხელოსნობის ეს დარგი იცნობს როგორც ჭედვას, ისე ჩამოსხმას. ძეგლზე ფიქსირებული იყო ლითონის ჩამოსხმასთან დაკავშირებული საყურადღებო ინვენტარი [Хахутаიшвили Д., 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995:35-44].

სადაც ყურადღებას იქცევს ყუამილიანი ცულის ხის მოდელი. ხის ამგვარ მოდელზე მზადდებოდა ცულის ჩამოსასხმელი თიხის ყალიბი, რომელშიც მიიღებოდა სასურველი ფორმის ნაწარმი. გარდა ამისა, ამავე ნამოსახლარზე ნაპოვნია თიხისგან დამზადებული ყალიბების ფრაგმენტები, აბაზანის ფორმის მინიატურული ტიგელები და საბერველების საქშენი მიღების ფრაგმენტები (ტაბ. 42). ლითონჩამოსასხმელი ხელოსნობის მთელი ეს აღჭურვილობა პარალელს პოულობს წინა აღმოსავლეთის, განსაკუთრებით ანატოლიისა და ეგვიდის ადრებრინჯაოს ხანის ნივთიერ კულტურაში [ხახუტაიშვილი დ., 1995: 37–39]. ამგვარად, კულტურული კავშირები, რაც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთსა და ანატოლიას შორის ჯერ კიდევ გვიანნეოლითში შეინიშნებოდა (წითლად შეღებილი კერამიკა და ა.შ.), გრძელდებოდა ადრებრინჯაოს ხანამდე. ბუნებრივია, ამიერკავკასია არ შეიძლებოდა გვერდზე მდგარიყო იმ პროცესებისაგან, რაც ახლო აღმოსავლეთის მეზობელ ქვეყნებში მიმდინარეობდა [Хахутаიшвили Д., 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995: 35-44, ხახუტაიშვილი დ., 2007:141].

ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარზე გამოვლენილი მასალა გვიდასტურებს, რომ ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარშივე ლითონის გამოყენებას წარმოდგენილ

მიკრორეგიონში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, თ. მიქელაძის მოსაზრებით კარგა ხნის ტრადიცია უნდაჰქონდა [Микеладзе 1976:35].

ამრიგად, დასავლეთ ამიერკავკასიაში ჩამოყალიბებული ეკონომიკური სისტემა, ჩანს, სავსებით აკმაყოფილებდა მოსახლეობის გაზრდილ მოთხოვნილებას. მიწათმოქმედება ეტყობა უკვე საკმაოდ მაღალ დონეს აღწევს. ქვის და ლითონის თოხებთან ერთად უკვე ხის სახენელი იარაღიცაა გამოყენებული. ნამოსახლარზე ნაპოვნია რამდენიმე სახეობის, უპირატესად რბილი ხორბლის ნაშთები. გვხვდება აგრეთვე ქერის მარცვლებიც. მარცვლეულის გადამუშავებასთან დაკავშირებით საინტერესო მასალებია გამოვლენილი, მათ შორის ისპანისხელსაფრქვავე (ტაბ. 43 - 1, 2) მეტ-ნაკლები სიზუსტით ენეოლითის პერიოდში გამოვლენილი, ოთ. ლორთქიფანიძის მიერ დახასიათებულ სამეურნეო-საყოფაცხოვრებო ნივთებთან უნდა ნახულობდეს სიახლოვეს, რომელიც მოსავლის გადასამუშავებლად არის გამოყენებული სასრეს-სახეხის ანუ ხელსაფრქვავეს სახით [ლორთქიფანიძე 2002: 61]. ამასვე ადასტურებს ოთ. ჯაფარიძე, იგი აცხადებს, რომმსგავსი ნიმუშები წარმოდგენილია დასავლეთ საქართველოს ენეოლითურ კულტურაში, როგორცაა სიონის ნამოსახლარზე გამოვლენილი არაკერამიკული მასალები, სადაც ფიქსირებულია ბაზალტზე დამზადებული საჩეხ-საპოხი და რამდენიმე სახეხ-სასრესი; უნდა აღინშნოს, რომ სიონის ნამოსახლარზე არ არის წარმოდგენილი ქვის ხელსაფრქვავეს სახეობები [ჯაფარიძე 2003: 90]. დ. ხახუტაიშვილი ამ მიმართებით აცხადებს, რომ დოკუმენტურადაა შესაძლებელი დადასტურდეს, რომ წარმოდგენილი დასახლების მოსახლეობის მიერ ნამცხვრისათვის მარცვლეულის დაფრქვა ხდებოდა ბაზალტის ბრტყელ ხელსაფრქვავეებზე [ხახუტაიშვილი დ., 1995: 41]. საგულისხმოა ჩვენთვის ასევე წარმოდგენილ პერიოდში მოსავლის აღება, შენახვასა და გადამუშავებასთან დაკავშირებული ნიმუშები. ამ მხრივ გამორჩეულია კაჟის ჩასართები, რომლისგან შედგენილი ნამგლით ხდებოდა მოსავლის მკა (ტაბ. 43 - 3, 4). საკმაოდ დაწინაურებული, ჩანს, აგრეთვე მესაქონლეობა. შინაური საქონლის ნაშთებიდან უფრო მეტად მსხვილფეხა საქონლის ძვლების წარმოდგენილი. წვრილფეხა საქონელი შდარებით ნაკლებად გვხვდება. მეღორეობისათვის, ჩანს, კოლხეთში ხელსაყრელი პირობები არსებობდა. მონადირეობას და მეთევზეობას მეურნეობაში საკმაოდ დიდი ადგილი უნდა სჭეროდა [ჯაფარიძე 2003: 135].

ქობულეთის „ქვეყნის“ არსებითად დაწინაურებასა და ეკონომიკურ აღმავლობაზე შესაძლებლობა გვაქვს ვისაუბროთ ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარის მაგალითზე; მათ, შორის აღნიშნული პერიოდისათვის მიკრორეგიონში განვითარებული მეურნეობის დაგების შესახებ.

მშენებლობის ხელოვნება. აღსანიშნავია, რომ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლის საცხოვრებელი, სამეურნეო თუ საწესო ნაგებობათა მშენებლობაში გამოყენებული მასალების შესახებ ინფორმაცია ჩვენ ჯერ კიდევ ადრენეოლითური ხანიდან გვაქვს [გოგიტიძე, 1983:7]. წარმოდგენილი ტრადიცია მეტ-ნაკლები ხარისხით შენარჩუნებული გვაქვს ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარის მშენებლობაში [ხახუტაიშვილი ნ., 1986:103]. ისპანის ნამოსახლარის ნაგებობებში უკვე სახეზე გვაქვს ჯარგვალური ტიპის სახლები, სადაც მშენებლობის ხელოვნების სრულებით ახალი ხერხებია გამოყენებული. კერძოდ, უკვე შემუშავებული ჩანს სამშენებლო ძელების ჭდევის ხერხები, რომლებმაც, დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებით, როგორც ჩანს, შეცვალა ძელების ჩამაგრების უფრო ადრეული, მარტივი სახე – ძელების ჩაბმით დამაგრება [ხახუტაიშვილი დ., 1980:17-19].

ცენტრალურ ამიერკავკასიურ მტკვარ-არაქსული პერიოდის დასახლებებს ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთში ქრონოლოგიურად შეესატყვისება ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარი, სადაც სამშენებლო მასალად მრგვალი მორებია გამოყენებული. თუ შიდა ქართლში (ქვაცხელები და სხვა ძეგლები) ამ დროს სვეტებზე აგებული ხის კარკასი გამოიყენებოდა, რომელიც შემდეგ თიხით შეილესებოდა, ადრებრინჯაოს ხანის კოლხეთში, კერძოდ ისპანის დასახლებაში სახლების კედლები ჰორიზონტალურად ერთმანეთზე ჭდევით დამაგრებული მრგვალი ძელებით (მორებით) არის ნაგები [ხახუტაიშვილი დ., 1980:17-18]. უნდა ითქვას, რომ აღებულ პერიოდში მშენებლობის ეს ხერხი ცნობილია აღმოსავლეთ საქართველოს მოსახლეობისთვისაც, რასაც ადასტურებს სამგორის ყორღანული სამარხი [ხახუტაიშვილი ნ. 1986:104-105].

ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარზე დადასტურებული მშენებლობის ხერხი, კერძოდ ჯარგვალური სახლების აგების ხელოვნება, მართალია, თანდათან იხვეწებოდა, მაგრამ ძირითადი ნიშნებით მან თავი თანამედროვე ხალხურ არქიტექტურაშიც შემოინახა [მიქელაძე, 1982:20-22].

საყოველთაო აცივების პერიოდში საცხოვრებელი სახლიც, ბუნებრივია, შესაბამისად იყო გამართული - მორებს შორის დარჩენილი სიცარიელე (ღრიჭო) შეივსებოდა ნაფოტებით და ამოილესებოდა თიხის ხსნარით, რაც დ. ხახუტაიშვილის გადმოცემით, ფიქსირებულია გათხრების პროცესშიც [ხახუტაიშვილი დ., 1978: 45].

ლითონწარმოება. აღსანიშნავია სოფლის მეურნეობაში ლითონის იარაღის და ხის სახენელის გამოყენება, რამაც საგრძნობლად გაზარდა შრომის ნაყოფიერება, ცხოვრების პირობები, რომელიც მოსახლეობის გაზრდას უწყობდა ხელს. დადასტურებულია, რომ ამ დროის ადგილობრივ სახელოსნოებში საკმაოდ მაღალი ხარისხის ლითონის სამეურნეო ხასიათის იარაღი მზადდებოდა. განსაკუთრებით

ფართოდ ჩანს გამოყენებული ლითონის ცული და თოხი, რამაც დააჩქარა კოლხეთის დაბლობის უფრო ფართოდ ათვისების პროცესი. ჩამოყალიბებულია სამიწათმოქმედო იარაღის ზოგი ის სახეობა, რომლებიც შემდგომში ფართოდ გამოიყენება კოლხური კულტურის მთელ მანძილზე და მის დაწინაურებას შუწყობ ხელი. მიკრორეგიონის მაგალითზე, ძნელია გადაჭრით განვაცხადოთ თუ საიდან მარაგდებოდა ნედლეულით ადგილობრივი სახელოსნოები; შესაძლებელია, რომ ამ პერიოდისთვის მოქმედებს კავკასიონის მთავარი ქედის სამხრეთის კალთების და აგრეთვე მცირე კავკასიონის სპილენძის მადნის კერები. როგორც ვარაუდობენ, ამ დროს უკვე მოქმედებდა ბაქშაფსარის სპილენძის საბადო კოდორის ზემო წელზე. ჩანს, დასავლეთ ამიერკავკასია უკვე საკმაოდ აქტიურად უნდა ყოფილიყო ჩართული ცირკუმპონტურიმეტალურგიულპროვინციაში, რომელიც სწორედ ამ დროისათვის შავი ზღვის ირგვლივ მდებარე მხარეებს მოიცავდა [ჯაფარიძე 2003: 135].

ამ მიმართულებით, ჩვენთვის ძალზედ საგულისხმო და მნიშვნელოვანია, შემდგომი, შუაბრინჯაოს ხანა, რომელიც ამ დრომდე არ იყო საგანგებო კვლევის ობიექტი. ქობულეთის „ქვეყანასა“ და მთლიანდ სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოში სამთამადნო საქმიანობასთან, ლითონის მოპოვებასთან დაკავშირებული საკითხები, რომელთა ირგვლივაც ახალი აღმოჩენების საფუძველზე პროფ. ა. კახიძის დაკვირვებებით შესაძლებელი გახდა (არქეოლოგიურად შესწავლილი კონკრეტული ძეგლების მიხედვით – რ.ტ.), გარკვეული სიცხადე შესულიყო და საგანგებო კვლევის საგნად ქცეულიყო უკვე კარიერებიდან გამოტანილი ნედლეულის ტექნოლოგიური დამუშავების პროცესები, რომლის შესახებაც ქვემოთ, შემდეგ პარაგრაფში ვისაუბრებთ.

რაც შეეხება, ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარზე გამოვლენილ მასალებს, დასტურდება, რომ აღნიშნულ პერიოდში კარგადაა განვითარებული ლითონის დამუშავება. ხელოსნობის ეს დარგი იცნობს როგორც ჭედვას, ისე ჩამოსხმას. ძეგლზე ფიქსირებული იყო ლითონის ჩამოსხმასთან დაკავშირებული საყურადღებო ინვენტარი [Хахутаишвили, 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995: 35-44].

ისპანის ტორფქვეშა ნამოსახლარზე გამოვლენილი მასალა გვიდასტურებს, რომ ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარშივე ლითონის გამოყენებას წარმოდგენილ მიკრორეგიონში, ისევე როგორც მთელ საქართველოში, კარგახნის ტრადიცია ჰქონდა [Микеладзе 1976: 35].

გამორჩეულად საინტერესოა ყუამილიანი ცულის ხის მოდელი. როგორც ცნობილია, ხის ამგვარ მოდელზე მზადდებოდა ცულის ჩამოსასხმელი თიხის ყალიბი, რომელშიც მიიღებოდა სასურველი ფორმის ნაწარმი. გარდა ამისა, ამავე ნამოსახლარზე ნაპოვნია თიხისგან დამზადებული ყალიბების ფრაგმენტები,

აბაზანის ფორმის მინიატურული ტიგელები და საბერველების საქმენი მიღების ფრაგმენტები. ლითონჩამოსასხმელი ხელოსნობის მთელი ეს აღჭურვილობა პარალელს პოულობსწინააღმოსავლეთის, განსაკუთრებით ანატოლიისა და ეგეიდის ადრებრინჯაოს ხანის ნივთიერ კულტურაში [ხახუტაიშვილი დ., 1995: 37–39].

უნდა აღინიშნოს ის კულტურული კავშირები, რაც სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთსა და ანატოლიას შორის ჯერ კიდევ გვიანნეოლითში შეინიშნებოდა (წითლად შეღებილი კერამიკა და ა.შ.), გრძელდებოდა ადრებრინჯაოს ხანაშიც. ბუნებრივია, ამიერკავკასია არ შეიძლებოდა გვერდზე მდგარიყო იმ პროცესებისაგან, რაც ახლო აღმოსავლეთის მეზობელ ქვეყნებში მიმდინარეობდა [Хачу-таишвили Д., 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995: 35-44, ხახუტაიშვილი დ., 2007:141].

ეს, კონტაქტების საკმაოდ აქტიური ზონა აერთიანებდა ბალკანეთისა და ეგეოსის რეგიონს, ანატოლია, ამიერკავკასიას, მის დასავლეთ მხარეს და მტკვარ-არაქსის კულტურას. დასავლეთ ამიერკავკასიაში ეს ურთიერთობა, გარდა ლითონის ნაწარმისა, აისახა აგრეთვე კერამიკაშიც. ამ დროის კოლხური თიხის ჭურჭელი გარკვეულ სიახლოვეს ამჟღავნებს ანატოლიაში და ბალკანეთ-დუნაისპირეში გავრცელებულ კერამიკასთან, განსაკუთრებით ორნამენტის ხასიათში.

მეთუნეობა. ადრებრინჯაოს ხანის კოლხური თიხის ნაწარმი წინარე ხანის კერამიკას უკავშირდება. იგი ხელითა ნამერწი, ტლანქი, მონაცრისფრო, მოშავო-მოყავისფრო ფერისა და ხშირად ორნამენტით შემკული. გვხვდება ქოთნები, ქილები, დერგები, ჯამები და სხვა. ამ კერამიკის გვერდით ზოგიერთ ძეგლზე ჩნდება განსხვავებული ხასიათის ნაწარმი, კარგად ნამერწი, თხელკედლიანი, უპირატესად შავპრიალა, ზოგჯერ ნაკაწრი ორნამენტით შემკული. ეს კოლხეთისათვის უჩვეულო კერამიკა მტკვარ-არაქსის, უფრო კი მისი მომდევნო ხანის ადრეყორღანული კულტურის თიხის ჭურჭელს უახლოვდება. ოთ. ჯაფარიძის მოსაზრებით, ჯერ კიდევ ნათელი არ არის უკავშირდება თუ არა იგი აღმოსავლეთ საქართველოში გავრცელებულ ამ დროის კულტურის თიხის ნაწარმს [ჯაფარიძე 2003: 135].

როგორც ცნობილია, ისპანის მონაპოვარში წამყვანი ადგილი უკავია კერამიკულ პროდუქციას. აქ გამოვლენილი კერამიკული მასალები გარკვეულ ურთიერთობას ამჟღავნებს კოლხეთის ამ პერიოდის შიდა რაიონებისათვის დამახასიათებელ ჭურჭელთან, მაგრამ ამავე დროს მთელი რიგი თავისებურებებით ხასიათდება. როგორც ვარაუდობენ, ისპანის კერამიკის ერთი ნაწილი განსაკუთრებით შემკობის ხასიათის მხრივ, გარკვეულ მსგავსებას ამჟღავნებს ჩრდილო და ცენტრალური ანატოლიის ადრებრინჯაოს ხანის თიხის ჭურჭელთან [ჯაფარიძე 2003: 129]. ნამოსახლარზე წარმოდგენილია სამეურნეო, სამზარეულო, სუფრის, რთვა-ქსოვასა

თუ მეტალურგიულ წარმოებასთან დაკავშირებული თიხის ნაწარმის მთლიანი ცალები და დიდი რაოდენობის პროფილირებული ნატეხები. სამეთუნეო ნაწარმის მსგავსი სტატისტიკა ჯერ-ჯერობით დასავლეთ საქართველოს ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის არც ერთ ძეგლზე არ არის ფიქსირებული. აღნიშნული კერამიკული ნაწარმი, სპეციალისტთა აზრით, უნიკალურია კოლხეთის ნივთიერ კულტურაში და ამის გამო განსაკუთრებულ ყურადღებას იმსახურებს. ძეგლზე გამოვლენილი კერამიკული ნაწარმის ფორმების ევოლუცია საშუალებას იძლევა თვალი მივადევნოთ სამეთუნეო წარმოების განვითარების სურათს აღნიშნულ მიკრორეგიონში. კერძოდ, ქვედა დონის კერამიკა, რომელიც უპირატესად ქილებითა და დერგებითაა წარმოდგენილი, ხელითაა ნაძერწი, ხშირად ტლანქად, მსხვილი სტრუქტურის თიხისაგან და ატარებს არქაულ იერს. ისინი მაინცდამაინც არ განსხვავდება წინარე ხანის კერამიკისაგან [ჯაფარიძე 2003:126].

უნდა, აღინიშნოს, რომსაერთო ნიშნები იკვეთება როგორც ძერწვის ხასიათში, ისე ჭურჭლის ფორმებში. მას ახასიათებს სქელიკვეცი, ბევრ შემთხვევაში ბრტყელი ძირი და ფორმების შედარებით სიტლანქე, იგრძნობა, რომ თიხის ჭურჭელთა აქ წარმოდგენილი ფორმები ეს-ეს არის შეიქმნა. კიდევ მეტი, აშკარად შეინიშნება, თუ ბრტყელძირიანი ჭურჭლისაგან როგორ ვითარდება ძირშეზნექილი ფორმები. ისპანის კერამიკა სათავეს უდებს დასავლეთ ამიერკავკასიის, უფრო მეტად კოლხეთის ზოლის ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის მეთუნეობას [Хахутаიшвили, 1984: 147-148; ჯაფარიძე 2003:129].

ზედა დონის კერამიკაც ხელითაა ნაძერწი, მაგრამ აქ ფორმები უფრო დახვეწილია, თიხაც უკეთაა დამუშავებული, ზედაპირი კარგად მოსწორებული და კვეცი შედარებით თანაბარია. როგორც ვხედავთ, ისპანის ქვედა ჰორიზონტი არ იცნობს, ძირშეზნექილ, ქუსლიან ჭურჭელს, რომელიც ასე დამახასიათებელია ზედა ჰორიზონტისათვის, თუმცა ამ დროს სახეზეა მათი მასობრივი თანაარსებობა - ზედა დონის კერამიკულ მასალაში ძირშეზნექილი ქუსლიანი ჭურჭლის ფრაგმენტებში შერეულია ქვედა დონისათვის დამახასიათებელი ძირბრტყელი ჭურჭლის ნატეხები. ასე, რომ ჭურჭელთა ამ ორ ჯგუფს შორის გენეტიკური კავშირი აშკარა და უდავოა. ასევე, უნდა ვიფიქროთ, რომ ისპანის ნამოსახლარის დასასრული ფაზის კერამიკა თავის საწყის ფორმებს რამდენიმე საუკუნით მაინცაა დაშორებული [ხახუტაიშვილი ნ., 1986]. სამწუხაროდ, შესადარებელი მონაცემების უქონლობის გამო კერამიკული ჭურჭლის ეს ჯგუფი ნამოსახლარის აბსოლუტური ასაკის განსაზღვრისათვის არ გამოდგებოდა, მაგრამ მასთან ახლდა მტკვარ-არაქსული კულტურის გავრცელების არეალიდან შემოტანილი დამახასიათებელი სამეთუნეო ნაწარმი (თიხის ჭურჭლები), რომელიც ძვ.წ. III ათასწლეულის პირველ ნახევარს მიეკუთვნება. ეს მონაცემები

კიდევ უფრო ამყარებს რადიონახშირბადის მონაცემებს. ამავე ასაკისაა ნამოსახლარის გათხრისას მოპოვებული კაჟის ისრის წვერი, ყუამილიანი ცულისხის მოდელი და ამგვარივე ცულის ჩამოსასხმელი ყალიბები. ქობულეთის „ქვეყნის“ მოსახლეობა, როგორც სამეთუნეო ნაწარმის შესწავლა გვიდასტურებს, ჯერ კიდევ არ იყენებდა სამეთუნეო მორგვს/ჩარხს, თუმცა აღნიშნული ტექნოლოგიური სიახლე უკვე დასტურდება ახლო აღმოსავლეთის რეგიონებში გამოვლენილ თანადროულ ძეგლებზე [Хажугაიшвили, 1984: 147-148, ხახუტაიშვილი დ., 1995: 35-44].

ისპანის ნამოსახლარის კერამიკა ორ ქრონოლოგიულ პერიოდს მიეკუთვნება. ცნობილია, რომ ისპანის ქვედა ჰორიზონტი არ იცნობს ძირშეზნევილ, ქუსლიან ჭურჭელს, რომლებიც ასე დამახასიათებელია ზედა ჰორიზონტისათვის (ხიმინჯიან ნაგებობათა დონისათვის – დ.ხ.), თუმცა ამ დროს სახეზეა მათი ინტენსიური თანარსებობა. დ. ხახუტაიშვილი ასე ხსნის ამ გარემოებას, რომ ზედა დონის კერამიკულ მასალაში ძირშეზნევილი ქუსლიანი ჭურჭლების ფრაგმენტებში შერეულია ქვედა დონისათვის დამახასიათებელი ძირბრტყელი ჭურჭლების ნატეხები, რაც უდავოდ, ამ ორი ჯგუფის მასალებს შორის გენეტიკურ კავშირზე უნდა მიგვითითებდეს [ხახუტაიშვილი 1995: 38–39].

როგორც ცნობილია, დასავლეთ საქართველოში ადრებრინჯაოს ხანაში კულტურის ორი საკმაოდ განსხვავებული არაეალი იხაზება. ერთი მოიცავდა ძირითადად რიონ–ყვირილის აუზს, მეორე კი უპირატესად იფარგლება კოლხეთის ბარის ზღვისპირეთის გარკვეული ნაწილით და მიმდგომი ბორცვოვანი ზოლით. თუ რა ვითარება შეიქმნა ნეოლითის შემდეგ კოლხეთის უფრო შიდა რეგიონებში, მთლად ნათელი არ არის. ამ დროის ძეგლები აქ სადღეისოდ ნაკლებადაა ცნობილი [ჯაფარიძე 2003: 134].

ინფორმაციისათვის: გვინდა აღვნიშნოთ, რომ თავის დროზე ბატონ დავით ხახუტაიშვილს და ბატონ ოთარ ლორთქიფანიძეს დიდი სურვილი ჰქონდა გამოცემულიყო ისპანისტორფქვემა ნამოსახლარის მასალების სრული კატალოგი; სამწუხაროდ ამ უმნიშვნელოვანესი აღმოჩენის შედეგად გამოვლენილი მასალების გამოცემა დღემდე არ განხორციელებულა. სამომავლოდ, ჩემს მეცნიერ ხელმძღვანელთან, ქალბატონ ნანა ხახუტაიშვილთან ერთად დასახული გვაქვს წიგნად გამოვაქვეყნოთ აღნიშნულ ძეგლზე გამოვლენილი მასალების კატალოგი, რომელსაც ჩემს სადოქტორო ნაშრომში წარმოგიდგენთ ნაწილობრივ.

შუა ბრინჯაოს ხანა. უნდა აღინიშნოს, რომ მიკრორეგიონშიამ დრომდე არ იყო საგანგებო კვლევის ობიექტი შუა ბრინჯაოს ხანა. ამდენად ჩვენთვის ძალზედმნიშვნელოვანია, პროფ. ა. კახიძის ახალი აღმოჩენები, რომელიც

დაკავშირებულია ქობულეთის „ქვეყანასა“ და მთლიანდ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში სამთამადნო საქმიანობასთან და ლითონის მოპოვებასთან; დამსახურებული მეცნიერ-მკვლევარის ახალი აღმოჩენებისა და დაკვირვების საფუძველზე შესაძლებელი გახდა (არქეოლოგიურად შესწავლილი კონკრეტული ძეგლების მიხედვით – რ.ტ.), გარკვეული სიცხადე შესულიყო და საგანგებო კვლევის საგნად ქცეულიყო უკვე კარიერებიდან გამოტანილი ნედლეულის ტექნოლოგიური დამუშავების პროცესები. ამ მიმართულებით საგულისხმოა მიკრორეგიონში ახლად გამოვლენილი ძეგლები, თუ არ ჩავთვლით 2017 წელს კინკიშასა და 2018 წელს დაგვას ძეგლებზე (დაგვას ძეგლის გამოვლენა უშუალოდ დაკავშირებულია ჩვენს სახელთან – რ.ტ.) განხორციელებულ სამეცნიერო არქეოლოგიურ ექსპედიციებს, რომელთა აქტიური მონაწილეც გახლდით, ჯერ კიდევ არაა საკითხი სრულყოფილად შესწავლილი.

უძველესი მეტალურგიის ახლად აღმოჩენილი კერები. უახლეს აღმოჩენებამდე არსებითად შეისწავლებოდა სამთამადნო საქმიანობასთან, ლითონის მოპოვებასთან დაკავშირებული პრობლემები. 2014-2018 წლების აღმოჩენების საფუძველზე შესაძლებელი გახდა, კონკრეტული ძეგლების მიხედვით, საგანგებო კვლევის საგნად ქცეულიყო უკვე კარიერებიდან გამოტანილი ნედლეულის ტექნოლოგიური დამუშავების პროცესები. ამ მიმართულებით პროფ. ა. კახიძის მიერ შემუშავებულ იქნა ამ მეტად საყურადღებო უნიკალური ძეგლების კვლევაძიებისა და არქეოლოგიური გათ-ხრების მეთოდოლოგია [კახიძე, 2017ა:4-15; კახიძე, 2017ბ:181-190; კახიძე, 2017გ:280-294].

უახლესი მონაპოვრების მიხედვით ჩანს, რომ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მკვიდრთ ბრინჯაოს ხანაში მნიშვნელოვანი წვლილი შეუტანიათ, როგორც სამთამადნო, ასევე განსაკუთრებით მეტალურგიულ, ლითონ-დამამუშავებელ ინდუსტრიაში. პროფ. ამირან კახიძე მიიჩნევს, რომ ეჭვს აღარ იწვევს ის გარემოება, რომ ჩვენი მხარე, განსაკუთრებით მდ. ჭოროხის აუზი, წარმოადგენდა მსოფლიო ცივილიზაციის ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს მეტალურგიულ კერას. ცნობილია, რომ ძვ.წ. V ათასწლეულისა და IV ათასწლეულის პირველი ნახევრისათვის ღია თუ დახურული კარიერებიდან გამოტანილი ქურაში გამოსადნობი ნედლეულის დაქუცმაცება-დანაწევრება ხდებოდა საგანგებოდ დამზადებულ ქვის სანაყ-გობებში [კახიძე 2019: 7] (ტაბ. 47-1ა).

ამ მიმართებით ყურადღებას იქცევს ჩაქვის ჩაისუბანში, ნასაყდრალის გორასთან ახლოს აღმოჩენილი არტეფაქტები, სადაც ფიქსირებული იყო, როგორც ნეოლითის, ასევე ენეოლითური საფეხურის ამსახველი კულტურული ფენები. წარმოდგენილ ძეგლებზე გამოვლენილი იყო ბაზალტის მოგრძო ანატაკეცზე

დამზადებული ქვის სათლელი, ფართო ფაცეტებით დამუშავებული კაჟის სამკუთხა ფორმის ისრისპირი, სადა თუ ორნამენტირებული თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რომლებიც განეკუთვნებიან განვითარებული ნეოლითის ეპოქას (ძვ.წ. VII-VI ათასწლეულები). აქვეა აღმოჩენილი ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანის სამეთუნეო ნაკეთობანი (ძვ.წ. V-IV ათასწლეულები). ზოგიერთი მათგანი ორნამენტირებულია ან კიდევ კოპებით არის შემკული [სურმანიძე, 2005: 14-16]. აქვეა აღმოჩენილი ერთ-ერთი ქვის გობ-სანაყი *insitu* მდგომარეობაში (ტაბ. 47-1ბ). მას პარალელი ეძებნება სვანეთის, კერძოდ, ზაარგაშის მიდამოების შემთხვევით აღმოჩენათა შორის [ლამბაშიძე და სხვ. 2010: 35, სურ. 23].

2014-2018 წლებში განხორციელებული არქეოლოგიური აღმოჩენებით დასტურდება, რომ პროფესიონალ მეტალურგებს შრომის ნაყოფიერების გაზრდის მიზნით არაერთი ხერხისათვის მიუგნიათ; მათ, შორის არსებითიაწყლის ენერჯის მოშველიებით შექმნილი მარტივი მექანიზმის ფართოდ დანერგვა-გამოყენება. რაც პროფ. ა. კახიძის მოსაზრებით საბადოებიდან გამოტანილი ნედლეულის ფუჭი ქანებისაგან გათავისუფლებას, ე.წ. გამდიდრება-ფლოტაციას უნდა უკავშირდებოდეს [კახიძე 2019: 8].

უნდა აღინიშნოს, რომ სამუშაოების შესასრულებლად ძველ მეტალურგებს ჩაუტარებიათ გრანდიოზული მასშტაბის მეგალითური სამუშაოები. საკმაოდ ხშირად საწარმოო კერის დასაწყისში პირველ რიგში შეუქმნიათ კლდოვან მასივებში შედარებით მოსწორებული მოედან-პლატფორმები (ტაბ.47-2). მოედანს მოსდევს დაქანებული კლდოვანი მასივები, სადაც წყლის ნაკადის კონცენტრაციისა და დინების უფრო ჩანჩქერისებურად გაძლიერების მიზნით გაუჭრიათ სხვადასხვა სიფართის, სიღრმისა თუ სიგრძის ერთი თუ რამდენიმე არხი. მსგავსი არტეფაქტებითაა დასერილი მთელ სიგრძეზე თითქმის ყველა ძველი (ტაბ. 47-3, 4). საკმაოდ ხშირად ფიქსირდება გოლებთან მისადგომი კლდეში ნაკვეთი სხვადასხვა ზომის ბილიკები. ზოგჯერ კი – ქვის საფეხურებიც (ტაბ. 49- 2, 3) [კახიძე 2019: 9-10].

როგორც პროფ. ა. კახიძე მიჩნევს ქურებში გამოსადნობად მომზადებამდე საჭირო იყო მადნის გამდიდრება. მის შემადგენლობაში სასურველი ნივთიერებების კონცენტრაციის გაზრდა, მსუბუქი ფრაქციების მოშორება (ქვა-ღორღი, მიწა, ვულკანური ლავის ნარჩენები და სხვ.). ქვის გოლებში ადგილზევე რჩებოდა ლითონის შემცველი მასა, რომელთა სიმკვრივე 2-3-ჯერ აღემატებოდა უსარგებლო ქანებისას. ფუჭი ქანები მიჰქონდა მდინარეს. ხშირად გოლის მაღალ გადასასვლელსაც უკეთდებოდა 15-20 სმ სიღრმის არხი. სასარგებლო ქანების დანაკარგი მინიმუმამდე იქნებოდა დაყვანილი. ა. კახიძე თვლის, რომ ამ გზით შეიძლება ითქვას ინდუსტრიულ დონემდე გაიზარდა შრომის ნაყოფიერება, რაშიც

მკვლევარის მოსაზრებით, მის მიერ გამოყოფილი პირველი ნოვაციის არსი მდგომარეობს [კახიძე 2019: 10].

უნდა აღინიშნოს, რომ პირველი ხანებისათვის მადნის დაფცქვნა-დაქუცმაცება ხდებოდა მაგარი ჯიშის ქვისაგან დამზადებულ სანაყ გობებში. ამ გზით მელითონეს უნდა შეესრულებინა საკმაოდ მძიმე, დამქანცველი შრომა. ამასთან, მის მიერ დაღვრილი ოფლის შედეგები მაინც და მაინც არ უნდა ყოფილიყო ბარაქიანი. ჩვენს ხელთ არსებული არტეფაქტების მიხედვით ჩანს, რომ ინტენსიური მოხმარების პროცესში გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ ზოგიერთი მათგანის ფსკერი იხვრიტებოდა (ტაბ. 47-1ბ), ან კიდევ, გობი შუაზე იხლიჩებოდა (ტაბ. 48-1,2). საჭირო იყო ახალი, უფრო რაციონალური გზების ძიება. ჩვენი თანამონაწილეობით განხორციელებული ექსპედიციის მიერ გამოვლენილი ძეგლების მიხედვით ეს მორიგი ნოვაციაც გამოიკვეთა. მდინარეთა სიპ-კლდოვან ქანებში, ზემოთ უკვე აღნიშნული ქვის გოლების ორივე მხარეს, მრავლადაა ამოკვეთილ-ამოხვეწილი სხვადასხვა ფორმისა და სიდიდის ქვის სანაყ-გობები. მათმა რიცხვმა რამდენიმე ასეულს უკვე გადააჭარბა. ისინი ნაკვეთია მდინარეთა როგორც სანაპირო კლდოვან ქანებში (ტაბ. 48-3, 4). ქვის გობების მსგავსი განლაგება ჰიდროგრაფიულ ქსელში მეგალითური კულტურის მორიგი ნაირსახეობაა, რომელთა მიგნება-შესწავლის, ფუნქციონალური დანიშნულებისა და მეცნიერულ მიმოქცევაში შეყვანის პატივი პროფ. ა. კახიძეს ერგო [კახიძე, სურმანიძე, შალიკაძე, ძნელაძე, 2014: 32-38; კახიძე, სურმანიძე, ნაგერვაძე 2016: 26-29, კატ. 21-27].

ქვის გობების გამოვლენის პარალელურად, აღმოჩენილი იყო ქვის უროები (ტაბ. 47-5). ნათელი გახდა, რომ უახლესი მონაპოვრები ბრინჯაოს მეტალურგიასთან უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული [კახიძე, ნაგერვაძე 2014, 194-200].

პროფ. ა. კახიძე აღნიშნავს, რომ ახალ მიგნებას მეტალურგიის ისტორიაში უფრო მეტი დამაჯერებლობა შესძინა სარფის აღმოჩენებმა (ტაბ.48-5, 6): მე-6 ქვის გობში **insitu** მდგომარეობაში ფიქსირებული იყო ზემოთ ქვის ურო, რომლის წონა 99 კგ-ია, ხოლო მის ქვემოთ – მადნის ნატეხები. ა. კახიძის კონსულტაციით, ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ფიზიკოსმა შოთა ბოლქვაძემ გარკვეული მოდერნიზაციით დაამზადა მოქმედი მექანიზმი, რომელიც დამონტაჟებულია ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის ეზოში [კახიძე 2019: 13-14].

მიზანშეწონილად მიგვაჩნია ჩვენი თანამონაწილეობით (რაზმის უფროსის მოადგილე – რ.ტ.) განხორციელებული ექსპედიციის მიერ შესწავლილი რამდენიმე ძეგლიდან მოკლედ ვისაუბროთ ერთ-ერთი მათგანის შესახებ, რომლის გამოვლენაც ჩვენს სახელთან არის დაკავშირებული. ეს გახლავთ ქობულეთის მუნიციპალიტეტში მდებარე სოფელი დაგვა (GPS მონაცემები: 410 45.069’N, 410 49.246’E). დაგვაში

პოლიმეტალების მეტალურგიასთან დაკავშირებული მეორე ბრწყინვალე კერა აღმოჩნდა 2018 წელს. მისი შესწავლა შესაძლებელი გახდა საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნული სააგენტოს დაფინანსებით [კახიძე 2019: 15].

დაგვას ძეგლი. ახლად გამოვლენილი კერა მდებარეობს მდ. წიაქას კლდოვან-ქარაფოვან ზონაში. სათავეს იღებს დაგვის მთებიდან. წარმოადგენს მდ. დეხვას მარცხენა შენაკადს. სანაპიროს მთელს სიგრძეზე მიუყვება სოფელი დაგვა და მისი ერთ-ერთი უძველესი დასახლება ლაზისტანი.

თავიდანვე უნდა ითქვას, რომ შესრულებულია დიდი მასშტაბის მეგალითური სამუშაოები. სათანადო ფიქსაციის შემდეგ გასათხრელი ფართობი ჩვენს მიერ განთავისუფლდა მცენარეული საფარისაგან. სამუშაო კლდოვან ქარაფებში ბევრ სიძნელესთან იყო დაკავშირებული. საველე სამუშაოებმაც თავიდანვე ფართო ხასიათი მიიღო. ძეგლის სიგრძე 55 მ-ია, სიფართო დასაწყისთან – 12,5 მ, მოედნის დასასრულთან – 18 მ, მეორე გოლთან – 28,5 მ, მე-3 გოლთან – 24 მ, ბოლოში – 15,5 მ. საწყისი, ე.ი. ზედა მონაკვეთი, მოსწორებულია. მისი ზომებია: სიგრძე - 28 მ, სიფართო – 12,5 მ. მარცხენა სანაპიროზე ხელოვნურადაა შექმნილი საწარმოო კერასთან მისასვლელი ბილიკი. მისი სიგრძე 7,5 მ-ია, სიფართო- 1,2 მ, 1,4 მ, 1,6 მ. დასასრულთან ნაკვეთია საფეხურებისებრი დაქანებული ჩასასვლელი, რომელსაც მოსდევს სწორი ბილიკი: სიგრძე 2,4 მ, სიფართო 0,5-0,8 მ. გზის პარალელურად დელის ნაკადთან ნაკვეთია პირველი არხი (ტაბ. XII/2), რომელიც ჩაედინება პირველ გოლში. სიგრძე 8 მ, სიფართო სხვადასხვა მონაკვეთზე 0,5-1,2-1,5 მ, სიღრმე- 25 სმ. გამოჩნდა არქეოლოგიური არტეფაქტებიც. გზის მონაკვეთზე აღმოჩნდა შესანიშნავად დამუშავებული ქვის ოვალური ურო (ტაბ. XVI/3,4), ხოლო პირველი გოლის დასაწყისთან - მეორე ხუთწახნაგა ურო. რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა. პირველი არხის გაწმენდისას, თავზე იდო ბრინჯაოს ზოდების დასამზადებელი ნახევარსფერული ქვის ფორმა [კახიძე 2019: 15–16].

ბილიკის გარდა, მოედნის მარცხენა მხარეს შეუსრულებიათ სხვა სახის ქვის სამტეხლო სამუშაოები. კერძოდ, SW 1-11 სექტორებში გაუკეთებიათ ოვალური ფორ-მის ამონაჭერი: სიგრძე - 3,6 მ, სიგანე - 0,8 მ, შუა წელზე- 0,9 მ, ბოლოში- 0,6 მ. სიღრმე- 0,5-0,45 მ. გაგრძელებაზე ექცევა მეორე ვიწრო არხი. სიგრძე- 2,5 მ, სიგანე- თავთან- 0,4 მ, შუა წელზე - 0,6 მ, ბოლოში _ 0,7 მ, სიღრმე - 5-20-25 სმ. NW 1 ცენტრალურ ნაწილში ნაკვეთია მორიგი, მე-3 არხი: სიგრძე - 1,1 მ, სიგანე- 25 სმ. დახრილი მონაკვეთიდან არხი ეშვება პირველ გოლში. მოედნის მარჯვენა სანაპიროზე, ცენტრალურ მონაკვეთში, შეინიშნება ურთიერთგამოყოფილი სამი მცირე შემადლების მქონე არხი. სიმაღლე 11-13 სმ-ია. გაგრძელებაზე ჩამოწოლილია

უზარმაზარი ლოდი (სიგრძე- 4,4 მ, სიმაღლე- 2,2 მ). გარდა ამისა, დასაწყისის ტერიტორიაზე კომ-პაქტურადაა ჩაყრილი მომრგვალებული ქვები. ერთ-ერთი მათგანი, შესაძლებელია, ქვის უროც იყოს. მასთან ახლოს დიდი ზომის გაპრიალებული ქვაც დევს, რომლის ერთ-თი ბოლო ალაგ-ალაგ ამოტკეცილია. ვერაფერს ვამბობთ მისი რაობის შესახებ. იმავე მონაკვეთზე SW 11 კვადრატში აღმოჩნდა ბრინჯაოს ზოდის ჩამოსასხმელი მო-რიგინახევარსფერული ყალიბის ფორმა. განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ მარჯ-ვენა სანაპიროს კიდეს თანამედროვე წისქვილამდე მიუყვება წყლის საწრეტი არხი (№5). იგი დღევანდელ მცხოვრებლებსაც გამოუყენებიათ (ერთ კიდეს მიუყვება თანა-მედროვე ბეტონი). კლდე-ქანის კიდის ტერიტორიაზე ჩამონაჭერის სიმაღლეა- 2,5 მ. სიგრ-ძე- 44 მ. წისქვილთან ახლოს არხი ქვემოთკენ ეშვება, რკალისებრ შემოწერილობას ქმნის. ამ მონაკვეთის სიგრძე- 10,8 მ, სიგანე- 1,2 მ, სიღრმე- 7-10 სმ. მისი გამოყენება ბილიკად შეიძლებოდა [კახიძე 2019: 16–17]. მოედანს მოსდევს პირველი გოლი. მის თავზე თხმელის ხეები იყო ამოსული. თავიდანვე ჩანდა ღორღში შერეული დიდი ზომის ქვების გროვა. განხორციელდა მისი პრეპარაცია დონეების მიხედვით. ფოტო და გრაფიკული ფიქსაციის შემდეგ გაგრძელდა მომდევნო დონეების შესწავლა. ჯერჯერობით სამხრეთ მონაკვეთზე ჩავედით 1,8 მ სიღრმეზე, დასავლეთ კედელთან- 0,7 მ-ის სიღრმეზე, აღმოსავლეთ მხარეს - 1,1 მ-ის სიღრმეზე, ხოლო 0,6 მ-ით დავღრმავდით ჩრდილო კედელთან, ე.ი. გადასასვლელთან. კედლის ქანი, როგორც წესი, დახრილია, დაახლოებით 120-იან კუთხეს ქმნის. თვით გოლის სიგრძე 6,5 მ-ია, სიგანე 5,3 მ. კედლები დახრილადაა ნაკვეთი, ბოლოსკენ თანდათანობით ვიწროვდება. პირველი გოლი შევსებული აღმოჩნდა უზარმაზარი ლოდებით, მდინარეული ხრეშით. ქვების ამოსათრევად გამოვიყენეთ ჯალამბარი, ხოლო უფრო ღრმად მდებარე ქვის ლოდები რკინის პალოებით დაამტვრიეს. ამოტანილ ქვებს შორის გამოერია გვერდებდაწახნაგებული ქვის ურო. კიდევ უფრო საინტერესო ჩანს მოზრდილი ნახევარსფერული ბრინჯაოს ზოდების ჩამოსასხმელი ქვის ფორმა. მსგავსი ზომის ფორმა პირველად აღმოჩნდა ჩვენი სავლე კვლევა-ძიებების პრაქტიკაში. მისი დიამეტრი 60-64 სმ-ია, ფუძის დიამეტრი- 55-60 სმ. სიმაღლე- 32 სმ. აშკარაა, რომ ახლო-მახლო მდებარე მეტალურგიულ ქურა-სახელოსნოებში ჩამოისხმებოდა ბრინჯაოს ზოდებიც, რომლებიც დიდი ზომების მიხედვით იმპორტის საგანი უნდა ყოფილიყო. მიემატა მეორე მოზრდილი ასეთივე ფორმის, ტიპური, ნახევარსფერული, შესანიშნავად დამუშავებული. მისი ფუძის დიამეტრია 43-45 სმ, სიმაღლე - 31 სმ. ქვის გოლის კედლები შედარებით უსწორმასწოროდ დამუშავებული ფორმისაა. გოლის ბოლომდე ამოწმენდა ამჯერად ვერ იქნა მიყვანილი [კახიძე 2019: 17–18].

როგორც ა. კახიძე აღნიშნავს დაგვას სახით ჩვენ საქმე გვაქვს ფერადი ლითონების მეტალურგიის ერთ-ერთ მძლავრ კერასთან. მრავალმხრივ საინტერესო ჩანს ბრინჯაოს ზოდების ჩამოსასხმელად განკუთვნილი ქვის ფორმები (რამდენიმე ნიმუში დაცულია ქობულეთის მუზეუმში – რ.ტ.). მათი რიცხვი თანდათანობით იზრდება. ჩვენ ადრე ჩამოსხმულ ბრინჯაოს ზოდებს ხშირად ვხვდებით კოლხური კულტურისათვის დამახასიათებელ განძებში. იგი ამ ტომობრივი კულტურის ერთ-ერთი კომპონენტთაგანი ჩანს. უახლესი აღმოჩენებით ნათელი ხდება, რომ მსგავსი ნაკეთობანი გარედან იფარებოდა გარკვეული სისქის თიხის ფენით, ხოლო ქურაში გამოწვის შემდეგ იყენებდნენ ბრინჯაოს ზოდების ჩამოსასხმელად. რა თქმა უნდა, მათ შესახებ აქ სიტყვას ვერ განვაგრძობთ. ყველაზე დიდი ზომის ქვის ფორმები აღმოჩენილია დაგვას საწარმოო კერის გათხრებისას. შედარებით პატარა ზომის სხვაგანაც გვაქვს მოპოვებული. წამყვანია ნახევარსფერული ყალიბები. იშვიათად ჩნდება კუთხეებმომრგვალებული ოთხკუთხა ნიმუშებიც. ამ უკანასკნელთა მსგავსი ეგზემპლარი თურქეთის ქალაქ ბოდრუმის წყალქვეშა არქეოლოგიის მუზეუმის ექსპოზიციაშიცაა გატანილი. ამკარაა, რომ ბრინჯაოს ზოდები სახმელეთო, სამდინარო თუ საზღვაო გზებით გადიოდა საერთაშორისო ბაზარზე. დაგვის დიდ ფორმებში ჩამოსხმული ზოდების ტრანს-პორტირება შესაძლებელი იყო მხოლოდ და მხოლოდ მდ. დეხვათი ზღვის სანაპირომდე. აქედან კი – ნებისმიერი მიმართულებით. შედარებით პატარა ზომისანი სახმელეთო გზებით გადაადგილების საგანი იქნებოდა. ამ მონაცემების მიხედვითაც შესანიშნავად უნდა იკვეთებოდეს, რომ ბრინჯაოს ე.წ. ნახევარფაბრიკატების იმპორტი ფართო ხასიათის მატარებელია. ექსპედიციებმა გამოავლინა შესანიშნავი ნივთიერი კულტურის ძეგლები მოიპოვეს მეტალურგიის თანადროულ ნამოსახლარებზეც ცალკეული ათასწლეულების მიხედვით (ჯანჯღნარი, ისპანი, კოლოტაური, კოკო-ტაური, კირნათი, ფიჭვნარი [კახიძე 2019: 18–20]).

ჩვენს ხელთ არსებული ნივთიერი კულტურის ძეგლების მიხედვით ჩანს, რომ ჯერ კიდევ ახალი ქვის ხანიდან (ძვ.წ. VIII-VI ათასწლეულები) ადრე დაწინაურებული ქვეყნების მსგავსად (ბალკანეთი, ეგვიპტე, მესოპოტამია, ანატოლია, შუა აზია, ინდოეთი და სხვ.), დაიწყო მითვისებითი, შემგროვებლური მეურნეობიდან მწარმოებლურ, ბინადარ, კულტურულ მეურნეობაზე გადასვლა. ენეოლითის ეპოქიდან (ძვ.წ. V ათასწლეული – IV ათასწლეულის პირველი ნახევარი) ისახება პირველი უნარ-ჩვევები წარმოებით ურთიერთობაში ლითონის ნაკეთობათა დანერგვის მიზნით. როგორც ვნახეთ, ამ დროისათვის ნედლეულის დაფშვნა-დაქუცმაცება ხდებოდა საბეგველების გამოყენებით ქვის გობებში [კახიძე 2019: 20].

საგულისხმებელია, რომ დისერტაციის მომზადების პერიოდში მოგვეცა საშუალება მონაწილეობა მიგველო გამოვლენილი არტეფაქტების ინტერპრეტაციაში. უნდა ითქვას, რომ საკითხი ადრეც მეტად აქტუალური იყო და ამ მეტად ზოგადსაკაცობრიო პრობლემის კვლევა ბევრი მეცნიერის საგანს შეადგენდა, თუმცა დიდი ხნის განმავლობაში არსებითად შეისწავლებოდა სამთამადნო საქმიანობასთან, ლითონის მოპოვებასთან დაკავშირებული ასპექტები. ამ მიმართებით უნდა ავლიწმნოთ, რომ მათ რიცხვს განეკუთვნება ცენტრალური კავკასიონის სამხრეთ ფერდებზე განლაგებული მადანგამოსავლები (აფხაზეთი, სვანეთი, რაჭა-ლეჩხუმი, კახეთი-ზემო აალაზანი და სხვ.). ასევე ითქმის სამხრეთ კავკასიონის მიმართაც (ბოლნისი-დმანისი, გურია-აჭარა და ა.შ.). აღმოჩენილია არაერთი ღია თუ დახურული კარიერი, მოპოვებულია თანმხლები მრავალფეროვანი არტეფაქტები [ჩართოლანი 1971: 49-61; Чартолани, 1971: 91-97; Бжания, 1981: 55-59; Хомерики, Жордания, 1988: 1-4; ჩართოლანი 1996; კახიძე 2019:22].

ფერადი ლითონების მეტალურგიის ისტორია თვალსაჩინოდ გამდიდრდა მიკრორეგიონის ტერიტორიაზე ბოლო წლებში განხორციელებულ საველე არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებათა შედეგად. როგორც პროფ. ა. კახიძე აღნიშნავს ახალი აღმოჩენებით საქმე გვაქვს კულტურული მემკვიდრეობის სრულიად ახალი ტიპის ძეგლებთან, რომლებიც ტოპოგრაფიულად განლაგებულია ძნელად წარმოსადგენ გეომორფოლოგიურ გარემოში (მდინარეთა ხეობების კლდოვან-ქარაფოვანი ადგილები), რომლებიც დაკავშირებულია ფერადი ლითონების მეტალურგიის უმნიშვნელოვანეს ეტაპთან. წყლის ენერჯის გამოყენებია პრიორიტეტულია შემდგომ ეპოქებში. წყლის ენერჯიაზე მომუშავე საოცარი მექანიზმი (ტაბ. 49-5) აღმოვაჩინეთ 1903 წლის გაზეთ „ცნობის ფურცელი“-ს სურათებიან დანამატში.

ჩვენს მიკრორეგიონშიბოლო წლების საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებათა შედეგად დადასტურდა, რომ ადრე, შუა და გვიანბრინჯაოს ხანაში სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო, მათ შორის ქობულეთის „ქვეყანა“ წარმოადგენდა ბრინჯაოს მეტალურგიის ერთ-ერთ მძლავრ კერას. როგორც ა. კახიძე აღნიშნავს სავსებით კანონზომიერად მივდივართ იმის აღიარებამდე, რომ ათასწლეულების მანძილზე არსებული თითქმის უწყვეტი კონტაქტები არ უნდა მიეწერებოდეს მხოლოდ და მხოლოდ წინააზიური ცივილიზაციების მატარებელ ქვეყნებს. ისტორიული პროცესების ყოველგვარი გადაფასებების გარეშე იკვეთება განსაკუთრებული როლი კავკასიის უძველესი მოსახლეობისა. სახეზე გვაქვს ორმხრივი შინაარსის მატარებელი სავაჭრო-ეკონომიკური თუ კულტურული ურთიერთობანი იმდროინდელი ვრცელი არეალის მომცველ ხალხებს შორის [კახიძე 2019: 23-24].

დასასრულს უნდა განვაცხადოთ, რომ უახლესი აღმოჩენებით დღის სინათლე იხილა საკაცობრიო ცივილიზაციის მანამდე უცნობმა მრავალწახნაგოვანი ასპექტის მომცველმა სრულიად ახალმა კულტურამ. იგი ეხმაურება ქვის ხანიდან ლითონის საუკუნეებზე გარდამავალ ეპოქას. ხოლო, ამ ინოვაციური აღმოჩენის ავტორის, პროფ. ა. კახიძის ხელშეწყობით შესაძლებლობა მომეცა დისერტაციის მომზადების პერიოდში მომენახულებინა სამხრეთ პონტოსპირეთის (თურქეთის რესპუბლიკა) ზღვისპირა თუ გორაკ-ბორცვოვანი ზოლი მურღულიდან-ხოფამდე. საგულისხმოა, რომ ეს ვრცელი ტერიტორიაც ექცევა ამ დიდი კულტურის არეალში და მომავალი კვლევა-ძიებანი კიდევ უფრო გაზრდის ამ საზღვრებს.

§3. გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა

ქობულეთის „ქვეყანა“ მისი ზღვისპირეთითა და მთიანი ზოლით, როგორც აღვნიშნეთ, წარმოადგენს მიკრორეგიონს, სადაც წარმოდგენილი მასალები გვაძლევს შესაძლებლობას თვალი მივადევნოთ ადამიანის განვითარების პროცესებს მომდევნო – გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანაშიც.

მიკრორეგიონის წარმოდგენილი პერიოდის კვლევისათვის უდიდესი მნიშვნელობისაა გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანის ეტალონური ძეგლი - „ნამჭედურის“ ნამოსახლარი [Микеладзе, Хахუთაიшвили Д., 1985; ვაშაკიძე, 1982:78-94]. ამ მიმართებით მეტად საინტერესოა მდ. ჩოლოქისა და მდ. ოჩხამურის შესართავის მიდამოებში გამოვლენილი ადრერკინის ხანის დასახლებათა კომპლექსი (ნამჭედური III, ნამჭედური IV, ნამჭედური V და სინქრონული დასახლებანი), რომელიც განვითარების მაღალ საფეხურს ადრეული ბერძნული კოლონიზაციის დაწყების უშუალო წინარე ხანაში აღწევს, ხოლო შემდგომ განვითარებას ანტიკურ სამყაროსთან კულტურული და ეკონომიკური კავშირურთიერთობის პირობებში აგრძელებს. ბერძნული და კოლხური ცივილიზაციების შეხვედრის ამ პუნქტში ჩქარა ფორმდება მსხვილი, როგორც ჩანს, ქალაქური ტიპის დასახლება, რომელშიც ბერძენ მოახალშენეთა უბანიც არსებულა. როგორც პროფ. ა. კახიძე მოგვითხრობს, ძეგლზე გამოვლენილი მასალები ცხადყოფს, რომ ნამჭედურისგორასამოსახლო – „ნამჭედურ II“ –ის პერიოდში (ძვ.წ. VI ს.) აღნიშნული ქალაქური ტიპის დასახლების აკროპოლისად გაფორმდა [კახიძე, 1975:6].

მდიდარი და მეტყველი მასალები გამოვლენილი ჩოლოქ-ოჩხამურის ხერთვისის არეალში, მათ შორის ჩოლოქისპირა ნამოსახლარისა და ახალშავზღვურ ტერასაზე, ფიჭვნარის დიუნური დასახლების სახით. აღსანიშნავია ამ მხრივ, რომ მიკრორეგიონის მთისწინეთში, სოფ. ზენითში გამოვლენილია ბრინჯაოს „ახალი

განძი“. დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებით, იკვეთება რომ რეგიონის თემები, როგორც ეს სოფ. ზენითის განძში წარმოდგენილმა მასალებმა დაადასტურა, რკინა-ფოლადის სამეურნეო გამოყენებას ჯერ კიდევ ძვ.წ. XII-XI სს-ში ან რამდენადმე უფრო ადრე იწყებენ [ხახუტაიშვილი, 2000:13-17].

„ნამჭედურის“ ნამოსახლარი. ჩოლოქ-ოჩხამურის ხეობაში წარმოდგენილი ძეგლის, ნამოსახლარ „ნამჭედურის“ ბუფენას გვიანბრინჯაოს მიაკუთვნებენ; ძეგლზე გამოვლენილი ძეგური ნაგებობის ნანგრევები და ხელით ნაძერწი ჭურჭლის ნიმუშები გენეტიკურად ისპანისტორფეკემა ნამოსახლარის ზედა დონეს უკავშირდება [Микеладзе, Хахутаიшвили, 1985:6].

ძეგლზე გამოვლენილი ყალიბები (ფორმები), რომლებიც იარაღისა და სამკაულის ჩამოსახსმელად გამოიყენებოდა, იმის მოწმობაა, რომ მოსახლეობა აგრძელებდა ლითონდამუშავების ძველ ტრადიციებს, რაც ასე კარგად იყო წარმოდგენილი ისპანისტორფეკემა ნამოსახლარის მასალებში [Микеладзе, Хахутаიшвили, 1985].

უნდა აღინიშნოს, რომ სოფ.აჭყვისთავში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ცული და თიხის ჭურჭლის ნატეხები, რომელთაც ზემოთ შევხებით, ადრებრინჯაოს ხანის მიწურულსა და შუა ბრინჯაოს ხანის დასაწყისს უნდა ეკუთვნოდეს. ამ დროს ათვისებული ჩანს მთისწინა ზოლი, სადაც უნდა შეხიზნულიყო, აგრეთვე, კლიმატური ცვლილებების გამო კოლხეთის აკუმულაციური ველის ზღვისპირა ზოლიდან აყრილი მოსახლეობა. იგი ცდილობს შეინარჩუნოს სამკვიდრო, ქმნის ხერგილებს, მიწაზვინულებს, მოკირწყლულ მოედნებს, ებრძვის სამოსახლოს „დამირვის“ პროცესებს, რაც ასე ნიშანდობლივი ჩანს კოლხეთის დიდი დასახლებებისათვის, მაგრამ მაინც იძულებულია ზეგნისაკენ გადაინაცვლოს.

„ნამჭედურის“ ნამოსახლარი მდებარეობს მოზრდილ ბორცვზე (ტაბ. 50-1,3), რომელიც განლაგებულია მდ. ოჩხამურის მარჯვენა მხარეს, მდ. ჩოლოქთან მისი შეერთების ადგილიდან დაახლოებით 1 კმ-ის მანძილზე, კურორტ ქობულეთის ჩრდილოეთით. ეს ძეგლი ეტალონურ ძეგლადაა მიჩნეული, რადგან აქ წარმოდგენილია ადამიანის ცხოვრების ექვსი დონის კვალი (ტაბ. 50-2). იმის გამო, ნამოსახლარის თითოეული კულტურული ფენა ერთმანეთისაგან სტერილური შრეებით არის გამიჯნული, ამ ძეგლის სტრატეგრაფიული და ქრონოლოგიური მონაცემები საყრდენია სხვა ძეგლებზე გამოვლენილი მასალების ასაკის განსაზღვრისას. საცხოვრებელი ბორცვის სტრატეგრაფია საშუალებას იძლევა თვალი მივადევნოთ აქ მცხოვრებთა განვითარების სურათს თითქმის 1500 წლის მანძილზე. „ნამჭედურის“ ნამოსახლარის ყველაზე ადრეული, ქვედა ფენა ეკუთვნის ძვ. წ. II ათასწლეულის I ნახევრის ბოლოსა და შუა პერიოდს (ძვ.წ. XV-XII სს). უნდა

აღნიშნოს, რომ დაახლოებით ამ პერიოდს ეკუთვნის ტორფის ფენა, რომლითაც გადახურულია ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარის ზედა ჰორიზონტი. ნამოსახლარის გვიანდელი, ზედა ფენა ეკუთვნის ძვ. წ. II საუკუნეს. ამდენად, 1,5 ათასი წლის მანძილზე „ნამჭედურის“ ბორცვზე იქმნება და შემდეგ ილუპება ექვსი დასახლება [Mikeladze, Khakutaishvili, 1985: 9–10].

საყურადღებოა ის ფაქტიც, რომ „ნამჭედურის“ სამოსახლო ბორცვი განყენებულად კი არ დგას, არამედ მას უკავია ცენტრალური ადგილი მის გარშემო განლაგებულ სინქრონულ, ზოგჯერ უფრო ადრეულ ან გვიანდელ, თუმცა შედარებით მცირე ზომის სამოსახლოებს შორის. „ნამჭედურის“ ნამოსახლარსა და მის მიმდებარე სამოსახლოებს უკავიათ დაახლოებით 100 ჰექტარი ტერიტორია და აღმოსავლეთიდან ესაზღვრებიან ახალშავზღვურ ტერასას, რომელზეც განლაგებულია დიუნური სამოსახლოები. საგულისხმოა, რომ ახალშავზღვური ტერასის სამეურნეო ათვისება იწყება ძვ.წ. II და I ათასწლეულების მიჯნაზე [Mikeladze, Khakutaishvili D., 1985: 3–8].

რაც შეეხება ბორცვის სახელწოდებას - „ნამჭედური“, ის უკავშირდება აღნიშნულ ადგილზე ადგილობრივი მოსახლეობის მიერ ხშირად ნაპოვნი მეტალურგიული წარმოების ნაშთებს (წიდეები, ლითონის ნაღვენთები და ა.შ.) და ნიშნავს „ადგილს, სადაც სამჭედლოა გამართული“. მოგვიანებით, ბორცვის სრულფასოვნად შესწავლის შედეგად დადგინდა, რომ აქ არა სამჭედლო, არამედ ადამიანის სხვადასხვა პერიოდის დასახლებები არსებობდა და, ამდენად, ტოპონიმი „ნამჭედური“ არ შეესაბამება ბორცვის დანიშნულების განსაზღვრას. მკვლევართა აზრით, „ნამჭედურის“ ბორცვი ცენტრალურ, გამაგრებულ ადგილს წარმოადგენდა მის გარშემო არსებული სამოსახლოებისათვის. ასევე, არსებობს მონაცემები, რომლებიც მიუთითებენ იმაზე, რომ ძვ.წ. VI-II საუკუნეებში ნამჭედური წარმოადგენდა იმ უსახელო ქალაქის აკროპოლს, რომელიც წინამორბედი ნამოსახლარების ადგილას შეიქმნა. სტრატოგრაფიულ ჭრილში ამ ქალაქის ნაშთებით არის გადაფარული ფიჭვნარის ჯგუფის წინაანტიკური ხანის სამოსახლოების ნანგრევები [Mikeladze, Khakutaishvili D., 1985: 9-20].

„ნამჭედურის“ ძეგლზე შესაძლებელია თვალი მივადევნოთ არა მხოლოდ კოლხური საზოგადოების განვითარებას, როცა ერთმანეთის მიყოლებით თუ როგორ ვითარდება და შემდეგ ილუპება 6 დასახლება მრავალი საუკუნის განმავლობაში, არამედ შევიტანოთ სიცხადე რეგიონის გეომორფოლოგიური განვითარების მთლიან სურათში ჰოლოცენის ეპოქაში [Mikeladze, Khakutaishvili D., 1985: 9-20].

დასახლების მკვიდრებს პერიოდულად უხდებოდათ ხელოვნურად აქმალღებინათ დაკავებული ტერიტორია. ბორცვის სტრატოგრაფიული ჭრილი

შესაძლებლობას გვაძლევს გამოვკვეთოთ 6 კულტურული ფენა და 5 სტერილური შრე, რომელთა სიმაღლე 10 მეტრს აღემატება [Микеладзе, Хахუთაიშვილი Д., 1985: 9].

მდ. ოჩხამურის სარკიდან დასახლების ქვედა ფენა მდებარეობს 2.5 მ. დაბლა და იგი II ათასწლეულის I ნახევარს მიეკუთვნება. ამ პერიოდში იწყება ტორფის ფენის წარმოშობა, რომელიც გადაფარებულია ადრებრინჯაოს ხანის ისპანის დასახლების ზედა ჰორიზონტზე. დადგენილია გენეტიკური კავშირი ისპანის ზედა დონისა და „ნამჭედურის“ ქვედა დონის კულტურულ ფენებს შორის [Микеладзе, Хахუთაიშვილი Д., 1985: 7].

მიკრორეგიონის განვითარების შესახებ სრულყოფილი წარმოდგენის შესაქმნელად ერთ-ერთი მნიშვნელოვანია ხელოსნური წარმოების დარგი - მეთუნეობა. ქობულეთის „ქვეყანაში“ ამ დარგის ჩასახვა-განვითარება, როგორც ზემოდ ითქვა, ნეოლითის ხანიდან (გვიანნეოლითიდან) ივარაუდება [ხახუტაიშვილი ნ., 1986: 103; ხახუტაიშვილი დ., 1995: 74], ხოლო გვიანბრინჯაოსა და ადრეული რკინის ხანაში იგი ხელოსნობის ყველაზე მასობრივი და მაღალგანვითარებული დარგია [Лорткипანიძე О., 1979: 74–75;]. ამ დროს სამეთუნეო მორგვი მასობრივად გამოიყენებოდა და როგორც დ. ხახუტაიშვილი მოგვითხრობს, როგორც ჩანს, უკვე იცნობდნენ სწრაფმბრუნავ ფეხის ჩარხსაც [ხახუტაიშვილი დ., 1995: 75].

მრავალდარგობრივი მეურნეობა და დაწინაურებული ყოფა სტიმულს აძლევდა სამეთუნეო ტექნოლოგიის, კერამიკული წარმოების ხერხების სრულყოფასა და დახვეწას, ამრავალფეროვნებდა წარმოებული პროდუქციის ასორტიმენტს. მასალებით დასტურდება, რომ თიხის ჭურჭლის ზოგიერთი, იმდროინდელ ყოფასა და მეურნეობასთან უკეთ შეხამებული ფორმები ფართოდ ვრცელდება და ზოგჯერ დასავლეთ ამიერკავკასიის მტელ ზღვისპირა ზოლსა და მთისწინეთში გვხვდება. როგორც სახელოვანი მცნიერ-მკვლევარი დ. ხახუტაიშვილი აღნიშნავს, მათ რიცხვში შეიძლება მივუთითოთ ფართო კანელურებით შემკული მოზრდილი ჭურჭლები (ტაბ. 54, 55), რომელთა გამოჩენას ძვ.წ. II ათასწლეულის მიწურულიდან ვარაუდობენ [ხახუტაიშვილი დ., 1995: 75].

კერამიკული წარმოების განვითარებაზე განსაკუთრებულ და საყურადღებო ცნობად უნდა მივიჩნიოთ „ნამჭედურის“ ნამოსახლარის ქვედა 4 ფენაში გამოვლენილი მასალები (ზედა 2 ფენა ანტიკური ხანისაა), რომლებიც თარიღდება პერიოდით ძვ.წ. XV საუკუნიდან, ვიდრე ძვ.წ. VII საუკუნემდე, მათ, შორის უნდა აღინიშნოს: VI ფენა (ტაბ. 51), V ფენა (ტაბ.52), IV ფენა (ტაბ.53), III ფენა (ტაბ. 54, 55). წარმოდგენილ ძეგლზე როგორც ავღნიშნეთ ნამოსახლარი ფენები გამოყოფილია

სტერილური შრეებით, რაც ზრდის სტრატეგრაფიული მონაცემების მეცნიერულ ღირებულებას [Микеладзе, Хахუთაიშვილი, 1985: 9; ხახუტაიშვილი დ., 1995: 75].

ნამჭედურის მონაცემების მიხედვით, ზოომორფული ყურებით შემკული ჭურჭლების წარმოება (ტაბ. 56) ამ რეგიონში თუმცა ადრე იწყება, მაგრამ განსაკუთრებულ აღმავლობას იგი რკინის სამეურნეო ათვისების ხანაში აღწევს. დ. ხახუტაიშვილი მიიჩნევს, რომ ეს ყოველივე უნდა აიხსნას იმ რელიგიური წარმოდგენების გაცხოველებით, რომელთა საფუძველზეც, თავის დროზე წარმოდგენილი ხასიათის ჭურჭლების წარმოება დაიწყო [ხახუტაიშვილი დ., 1995: 76].

ძირითადად, მცირე გამონაკლისის გარდა ზოომორფული ყურები, ხარის თავის სტილიზირებული გადმოცემაა. როგორც ცნობილია ქართველურ სამყაროში ხარის კულტის წარმოქმნისათვის ნიადაგი ადრიდანვე არსებობდა და ხარის თავი სტილიზირებული გამოსახულებით თიხის ჭურჭლების შემკობა ბუნებრივად გამოიყურება [ხახუტაიშვილი დ., 1995: 76].

ამ მიმართებით, უნდა აღინიშნოს, რომ ხარის კულტი განსაკუთრებით მკაფიოდაა ასახული ზღვისპირა ზოლში და იგი განვითარებულია არა მარტო ჭურჭელთა ყურებში, არამედ თიხის სადგარებში, რომელთა ადრეული ნიმუშები შუაბრინჯაოს ხანის დასასრულსა და გვიანი ბრინჯაოს ადრეულ საფეხურზე ჩნდება. როგორც ცნობილია მსგავსი ხასიათის ნიმუშები არ გამოვლენილა ისპანისადრებრინჯაოს ხანის ტორფქვესა ნამოსახლარის მასალებში [ხახუტაიშვილი დ., 1986: 71–72; ხახუტაიშვილი დ., 1995: 68].

„ნამჭედურის“ ნამოსახლარის მასალების მიხედვით, რასაც ამაგრებს სხვა ძეგლების მონაცემებიც დიუნური დასახლებები ბობოყვასა და ფიჭვნარში, ფიჭვნარ-ჩოლოქის დასახლებათა ჯგუფის სხვა ძეგლები, რკინისმომპოვებელი კერები და ა.შ. შესაძლებელია თვალი მივადევნოთ სამეურნეო განვითარების პროცესებს მეტ–ნაკლები სიზუსტით გვიანბრინჯაო-ადრერკინის პერიოდს სრულ პერიმეტზე. ასევე, გავეცნოთ ადამიანის ყოფისა და კულტურის ისეთ მხარეებს, როგორცაა მიწათმოქმედება, მესაქონლეობა, ნადირობა, ხელოსნობა და მისი დარგები (მეთუნეობა, სამთო საქმე და მეტალურგია, ფეიქრობა და ა. შ.), დასახლებათა ტოპოგრაფია და მშენებლობის ხელოვნება, ვაჭრობა, გზები და სატრანსპორტო საშუალებები და ა.შ.

ქობულეთ-ფიჭვნარის დიუნური სადგომები. საინტერესო ძეგლს წარმოადგენს მიკრორეგიონის ზღვისპირა ქვიშაზვინულებზე გამოვლენილი დიუნური სადგომების ნაშთები, მათთვის დამახასიათებელი მსუბუქი საცხოვრისის კვალითა და სპეციფიკური კერამიკული ნიმუშებით [Рамишвили, 1975:44; Воронов, 1980:29-34; თავამაიშვილი, 2012:29]. როგორც გ. თავამაიშვილი აღწერს, დიუნური სადგომები

წარმოდგენენ ძეგლთა ისეთ ტიპს, სადაც საცხოვრებელი და საკულტო ადგილები (სამსხვერპლოები) ცალკე-ცალკეა განლაგებული [თავამაიშვილი, 2012:45]. უშუალოდ ქობულეთი-ფიჭვნარის დიუნურ სადგომებზე 2011 წელს თავისუფალი ტურისტული ზონის პროექტის ფარგლებში სასტუმროების მშენებლობისათვის განხორციელებული წინასაამშენებლო, მოსამზადებელი სამუშაოების წარმოებამ, როგორც გ. თავამაიშვილი მიიჩნევს, შესაძლებელია სადგომების დახასიათებისას მოტანილი ცალკეული მონაცემები არ შეესაბამებოდეს ძეგლის აღმოჩენის დროისათვის გამოვლენილ სინამდვილეს. დღეს შესაძლებელია განვაცხადოთ, რომ წარმოდგენილ ტერიტორიაზე ძეგლი ფაქტობრივად განადგურდა [თავამაიშვილი, 2012:36].

საქართველოს ზღვისპირა ქვიშაზვინულებზე გამოვლენილ ძეგლებს შორის ფიჭვნარის დიუნური სადგომი ყველაზე უკეთაა შესწავლილი. სადგომი მდებარეობს ქალაქ ქობულეთის ჩრდილოეთ ნაწილში, ზღვის ნაპირიდან 500 მეტრის დაშორებით და განფენილია სანაპირო ზოლის 2 კმ-ზე. ძეგლზე გამოვლენილია 6 კულტურული ფენა, რომლებიც ერთმანეთისაგან სტერილური შრეებითაა გამოყოფილი. ქვედა ფენა, თანამედროვე ზედაპირიდან, 7.5 მეტრზეა განთავსებული. თითოეულ ფენაში რამდენიმე დონეა ფიქსირებული. გ. თავამაიშვილის გადმოცემით, სრულადაა შესწავლილი სადგომის ზედა ორი ფენა (1500 კვ.მ), ნაკლებად ქვედა ფენები (500 კვ.მ) [თავამაიშვილი, 2012:36].

ძეგლზე გამოვლენილი არქეოლოგიური მასალა, ძირითადად წარმოდგენილია სადა და ქსოვილისანაბეჭდიანი ჭურჭლის ფრაგმენტებით, რქისებრშვერილიანი სადგრებით, ოთხკუთხა ფილებით, საყოფაცხოვრებო და სამეურნეო ჭურჭლით. გამოვლენილი მასალების მიხედვით სადგომი დათარიღებულია ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებით [რამიშვილი, 1974:104; თავამაიშვილი, 2012:37]. ალ. რამიშვილი კვლევის ადრეულ ეტაპზე, ფიჭვნარის დიუნის ქვედა ორ ფენას ძვ.წ. X-VIII, ხოლო პირველ და მეორე ფენას – ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებს მიაკუთვნებდა [რამიშვილი, 1964:129-130]. მოგვიანებით, ფიჭვნარისა და ჩაქვის დიუნური სადგომების მასალების საფუძველზე მკვლევარმა ალ. რამიშვილმა ძეგლი ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებით დაათარიღა [რამიშვილი, 1964 ბ].

2014 წელს აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოსა და ქობულეთის მუზეუმის ერთობლივი დაზვერვითი ექსპედიციის დროს, ძეგლზე მონიტორინგით მისულთ სასტუმრო „აიტიდან“ 50-60 მეტრში, მობილური კავშირის ანძასთან ახლოს, უკანონოდ საამშენებლო ქვიშის მომპოვებლების მიერ გადათხრილ ორმოში მეტად საინტერესო კერამიკულიმასალა დაგვხვდა. პროფ. ამირან კახიძის და მხატვარ-არქიტექტორ ა. ჯაველიძის მიერ მოხდა გამოვლენილი მასალების

დათვალიერება. მოგვიანებით ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის სპეციალისტების დახმარებით მოვახერხეთ რეკონსტრუქცია და ჩახატვა (ტაბ. 57-1).

ადრე შესწავლილი მასალებიდან ჩანს, რომ თიხის რქისებრი სადგრები ძეგლზე გამოყენებული უნდა ყოფილიყო მონუმენტური, შესაძლოა ორგანოფილებიანი საკურთხევლის ასაგებად [კახიძე, თავამაიშვილი, ჩავლეიშვილი 2013: 15]. უნდა აღინიშნოს, რომ 2010 წელს აღნიშნულ ტერიტორიაზე განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას გამოვლენილი იყო აღნიშნული ხასიათის ექვსი საკურთხეველი [კახიძე, თავამაიშვილი, ჩავლეიშვილი 2013: 15]. უნდა განვაცხადოთ, რომ ჩვენს მიერ ფიქსირებული ვერტიკალურად ჩაშენებული სადგარი, რომელთა რიცხვი 12 ერთეულს შეადგენს, 2010 წლის მონაცემების მიხედვით, მორიგ, ახლადგამოვლენილი საკურთხევლის შემადგენელ ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს, რომელიც 2010 წელს ჩატარებულ არქეოლოგიურ ექსპედიციას სავარაუდოდ არ დაუფიქსირებია; აქ უნდა განვაცხადოთ, რომ 2010 წლის ექსპედიცია სანახევროდ დარღვეული-განადგურებული კერის კვლევა-შესწავლა-გადარჩენას ცდილობდა და ბუნებრივიცაა, რომ მძიმე ტონიანი ტექნიკის მიერ ხელოვნურად შექმნილ გროვებში მოქცეულიყო.

ჩვენს მიერ გამოვლენილი ნიმუშები განეკუთვნებიან წრიულგანიკვეთიან რქისებშვერილიან სადგარებს (ტაბ. 57-2, 3, 4; ტაბ. 58-1) და ისინი არქაული ხანიდან უნდა მომდინარეობდნენ. ცნობილია, რომ კერასთან დაკავშირებული მრგვალგანიკვეთიანი თუ სხვა სახეობის რქისებშვერილიანი სადგარები ფართო გავრცელებას პოვებენ კავკასიასა თუ წინა აზიაში ადრებრინჯაოს ხანიდან [ფხაკაძე 2000: 15-26; 2004: 16-23; კახიძე, თავამაიშვილი, ჩავლეიშვილი 2013: 15].

ქობულეთ-ფიჭვნარის დიუნური სადგომზე ახლად გამოვლენილი თიხის რქისებშვერილიანისადგრები როგორც ავლნიშნეთ წრიული და ოვალურ განიკვეთიან ფორმებს წარმოადგენენ. საქართველოს ზღვისპირეთის დიუნურ სადგომებზე გამოვლენილ სადგართა მრავალფეროვანი ხასიათიდან გამომდინარე გამოკვეთილია ოთხი ძირითად ტიპი; ჩვენს მიერ ქვიშის „მომპოვებლების დახმარებით“ გამოვლენილი სადგარები ძირითადად მე-4ტიპს უნდა მიეკუთვნებოდეს. ცნობილია, რომ წრიული და ოვალურგანიკვეთიანი ფორმები ხასიათდებიან ბრტყელი და კორპუსისაგან გადაშლილი ძირით. როგორც გ. თავამაიშვილი აღნიშნავს, მსგავსი ტიპის სადგრები ძირითადად ფიჭვნარისა და ურეკის დიუნურ სადგომებზეა მიკვლეული [Рамишвили, 1975: 144; Хоштариа, 1955:33; სადრაძე, ამირანაშვილი, 2005:29; თავამაიშვილი, 1987; თავამაიშვილი, 2012:61]. წარმოდგენილი სადგარები ქვიშანარევი თიხისაგანაა დამზადებული, კეცი მოყავისფრო-მოწითლო შეფერილობისაა. ხელითაა ნამერწი. გამოვლენილი

ნაწილიდან თითქმის უმრავლესობა ზერელედაა გამომწვარი. რამდენიმე ნიმუშსემჩნევა თითქოს საგანგებოდ დატანებული ოსტატის მარჯვენა ხელის საჩვენებელი და შუა თითის ანაბეჭდები (მუზეუმის თანამშრომელთა მიერ ჩატარებულმა მცირე ექსპერიმენტმა ჩვენი მოსაზრება დაადასტურა). ქობულეთ-ფიჭვნარის სადგომის ადრეულ ფენებში მიკვლეული სადგრები წარმოადგენენ მრგვალგანივკვეთიან ნიმუშებს, რომლებიც უფრო ადრეულად არის მიჩნეული ვიდრე ბობოყვათისა და ციხისძირის სადგომებზე აღმოჩენილ სადგარები. გ. თავამაიშვილი მიიჩნევს, რომ მრგვალგანივკვეთიანი სადგრები მოგვიანებით ჩაანაცვლა მართკუთხა და ოთხკუთხედგანივკვეთიანმა სადგრებმა, რომლებიც გამოყენებულია დიუნურ სადგომებზე „სამსხვერპლოების“ და მცირე ზომის საკურთხევლების მოსაწყობად [თავამაიშვილი, 2012:61].

ჩვენს მიერ გამოვლენილ მასალებში ყურადღებას იქცევს ფალოსისებრი სადგარი, მათ შორის დაზიანებას გადაურჩა ერთ ნიმუში (ტაბ.58-2).

როგორც ცნობილია, აზრთა სხვადასხვაობაა წარმოდგენილ საკულტო ნიმუშებთან დაკავშირებით [კახიძე, თავამაიშვილი, ჩავლეიშვილი, 2013: 15]. მკვლევართა დიდი ნაწილი, რქისებშვერილიან სადგარებს, ვფიქრობთ, სამართლიანად ხარის სტილიზებულ გამოსახულებად მიიჩნევს [ჯაფარიძე, 1950:118-119; Куфтин 1947: 69-74;Хоштариа, 1955: 32-37]. ი. კიკვიძე რქისებრ დაბოლოებია სადგარებში ხარის გამოსახულებას ხედავს; ხარი მთვარის ღვთაების სინონიმად მიაჩნია და, შესაბამისად, სადგრებსაც მთვარის კულტს უკავშირებს [კიკვიძე, 1972: 53-54]. ი. წვინარიამ რქისებრი დაბოლოებანი თევზის კუდს მიამსგავსა და რქისებრი სადგარები ზღვის ღვთაებას დაუკავშირა [Цвинария, 1980: 53-54]. არსებობს მოსაზრებანი სადგარების პრაქტიკული დანიშნულებით გამოყენების შესახებაც. ლ. სოლოვიოვი თვლიდა, რომ რქისებრი სადგარები გამოიყენებოდა მარილის ხარშვის პროცესში ქსოვილის ანაბეჭდიანი ჭურჭლების ცეცხლზე შესაკავებლად [Соловьев, 1959: 281], ხოლო ბ. კუფტინი მიიჩნევდა რომ ისინი გამოსაწვავი ჭურჭლების ცეცხლზე შესამაგრებლად ყოფილიყო გამოყენებული [Куфтин, 1950: 31]. ალ. რამიშვილი კი დანიშნულების შესახებ ორ მიმართულებით ავითარებს მოსაზრებას-სადგართა ერთი ჯგუფი (20 სმ-დე სიმაღლის) მაგნეტიტური ქვიშის რეცხვის პროცესში აბაზანების ქვიშნარ გრუნტში დასამაგრებლად იხმარებოდა, უფრო დიდებს კი საკულტო დანიშნულება ჰქონოდათ [Рамишвили, 1975: 138]. გამოთქმული მოსაზრებების კვალდაკვალ, უნდა აღინიშნოს რომ ბევრი მკვლევარი სადგარებს საკულტო ცერემონიალის ატრიბუტად მიიჩნევს [Цвинария, 1980: 32-38; 2012 : 60-72; Микеладзе, Хахутаიшвили, 1985: 18; ნ. ხახუტაიშვილი, 1986: 53; თავამაიშვილი, 1999: 67; კახიძე,თავამაიშვილი, ჩავლეიშვილი, 2013: 16], ჩვენს მიერ

გამოვლენილი მასალებით შესაძლებლობა გვაქვს გავიზიაროთ მეცნიერ-მკვლევართა წარმოდგენილი მოსაზრება და კიდევ უფრო გავამყაროთ ჩვენი შეხედულება ხარისა და ზღვის ღვთაებებისადმი მიძღვილი რიტუალების მიმართ.

უნდა აღინიშნოს, რომ რელიგიური რიტუალის შესასრულებლისას მონაწილეობას დებულობდნენ არამარტო ფიჭვნარის მკვიდრნი, არამედ ქობულეთის ქვეყნის ექსპოზიციაში შემავალი დასახლებების მაცხოვრებლებიც. ძეგლზე გამოვლენილი ნაირსახოვანი კერემიკული ჭურჭლის ფრაგმენტები გვადლევს საშუალებას ვიფიქროთ, რომ თან მოჰქონდა საჭმელ-სასმელი. ასეთივე სურათის რეკონსტრუქციაა შესაძლებელი 2014-2015 წ.წ. გამოვლენილი მასალების მიხედვით; კერძოდ, თუ მოცემული ვითარებით ვიმსჯელებთ, ახალი კერამიკული მასალა გამოვლენილი იყო ჩვენს მიერ რქისებრშვერილიანი სადგარების გამოვლენის ადგილიდან 1,5-2 მ.-ის მოშორებით, დანაწევრებულ მდგომარეობაში; სპეციალისტების მოსაზრებით, თიხის ჭურჭელის, – ჩვენს შემთხვევაში, რომელსაც დერგის ფორმა აქვს, – სავარაუდებელია, რომ ღმერთებისადმი შეწირვა ხდებოდა [კახიძე, თავამაიშვილი, ჩავლეიშვილი, 2013: 16]. დერგის შეგროვებული ფრაგმენტები, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის სპეციალისტების დახმარებით აღვადგინეთ (ტაბ. 57-1). დერგის სიმაღლე 28 სმ-ია. აქვს ძირთან შედარებით ფართო, შიგა მხარეს ჩაკეცილი პირი, რომელიც უშუალოდ მიერთებულია ოვალურ ტანზე. ძირი ბრტყელია. დიამეტრი 8,5 სმ-ია. 4 სმ. ბრტყელი ყური მიძერწილია ტანის ზედა ნაწილზე, რომელსაც ვერტიკალურად 2 სმ-ის დიამეტრის ხვრელი გააჩნია. კეცი მოშავო-მოყავისფროა. როგრც ცნობილია წარმოდგენილი ჭურჭელი, რომელიც მეტ-ნაკლებად მთლიანად დაცულია იშვიათ მონაპოვართა რიცხვს განეკუთვნება. ადრე გამოვლენილი თიხის ჭურჭლის მდგომარეობით თუ ვიმსჯელებთ, საყურადღებოდ ჩანს პირქვე ჩამხობილი, ძირგამოხვრეტილი ჭურჭელი; ცნობილია, რომ მსგავსი ძირები ანტიკური ხანის სამაროვნებზეც არის ფიქსირებული. ახალი აღმოჩენით კი დასტურდება, რომ ეს რიტუალი ფიჭვნარში ჯერ კიდევ გვიანბრინჯაოს ხანიდან ყოფილა გავრცელებული. რომელსაც ბათუმელი მეცნიერ-მკვლევართა ჯგუფიც (ა. კახიძე, გ. თავამაიშვილი, ი. ჩავლეიშვილი) იზიარებს [კახიძე, თავამაიშვილი, ჩავლეიშვილი, 2013: 14].

გამოვავლინეთ ბადის ქვის საძირავები, რომლებიც სამეურნეო საქმიანობის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სფეროს თევზჭერის განვითარებაზე უნდა მიუთითებდეს. საძირავები რიყის ბრტყელი ქვებისგანაა დამზადებული. როგორც წესი საწაფები ორმხრივადაა ამოღარული. 2010 წლის მასალებში მნიშვნელოვანი წილი წარმოდგენილი ხასიათის საწაფებზე მოდიოდა. საგულისხმოა, რომ მსგავსი საწაფები კიდევ უფრო ხშირად ჩნდება ფიჭვნარის კულტურულ ფენებში. ჩვენს მიერ

ზემოთ, სხვა წინა პერიოდებში, ნეოლითიდან დაწყებული წარმოდგენილი მასალებით დასტურდება, რომ მიკრორეგიონის მოსახლეობისათვის მეურნეობის ეს ერთ-ერთი უძველესი დარგი თევზჭერა არის [კახიძე, თავამაიშვილი, ჩავლეიშვილი 2013: 16].

უნდა აღინიშნოს, რომ ახლადგამოვლენილი მასალების საფუძველზე არ გვეძლევა საშუალება ვიმსჯელოთ აქ დამკვიდრებული მშენებლობის ხელოვნების ხასიათსა და მასშტაბებზე; თუმცა, წინა წლებში შესწავლილი მასალების მიხედვით, სადაც მეცნიერ-მკვლევარებს ჰქონდა საშუალება ვრცლად ემსჯელათ საკითხის გარშემო; გვინდა გავიზიაროთ ალ. რამიშვილის მოსაზრებები, რომ ფიჭვნარის დიუნაზეფიქსირებული ნაგებობათა ნაშთები, - ვინაიდან ამ დრომდე არ არის ქვის ან სხვა შერეული ტექნიკით ნაშენები ნაგებობები გამოვლენილი, - „ფაცხისმაგვარი“, შესაძლოა დროებითი საცხოვრებელი სახლებით უნდა ყოფილიყო წარმოდგენილი [Рамишвили, 1975].

ქვიშის უკანონოდ მომპოვებლების მიერ განადგურებული ძეგლიდან ჩვენი სადაზვერვო ჯგუფმა გადაარჩინა არაერთი უბრწყინვალესი ნიმუში. ახალი მასალებით გამდიდრდა ადრე გამოთქმული მოსაზრება, რომ საქართველოს ზღვისპირეთის ქვიშაზვინულები წარმოადგენენ მაღალგანვითარებულ, თვითმყოფადი, კონსო-ლიდირებული კოლხური კულტურის სატომო სამლოცველოებს, სადაც წელიწადის გარკვეულ დროს სრულდებოდა ხარისა და ზღვის ღვთაებებისადმი მიძღვნილი რელიგიური რიტუალები [კახიძე, თავამაიშვილი, ჩავლეიშვილი 2013: 16].

§4. „ქობულეთის ქვეყანა“ რკინის მეტალურგიის უძველესი კერა

სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის უძველესი რკინის წარმოების სამთო-მეტალურგიული კერების გამოვლენისა და შესწავლის საქმეში მნიშვნელოვანი წვლილი შეიტანა ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითმა ინსტიტუტმა და საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიური კვლევის ცენტრმა. ამ რეგიონში რკინის უძველესი საწარმოო კერების გამოვლენა ჯერ კიდევ გასული საუკუნის 60-იან წლებში განხორციელდა.

ქართველი მეცნიერების მიერ დღეისათვის გამოვლენილი და შესწავლილი ძველკოლხური რკინის მომპოვებელი სამთო-მეტალურგიული ცენტრი მოიცავს ფართო ტერიტორიას, კერძოდ, სამხრეთ-აღმოსავლეთ და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის მთისწინა ზოლს და ზღვისპირეთს. დღეს ამ ცენტრის ცალკეული ობიექტები წარმოდგენილია, როგორც საქართველოს, ასევე, თანამედროვე

თურქეთის რესპუბლიკის ტერიტორიაზე და მიითვლის რამდენიმე ასეულ რკინისსადნობ სახელოსნოს. პროფ დ. ხახუტაიშვილი აღნიშნულ მეტალურგიულ ცენტრს კოლხურ-ხალიბურს უწოდებდა [Хахутаишвили 1987].

კოლხური შავი მეტალურგიის პრობლემების კვლევაში მეტად თვალსაჩინოა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის, ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის, პროფესორ დავით ხახუტაიშვილის წვლილი. ამ პრობლემების შესწავლას მან ორათეულ წელზე მეტი მოანდომა და საერთაშორისო მნიშვნელობის აღმოჩენებით გაამდიდრა. მისი ხელმძღვანელობით ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილია 400-ზე მეტი არქეოლოგიური ობიექტი რკინისსადნობი სახელოსნოების ნაშთის სახით, რომლებიც ხუთ ძირითად საწარმოო კერაში – ჭოროხის, ჩაქვისწყლის, ჩოლოქ-ოჩხამურის, სუფსა-გუბაზეულის, ხობი-ოჩხომურისხეობებში – ერთიანდება. არქეოლოგიური, არქეომანტიური, რადიოკარბონული თუ სხვა გეოფიზიკური მონაცემების საფუძველზე მკვლევარმა დაადგინა ჩამოთვლილი საწარმოო კერების ჩასახვა-ფუნქციონირების ქრონოლოგია, სტრუქტურა, სანედლეულო ბაზები, რკინის დნობის ტექნოლოგიური თავისებურებანი და ისინი განიხილა მსოფლიოს სხვა კერებთან მიმართებაში.

ქობულეთის „ქვეყნის“, როგორც შავი მეტალურგიის ერთ-ერთი უძველესი კერის კვლევა დაკავშირებულია ძველკოლხური რკინის მეტალურგიის შესწავლის ისტორიასთან და ის დაფუძნებულია ათწლეულების მანძილზე ჩვენი ქვეყნის ცნობილ მეცნიერ-მკვლევართა მიერ ჩატარებულ კვლევა-ძიებასთან. მათ შორის, უნდა აღინიშნოს, რომ წარმოდგენილი საკითხის შესწავლის საქმეში განსაკუთრებულია იოსებ გრძელიშვილის და დავით ხახუტაიშვილის როლი და წვლილი. დღეს, ჩემი მეცნიერ ხელმძღვანელი ქალბატონი ნანა ხახუტაიშვილი აგრძელებს ამავე პრობლემაზე მუშაობას.

ძვ.წ. XII-XI საუკუნემდე ადამიანი არ იცნობდა რკინის წრთობა-დაფოლადების ხერხებს და რბილი რკინისაგან მხოლოდ სამკაულებსა და საწესო-რიტუალურ საგნებს ამზადებდა. ბუნებრივია, ამგვარი ლითონისაგან დამზადებული სამეურნეო და საბრძოლო აღჭურვილობა არ მზადდებოდა, რადგან პრაქტიკულადგამოუსადეგარიქნებოდა. ბრინჯაოსაგან დამზადებული იარაღი ამ დროს გაცილებით მაგარი, თანაც ფხიანი იყო. მხოლოდ ძვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულსა და I ათასწლეულის დამდეგს გამოუჩნდა მას მეტოქე ფოლადის სახით. ამავე დროს ჩნდება პირველი წერილობითი ცნობა რკინის გახურება-გაცივებით წრთობის შესახებ (ჰომეროსის „ოდისეა“) [Гомер, „Одиссея“, IX, 390; Хахутаишвили Д., 1987:24]. ამავე პერიოდს მიეკუთვნება ფოლადისაგან დამზადებული პირველი სამეურნეო და საბრძოლო იარაღები [ხახუტაიშვილი დ., ხახუტაიშვილი ნ., 2007:198].

ძვ.წ. II ათასწლეულში რკინას ფართოდ იყენებდნენ ხეთების სამეფოში [Гиоргадзе, 1985:238], რაზეც მიგვითითებს ძვ.წ. ერთადერთი ხეთური ლურსმული ტექსტი, რომელშიც რკინის წარმოებაზეა საუბარი. ეს ტექსტი გახდა ამოსავალი თეორიისა, ე.წ. ხეთური მონოპოლიისა რკინის წარმოებაში. აღნიშნული წარწერა წარმოადგენს ხეთების მეფის ხატუსილ III-ის წერილს ასურეთის მეფისადმი. აი, ჩვენთვის საინტერესო ადგილი ამ ტექსტიდან: „რაც შეეხება კარგ რკინას, რაზედაც შენ მწერ, იგიქიცუვატნაში, ჩემი „ბეჭდის სახლში“ (როგორც ჩანს „სამეფო საწყობში“ – დ.ხ.) არშემორჩა. ამგვარი რკინა ძნელი დასამზადებელია. მე მივწერე, რომ მათ დაიწყონ კარგი რკინის კეთება. ჯერ მათ არ დაუმთავრებიათ (გამოდნობა). როგორც კი დაამზადებენ, მე შენ გამოგიგზავნი. ხოლო ახლა გიგზავნი შენ რკინისგან დამზადებულ სატევრის პირს“ (KBO 14) [Гиоргадзе, 1985:246; ხახუტაიშვილი დ., ხახუტაიშვილი ნ., 2007:198].

როგორც პროფ. დ. ხახუტაიშვილი აღნიშნავდა, წარმოდგენილი ტექსტის ეს ადგილი დასავლეთის მეცნიერებაში იქცა ძირითად საყრდენად რკინის წარმოების ე.წ. „ხეთური თეორიის“ შესაქმნელად, რომლის მიხედვითაც ძვ.წ. XV საუკუნეში ხეთებმა მიაგნეს რკინის მიღების საიდუმლოებას და რამდენიმე საუკუნის განმავლობაში მონოპოლიურად ფლობდნენ მას. შემდეგში ეს თეორია -ხეთების მიერ რკინის მიღების ტექნოლოგიის მონოპოლიური ფლობის შესახებ - ეჭვის ქვეშ იქნა დაყენებული, მაგრამ ინერციით ხდებოდა მისი კვლავდაკვლავ განმეორება, სანამ ყურადღება არ მიექცა იმ უდავო ფაქტს, რომ ახლო აღმოსავლეთისა და ეგეოსის სამყაროს იმ ქვეყნების ტერიტორიაზე, სადაც რკინა ადრიდანვე გამოიყენებოდა, არსად არ იყო ფიქსირებული რკინის ადრეული წარმოების რაიმე კვალი, რომ არაფერივთქვამთ იმ დიდ მასშტაბებზე, როგორითაც რკინა ამ ქვეყნებში გამოიყენებოდა [Zaccagnini, 1971:11-20; ხახუტაიშვილი დ., ხახუტაიშვილი ნ., 2007: 198-199]. ეს პრობლემა, მიუხედავად მრავალი ცნობილი მკვლევრის მცდელობისა, ღიად რჩებოდა მანამ, სანამ სამხრეთ-დასავლეთ საქარ-თველოსტერიტორიაზეარ დაიწყო რკინის წარმოების ძველი კერების გათხრა-შესწავლა [Хажутаишвили Д., 1987: 32-218; ხახუტაიშვილი დ., ხახუტაიშვილი ნ., 2007: 198-199]. უნდა აღინიშნოს, რომ ლითონების წარმოებასა და დამუშავებაში, აგრეთვე, ლითონის ნაწარმის სამეურნეო დანიშნულებით გამოყენებაში სამხრეთ-დასავლეთ საქართველო დაწინაურებული იყო როგორც გვიანი ბრინჯაოს, ისე, განსაკუთრებით, ადრეული რკინის ხანაში. საამისოდ ამ რეგიონს გააჩნდა თავისი დროისათვის მძლავრი სამთამადნო ბაზა და მაღალი ენერგეტიკური პოტენციალი. ჯერ კიდევ შუა ბრინჯაოს ხანის ბოლოსა და გვიანბრინჯაოს ხანის დასაწყისში(კერძოდ, ძვ.წ. XVI-XV სს) ამ რეგიონის მეტალურგებს შეუქმნიათ ლითონსადნობი კონსტრუქციები, რომლებშიც

შეიძლებოდა მიეღოთ და შეენარჩუნებინათ 1400⁰ ტემპერატურა, რაც საკმარისი იყო მადნისაგან პირდაპირი აღდგენის წესით ლითონის, კერძოდ, რკინის მისაღებად [გრძელიშვილი 1964:29-44; ხახუტაიშვილი დ., 1964: 45-59; გრძელიშვილი, ხახუტაიშვილი დ., 1964: 59-96; ხახუტაიშვილი ნ., თავამაიშვილი გ., 2002; Khakhutaishvili N., 2005; ხახუტაიშვილი დ., ხახუტაიშვილი ნ., 2007:198-199].

როგორც დღეისათვის ცნობილია, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში, ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე არსებობდა წინარეანტიკური ხანის მძლავრი სამთო-მეტალურგიული ცენტრი, რომელიც 5 საწარმოო კერას მიითვლიდა. მათგან 3 საწარმოო კერა დაფიქსირებულია აჭარის ა.რ. ტერიტორიაზე. ეს ზონა, კერძოდ სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი, გამორჩეული რეგიონი ჩანს როგორც ლითონის მოპოვების, ისე გამოყენების საქმეში (სპილენძი, ბრინჯაო, რკინა-ფოლადი). ამასთან დაკავშირებით, განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ლითონ-საწარმოო სახელოსნოები, რომლებიც ქობულეთ-ფიჭვნარ-ჩოლოქის ნამოსახლარებზე იქნა აღმოჩენილი. ისინი გვიანბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანას მიეკუთვნებიან [Гзелишвили, 1987:14-30, 38-52; ХახутаишвилиД., 1987:206-212].

რკინის მეტალურგიის შავიზღვისპირული ცენტრის ცალკეული საწარმოო კერები მიითვლიდნენ რკინისსადნობ სახელოსნოებს. პროფ. დ. ხახუტაიშვილი, - რომელიც თითქმის ოცი წლის განმავლობაში სწავლობდა რკინისსაწარმოო ძველკოლხურ კერებს, - კვლევის შედეგებზე დაყრდნობით აღწერს, რომ თითოეული სახელოსნოს შემადგენლობაში შედიოდა: რკინისსადნობიცივიბერვის ქურა, მადნის დასამუშავებელი და თიხის მარაგის შესანახი მოედანი, ქვის სპეციალური შედგენილი მაგიდა (ე.წ. „საჟებელა“), რომელსაც იყენებდნენ ღუმელიდან ამოღებული ცხელი ღრუბლოვანი მასის დასამუშავებლად. მეცნიერი აღნიშნავს, რომ ზოგიერთ სახელოსნოში დადასტურდა დროებითი ფარდულის ხის ბოძების კვალი. ყველგანაა წარმოდგენილი წარმოების ნარჩენების დასაყრელი მოედანი. როგორც წესი, აღნიშნული სახელოსნოები ნაკადულის ან წყაროს მახლობლად იყო მოწყობილი, რაც სავსებით ბუნებრივია წარმოების ისეთი დარგისათვის, როგორცაა რკინის მეტალურგია [ხახუტაიშვილიდ., 1987:194-217].

მიკრორეგიონში გამოვლენილი ძეგლების შესწავლის საფუძველზე შეგვიძლია განვაცხადოთ, რომ მიკრორეგიონისგვიანბრინჯაოს ხანის საზოგადოება წარსულიდან მიღებულ ლითონწარმოების ტრადიციებს ადრერკინის ხანას გადასცემს და უკვე ახალ წარმოებით დარგთან განაგრძობს შეგუებას. ეს ახალი დარგი რკინის წარმოებაა, რომელიც გვიანბრინჯაოს ხანაში გამოჩნდა, თანდათანობით განიმტკიცა პოზიციები და ძვ.წ. VIII-VII საუკუნეებში უკვე წამყვანი ადგილი უჭირავს საზოგადოების ცხოვრებაში. ამ ლითონისაგან მზადდება

ძირითადად როგორც სამეურნეო, ისე საბრძოლო აღჭურვილობა [ხახუტაიშვილი დ., ხახუტაიშვილი ნ., 2007:199].

მიკრორეგიონში წარმოდგენილი რკინის საწარმოო სახელოსნოები ძირითადად გამოვლენილი და შესწავლილი იქნა შემდეგ დასახლებულ პუნქტებში: ჯიხანჯურში (7 სახელოსნო), ცეცხლაურში (3 სახელოსნო), ლედვაში (2 სახელოსნო). უნდა აღინიშნოს, რომ დ. ხახუტაიშვილის მიერ წარმოებული სადაზვერვო ექსპედიციების შედეგად დაფიქსირდა რკინის წარმოების კიდევ 100-მდე სახელოსნოს ნარჩენები, რომლებიც მომავალ კვლევას საჭიროებენ [ხახუტაიშვილი დ., ხახუტაიშვილი ნ., 2007:202].

მიკრორეგიონში წარმოდგენილი რკინის საწარმოო კერები ძირითადად განლაგებულია მდ. ჩოლოქისა და მდ. ოჩხამურის აუზში (ტაბ. 59). საწარმოო კერის ძირითადი, ცენტრალური ნაწილი, როგორც აღნიშნავდა პროფ. დ. ხახუტაიშვილი, მდებარეობდა მდ. ჩოლოქის ორივე ნაპირზე, სოფლების: ჯიხანჯურის, ცეცხლაურის, ნაწილობრივ მაკვანეთის ტერიტორიაზე, ხოლო დანარჩენი, პერიფერიული სახელოსნოები მიმობნეული იყო სოფლების: ლედვას, ქაქუთის, ექადიეს, კვირიკეს ტერიტორიაზე [დ. ხახუტაიშვილი 1987:60-61]. გამოვლენილი ძეგლებიდან მოცემული დროისათვის გათხრილია 8 არქეოლოგიური ობიექტი 11 სახელოსნოს შემადგენლობით. მათ, შორის – 4 ობიექტი ჯიხანჯურში, 1 ობიექტი ლედვაში (ი. გპელიშვილის ხელმძღვანელობით განხორციელდა გათხრები) და 3 ობიექტი ცეცხლაურში (დ. ხახუტაიშვილის ხელმძღვანელობით განხორციელდა გათხრები).

რკინისსადნობი სახელოსნოების „ჯიხანჯურის“ ჯგუფი:

რკინისსადნობი სახელოსნოები „ჯიხანჯური I“. ძეგლის გათხრა განხორციელდა 1960-1961 წლებში (ექსპედიციის ხელმძღვანელი - ი. გრძელიშვილი, ხელმძღვანელის მოადგილე - დ. ხახუტაიშვილი, კონსულტანტი - ნ. ბერძენიშვილი, ასპირანტი - ა. კახიძე და სხვ.). ექსპედიციის ხელმძღვანელის, ი. გრძელიშვილის მოსაზრებით, „ჯიხანჯური I“ წარმოადგენდა ერთ სახელოსნო უბანს, რომელიც შედგებოდა სამი რკინისსადნობიქურისაგან. მოგვიანებით, პროფ. დ. ხახუტაიშვილმა განსაზღვრა, რომ ძეგლზე წარმოდგენილი იყო არა ერთი სახელოსნო უბანი, არამედ სხვადასხვა პერიოდში მოქმედი სამი დამოუკიდებელი რკინისსადნობი სახელოსნო, რომელთაც პირობითად უწოდეს: „ჯიხანჯური I, 1“, „ჯიხანჯური I, 2“, „ჯიხანჯური I, 3“. სახელოსნოები დაცული იყო ტუნგის პლანტაციაში, დიდ კონცხისებრად წაზიდულ მოედანზე, ე.წ. „ჩაპაევის ფარდულთან“ და გადახურული იყო 30-40 სმ სიმაღლის დელუვიური ყვითელი თიხებით.

რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I, 1“. რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I, 1“ (ტაბ. 59, 60) (გათხარა 1960) აღმოჩნდა ქობულეთის რაიონის სოფ.

ჯიხანჯურის ყოფილი ტუნგის საბჭოთა მეურნეობის ტერიტორიაზე. ის წარმოდგენილი იყო რკინისსადნობი ქურის, ლუგვის დასამუშავებელი ქვის მაგიდის (საჟეპელას), საწარმოო ნარჩენების გროვისა და სხვა მასალების სახით, რომელიც გამოვლინდა არქეოლოგიური ობიექტის ცალკეული უბნების პრეპარაციის შედეგად.

რკინისსადნობი ქურა „ჯიხანჯური I, 1“ წარმოდგენილი იყო ორმოს სახით, რომელსაც წვეროზე მდგარი წარკვეთილი პირამიდის ფორმა ჰქონდა. ორმოს ზედა ნაწილის ორიმესამედი მოპირკეთებული ყოფილა ფლეთილი ქვებით, ხოლო ქვედა ნაწილის ერთი მესამედი შელესილი იყო ცეცხლგამძლე თიხის ხსნარის სქელი ფენით. ასეთივე ხსნარის ფენით ყოფილა დაფარული რკინისსადნობი ქურის შიდა ზედაპირი. ქურის მოპირკეთება და ძირის ამოლესილი ნაწილი კარგად იყო დაცული (ტაბ. 61).

ქურის გადარჩენილი ნაწილის სიმაღლე შეადგენდა - 90 სმ-ს, სიგანე: მიწის ზედაპირთან - 85 სმ, შუა წელზე - 55 სმ, ძირთან - 10-14 სმ. ქურის შიდა სივრცე ამოვსებული იყო თიხაში არეული რკინის წიდის ნატეხებით (რომელთაგან ზოგიერთი ადგილ-ადგილ ქურის კედლებთან იყო მიდუღებული), ქურის შელესილობის ფრაგმენტებით, კედლებიდან ჩამოცვენილი ქვებით და სხვა მინარევებით. ქურის ძირზე, ასევე, წარმოდგენილი იყო თიხაში არეული ხის ნახშირი.

შედგენილი მაგიდა (საჟეპელა), რომელიც გამოიყენებოდა ლუგვის დამუშავებისათვის, ნაწილობრივ იყო შემონახული.

საწარმოო გადანაყარი წარმოდგენილი იყო ქურის დასავლეთით 5 მ-ის მანძილზე და დაახლოებით 30 მ² ფართობი ეკავა. გადანაყარის სისქე ცენტრში შეადგენდა 50-60 სმ-ს. საწარმოო გადანაყარის გროვაში წარმოდგენილი იყო დიდი რაოდენობით წიდის ნატეხები (5 მ³-მდე) და მთელი „კვერები“, რომლებსაც წარკვეთილი კონუსის ფორმა ჰქონდათ (დიამეტრით: ზემოთ - 30-55 სმ, ქვემოთ - 20-25 სმ, ხოლო სიმაღლე - 8-15 სმ-ს). ზოგიერთ „კვერზე“ შემორჩენილი იყო ქურის მიმდნარიშელესილობა. უნდა აღინიშნოს, რომ წიდის ნატეხების რუხი ფერი („სქელი“ პატინით დაფარვა) ი. გპელიშვილის და დ. ხახუტაიშვილის სამართლიანი შენიშვნით, მისი სიძველის მანიშნებელი უნდა ყოფილიყო. წიდების გარდა გროვაში წარმოდგენილი იყო დიდი რაოდენობით ქურის შელესილობის ფრაგმენტები. ამ ნატეხების რაოდენობის მიხედვით, გამოითქვა ვარაუდი, რომ ქურის შელესილობის განახლება ხდებოდა კაზმის ყოველი ახალი ჩატვირთვის წინ. წიდის მოცულობა შეადგენდა დაახლოებით 5 მ³, ხოლო შელესილობის ფრაგმენტებისა - 1 მ³.

გროვის ზედა ნაწილში აღმოჩნდა მოყვითალო-მორუხო ფერის ძალზე პლასტიკური თიხის შრეები, რომელთა სისქე 20 სმ-ს, ხოლო ფართობი 4 კვადრატულ

მეტრამდე აღწევდა. ძეგლზე მომუშავე არქეოლოგების ვარაუდით, ეს მოედანი ცეცხლგამძლე თიხის მარაგის შესანახად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

აღნიშნული სახელოსნოს დათარიღების საკითხს თავის პუბლიკაციაში ი. გრძელიშვილი საგანგებოდ არ შეხება. როგორც ჩანს, მასარ გააჩნდა სათანადო არქეოლოგიური მონაპოვარი, მაგრამ მხედველობაში მიიღო რა საერთო სიტუაცია და სხვა რკინისსადნობ სახელოსნოებში 1960 წ. მოპოვებული მასალა, გამოთქვა ვარაუდი, რომ „ჯიხანჯური I, 1“ სახელოსნოს უძველეს თარიღად შეიძლება ჩაითვალოს ძვ. წ. VII ს. [И. Гзелишвили, 1964:38-45].

ზ. ა. ჭელიძემ მოგვიანებით, 70-იან წლებში ჩაატარა ძეგლის არქეომაგნიტური გამოკვლევა და აღნიშნა, რომ რკინისსადნობი ქურა „ჯიხანჯური I, 1“ მიეკუთვნება არა ძვ. წ. VII საუკუნეს, არამედ ძვ. წ. IX ს (მიხრილობა = $-8,0^{\circ}$, დახრილობა = $74,0^{\circ}$ დაძაბულობა = 0,353 ერსტედი) [З. Челидзе, 1977:142-145].

რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I, 2“ (ტაბ. 62). იმავე, 1960 წელს ექსპედიციამ (ექსპედიციის ხელმძღვანელი - ი. გრძელიშვილი, ხელმძღვანელის მოადგილე - დ. ხახუტაიშვილი, კონსულტანტი - ნ. ბერძენიშვილი, ასპირანტი - ა. კახიძე და სხვ.) შეისწავლა რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I, 2“. ისიცწარმოდგენილი იყო რკინისსადნობი ქურის, ლუგვის დასამუშავებელი მაგიდის (საჟებელას) და საწარმოო ნარჩენების დასაყრელი მოედნით. ქურას ტიპური ფორმა გააჩნდა. მისი ზედა 2/3 მოპირკეთებული იყო ქვებით, ხოლო ქვედა 1/3 დაფარული იყო ცეცხლგამძლე თიხის ხსნარის სქელი ფენით. ქურის ქვედა ნაწილის მოპირკეთების ქვები და შელესილობაკარგად იყო შემონახული.

ქურის შიდა სივრცე ამოვსებული იყო თიხაში არეული წიდის ნატეხებით (რომელთაგან ზოგიერთი ქურის კედლებზე იყო მიდულაბებული), ქურის ბათქაშის ნატეხებით, ქურის მოპირკეთების ქვებით და სხვა მინარევებით.

ქურის გადარჩენილი ნაწილის სიმაღლე შეადგენდა 90 სმ-ს, სიგანე: ზედა ხაზთან – 65 სმ, შუა წელზე – 50 სმ, ძირზე – 10-15 სმ.

ქურის ირგვლივ ნიადაგი, მაღალი ტემპერატურის ზემოქმედების შედეგად 15-20 სმ სისქეზე წითლად იყო შეფერადებული.

პრეპარაციის პროცესში ქურაში გამოვლინდა თიხის ჭურჭლის მორკალური სახელოური, ასევე, მოწითალო ფერის თიხის ქოთნის ფრაგმენტები ვერტიკალურად დაშვებული ზოლებით.

მაგიდა (საჟებელა) შემოინახა ნაწილობრივ. სავარაუდოდ, იგი ტუნგის გასაშენებლად ნიადაგის დამუშავებისას განადგურდა.

საწარმოო გადანაყარი წარმოდგენილი იყო რკინისსადნობი ქურის ჩრდილო-დასავლეთით, 3-4 მ-ის დაშორებით. მას ეკავა დაახლოებით 20 მ² ფართობი.

გადანაყარის სისქე შეადგენდა 30-40 სმ-ს. საწარმოო ნარჩენების სახით წარმოდგენილი იყო: რკინის წიდების დიდი რაოდენობა (4 მ³-მდე), წიდის ოვალური „კვერები“, ქურის თიხის შელესილობისა და საბერველის საქშენი მილების ფრაგმენტები, ნაცარი, ხის ნახშირის ნატეხები, მაღალი ტემპერატურის შედეგად გაწითლებული სხვადასხვა ფორმის ქვები და ა.შ.

ქურასთან ახლოს, ნაცრის ფენის ქვეშ, აღმოჩნდა ცეცხლგამძლე, პლასტიკური თიხის გროვა, რომელსაც გააჩნდა მოყვითალო-მორუხო შეფერილობა.

რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I, 2“ დათარიღდა ძვ. წ. – VIII-VII სს-ით. ამგვარი დათარიღების საფუძველს იძლეოდა რკინისსადნობი ქურის პრეპარაციის დროს გამოვლენილი თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომელთაც ეძებნებოდათ ანალოგი შავიზღვისპირეთის დიუნური ნამოსახლარების ძვ. წ. VIII-VII სს-ით დათარიღებულ მასალებთან [Д. Хахутаишвили, 1987:67-70]. ზ. ჭელიძის მიერ ჩატარებული არქეომაგნიტური გამოკვლევით რკინისსადნობ ქურაში „ჯიხანჯური I, 2“ ბოლო დნობა მომხდარა დაახლოებით ძვ. წ. VIII ს-ის შუა ხანებში (მიხრილობა = +4,0°, დახრილობა = 63,5°, დაძაბულობა = 0,474 ერსტედი) [З. Челидзе, 1977:142-145].

რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I, 3“ (ტაბ. 59, 60, 63). რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I, 3“ აღმოჩნდა იქვე, „ჯიხანჯური I, 2“-ის მიმდებარედ (გათხრები წარმოებდა 1960 წელს). ის წარმოდგენილი იყო რკინისსადნობი ქურის, მაგიდის (საჟეპელას) და საწარმოო ნარჩენების გროვის სახით. ქურის ქვედა ნაწილი შელესილი ყოფილა ცეცხლგამძლე თიხის ხსნარის სქელი ფენით, ხოლო ზედა ნაწილის მოპირკეთების ქვები უძრავ მდგომარეობაში არ დაფიქსირებულა.

როგორც ი. გრძელიშვილი და დ. ხახუტაიშვილი აღწერენ, ქურის შიდა სივრცე ამოვსებული იყო თიხაში არეული სხვადასხვა სახის მასალით: ქურის მოსაპირკეთებელი ქვებით, რკინის წიდების, საბერველების საქშენი მილების, ქურის შელესილობის ნატეხებით, ხის ნახშირით და ა.შ.

გათხრების დროს გაწმენდილი იყო მოედანი, სადაც წარმოდგენილი იყო მაგიდა (საჟეპელა) წითლად შეფერადებული გრუნტის და ადგილიდან დაძრული ქვების სახით. საწარმოო ნარჩენების გროვა წარმოდგენილი იყო რკინისსადნობი ქურის ჩრდილოეთით, 4-5 მეტრის მანძილზე და ეჭირა 40 მ² ფართობი. ფენის სისქე გროვის ცენტრში შეადგენდა 40 სმ-ს.

საწარმოო ნარჩენების გროვაში გამოავლინეს დიდი რაოდენობით რკინის წიდები (დაახლოებით 5 მ³), რკინისსადნობი ქურის ცეცხლგამძლე თიხის შელესილობის, საბერველის საქშენი მილების ნატეხები, „დამწვარი“ ქვები, ნაცარი და

ა.შ. რკინისსადნობი ქურის ახლოს, ნაცრის ფენის ქვეშ აღმოჩნდა ცეცხლგამძლე თიხის მარაგი.

მოცემული სახელოსნოს ასაკთან დაკავშირებით დ. ხახუტაიშვილი აღნიშნავდა, რომ: 1. რკინისსადნობი ქურის აღნაგობის და რკინის წილების გარეგნული იერის მიხედვით სახელოსნო წინაანტიკურ ხანას უნდა მივაკუთვნოთ [დ. **Хажутаишвили, 1987:72**]; 2. ზ.ჭელიძის მიერ მიღებული არქეომაგნიტური მონაცემებით, სახელოსნოში ბოლო დნობა განხორციელდა ძვ. წ. IX ს-ის ბოლოს (მიხრილობა=+28 0°, დახრილობა 71,5°, დაძაბულობა= 0,590 ერსტედი) [ზ. **Челидзе, 1977:145**].

არქეოლოგიური ობიექტის „ჯიხანჯური I.3“-ის გათხრებისას უკვე ჩამოთვლილი მასალის გარდა, ზედა მოედანზე პრეპარირებულ იქნა ქვასანაყი, რომელიც, სავარაუდოდ, გამოიყენებოდა „ფლუსის“ (კაზმის მისარეველების) დასამზადებლად, ასევე, თიხის ნახვრეტებიანი საქშენი მიღების და რიგი სხვა გაურკვეველი დანიშნულების თიხის ნაწარმის ფრაგმენტები.

როგორც „ჯიხანჯური I“-ის ყველა სახელოსნოდან აღებულმა წილების ანალიზმა დაადასტურა, მადნის დნობის ტემპერატურა აღნიშნულ ქურებში 1200-1250°C-ს აღწევდა. წილები ძირითადად შედგებოდა ფაიალიტის და მაგნეტიტისაგან, რომელთა შორის სივრცე შევსებული იყო მინით. ეს იმით აიხსნება, რომ ჯიხანჯურში ნაპოვნი წილები წარმოადგენდა მაგნეტიტური ქვიშის გამოდნობის პროდუქტს.

„ჯიხანჯური I“ ჯერჯერობით წარმოადგენს ამ პროფილის ერთადერთ ძეგლს, რომელიც 3 რკინისსადნობ სახელოსნოს მიითვლიდა.

რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური II“ (ტაბ. 64). რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური II“-ის გათხრები განხორციელდა 1960 წელს. ძეგლი განლაგებული იყო „ჯიხანჯური I“-ის ჩრდილო-დასავლეთით 500 მ-ს დაშორებით, პატარა ბორცვის თხემზე. ბორცვის ჩრდილო და სამხრეთ ფერდობებზე დადასტურდა საწარმოო ნარჩენების გროვა.

რკინისსადნობი ქურა წარმოდგენილი იყო ორმოს სახით, რომელსაც წვეროზე მდგარი წარკვეთილი პირამიდის ფორმა, ხოლო ძირზე სფერული ჩაღრმავება ჰქონდა.

ქურის მოპირკეთებული ნაწილი კარგადიყო შემორჩენილი. ქვედა ნაწილი 35 სმ-ის სიღრმეზე ცეცხლგამძლე თიხის ხსნარის სქელი ფენით იყო დაფარული, ხოლო ზედა ნაწილი 95 სმ-ის სიმაღლეზე ფლეთილი ქვებით მოპირკეთებული.

ქურის მოპირკეთებაში სპეციალისტებმა ყურადღება მიაქციეს იმ გარემოებას, რომ ქვედა ნაწილი, 30 სმ-ის სიმაღლეზე, მოპირკეთებული იყო მსხვილი ფლეთილი ქვებით, ხოლო ზედა ნაწილი, 65 სმ-ის სიმაღლეზე, – წვრილი ნატეხი ქვებით.

ქურის გადარჩენილი ნაწილის სიმაღლე წარმოადგენდა – 130 სმ, ხოლო სიგანე: ზემოთ-80 სმ, შუაში-45 სმ, ძირზე – 10-15 სმ. სფერული ორმოს დიამეტრი ზედა ხაზთან შეადგენდა 45 სმ-ს.

ქურის შიდა სივრცე ამოვსებული იყო ნაცარსა და ნახშირში არეული მოყვითალო თიხით, ასევე ქვებით და წიდის ნატეხებით. ქურის ქვედა, სფერული ნაწილი, ისევე, როგორც ზემოთ აღნიშნულ შემთხვევებში, ამოვსებული იყო თიხაში შერეული ნახშირის ფხვნილით. პრეპარაციის დროს ქურის ზედა ნაწილში ნაპოვნი იყო კედლებზე მიმდნარი რკინის წიდების ნატეხები. რკინის წიდებთან ერთად გვხვდებოდა აგრეთვე საბერველების საქშენი მილების ფრაგმენტები.

მაგიდა (საჟეპელა) შემოინახა ნაწილობრივ; რკინისსადნობი ქურის ჩრდილო-დასავლეთით წარმოადგენილ მოედანზე გამოვლინდა ფლეთილი ქვის ფილები, რომლებიც, სპეციალისტთა მოსაზრებით, ხის ფარდულის ბოძების საყრდენებად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული.

საწარმოო ნარჩენების გროვა გამოვლინდა ბორცვის ჩრდილო და სამხრეთ ფერდობებზე და შეიცავდა რკინის წიდების და ქურის თიხის შელესილობის, ასევე, საბერველის საქშენი მილების ფრაგმენტებს. მთელი ეს მასალა არეული იყო ყვითელი ფერის თიხაში, ნაცარში და ხის ნახშირის ნატეხები. ჩრდილო ფერდობზე, ზედა ნაყარის ნაპირას, წიდების ფენის ქვეშ გაწმენდილი იქნა დაახლოებით 4 მ² ფართობის მოედანი, სადაც 20 სმ სისქის ცეცხლგამძლე თიხის მარაგი იდო. ამ მოედნის გასუფთავებისას ნაპოვნი იყო თიხის ჭურჭლის ფრაგმენტები: ორი ყური, რომელთაც თავზე ძაფის კოჭისებრი შვერილები ჰქონდათ. იმავე ფენაში ნაპოვნი იყო წითლად გამომწვარი თიხის ჭურჭლის ნატეხები, გაპრიალებული ზედაპირით [И. Гзелишвили, 1964:41-43].

რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური II“ დათარიღდა ძვ. წ. VIII-VII ს-ით. ამგვარი დათარიღების საფუძველია კერამიკული ნაკეთობა, რომელსაც გააჩნია ანალო-გი ფიჭვნარის დიუნური ნამოსახლარის მასალებში (ძვ. წ. VIII-VII სს). დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებით, რამდენადაც აქ მოპოვებული ქოთნის ყური მიეკუთვნებოდა ჭურჭელთა შედარებით გვიანდელ ვარიანტს, სახელოსნო „ჯიხანჯური II“ შესაძლებელია მიეკუთვნებოდეს ძვ. წ. VII ს. [Д. Хакутаишвили, 1987:72-76].

რკინისსადნობი სახელოსნო ჯიხანჯური III“ (ტაბ. 65). რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური III“ განლაგებული იყო „ჯიხანჯური I“-ის დასავლეთით, 500 მეტრის დაშორებით, სამხრეთით გაზიდული კონცხის ზურგზე, რომელსაც დასავლეთით და აღმოსავლეთით ღრმა ხევი ჩამოუდიოდა. აღნიშნული სახელოსნო, ისევე როგორც ზემოთ აღწერილი „ჯიხანჯურის“ ჯგუფის სხვა

სახელოსნოები, წარმოდგენილი იყო რკინისსადნობი ქურის, მაგიდის (საჟეპელას) და საწარმოო ნარჩენების გროვის სახით.

„ჯიხანჯური III“-ის ქურა ტიპური იყო. მისი შიდა სივრცე ამოვსებული იყო თიხითა და ჰუმუსური თიხნარით, წიდის ნატეხებით, ქურის შელესილობისა და საბერველების საქშენი მილების ფრაგმენტებით, ნახშირით და ნაცრით. აქვე აღმოჩნდა წითლად გამომწვარი თიხის ჭურჭლის ყური.

ქურის სიმაღლე შეადგენდა 90 სმ-ს, სიგანე: ზედა ნაწილში – 90 სმ, შუაწელზე – 40 სმ, ხოლო ძირზე – 5-10 სმ-ს.

მაგიდა (საჟეპელა) მდებარეობდა ქურიდან 2 მ-ის დაშორებით. მაგიდის ქვები შემოინახა ფრაგმენტალურად, ისინი სახელოსნოს მთელ ტერიტორიაზე იყო მიმოხრეული. საჟეპელა, ალბათ, დაანგრის ტუნგის პლანტაციისთვის მიწის დამუშავების დროს [И. Гзелишвили, 1964:41-43].

საწარმოო ნარჩენების გროვა წარმოდგენილი იყო ბორცვის აღმოსავლეთ ფერდობზე. გადანაყარს ეკავა 40 მ² ფართობი, ხოლო მაქსიმალური სიღრმე იყო – 35-40 სმ. აღნიშნულისა სახელოსნოს ასაკი განისაზღვრამც. წ. VIII-VII ს-ით, ვინაიდან ქურიდან ამოღებული ჭურჭელი ზუსტ ანალოგს პოულობდა ფიჭვნარის ზღვისპირა დიუნური ნამოსახლარის მასალებში, რომლებიც დათარიღებულია ძვ. წ. VIII-VII სს-ით [Д. Хахутаიшвили, 1987:77].

რკინისსადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური IV“ (ტაბ. 66). სახელოსნო „ჯიხანჯური IV“ გაითხარა 1961 წ. ისგანლაგებული იყო ჯიხანჯურის ყოფილი ტუნგის მეურნეობის მუშათა დასახლების დასავლეთით 1 კმ-ის დაშორებით, ყოფილ II აგრორაიონში არსებული პირველი ფარდულის მახლობლად. რკინისსადნობი სახელოსნოს გასამართი მოედანი მოწყობილი იყო უსახელო ხევის დაქანებული ფერდობის ზედა დავაკებულ ნაწილში. სახელოსნოს გასამართად მოსწორებული მოედნის ფართობი 140 მ² შეადგენდა. იგი გადახურული იყო ნიადაგისა და ყვითელი თიხების ფენით, რომლის ქვეშ, 50-70 სმ სიღრმეზე, იწყებოდა სახელოსნოს ნანგრევების ზედა ჰორიზონტი.

სახელოსნო „ჯიხანჯური IV“, ასევე, შედგებოდა რკინისსადნობი ქურის, ლუგვის დასამუშავებელი შედგენილი მაგიდის (საჟეპელა) და საწარმოო ნარჩენების ნაყარისაგან. უშუალოდ ქურა განლაგებული იყო მოსწორებული მოედნის ჩრდილო ნაწილში და ტიპური ფორმა გააჩნდა. ქურის ზედა ნაწილი მოპირკეთებული იყო ნაგლეჯი ქვებით, ხოლო სფერულად დაბოლოებული ქვედა ნაწილი შელესილი იყო ცეცხლგამძლე თიხის ხსნარით. ქურის შიდა სივრცე ამოვსებული იყო თიხაში არეული რკინის წიდებით, ქურის შელესილობისა და საბერველების საქშენი

მიღების ფრაგმენტებით, ნაცრით და ნახშირის ფხვნილით. ქურის ფსკერზე წარმოდგენილი იყო თიხაში შერეული მსხვილად დაფქვილი ხის ნახშირი.

ქურის გადარჩენილი ნაწილის სიმაღლე იყო - 130 სმ, სიგანე: მაღლა -110 სმ, შუაში - 45 სმ, დაბლა - 10-15 სმ, ძირის ნახევარსფერული ჩაღრმავების სიმაღლე - 25 სმ. შედგენილი მაგიდის ფართობი შეადგენდა 2 მ². საწარმოო ნარჩენების გადანაყარი წარმოდგენილი იყო ქურის ჩრდილოეთით და ეკავა 60 მ² ფართობი. აქ კულტურული ფენის მაქსიმალური სიღრმე 40 სმ-მდე იყო. გადანაყარში წარმოდგენილი იყო რკინის წიდეების ნატეხები (10 მ³), ქურის შელესილობისა და საბერველების საქმენი მიღების ფრაგმენტები, სხვადასხვა ფორმის ქვები, ნაცარი და ადგილ-ადგილ ხის ნახშირის ფხვნილი. მთელი ეს მასალა არეული იყო თიხაში და ჰუმუსში.

„ჯიხანჯური IV“-ის ასაკის განსაზღვრისათვის სპეციალისტებს არ მოეპოვებოდათ ტრადიციული არქეოლოგიური მასალა. წიდეებზე შემორჩენილი მკვრივი, მონაცრისფრო პატინისა და ქურის კონსტრუქციის მიხედვით, მათ სახელოსნო წინარეანტიკური ხანის ძეგლად მიიჩნიეს, რომელიც ცივიზიზმის პრინციპით მოქმედებდა [Д. Хахутаიшвили, 1987:77-79]. არქეომაგნიტური მონაცემებით, სახე-ლოსნოში უკანასკნელი დნობა ძვ. წ. IX ს. შუაში უწარმოებიათ [Челидзе 1977:145].

რკინის სადნობი სახელოსნო „ლეღვა I“. 1961 წელს გაითხარა სახელოსნოების „ლეღვას“ ჯგუფის ერთი ობიექტი - „ლეღვა I“, რომელიც წარმოდგენილი იყო მდ. ოჩხამურის სათავეების რაიონში, სოფ. ლეღვას კოლმეურნეობის ჩაის პლანტაციაში, სამხრეთული ექსპოზიციის ბორცვზე, რომელიც მესამეულის ტუფოგენური ქანების გათიხვინებული ნაშალისაგან წარმოქმნილი მოყვითალო თიხების შრით იყო დაფარული და რომელშიც ადგილ-ადგილ კლდოვანი მასის გამოსავალი შეინიშნებოდა [Гзелишвили 1962: 45-47]. ბორცვის ფერდობზე გამოვლინდა რკინის სადნობი 2 სახელოსნო, რომელთაც პირობითად „ლეღვა I,1“ და „ლეღვა I,2“ უწოდეს. გადანაყარში ამოღებული იყო რკინის წიდეების დიდი რაოდენობა (6 კუბ. მეტრზე მეტი), რკინის სადნობი ქურების თიხის შელესილობის, საბერველების საქმენი მიღებისა და თიხის ჭურჭლების ფრაგმენტები (ტაბ. 67, 69). აგრეთვე მაღალი ტემპერატურის ზემოქმედებისაგან შეფერადებული ქვები, როგორც ჩანს, ქურისა და მიღებული მასის დასამუშავებელი მაგიდის (ე.წ. „საჟებელას“) ნანგრევები. გადარჩენილი იყო რკინის სადნობი ქურების მხოლოდ მიწის ქვეშანა წილი. გადანაყარის გათხრისას გამოვლენილ თიხის ჭურჭელთა შესწავლის საფუძველზე ი. გპელიშვილმა რკინის სადნობი სახელოსნო „ლეღვა I“ ძვ.წ. XII საუკუნით დაათარიღა [Гзелишвили 1962: 51]. მისი გარდაცვალების შემდეგ, მასალების შემდგომმა თავმოყრამ და დეტალურმა ანალიზმა, ასევე, დათარიღების უახლესი მეთოდების

გამოყენებამ, შესაძლებელი გახადა აღნიშნული თარიღის დაზუსტება. კერძოდ, გამოირკვა, რომ „ლეღვა I“ ორქურიანი რკინისსადნობი სახელოსნო (ტაბ. 68) კი არ იყო, როგორც თავდაპირველად ეგონათ, არამედ ორი სხვადასხვა დროის საწარმო, რომელთაგან „ლეღვა I,1“ ძვ.წ. X-IX სს-ით თარიღდებოდა, ხოლო „ლეღვა I,2“ – ძვ.წ. X-X სს-ით [Хажугაიшვილი Д., 1977: 95-102; Челидзе 1977: 142-145].

ამგვარად, მდ. ოჩხამურის ხეობაში მოსახლე თემებს ძვ.წ. X საუკუნეში უკვე საკმაოდ განვითარებული რკინისმომპოვებელი წარმოება ჰქონიათ. პროფ. დ. ხახუტაიშვილის აზრით, ეს არც იყო მოულოდნელი, რადგან ამ რეგიონის თემები, როგორც ეს სოფ. ზენითის განძში წარმოდგენილ მამასალებმა [ხახუტაიშვილი დ., 1995:67] დაადასტურა, რკინა-ფოლადის სამეურნეო გამოყენებას ჯერ კიდევ ძვ.წ. XII-XI სს-ში ან რამდენადმე უფრო ადრე იწყებენ. აღნიშნული გარემოება შესაძლებელია დაედო საფუძვლად ვარაუდს, რომ სახელოსნოების „ლეღვას“ ჯგუფის გაუთხრელ ობიექტთა შორის შესაძლებელია „ლეღვა I“-ზე უფრო ადრეული ძეგლების აღმოჩენაც. სამწუხაროდ, ოჩხამურის ხეობის ძეგლთა არქეოლოგიური შესწავლა დიდიხნით შეჩერდა და მხოლოდ 1970 წ. განახლდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ „ლეღვა I“-ის მახლობლად გამოვლინ და კიდევ რამდენიმე სახელოსნოს ნაკვალევი, რომლებიც შეადგენდნენ სახელოსნოების „ლეღვას ჯგუფს“, თუმცა, მოგვიანებით ამ საკითხზე მომუშავე ნ. ხახუტაიშვილის განმარტებით, მათი შემდგომი შესწავლა ვერ მოხერხდა.

რკინისსადნობი სახელოსნო „ცეცხლაური I“. 1970 წ. ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გააგრძელა კოლხეთის რკინის მეტალურგიის კერების შესწავლა.

1970 წელს შესასწავლად შერჩეული იქნა ახალი მიკრორაიონი, სადაც რკინისსადნობი სახელოსნოების ცალკე ჯგუფი იყო წარმოდგენილი. სახელოსნოების ეს ჯგუფი განლაგებული იყო ცეცხლაურის ყოფილი ჩაის საბჭოთა მეურნეობის ტერიტორიაზე (ქობულეთი, ოჩხამურის თემი), ადგილ კაპეტსა და საფაცრიაში. წარმოების ნაშთები გამოვლინდა საფაცრიას მცირე ხეების პირას (საფაცრია I, საფაცრია II, დაა.შ.). ეს ხეები მდ. ხოჩიჩას უერთდებიან, რომელიც თავის მხრივ მდ. ოჩხამურის მარჯვენა შენაკადია. ამგვარად, რკინისსადნობი სახელოსნოების ცეცხლაურის ჯგუფი მდ. ოჩხამურის ჰიდროსისტემას უკავშირდება და ძირითადად ჩოლოქ-ოჩხამურის წყალგამყოფი ბორცვების ფერდობებზეა განლაგებული.

დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებით, ახალი ობიექტების, სახელოსნოების ახალი ჯგუფის შერჩევა იმით იყო განპირობებული, რომ 1960-1961 წწ. უკვე შესწავლილი ობიექტების უმრავლესობა („ჯიხანჯური I“, „ჯიხანჯური II“, „ჯიხანჯური III“, „ჯიხანჯური IV“) განლაგებულია იმ ტერიტორიაზე, რომელიც ჩოლოქის ჰიდრო-

სისტემას უკავშირდება, ხოლო ოჩხამურის ხეობიდან შესწავლილი იყო მხოლოდ ერთი ობიექტი („ლეღვა I“).

შესასწავლად შერჩეული ახალი მიკრორაიონი განლაგებული იყო აჭარის მთაგრეხილის მთისწინეთის სუბტროპიკულ ზოლში. აღნიშნული ტერიტორია დასერილი იყო ხევების ხშირი ქსელით, რომელიც უკავშირდებოდა მდინარე ოჩხამურსა და მის შენაკადებს. ამ რაიონში წარმოდგენილია წითელი მიწების ძლიერი საფარი (შრე), რომელიც შექმნილია შუაეოცენური ხანის ტუფოგენური ქანების გამოქარვა-დაშლის შედეგად. 3 მეტრის სიღრმემდე ამ შრეს თიხნარწარმონაქმნთა ხასიათი აქვს. ამ სიღრმეზე თიხები, როგორც წესი, სველია, მაგრამ ჩამონაჭრებში სტაბილურ ვერტიკალურ კედლად დიდ ხანს ინარჩუნებს პროფილს. წითელი თიხების შრე, თითქმის ყველგან, გადახურულია დელუვიური წარმოშობის მოყვითალო თიხებით. შესასწავლ რაიონში გრუნტული წყლები, ძირითადად, წარმოდგენილია 3-4 მეტრის სიღრმეზე და დაკავშირებულია მაკროპორებთან.

ჩოლოქ-ოჩხამურის რკინის წარმოების გავრცელების რაიონში, ადგილ-ადგილ წარმოდგენილი იყო მეორადი წარმოქმნის ცეცხლგამძლე თიხების საკმაოდ ფართო უბნები, რომლებიც „ცეცხლაურის ცეცხლგამძლე“ თიხების სახელწოდებითაა სამეცნიერო ლიტერატურაში ცნობილი [Минеральные ресурсы ССР Грузии 1933: 160-167; Гзелишвили 1962:39, 244-257; Хахутаიшвили Д., 1987:192-194]. ძველკოლხური მეტალურგიის აღნიშნული კერისაგან 10-15 კილომეტრის დაშორებით, ზღვისპირა ზოლში, მდ. სუფსასა და ნატანებ-ჩოლოქს შორის წარმოდგენილია შავი-ზღვისპირეთის მაგნეტიტური ქვიშების ყველაზე მდიდარი საბადოები [Минеральные ресурсы ССР Грузии 1933:244-257; Гзелишвили 1962:16, 39; Хахутаიшвили Д., 1987: 182-189], რომლებიც როგორც ფიქრობენ, შეადგენდა კოლხეთის რიგი რაიონების რკინის ძველი მეტალურგიის სანედლეულო ბაზას [Гзелишвили 1962: 16, 52, 88; Хахутаიшвили 1987:182-189].

რკინისსადნობი სახელოსნო „ცეცხლაური I“ (ტაბ. 70, 71). სახელოსნო გამოვლენილი იყო 40-50 სმ სიღრმის დელუვიონური ყვითელი თიხის ფენის ქვეშ, საფაცრიას ხევის მარცხენა კიდედან, ადგილ კაპეტში. სახელოსნოს რკინისსადნობი ქურა დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებით, ჯერ განძის მაძიებლებს, ხოლო შემდეგ დროებითი საარტილერიო პოზიციის გამართვის დროს დაუზიანებიათ. ქურას გადაბრუნებული წაკვეთილი პირამიდის ფორმა ჰქონდა, რომლის ქვედა ნაწილი ნახევარსფეროს ფორმის ძირითსრულდებოდა. კედლები მოპირკეთებული იყო სხვადასხვა ფორმის ქვით და შელესილი ცეცხლგამძლე თიხის ხსნარით. ქურის სიმაღლე შეადგენდა 120 სმ-ს, სიგანე ძირში - 40 სმ, ხოლო მიწის ზედაპირთან - 90 სმ.

მაღალი ტემპერატურის (12000-12600) ზემოქმედების შედეგად, ქურის კედლების მიმდებარე თიხები 10-15 სმ სისქეზე წითლად იყო გამომწვარი. როგორც პროფ. დ. ხახუტაიშვილი აღნიშნავდა, ანალოგიური სურათია დადასტურებული უკლებლივ ყველა სახელოსნოს გათხრის დროს, როგორც ჩოლოქის, ასევე, ჭოროხის, ჩაისუბნის, სუფსა-გუბაზეულის რკინისაწარმოო კერებში [Хахутаишвили, 1987: 60–99]. თითოეულ ქურასთან წარმოდგენილი იყო მაღალი ტემპერატურის ზემოქმედებისაგან წითლად შეფერადებული მოედანი, ე.წ. „საჟეპელა“, რომელიც ქურიდან ამოღებული ლუგვის დასამუშავებლად გამოიყენებოდა. რკინის სადნობი სახელოსნო “ცეცხლაური I”-ის დათარიღება ძეგლზე ფიქსირებული ფართოკანელურებიანი სამეთუნეო ნაწარმით გახდა შესაძლებელი, რომელიც მსგავსებას ამჟღავნებს ციხისძირის ნამოსახლარის წინაანტიკური ხანის ფენაში აღმოჩენილი ჭურჭლების ფრაგმენტებთან, რომელთა ასაკი რადიოკარბონური მეთოდით დათარიღებისას ძვ. წ. IX საუკუნით განისაზღვრა [Хахутаишвили, 1987: 60–99]. აღნიშნული ნიმუშების დათარიღება განხორციელდა სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის არქეოლოგიის ინსტიტუტის ლენინგრადის განყოფილების რადიონახშირბადის ლაბორატორიაში, სადაც დადასტურდა შემდეგი თარიღი: 2830 ± 60 ანუ ძვ.წ. 880 წელი [Семенцев... 1972:214]. აღნიშნული ფორმის ჭურჭელი დაფიქსირებულია დას. საქართველოს სხვა ძეგლების ფენებშიც (ნაოხვამუ, დაბლაგომი), რომელთაც ბ. კუფტინი გვიანბრინჯაოს ხანის მიწურულსა და ადრერკინის ხანის დასაწყისს მიაკუთვნებდა და ამ ფენების ასაკს ძვ.წ. VIII-VII სს-ით განსაზღვრავდა [Куфтин, 1950:113-114, 193]. პროფ. დ. ხახუტაიშვილი რკინის სადნობ სახელოსნოს - “ცეცხლაური I”-ს არქეოლოგიური მონაპოვრის მონაცემების საფუძველზე ათარიღებს ძვ.წ. IX ს-ით. ის აღნიშნავდა, რომ ძეგლი არ შეიძლება იყოს ძვ. წ. X საუკუნეზე ადრეული და ძვ.წ. VIII საუკუნეზე გვიანდელი [Хахутаишвили, 1987: 85]. ამავე თარიღს იძლევა ძეგლის არქეომანტიური დათარიღება, რომლის მიხედვით ქურაში უკანასკნელი დნობის პროცესი განხორციელდა ძვ. წ. IX ს-ის დასაწყისში.

დათარიღებისათვის არანაკლები მნიშვნელობა აქვს ზოომორფულ ყურებიან გაპრიალებულ ჭურჭელთა ფრაგმენტებს, რომლებიც გამოვლენილი იყო ძეგლის გათხრების დროს. ასეთივე ფორმის ზოომორფული ყურებიანი ჭურჭელი გვხვდება წინაანტიკური ხანის ფენაში ციხისძირის ზემოხსენებულ ნამოსახლარზე, ფიჭვნარ-ქობულეთსა და ურეკის დიუნურ დასახლებაზე, ნამჭედურის („ნამჭედური III-IV“), ნაოხვამუს ზედა ფენის გორა ნამოსახლარებზე და ა. შ. უნდა აღინიშნოს, რომ ამგვარი ზოომორფული ყურების მქონე თუ კანელურებით შემკული ჭურჭლები

თანაარსებობენ, როგორც წესი, თითქმის ყველა მასალებში კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში (ყულევი, წყემისდიხა-გუძუბა და სხვ.).

„ცეცხლაური I“-ის გათხრის დროს გამოვლენილ ზოომორფულ ყურებს შორის გამოიყოფა ერთი, რომელიც ბრინჯაოს სიტულების ყურებს ემსგავსება (ტაბ. 71-3). ამგვარი ფორმის ყურის მქონე სიტულები ძვ.წ. I ათასწლეულის პირველ ნახევარში გავრცელებულია მთელ დასავლეთ კავკასიაში, კავკასიონის ქედის ორსავე მხარეს.

რკინისსადნობი სახელოსნო „ცეცხლაური II“

1971 წ. ივლის-აგვისტოში ბათუმის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ გააგრძელა რკინისსადნობი სახელოსნოების იმ ჯგუფის შესწავლა, რომელიც განლაგებულია ცეცხლაურის ყოფილი საბჭოთა მეურნეობის ტერიტორიაზე და გამოავლინა კიდევ ერთი სახელოსნო უბანი, რომელიც სამეცნიერო ლიტერატურაში შევიდა „ცეცხლაური II“ სახელწოდებით (ტაბ. 72).

სახელოსნო დაცულიყო „ცეცხლაური I“-ის ჩრდილოეთით, დაახლოებით 1 კოლომეტრის დაშორებით, მეზობელ მცირე ხევში, რომელიც ასევე საფაცრიას სახელს ატარებს („ცეცხლაური I“-იც საფაცრიას პირველ ხევში იყო გამოვლენილი). საფაცრიას ორივე ხევი, რომლებიც ოდნავ ქვემოთ ერთდებიან, ეკუთვნის მდ. ოჩხამურისა და ჩოლოქის აუზს. დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებით, შესაძლებელია ეს ორი მდინარე ძვ. წ. V-IV ათასწლეულებში ცალ-ცალკე, დამოუკიდებლად უერთდებოდა ზღვას.

ბორცვის ჩრდილო და ჩრდილო-დასავლეთი ფერდობები მოფენილი იყო რკინის წიდისა და რკინისსადნობი ქურის შელესილობის სხვადასხვა ზომისა და ფორმის ფრაგმენტებით, საბერველების საქმენი მილების (შტვირების) ნატეხებით, ნაცრისა და ნახშირის მინარევით, ნანგრევი ქვებით, თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტებით და ა. შ. შესასწავლი უბნის საერთო ფართობი 400 მ² შეადგენდა (20X20 მეტრი). გადანაყარი სქვეშ, თხრილის NW მონაკვეთში, დაახლოებით 24 მ² ფართობის მოედანზე გამოვლინდა ცეცხლგამძლე თიხის მარაგი, რომლის საერთო მოცულობა დაახლოებით 7 მ³ (8 X 3 X 0,3 მეტრი) იყო. გათხრების დროს გამოვლენილი წიდების მოცულობა კი - 10 მ³ შეადგენდა, რაც დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებით, ქურისა და სახელოსნოს ხანგრძლივი მუშაობის დასტური უნდა ყოფილიყო.

რკინისსადნობი ქურა, კერძოდ, მისი მიწის ქვეშა ნაწილი, კედლების მოპირკეთების ჩათვლით ფაქტიურად ხელუხლებლად აღმოჩნდა დაცული. როგორც ჩანს, ქურის შიდა სივრცეში დადასტურებული ნახანძრი ქვები გამოყენებული ყოფილა ქურის მიწისზედა ნაწილისასაგებად. „ცეცხლაური II“-ის გათხრების დროს პირველად ყოფილა დადასტურებული, რომ რკინისსადნობ ქურებს გააჩნდათ

მიწისზედა ნაწილი, რომელიც ისეთივე ქვებით ყოფილა ნაგები, როგორცაა ქურის მიწის ქვეშანა წილი იყო მოპირკეთებული. ნანგრევი ქვების ოდენობის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ქურების მიწის ზედა ნაწილის სიმაღლე არ აღემატებოდა 30-40-სმ-ს. დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებით, ქურის ასეთი კონსტრუქცია იმით უნდა ყოფილიყო განპირობებული, რომ რაც უფრო მაღალი იქნებოდა მიწის ზედა ნაწილი, მით უფრო დიდი იქნებოდა სითბური დანაკარგი, რაც, ბუნებრივია, უარყოფით გავლენას მოახდენდა დნობის სიჩქარეზე, ხარისხზე და ლითონის გამოსავლიანობაზე.

განათხარი მასალა იძლეოდა რკინისსადნობი ქურის რეკონსტრუქციის შესაძლებლობას და იმის წარმოდგენას თუ როგორი მოცულობისა იყო ქურა და როგორი იყო მისი მოქმედების პრინციპი: ქურის გასამართავად თიხაში იკვეთებოდა წვეროზე მდგარი პირამიდის ფორმის ორმო, რომლის ქვედანა წილში, იატაკიდან 30-40 სმ სიმაღლეზე საგანგებოდ ეწყობოდა 20-25 სმ სიგანისთარო, რომელზეც ქურის მოსაპირკეთებელი ქვების ქვედა რიგი ლაგდებოდა. ამგვარად, ქურა იღებდა წვეროზე მდგარი წარკვეთილი პირამიდის ფორმას, რომელიც შემდეგ ცეცხლგამძლე თიხის სქელი ფენით (1,5-2 სმ) იფარებოდა. ქურის ერთ-ერთ კუთხეში საბერველების თიხის მილი მაგრდებოდა. ქურის მიწის ქვეშა ნაწილში მადნისა და საწვავის ჩატვირთვის შემდეგ აგებდნენ ქურის მიწისზედა ნაწილს, რისთვისაც იყენებდნენ ფლეთილ ქვას და ცეცხლგამძლე თიხის ხსნარს. სპეციალისტთა მოსაზრებით, ქურის მიწისზედა ნაწილს ნახევარსფეროს ფორმა უნდა ჰქონოდა, რომლის წვეროზე კვამლსადენ ხვრელს ტოვებდნენ. სავარაუდოდ, აქედანვე ხდებოდა პერიოდულად ქურის მადნითა და ნახშირის ფენით შევსება. ქურის ამგვარი მომზადების შემდეგ, საბერველის თიხის მილში გაღვივებულ ნახშირს ჩაყრიდნენ და საბერველთა მკლავებს ერთმანეთს მიუერთებდნენ. ამგვარად იწყებოდა ქურის სამუშაო რეჟიმი.

დნობის დამთავრების შემდეგ გაღობილ მასას მყარ მდგომარეობამდე აგრილებდნენ და ქურიდან იღებდნენ, რისთვისაც, ცხადია, აუცილებელი იყო ქურის მიწისზედანაწილის მოხსნა და სპეციალური სამარჯვების გამოყენება. ქურიდან ამოღებულ მასას იქვე, ქურის მახლობლად, სპეციალურ მოედანზე ათავსებდნენ და სუფთა ლითონს ფუჭი ქანების შემცველი მასისაგან მექანიკურად აცალკავებდნენ. ამის შემდეგ ფორმებიანი რკინის მასა „საყუპელაზე“ გადაჰქონდათ და იქ ამუშავებდნენ, რის შედეგადაც ლუგვი რკინა სამჭედლო რკინის სახეს იღებდა.

რკინისსადნობი სახელოსნო „ცეცხლაური II“-ის გათხრებისას მოპოვებული თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტები (ტაბ. 73, 74) ანალოგს ნახულობს „ცეცხლაური I“-ის მასალასთან. პროფ. დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებით ძეგლები, როგორც

„ცეცხლაური I“, ასევე „ცეცხლაური II“ ეკუთვნის ძვ. წ. IX ს-ის სხვადასხვა მონაკვეთს [Хахутаიшвили Д., 1987: 85-88].

რკინისსადნობი სახელოსნო „ცეცხლაური III“

რკინისსადნობი სახელოსნო „ცეცხლაური III“-ის ნანგრევი გაითხარა 1974 წ. იგი გამოვლენილი იყო მდ. ჩოლოქის წყალგამყოფ ქედზე ადგილ „ბოგილში“, ცეცხლაურის ყოფილი ჩაის საბჭოთა მეურნეობის პლანტაციაში. სახელოსნოს ნაშთები წარმოდგენილი იყო ჩრდილო-დასავლური ექსპოზიციის ფერდობზე.

სამწუხაროდ, რკინისსადნობი ქურის მიგნება არ მოხერხდა. იგი, როგორც ჩანს, ადრევე ყოფილა განადგურებული, რაზედაც მიუთითებს გადანაყარში ქურის ნანგრევი ქვების სიმრავლე.

გადანაყარის გათხრისას გამოვლენილ იქნა ნანგრევი ქვები, წიდეების, ქურის შელესილობის, საქშენი მილებისა და თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტები. უკანასკნელთაგან ყურადღებას იქცევდა ფართოკანელურებით შემკული ჭურჭლის ფრაგმენტები, რომელთა მსგავსი მრავლად იყო მოპოვებული „ლეღვა I“-ის, „ცეცხლაური I“-ის, „ცეცხლაური II“-ის, „ნამჭედური III“-ის, „ნამჭედური IV“-ის, „ციხიძირი V“-ის, „ყულევი IV“-ის და სხვა ძეგლთა გათხრებისას. ამ მონაცემების მიხედვით „ცეცხლაური III“ ძვ. წ. IX-VIII სს-ის ძეგლად მიიჩნის [Хахутаიшвили 1987: 88-91].

ამგვარად, განათხარი ობიექტების მიხედვით, რკინისსადნობი სახელოსნოების ცეცხლაურის ჯგუფი რამდენადმე უფრო ახალგაზრდაა, ვიდრე ლეღვას ჯგუფი. დ. ხახუტაიშვილის აზრით, ეს სურათი მომავალ საველე-არქეოლოგიური კვლევებიდან პროცესში უნდა დაზუსტდეს და დაკონკრეტდეს.

აღსანიშნავია, რომ რკინისსადნობი სახელოსნოების „ცეცხლაურის ჯგუფი“ მიითვლის კიდევ რამდენიმე ობიექტს, რომელთა უმრავლესობა ხევების პირას განლაგებულ ბორცვებზე თუ ფერდობებზეა წარმოდგენილი და მომავალ კვლევას მოითხოვს.

X X

X

ჩოლოქ-ოჩხამურის ორმდინარეთის ტერიტორიაზე გამოვლენილი და შესწავლილი მასალის მიხედვით შესაძლებელია, მეტ-ნაკლები სიზუსტით აღვწეროთ სახელოსნოების მოცემულობა. თითოეული კერა წარმოდგენილი იყო ერთი, ორი ან სამი სახელოსნოთი, რომელიც მიითვლიდა ქურას, ხის მსუბუქ ფარდულს, შედგენილ მაგიდას ქურიდან ამოღებული ლუგვის პირველადი დამუშავებისათვის, მოედანს ცეცხლგამძლე თიხის მარაგის შესანახად და გასაფუებლად, აგრეთვე მოედანს წარმოების ნარჩენების გადასაყრელად. როგორც

პროფ. დ. ხახუტაიშვილი ფიქრობს, თითოეულ სახელოსნოს გააჩნდა მეტალურგის სამუშაო იარაღების კომპლექსი: ხის, ქვის და რკინის უროები, კაუჭები და სამარჯვეები ქურიდან გამლღვალ-გაცივებული მასის ამოსაღებად და ა.შ. როგორც მკვლევარი აღნიშნავს, სამწუხაროდ მათი გამოვლენა შესწავლილ უბნებზე ვერ მოხერხდა, მიზეზი, როგორც ჩანს მეტალურგიული საქმიანობის სეზონურობა უნდა ყოფილიყო - ხელოსნები არ ტოვებდნენ ადგილზე სამუშაო იარაღებს.

დ. ხახუტაიშვილი მიიჩნევს, რომ ყოველ ქურას, რომელიც ცივიბერვის პრინციპით მუშაობდა, ბუნებრივია, გააჩნდა საბერველი, რომელიც ქურის მიწისქვეშა ნაწილს კონუსური ფორმის თიხის საქშენი მილებით უკავშირდებოდა. მართალია, ისინი თავდაპირველ მდგომარეობაში აღმოჩენილი არ ყოფილა, მაგრამ მათი დანიშნულების საკითხი რაიმე ეჭვს არ იწვევს.

უნდა აღინიშნოს, რომ წარმოდგენილი საწარმოო კერის არქეოლოგიური გათხრებისას, – როგორც დ. ხახუტაიშვილი აღნიშნავდა, – მიზნად დასახული იყო გაგრძელებულიყო მასალების დაგროვება-თავმოყრა საერთოდ ძველკოლხური რკინისმეტალურგის ცენტრისა და განსაკუთრებით ჩოლოქ-ოჩხამურის საწარმოო კერის ისტორიის რიგი საკითხების შემდგომი შესწავლისათვის.

დ. ხახუტაიშვილმა ექსპედიციის მუშაობის საბოლოო მიზანი შესაძლებლად მიიჩნია შემდეგნაირად განსაზღვრულიყო: გამოიყოს რკინისსადნობი სახელოსნოების ცალკეული ქრონოლოგიური ჯგუფები; დადგინდეს თითოეული მიკრორაიონის ტექნოლოგიურ-საწარმოო თავისებურებები; გაირკვეს სახელოსნოთა ცალკეული ქრონოლოგიური ჯგუფების გეოგრაფიული ურთიერთკავშირები ერთმანეთის მიმართ, წყლის არტერიებსა და სანედლეულო ბაზებთან; გაირკვეს არის თუ არა განსხვავება მდინარე ჩოლოქის მარცხენა და მარჯვენა სანაპიროებზე განლაგებულ სახელოსნოთა ჯგუფებს შორის; გამოიყენებოდა თუ არა რკინისსადნობი ქურები სხვა ლითონების გამოსაღებად; გამოვლინდეს და შესწავლილი იქნეს მეტალურგთა დასახლებები, ტოპონიმიკური მონაცემები და მათი შესაძლებელი კავშირი რკინის ძველ საწარმოებთან, საწარმოო ცენტრის კავშირი ზღვისპირა დასახლებების კომპლექსებთან ფიჭვნარსა და ურეკში, სანედლეულო ბაზებსა და რკინისწარმოების სხვა სინქრონულ კერებთან. ამასთან, საბოლოოდ უნდა განსაზღვრულიყო აღნიშნული საწარმოო კერის რკინისსადნობი სახელოსნოების გავრცელების გეოგრაფიული ჩარჩოები ცენტრისა და პერიფერიის ჩვენებით.

საყურადღებო გარემოებაა, რომ რკინისსადნობი, სახელოსნოები, როგორც წესი, გამართულია მცირე თუ დიდი ხეების პირას არსებულ შემადლებებსა და ბორცვებზე. როგორც პროფ. დ. ხახუტაიშვილი აღნიშნავს, ამგვარ ექსპოზიციას როგორც ეკონომიური, ისე ტექნიკური გამართლება ჰქონდა: იოლი იყო წარმოების

ნარჩენებისაგან განთავისუფლება და მოხერხებული იყო წარმოებისათვის აუცილებელი წყლის მოპოვება.

ამგვარად, ჩოლოქ-ოჩხამურის საწარმოო კერა, ძირითადად, როგორც ჩანს, ერთი მოზრდილი ეპოქის ძეგლებს მიითვლის. ესპერიოდი, სავარაუდოდ, ძვ. წ. X-VII საუკუნეებით შემოიფარგლება.

X X

X

დ. ხახუტაიშვილის გარდაცვალების შემდეგ, თითქმის ორი ათეული წლის განმავლობაში, ქობულეთის ტერიტორიაზე არსებული რკინის მეტალურგიის უძველესი კერების სერიოზული შესწავლა თითქმის არ განხორციელებულა. 2019 წელს, ჩემს მეცნიერ-ხელმძღვანელთან, ქალბატონ ნანა ხახუტაიშვილთან ერთად, გადავწყვიტეთ ჩაგვეტარებინა წარმოდგენილ მიკრორეგიონში ახალი დაზვერვითი სამუშაოები.

სადაზვერვო ექსპედიციაში ჩართული ვიყავით: ქობულეთის მუზეუმის დირექტორი რეზო ტაკიძე, ჯიხანჯურის საჯარო სკოლის დირექტორი მიხეილ ხალვაში და ამავე სოფლის მცხოვრებლები- მურმან ბიბინიძე, მიხეილ აბაშიძე, ლადო გორგილაძე, ნუნუ ტაკიძე-დავითაძისა და სხვები.

პირველივე დაზვერვამ საინტერესო შედეგი მოგვცა. ჩვენი ყურადღება მიიქცია ჯიხანჯურის საჯარო სკოლის დირექტორის, ბატონ მიხეილ ხალვაშის ინფორმაციამ, რომელიც ეყრდნობოდა მოქალაქე შ. სურმანიძის გულისტკივილს, რომ მისი საკარმიდამო ნაკვეთის ერთი ვრცელი ტერიტორია ყოვლად გამოუსადეგარია სახნავ-სათესად და ამავდროულად უნაყოფოა. როგორც ჩვენთვის ცნობილია, ყველგან, სადაც რკინის საწარმოო სახელოსნო უბნები არსებობდა, ნიადაგის მწვანე საფარის განვითარება შეფერხებული იყო. ამდენად, ჩვენ გამოვთქვით ვარაუდი, რომ შესაძლებელია შ. სურმანიძის საკარმიდამო ნაკვეთში რკინის წარმოებასთან დაკავშირებული კერა ყოფილიყო წარმოდგენილი.

გადავწყვიტეთ დაგვეთვალიერებინა აღნიშნული უბანი, რომელიც მდებარეობს ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ოჩხამურის თემში შემავალსოფ. ჯიხანჯურის ტერიტორიაზე (წარმოდგენილ ტერიტორიას ადრემოიხსენიებდნენჯიხანჯურის ტუნგის მეურნეობის სახელით – რ.ტ.), ე. წ. დასახლება „აგაროდნი გორაზე“ (წარმოდგენილ ტერიტორიაზე, მდ. ჩოლოქის პირას ადრე არსებობდა ბოსტნეული კულტურების სავარგული ფართობები, სადაც ძირითადად დასაქმებული იყო რუსულენოვანი მოსახლეობა - სწორედ ამიტომ ეძახიან ადგილობრივები ამ ადგილს „აგაროდნიგორას“).

ჯიხანჯურის საჯარო სკოლის დირექტორის მიხეილ ხალვაშის, ამავე სკოლის დამსახურებული მასწავლებლის მურმან ბიბინიძის, ჩვენი მასპინძელის შალვა სურმანიძის, მისი შვილიშვილის, 12 წლის საბა სურმანიძის და სხვათა ხელშეწყობით ტერიტორია საგულდაგულოდ დავათვალიერეთ. ჩვენი მოლოდინი გაამართლა.

წარმოდგენილი ტერიტორიის ჩრდილო-დასავლეთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდობებზე დადასტურდა რკინის საწარმოო ნარჩენები, რომლებიც საკმაოდ ვრცელ ტერიტორიაზე იყო განფენილი. ამდენად, დავრწმუნდით, რომ საქმე გვაქვს რკინის წარმოებასთან დაკავშირებულ ახალ კერასთან. ის მდ. ჩოლოქის მარცხენა სანაპიროზე წამომართული ბორცვის ჩრდილო-დასავლეთ ექსპოზიციაზეა წარმოდგენილი.

„აგროდნი გორა“ წაგრძელებული ფორმის მქონე ბორცვია, რომელიც ზღვის დონიდან 350 მეტრ სიმაღლეზეა განლაგებული. ბორცვი დღეისათვის თითქმის სრულად არის დასახლებული. საავტომობილო გზა, რომელიც მის ცენტრალურ ნაწილში გადის ერთგვარად ყოფს ბორცვს სამხრეთ და ჩრდილოეთ ნაწილებად. რკინის საწარმოო ნარჩენები ბორცვის ორივე მხარეს ფიქსირდება. შალვა სურმანიძის საკარმიდამო ნაკვეთი საავტომობილო გზის მარცხენა მხარეს, ჩრდილოეთ ნაწილში მდებარეობს.

აღნიშნული ტერიტორია 1990 წლიდან, საბჭოთა მეურნეობების დაშლის შემდეგ, კერძო საკუთრებაში გადასულა და იქ ადრე არსებული ტუნგის კულტურის ნაცვლად, ბევრად მომგებიანი, ციტრუსის კულტურის გაშენება გადაუწყვეტიათ. თუ ადრე ტუნგის პლანტაციის მოწყობა ფერდობებზე ორმულ დამუშავებას (6X6 ან 8X6 და ა.შ.) საჭიროებდა, ახალი კულტურის შემთხვევაში, ტერიტორიის დატერასება გამხდარა აუცილებელი, რამაც, ჩვენი ვარაუდით, ნაწილობრივ გამოიწვია ძეგლის დაზიანება. ბორცვის ცენტრალური ადგილის მარცხენა ერთ-ერთ დავაკებულ ნაწილში წარმოდგენილია შ. სურმანიძის საკარმიდამო ეზო, სადაც სახლი და დამხმარე ნაგებობებია გამართული. აღნიშნული საცხოვრებელი სახლიდან 1,2-1,5 მ. მოშორებით მოწყობილია ტერასები. სულ წარმოდგენილია 10, ზოგიერთ ადგილას 12 ტერასა. ყოველი მომდევნო ტერასა დაახლოებით 40-60 სმ-ით დაბლდება. ტერასების სიგანე მერყეობს 1,2-1,5 მ-ის ფარგლებში. აღნიშნული ტერასები პერიოდულად, ნაწილ-ნაწილ ეწყობოდა, როგორც ჩანს, 25-30 წლის წლის განმავლობაში, მას შემდეგ, რაც აქ სურმანიძეების ოჯახი დასახლებულა. დღეისათვის ტერასებზე გაშენებულია ციტრუსის პლანტაციები. სწორედ, მე-12 ტერასის შემდეგ არსებულ დავაკებულ, ვრცელ მოედანზე დადასტურდა რკინის საწარმოო სახელოსნოს ნარჩენები. სახელოსნო უბნის ტერიტორიას დაახლოებით 300 კვ.მ. ეკავა (29,5მX10მ). დღეს ეს ადგილი ბოსტნეული კულტურების მოსაყვანად აქვთ გამოყენებული (ტაბ. 75-1).

როგორც მასპინძელმა აგვიხსნა, მოედანი თავის დროს ბუნებრივად იყო მოსწორებული. დასახლების შემდეგ მას აქ განუზრახავს ხეხილის – ვაშლისა და მსხლის დარგვა. სამწუხაროდ, მან ვერ შეძლო ნიადაგის 30–40 სმ-ის ქვემოთ სიღრმეზე დამუშავება. აქ გაჭირვებით დარგული ხეხილიც, მისი თქმით, გარკვეული წლების შემდეგ გახმოზას იწყებდა და ამიტომ დროდადრო ახალი ნერგების დარგვა უწევდა. მისი გადმოცემით, აქ წლების განმავლობაში მიწის დამუშავების დროს მას მოყვლია არაერთი „მძიმე“ ქვა (სავარაუდოდ „წიდა“ - რ.ტ.) და კერამიკის თუ კრამიტის ნატეხი, რომლისთვისაც მაშინ საგანგებო ყურადღება არ მიუქცევია და გადაუგდია.

მოედნის ჩრდილოეთით არსებული ცენტრალური ნაწილის შედარებით უფრო დაფერდებული ტერიტორია მოფენილი იყო რკინის წიდეების და ქურის შელესილობის ფრაგმენტებით (ტაბ. 75-2). საწარმოო გადანაყარი წარმოდგენილი იყო სახელოსნო მოედნის ცენტრალური ნაწილიდან ჩრდილოეთით 5 მ-ის მანძილზე და დაახლოებით 40 მ²(6X7 მ.) ფართობი ეკავა. გადანაყარის სისქე ცენტრში შეადგენდა 50-60 სმ-ს. გადანაყარი მასა, – მიუხედავად, ნაწილობრივ, ერთწლიანი ველური მცენარეული საფარის შებურვისა, ხილულად ჩანდა, რომ მეტ-ნაკლებად გაშლილი ნახევარწრის ფორმით იყო წარმოდგენილი. აღსანიშნავია, რომ თავად შ. სურმანიძის მიერ ციტრუსის დასარგავად რამდენიმე ორმოს ამოჭრისას შეგროვებული საწარმოო ნარჩენების გროვა შეადგენდა დაახლოებით 3მ²(1,5X2 მ.).

საწარმოო გადანაყარში წიდეების საერთო მოცულობა მეტ-ნაკლები სიზუსტით 3-4 მ³ შეადგენდა. გადანაყარში წარმოდგენილი იყო როგორც ფორებიანი, ასევე, ნაკლებფორებიანი წიდეები, ასევე, მთელი „კვერები“, რომლებსაც მართკუთხედისა და მეტ-ნაკლებად კონუსის ფორმები ჰქონდათ. მართკუთხედის ფორმებს – დიამეტრით: 16X18 სმ, სიმაღლე 12 სმ; 10X12 სმ, სიმაღლე 11 სმ.; კონუსის ფორმა – დიამეტრით: ქვემოთ 11X12, ზემოთ – 7X8 სმ, ხოლო სიმაღლე – 13-15 სმ. (აქ ზემოდან აქვს წვეროს სახით მცირე წახნაგი – რ.ტ.). ზოგიერთ „კვერზე“ შემორჩენილი იყო სანახევროდ გამომდნარი ნაწილი (შესამჩნევი ფორებით). უნდა აღინიშნოს, რომ წიდის ნატეხების რუხი ფერი („სქელი“ პატინით დაფარვა) ი. გრძელიშვილის და დ. ხახუტაიშვილის მოსაზრებით, მათი სიძველის მანიშნებელი უნდა ყოფილიყო.

სადაზვერვო ჯგუფმა რამდენიმე ერთეული სხვადასხვა ზომის წიდის ფრაგმენტი ქობულეთის მუზეუმში გადმოიტანა შემდგომი შესწავლისათვის (ტაბ. 75-4, 5, 6). როგორც ცნობილია, სოფ. ჯიხანჯურში გამოვლენილ რკინისსადნობ სახელოსნოებს ი. გრძელიშვილმა და დ. ხახუტაიშვილმა უწოდეს „ჯიხანჯური I“, „ჯიხანჯური II“, „ჯიხანჯური III“ და „ჯიხანჯური IV“. ჩვენ არ დავარღვიეთ

ძეგლების მათ მიერ შემოთავაზებული სახელდება და ახლადგამოვლენილ ძეგლს პირობითად „ჯიხანჯური V“ ვუწოდეთ.

„ჯიხანჯური V“, როგორც ყველა სხვა მსგავსი ტიპის ძეგლი, უზრუნველყოფილი იყო მისი გამართული მუშაობისათვის საჭირო ყველა პირობით:

1. **საწვავით** - ძეგლის სამხრეთ-აღმოსავლეთითა და სამხრეთ-დასავლეთით არსებულ ფერდობებზე განვითარებული ტყე სახელოსნოს საწვავი მასალით უზრუნველყოფას მოახდენდა. აქ ხარობდა მუხა, წაბლი, წყავი, წიფელა, ცხემლა, ცაცხვი, ბზა, და სხვ. აღნიშნული ჯიშები ჩვენს წინაპრებს მაღალი ხარისხის საწვავის დამზადების შესაძლებლობას მისცემდა. ჩვენი მოსაზრებით, შრომის გაადვილების მიზნით უფრო მოსახერხებელი იქნებოდა ხის მოჭრილი მორების ზემოდან ქვემოთ ჩაცურებით ჩატანა, რისი პრაქტიკაც თანამედროვე დრომდე შემორჩენილია რეგიონში. ჩვენთან საუბარში ადგილობრივმა მკვიდრმა, მურმან ბიბინიძემ (ჯიხანჯურის სკოლის მასწავლებელი) აღნიშნა, რომ ტერიტორია საავტომობილო გზის გაფართოებამდე მრავალწლოვანი ტყით ყოფილა დაფარული, რომელიც ამჟამად სხვაგვარადაა წარმოდგენილი (იგულისხმება, ჯერ საბჭოთა მეურნეობის ტუნგის პლანტაციებისათვის ფერდობის ორმული დამუშავება, ხოლო მოგვიანო პერიოდში კერძო ნაკვეთზე ციტრუსის მოსაშენებლად ტერასების მოწყობა - რ.ტ). ტყეს მთის თხემზე მეწყერული პროცესების შეჩერების ერთგვარი ფუნქციაც უნდა ჰქონოდა. სწორედ თხემიდან ხევისკენ განვითარებული მრავალწლოვანი ხეების ჩრდილებში იღებდა სავარაუდოდ თავდაპირველად წყაროს წყლები სათავეს;

2. **წყლით** - ძეგლიდან 650-700 მ.-ის დაშორებით აღმოსავლეთიდან დასავლეთით მიედინება მდ. ჩოლოქი, რომელსაც მარცხნიდან უერთდება მცირე ხევებში შეკრებილი და ჩამონადენი საცივი წყლები. უახლოესი წყარო ძეგლიდან 20-25 მ-ის დაშორებით გამოდის ველურ გარემოში, სადაც თითქმის ხელუხლებელია ენდემური მცენარეული საფარი. ძეგლის მდებარეობა იძლევა ვარაუდის საფუძველს, რომ ჰორიზონტალურად, აღმოსავლეთიდან დასავლეთით ფერდობზე შესაძლებელი იქნებოდა მოწყობილიყო მცირე არხიც, რომლითაც სასმელი თუ ტექნიკური წყალი მიეწოდებოდა სახელოსნო უბანს; ხევებში წყლის ჩამორეცხვის შედეგად კარგად იკითხება თიხნარი ნიადაგის არსებობაც;

3. **ცეცხლგამძლე თიხებით** - მიმდებარე ტერიტორიაზე არსებობდა ცეცხლგამძლე და ძნელადღობადი თიხების საკმაოდ დიდი მარაგი [როყვა 1959:127-138]. მათ შორის გამოირჩევა ცეცხლაურის თიხები, რომელთა დნობის ტემპერატურა 1200⁰-16600⁰ ფარგლებშია მოქცეული [საქართველოს მინერალური

რესურსები 1933:160-166; საქართველოს ბუნებრივი რესურსები 1958:83-97]. აღსანიშნავია, რომ ადგილობრივი მოსახლეობა ამ თიხებს დღესაც იყენებს ბუხრებისა და მისი საკვამურების, ყელემების ასაგებად მოზადებულ დულაბში. ნიშანდობლივია, რომ ამგვარი თიხებით მდიდარი ზოლი დიდი და მცირე კავკასიონის სუბტროპიკულ მთისწინეთს მთელ სიგრძეზე მიუყვება;

4. **მადნით** - ზღვისპირა ზოლში დადასტურებულია მაგნეტიტური სილების დიდი რაოდენობა. განსაკუთრებით საინტერესოა ურეკის მაგნეტიტური სილები, რომლებიც ფლოტაციის შემდეგ გამოირჩევა რკინის შემცველი მადნეულის არსებობის მაღალი ხარისხით. საქართველოს რკინის მადნეულთა საბადოები ტერიტორიული განლაგების მიხედვით აჯგუფებენ რამდენიმე მთავარ უბნად: აჭარა-თრიალეთის, გურია-სამეგრელოს, რაჭა-სვანეთის, იმერეთის და აფხაზეთის [საქართველოს მინერალური რესურსები, 1933:160-166; 1935:244-257].

ქობულეთის „ქვეყანაში“ წარმოდგენილი ძეგლების შესწავლის ისტორიამ და ახალი მასალების კვლევამ მოგვცა შესაძლებლობა კიდევ ერთხელ დაგვედასტურებინა დ. ხახუტაიშვილის მიერ გამოთქმული მოსაზრება, რომ მიკრორეგიონში მოცემული იყო ყველა ის წინაპირობა, რაც უძველესი შავი მეტალურგიის განვითარებისათვის იყო აუცილებელი.

ამგვარად, ჩვენს მიერ სოფელ ჯიხანჯურში გამოვლენილი და მიკრორეგიონში ადრე შესწავლილი ძეგლებზე დაკვირვებით, შეგვიძლია განვაცხადოთ, რომ თითოეული რკინისსადნობი სახელოსნო, წარმოადგენდა, დამოუკიდებელ, თვითკმარ ერთეულს, რომელსაც გააჩნდა ყველა პირობა რკინის მეტალურგიის განვითარებისათვის მრავალი საუკუნის განმავლობაში, დაწყებული მადნის მოპოვებიდან რკინის მიღებამდე.

თავი II.

„ქობულეთის ქვეყანა“ ბერძნული და კოლხური ცივილიზაციების

საკონტაქტო ზონა

ქობულეთის „ქვეყანა“ ქართველური სამყაროს ის რეგიონია, სადაც შეგვიძლია თვალი მივადევნოთ ადამიანის ცხოვრების სხვადასხვა პერიოდს, მათ შორის ანტიკურ ხანას. გასული საუკუნის 50-იანი წლებიდან ინტენსიურად დაიწყო და დღემდე მიმდინარეობს მიკრორეგიონის მდიდარი ანტიკური პერიოდის ძეგლების და იქ წარმოდგენილი მასალის გამოვლენა-შესწავლა (ნ. ბერძენიშვილი, ნ. ხომტარია, რ. ფუთურიძე, დ. ხახუტაიშვილი, ა. ინაიშვილი, თ. მიქელაძე, ალ. რამიშვილი, დ. მამისაშვილი, ა. კახიძე, ს. გოგიტიძე, ნ. ვაშაკიძე, ლ. ჩხაიძე, გ. თავამაიშვილი, ა. ჯაველიძე, მ. ხალვაში, თ. შალიკაძე, ნ. სურმანიძე, ნ. ძნელაძე, მ. თურმანიძე, ი. ვარშალომიძე, ტ. ებრალიძე, მ. ფარტენაძე და სხვ.). დღეისათვის შეგროვებულია მნიშვნელოვანი მასალა ანტიკურ სამყაროსთან კოლხეთის ურთიერთობის გასაშუქებლად, კოლხეთში ელინური კოლონიზაციის პროცესის ხასიათის გასარკვევად, კოლხური ქალაქური და პროტო ქალაქური ცივილიზაციების თავისებურებათა შესასწავლად, ელინური და ელინისტური ცივილიზაციების ელემენტების გამოსავლენად [კახიძე... 2014: 31].

მიკრორეგიონის ანტიკური პერიოდის ძეგლებს მიეკუთვნება ქობულეთ-ფიჭვნარის ნაქალაქარი, ციხისძირის კომპლექსი, „ნამჭედურის“ გორა-სამოსახლოს სათანადო პერიოდის მასალა, კოხის „ნაჯიხურალის“ მასალა, მდ. ჩოლოქისა და მდ. ოჩხამურის კალაპოტსა და მიმდებარე ტერიტორიაზე გამოვლენილი მასალა და ა.შ.

კოლხეთის ანტიკური ისტორიის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან საკითხს წარმოადგენს დიდი ბერძნული კოლონიზაცია და კონტაქტები გარე სამყაროსთან. აღსანიშნავია, რომ უცხოურ ისტორიოგრაფიაში ბერძნული კოლონიზაციის რამდენიმე მიზეზს ასახელებენ: ესაა სავაჭრო ექსპანსია [Meyer, 1893: 433, 440; Иессен, 1947; კახიძე, 1982: 44-45] და აგრარული კოლონიზაცია [Beloch, 1912:230; Ehrenberg, 1965; Лапин, 1966:70,146; კახიძე, 1982: 44-45]. უკანასკნელ პერიოდში გამოითქვა მოსაზრება, რომ ბერძნულ კოლონიზაციას შეიძლება ერთდროულად რამდენიმე მასტიმულირებელი ფაქტორიც განსაზღვრავდეს. ზოგიერთი მკვლევარის აზრით ბერძენთა მიგრაციის ადრეულ ეტაპზე ეს ფაქტორი შესაძლებელია ყოფილიყო ლითონებით დაინტერესება (ოქრო, რკინა) [Finley, 1970:97-98; Bordman, 1973:166; კახიძე 1982:45].

ძველი კოლხეთისა და აქეურ-ელინური სამყაროს კოლონიზაციამდელი ურთიერთობის ამსახველი ნივთიერი მასალები ჯერ-ჯერობით არაა მოპოვებული

[კახიძე, 1982: 64]. თუმცა ბუნებრივია, რომ ტომთაშორის ურთიერთობანი უძველესი ეპოქებიდანაა სავარაუდებელი, რაც თავის ასახვას ბერძნულ მითოლოგიაში უნდა პოვებდეს [ურუშაძე, 1964; მიქელაძე, 1960; ლორთქიფანიძე თ., 1966; ჩიქოვანი, 1971]. სისტემატურ, რეგულარულ კონტაქტებს საფუძველი ეყრება არქაულ ხანაში, როცა დიდი ბერძნული კოლონიზაციის შედეგად ბერძნული სამოსახლოები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთშიაც ჩნდება. გამოვლენილი მასალების რიცხვი კიდევ უფრო იზრდება ძვ.წ. VI ს. შუახანებსა და, განსაკუთრებით, მეორე ნახევარში. სწორედ ამ პერიოდისათვის ერთდროულად წარმოიშობიან აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში იონური ახალშენები. და, როგორც პროფ. ა. კახიძე აღნიშნავდა: „საერთოდ, ბერძნული კოლონიზაცია ერთიანი პროცესი ჩანს“ [კახიძე, 1982: 64].

ბუნებრივია, რომ ამ ეპოქისათვის გასახელმწიფოებრიობის გზაზე მდგომ კოლხეთს აღმოაჩნდებოდა სათანადო ძალები დაპირისპირებოდა ცალკეულ ბერძნულ პოლისებს. ცნობილი ფაქტია, რომ ბერძნებმა კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში ვრცელი ტერიტორიების დაკავება ვერც შეძლეს. არსებობს მოსაზრება, რომ ადგილობრივი ზედაფენები ელინებთან ვაჭრობის გზით დიდ მოგებას ნახულობდნენ. როგორც, ჩანს მათი ხელშეწყობით ადგილობრივი სამოსახლოების გვერდით თანდათანობით აღმოცენდნენ ბერძნული ახალშენები. არსებობს მოსაზრება, რომ მიწების გარკვეული ნაწილი ძალის გამოყენებითაც იყო მათ მიერ ხელში ჩაგდებული. მსგავსი საყრდენი პუნქტების გარეშე ელინებისათვის შეუძლებელი იქნებოდა შავიზღვისპირეთის სახვა რეგიონებთან კონტაქტების დამყარება. გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ამ ურთიერთობათა სფეროში ერთ-ერთ მნიშვნელოვან რგოლს წარმოადგენდა.

სამწუხაროდ, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში ჯერ-ჯერობით არაა მიკვლეული იონური ახალშენები, თუმცა ბერძენ-რომაელ ავტორთა ცნობებზე დაყრდნობით მათი არსებობა ეჭვს არ იწვევს. მიიჩნევენ, რომ მნიშვნელოვანი ახალშენი უნდა ყოფილიყო ფასისი და დიოსკურია. შედარებით მცირე იონური დასახლებების არსებობას ვარაუდობენ ბათუმის, ციხისძირის, ფიჭვნარის, ურეკის, ოჩამჩირესა და ეშერას მიდამოებში. მათი დიდი ნაწილი სამიწათმოქმედო, სახელოსნო და სავაჭრო ცენტრები უნდა ყოფილიყო. არ არის გამორიცხული, რომ ზოგიერთი მათგანის მრავალპროფილიან საქმიანობაში განმსაზღვრელი ვაჭრობა იყო. მასალების უქონლობის გამო დღეისათვის ჭირს საუბარი იონური ახალშენების ხასიათისა და ადგილობრივ მოსახლეობასთან მათი დამოკიდებულების შესახებ. წერილობითი ძეგლები ცხადყოფენ, რომ კოლხი ხელოსნები მუშაობდნენ იონიისა და მატერიკული საბერძნეთის ტერიტორიაზე. როგორც ჩანს, იონური დასახლებების

გაჩენამ ხელი შეუწყო ადგილობრივი მოსახლეობის ყოფა-ცხოვრების შემდგომ წინსვლას [კახიძე, 1982:65]. წერილობითი წყაროების მიხედვით კარგად ჩანს ბერძნული სამყაროს ინტერესი კოლხეთის მიმართ, საიდანაც გაჰქონდათ გემთმშენებლობისათვის ხე-ტყე, სანთელი, ფისი, სელი და სელის ნაწარმი და სხვ.

აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთისადმი ინტერესი კიდევ უფრო თვალსაჩინოა ბერძნული კოლონიზაციის მომდევნო ე.წ. ატიკური ეტაპისათვის.

ანტიკურ ხანაში მიკრორეგიონისგარე სამყაროსთან კულტურულ-ეკონომიკური კონტაქტების არსებობის შესახებ განსაკუთრებით მდიდარ მასალას გვაწვდის ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნამოსახლარი. ქობულეთ-ფიჭვნარი და მისი შემოგარენი წარმოადგენდა მსოფლიო ისტორიულ პროცესებში მონაწილე რეგიონს. როგორც ცნობილია, დიდი ბერძნული კოლონიზაცია იყო ერთიანი, მრავალმხრივი პროცესი, რაც განპირობებული იყო ცალკეული რეგიონების ე.წ. საკონტაქტო ზონების, სასაზღვრო ისტორიების განსხვავებული პალეოგეოგრაფიული, დემოგრაფიული, ეკონომიკური და პოლიტიკური გარემოთი [Брашинский, Щеглов 1979: 33-47; კახიძე 1982:63].

ქობულეთ-ფიჭვნარის ბერძნულ ნეკროპოლზე გამოვლენილი მასალებიდან ჩანს, რომ ელინური დასახლებაძვ.წ. V ს. 70-იანი წლებიდან გაჩენილა. კოლხეთის სანაპიროების იონური კოლონიზაციისგან განსხვავებით, როგორც ჩანს, კოლხეთის სამეფოს მესვეურებმა უფრო მიზანშეწონილად ჩათვალეს ათენთან მშვიდობიანი ურთიერთობის დამყარება. ათენიც ეძებდა მეგობრულ ურთიერთობას ადგილობრივ ხელისუფალთან.მართლაც, 1.5 საუკუნის მანძილზე ქობულეთ-ფიჭვნარში გვერდი-გვერდ არსებობდნენ ადგილობრივი და ბერძნული სამოსახლოები [კახიძე, 1982:69].

ბერძნულითემისსამოსახლოსეკონომიკურიპოტენ-ციალიეცემაძვ. წ. V ს. ბოლოდან, რაც დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო პელე-პონესის ომში ათენის დამარცხებასთან. აქ ძვ. წ. IV ს. სამარხები უკვე მწირი ინვენტარის შემცველია. როგორც ვხედავთ, საერთაშორისო ურთიერთობათა სფეროში ატიკის პოზიციების შესუსტება ქობულეთ-ფიჭვნარის ელინურ წრეებშიაც აისახა. ძვ. წ. IV ს 30-იანი წლებიდან, მაკედონიის მიერ საბერძნეთის დაპყრობის შემდეგ, ქობულეთ-ფიჭვნარის ბერძნული ნეკროპოლი და შესაძლოა სამოსახლოც, რომელიც ჯერჯერობით არ არის გამოვლენილი, საერთოდ წყვეტს არსებობას [კახიძე 1982: 70-71].

ქობულეთ-ფიჭვნარის მაგალითზე, როგორც ვხედავთ, აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული ახალშენები წარმოადგენენ ანტიკური სამყაროს მნიშვნელოვან ცენტრებს, რომელთაც დიდი როლი შეასრულეს ადგილობრივი მოსახლეობის სოციალურ-ეკონომიკურ განვითარებაში. იგი აღმოსავლეთ

შავიზღვისპირეთში იქცა კოლხური და ელინური ცივილიზაციების შეხვედრის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან რგოლად, რომლითაც ხორციელდებოდა უწყვეტი კონტაქტები ანტიკური სამყაროს სხვადასხვა ცენტრებთან საუკუნეების მანძილზე.

წარმოდგენილმა ისტორიულმა პროცესებმა, თავისი მრავალმხრივი ფაქტორებით, მოგვცა შესაძლებლობა გამოგვეხატა დამოკიდებულება აღმოსავლეთ შავიზღვის-პირეთის ბერძნული კოლონიზაციის იონურ და ატიკურ ეტაპებთან დაკავშირებით. რომელმაც ანტიკურ სამყაროსთან ხანგრძლივი და პირდაპირი კონტაქტებით მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ადგილობრივი თემების ეკონომიკისა და კულტურის განვითარება-აღმავლობას.

საინტერესო დასკვნებისა და დამატებითი სიცხადის შესაძლებლობა მოგვცა ქობულეთის მუზეუმში შემთხვევითი აღმოჩენების შედეგად თავმოყრილმა საკმაოდ მრავალფეროვანმა არქეოლოგიურმა მასალამ.

X

X X

2013-2019 წ.წ. ქობულეთის მუზეუმის ძეგლების მონიტორინგისა და გამოვლენის ჯგუფი პერიოდულად აწარმოებს ქობულეთის მუნიციპალიტეტის მატერიალური კულტურის ძეგლების მონიტორინგს. მუშაობის პროცესში, 2016-2017 წ.წ. ქობულეთ-ფიჭვნარის ტერიტორიაზე ჯგუფმა ქვიშის უკანონოდ მომპოვებელთა მიერ დაზიანებულ შრეებში გამოავლინა მეტად საინტერესო და მნიშვნელოვანი არქეოლოგიური მასალა. მომდევნო, 2017-2018 წლებში ქობულეთის მკვიდრმა ჯამბულ შაინიძემ მდ. ოჩხამურის კალაპოტში თევზაობის დროს შემთხვევით აღმოაჩინა საინტერესო კერამიკული მასალები, რომლებიც ქობულეთის მუზეუმს გადასცა. 2018 წელს, ასევე, მეტად მნიშვნელოვანი მასალები მოგვაწოდა ქობულეთის მკვიდრმანუგზარ ჟორდანიამ პეტრა-ციხისძირის მიმდებარე ტერიტორიებზე თევზაობის დროს გამოვლენილი კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტების სახით.

მდ. ჩოლოქისა და მდ. ოჩხამურის აუზი. უნდა აღინიშნოს, რომ მდ. ჩოლოქისა და მდ. ოჩხამურის ხეობებსა და მიმდებარე ტერიტორიაზე, წყლის ადიდება-დაწვევის შედეგად წარმოქმნილ მოშლამულ-მოქვიშულ ჭალებში ყოველწლიურად მრავლად ჩნდება სხვადასხვა ხასიათის, ძირითადად კერამიკული მასალა. ამ მასალის შეგროვება-გადარჩენის მიზნით ქობულეთის მუზეუმის ჯგუფმა არაერთი გასვლა აწარმოა და გაამდიდრა მუზეუმის ფონდები.

ჯ. შაინიძის მოწოდებული ინფორმაცია გავაცანით ქობულეთ-ფიჭვნარის მუდმივმოქმედი არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელს პროფ. ამირან კახიძეს. პარალელურად, წარმოდგენილი ცნობა მივაწოდეთ აჭარის კულტურული

მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს (ისტორიის დოქტორს, ლაშა ასლანიშვილს). ერთობლივი შეთანხმების საფუძველზე, აღნიშნული ტერიტორიის დაზვერვისა და არტეფაქტების გადარჩენის მიზნით, დაიგეგმა ქობულეთის მუზეუმის წარმომადგენელთა და მოხალისეთა ერთობლივი სადაზვერვო ჯგუფის შექმნა.

ქობულეთ-ფიჭვნარის საავტომობილო გზის მე-10 კილომეტრზე, მარჯვნივ არსებულ შიდა სასოფლო გზაზე, რომელიც მიემართება ჩოლოქის დასახლებად წოდებული სოფლისკენ, აგებულია მდ. ოჩხამურზე გადასასვლელი ხიდი. სწორედ, ეს ხიდი გახდა, მოწოდებული ინფორმაციის მიხედვით, საორიენტაციო ნიშნული ერთობლივი ჯგუფისათვის დაეწყო დაზვერვითი სამუშაოები.

მდ. ოჩხამურის სანაპირო ზოლის ორივე მხარე ძირითადად ქვიშისა და მდინარის შლამით არის წარმოდგენილი, სადაც განვითარებულია სხვადასხვა ერთწლიანი ველური მცენარეები. მდ. ოჩხამური აღნიშნულ ადგილას საკმაოდ მდორედ მიედინება. უნდა აღვნიშნოთ, რომ საუკუნეების განმავლობაში შლამში მოქცეული არტეფაქტების გარკვეული პერიოდულობით „გამოვლენა“, ხელოვნურ ფაქტორებთან ერთად, უნდა მივაწეროთ, ასევე, ბუნებრივ მოვლენებს, მათ შორის მდინარეების ხშირ აღიდებას; ქობულეთში, გაზაფხულობით, მთაში თოვლის დნობისა და უხვი ნალექიანობის შედეგად მდინარეები საკმაოდ მაღლა ამოდის ბუნებრივი კალაპოტიდან, რაც ხელს უწყობს პერიოდულად ნაპირების ეროზიასა და ჩამორეცხვას.

საინტერესო იყო განგვესაზღვრა გამოვლენილი მასალის აღნიშნულ ტერიტორიაზე აკუმულირების მიზეზი.

ჩვენი ვარაუდით:

1. შესაძლებელი იყო კერამიკის ფრაგმენტები მდინარის კალაპოტში მასთან დაკავშირებული მცირე არხებიდან მოხვედრილიყო. ცნობილი ფაქტია, რომ აქ, სამელიორაციო სამსახური პერიოდულად ახორციელებს ისპანიის დაცული ტერიტორიების მიმდებარედ არსებული არხების გეგმაზომიერ გაწმენდას, რომლის დროსაც არაერთხელ დაფიქსირებულაამონატან მასაში სხვადასხვა ხასიათის კერამიკის ფრაგმენტების არსებობა;

2. წარმოდგენილი ხიდიდან 100-150 მეტრის მოშორებით, მდ. ოჩხამურის მარჯვენა სანაპიროზე, წარმოდგენილია ეტალონური ძეგლი „ნამჭედურის“ გორა-სამოსახლო, რომლის გარშემო არსებული მცირე არხები, ასევე, უკავშირდება მდინარეს.

3. მდ. ოჩხამურის მარცხენა სანაპიროზე წარმოდგენილია ქობულეთ-ფიჭვნარის ანტიკური პერიოდის ძეგლი, „ნაპურვალას“ ბორცვის სამაროვანი და მისი მიმდებარე ტერიტორია.

ამდენად, მდ. ოჩხამურის კალაპოტში გამოვლენილი არტეფაქტები ვფიქრობთ ღირებულია და საინტერესო ინფორმაციის შემცველი.

სადაზვერვო ექსპედიციამ მდ. ოჩხამურის მარჯვენა მხარეს, ხიდიდან 60-65 მ. დაშორებით, მოშლამულ-მოქვიშული ნაპირის პირველივე დაზვერვისას გამოავლინა სხვადასხვა სახის კერამიკის ფრაგმენტები. აღსანიშნავია, რომ წარმოდგენილ ადგილას მდინარე უფრო მეტად მარცხენა მხარეს არსებული ფერდობის ჩამორეცხვას ახდენს, რომელშიც ჩანს კერამიკის ფრაგმენტები. აქ მდ. ოჩხამურის სიგანე 8-10 მ-ის ფარგლებშია, ხოლო წყლის სიღრმე, ალაგ-ალაგ, მორევის ჩათვლით, 0,5-2 მეტრს უნდა აღემატებოდეს. სამომავლოდ სასურველია ამ ტერიტორიის უფრო ფართო მამტაბით შესწავლა, რადგან არ არის გამორიცხული აქ ახალი დასახლების გამოვლენის შესაძლებლობა.

ჩვენი საორიენტაციო ნიშნულიდან, დაახლოებით 65-70 მ-ის დაშორებით, მდინარის სარკიდან 0,3-0,5 მ-ის სიმაღლეზე სადაზვერვო ჯგუფმა გამოავლინა ფერდობში გამოჭრილი, თითქოს „საგანგებოდ“ მომზადებული და ნახევრად მოშლამული ნიადაგით დაფარულ თარო, რომლის ზომებია: სიგრძე-1.2-1.5 მეტრი, ხოლო სიგანე - 0.4-0.6 მეტრი. თაროს შლამისგან გაწმენდის შემდეგ აქ კერამიკული ტარის – იმპორტული ამფორის სახელური დავაფიქსირეთ, რომელიც ჩვენი ვარაუდით, In situ მდგომარეობაში დაგვხვდა. წარმოდგენილი თაროდან, სადაც, მდინარის კალაპოტი მორევის შემდეგ, შეუმჩნეველად, ტრიალდება მარჯვნივ, მარცხენა სანაპიროზე შექმნილია 10-12 მ² ქვიშნარის ჭალა; აქ, ადიდებულ მდინარეს, გამოურიყავს კერამიკის ფრაგმენტები, რომელთა შორის ძირითადად ამფორის ძირები და კედლის ფრაგმენტები იყო წარმოდგენილი (სულ შევაგროვეთ ამფორის 30-მდე ფრაგმენტი); მოგვიანებით, გამოვლენილი კერამიკის ფრაგმენტების გარკვეული ნაწილის – მათი ფორმებიდან და კეცის შემადგენლობიდან გამომდინარე, – ერთმანეთთან შეერთება ვცადეთ, თუმცა უშედეგოდ. როგორც ჩანს, ისინი ან სხვადასხვა ჭურჭლის ნაწილებს წარმოადგენდნენ ან იმდენად დიდხანს იყვნენ ერთმანეთთან დაშორებულნი, რომ ღორღმა და წყალმა ფორმებიც შეუცვალა.

ამფორების ფრაგმენტების აღმოჩენის ადგილიდან 8-10 მეტრის დაშორებით, იქ სადაც მდ. ოჩხამური ჭალას ქმნის (ასე ემახიან მდინარის პირას ქვა-ღორღოვან და ქვიშნარ ნაპირს, რომელიც დარეცხილია ნიადაგისაგან და ყოველი ადიდების შემდეგ შესაძლებელია ან ფორმა შეიცვალოს ან საერთოდ შთანთქოს მდინარემ – რ.ტ.) მის მარჯვენა ნაპირზე, ასევე, დავადასტურეთ სხვადასხვა კერამიკული ჭურჭლის ფრაგმენტები, მათ შორის, კოლხური ქოთნის ძირის დეტალები.

აღსანიშნავია, რომ ქობულეთ-ფიჭვნარში ადრე გამოვლენილ მასალებში მრავლად გვხვდება წარმოდგენილი ხასიათის როგორც ბრტყელძირიანი ჭურჭლის ფორმები, ასევე ადგილობრივი და იმპორტული წარმოების კერამიკის ფრაგმენტები.

ერთობლივი ჯგუფის ფარგლებში გამოვლენილი მასალებიდან, უნდა გამოვყოთ მდ. ოჩხამურზე არსებული ხიდიდან 90-100 მ.-ის დაშორებით, მარცხენა მხარეს, უშუალოდ მდინარის კალაპოტში, დაახლოებით 1,5-2 მ-ის სიღრმეზე გამოვლენილი ნახევრად მოლილულ-მილექილი, დაწვენილ მდგომარეობაში არსებული ამფორა, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში წყლის და შლამის ქვეშ არსებობის მიუხედავად, თითქმის სრული ფორმით იყო ფიქსირებულ-გადარჩენილი. მისი აღმომჩენის, ჯამბულ შაინიძის გადმოცემით, მან ამფორა დაწვენილ მდგომარეობაში მდინარის ფსკერზე აღმოაჩინა, ძირით სამხრეთისაკენ. აღსანიშნავია, რომ ჯამბულ შაინიძე წლების განმავლობაში ღრმა წყლებში თევზაობისას იყენებს ჩაყვინთვას, ნიღაბით და სპეციალური „ჩანგლით“. ბუნებრივია, ასეთ სიღრმეზე ჯგუფი ვერ შეძლებდა აღნიშნული მასალის გამოვლენას. თავდაპირველად, როგორც ის მოგვითხრობს, მოჩანდა მხოლოდ პირი და ყური (სამწუხაროდ, ამფორას ერთი ყური აკლდა, ხოლო მისი მიძერწვის ადგილი ახლადმონატეხი ჩანდა, რაც გვაფიქრებინებს, რომ სავარაუდოდ, ეს მოსილვის პერიოდში ან მისი ამოღების დროს მოხდა. შლამის მოშორების შემდეგ აღმომჩენი მიმხვდარა, რომ ამფორა სრული ფორმით არის წარმოდგენილი. მას მისი ამოღება უცდია, თუმცა გაუჭირდა, რადგან იგი ქვიშით, წვრილი ღორღით და ნაწილობრივ შლამით იყო ამოვსებული. რამდენიმე უშედეგო მცდელობის შემდეგ, მისი ამოღება მოხერხდა, თუმცა ერთიან ნაწილად ამოტანა შეუძლებელი აღმოჩნდა. ამოღების პროცესში ამფორა ნაწილებად დაიშალა და ჯ. შაინიძეს დაახლოებით 15-20-ჯერ წყალში ჩაყვინთვა მოუწია, რომ ნაწილ-ნაწილ, 20-25 დეტალად დანაწევრებული ამფორა ამოეტანა. ამფორა მან მოგვიანებით ქობულეთის მუზეუმს გადმოსცა. ამფორა ა. ჯაველიძის დახმარებით აღვადგინეთ და ამჟამად ქობულეთის მუზეუმის არქეოლოგიურ ექსპოზიციაშია გამოფენილი.

სადაზვერვო სამუშაოების დასრულების შემდეგ, ერთობლივი ჯგუფის მიერ გამოვლენილი მასალები გავაცანით ქობულეთ-ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის ხელმძღვანელს, პროფ. ამირან კახიძეს და ამავე ექსპედიციის მხატვარ-არქიტექტორს, ანზორ ჯაველიძეს.

პეტრა-ციხისძირი და შავი ზღვის აკვატორია. წლების განმავლობაში, უშუალოდ პეტრა-ციხისძირის გარე პერიმეტრზე, ზღვის აკვატორიაში სხვადასხვა სახის კერამიკული ნაწარმის ფრაგმენტების გამოვლენის არაერთი ფაქტია დაფიქსირებული. ცნობილია, რომ პეტრა-ციხისძირის კომპლექსი შეიცავს როგორც წინაანტიკური, კლასიკური და ელინისტური პერიოდის მრავალფენიან ნამოსახლარს,

ასევე, ციხე-ქალაქისგარეტერიტორიაზე გამოვლენილ გვიანარქაული, კლასიკური, ელინისტური და ადრეფეოდალური ხანის ვრცელ სამაროვანს. აღსანიშნავია, რომ პეტრა-ციხისძირის ნეკროპოლზე წლების განმავლობაში მიკვლეული და შესწავლილია სხვადასხვა ეპოქის 300-ზე მეტი სამარხი, რომელთა შორის გარკვეული ნაწილი ამფორასამარხებს წარმოადგენს [ინაიშვილი ნ. 1993:93].

აღნიშნული ძეგლისადმი ინტერესი ჯერ კიდევ XIX საუკუნეში ჩნდება, 1878 წელს, რუსეთ-თურქეთის ომის დამთავრების შემდეგ, გაზეთ „ივერიაში“ გამოქვეყნდა ცნობა თურქი ჯარისკაცების მიერ ციხისძირში, სანგრების თხრის დროს ძვირფასი ნივთების შემცველი სამარხის აღმოჩენისა და გაძარცვის შესახებ. აღნიშნულ ცნობას კავკასიის არქეოლოგიის მოყვარულთა საზოგადოების დიდი ინტერესი გამოუწვევია, რაც აღბეჭდილია გაზეთ „დროებაში“, თბილისში გამართული არქეოლოგთა სრულიად რუსეთის მე-5 ყრილობის მოსამზადებელი კომიტეტის სხდომის ოქმებში და მოსკოვში არქეოლოგთა საზოგადოების შრომებში გ. წერეთელისა და გრ. გურიელის გამოქვეყნებულ პუბლიკაციებში [ინაიშვილი ნ. 1993: 5-6]. გასული საუკუნე პეტრა-ციხისძირის და მისი შემოგარენის კვლევა-ძიების მხრივ აქტიური პერიოდი იყო (ა. ინაიშვილი, დ. ხახუტაიშვილი, ნ. ვაშაკიძე, ს. გოგიტიძე, ნ. ინაიშვილი, გ. თავამაიშვილი, ლ. ჩხაიძე, ი. იაშვილი, მხატვარ-არქიტექტორები: ა. ჯაველიძე, ვ. პოპლავსკაია, მ. ხინკილაძე, მ. დევაძე, ფოტოგრაფები: ე. კვირიკაძე, კ. ქათამაძე, გ. ნიჟარაძე, ლაბორანტები: თ. გოგიტიძე, ი. ჯაველიძე, მ. ჭიჭილეიშვილი და სხვ.).

პეტრა-ციხისძირის ტერიტორიაზე გამოვლენილი მასალების დიდი ნაწილი დღეისათვის დაცულია ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმში, ხოლო ადრე გამოვლენილი მასალების ნაწილი- აჭარის სახელმწიფო მუზეუმში. სამწუხაროდ ქობულეთის მუზეუმში არ იყო წარმოდგენილი პეტრა-ციხისძირის მასალები, თუ არ ჩავთვლით ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმიდან გადმოცემულ ამფორებს. 2018 წელს ვითარება შეიცვალა. ამ წელს პეტრა-ციხისძირის სიახლოვეს, ჩრდილო-დასავლეთით, საპატრიარქოს რეზიდენციის მიმდებარე ტერიტორიაზე, მოქ. თ. ხალვაშის სახლის მიმდებარედ, მეთევზეებს გამართული აქვთ ბაზა („ბალაგანი“). ნ. ჟორდანიამ, „მოლოზმის“ ანუ მოსაყრელი ბადის ამოღების დროს, თევზთან ერთად ამოიღო კერამიკული ჭურჭლის ფრაგმენტების საკმაოდ დიდი რაოდენობა. სულ დაფიქსირდა 50-მდე სხვადასხვა სახის ფრაგმენტი, რომელიც მოგვიანებით მპოვნელმა ქობულეთის მუზეუმს გადასცა. უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი აღმოჩენები, სხვა მეთევზეებსაც არაერთი ჰქონიათ, თუმცა საგანგებო ყურადღება თავის დროზე არ მიუქცევიათ. გადმოცემით, ერთ-ერთ მეთევზეს წლების წინ უპოვნია ჯამის ფორმის მთელი ჭურჭელი, რომელსაც „ბალაგანზე“ დიდი ხნის განმავლობაში

იყენებდნენ როგორც კეცს თევზის შესაწვავად. ქობულეთის მუზეუმი დაინტერესდა აღნიშნული ინფორმაციით და მიაკითხა მეთევზეებს. სამწუხაროდ, მათი თქმით, აღნიშნული ჭურჭელი აღარ არსებობს, იგი გატყდა და გადააგდეს.

როგორც მეთევზეებმა ქობულეთის მუზეუმის წარმომადგენლებს აგვიხსნეს, ზღვის წყალქვეშა დინება დეკემბერში ხშირად ბათუმიდან ფოთისკენაა მიმართული. ამ დროს თევზის დაჭერა უფრო სიღრმეში უწევთ, ძირითადად „ბარაბულკის“ ანუ „ხონთქარის“ სეზონია. წარმოდგენილ ტერიტორიაზე ზღვა თხელია. როგორც ჩვენმა რესპოდენტმა ნ. ჟორდანიამ აგვიხსნა, მეთევზეებს ბადის ჩაგდება ამ დროს სანაპიროდან 150-200 მეტრის დაშორებით, 15-20 მ. სიღრმეში უწევთ. ბადე ამ ადგილებში ფაქტობრივად ფსკერს ედება. ზღვის ფსკერი ქვიშნარია (სილიანია). ქალაქ ქობულეთის სანაპიროს აკვატორიაში თხელი წყალია ქობულეთ-ფიჭვნარის მიდამოებშიც. საგულისხმოა, რომ ანტიკური პერიოდის დასახლებათა და სამმაროვანთა უმრავლესობა მიკრორეგიონში სწორედ ბუნებრივად თხელწყლოვანი სანაპიროების მიმდებარეაა წარმოდგენილი. რაც შეეხება ქ. ქობულეთის სანაპიროს შუა ნაწილს, რომელიც ე.წ. კარიერის დასახლების მიმდებარე ტერიტორიებიდან იწყება, სადაც, ჯერ მდ. დეხვა, ხოლო შემდეგ მდ. კინტრიში უერთდება ზღვას, იქ სანაპირო წყლები შედარებით უფრო ღრმაა, ხოლო ზოგიერთ ადგილას 200-300 მეტრამდე სიღრმის ორმოებია წარმოდგენილი. ღრმა წყლებია, ასევე, ბათუმიდან რიზემდე (თურქეთის რესპუბლიკა) სანაპირო ზოლში, სადაც იწყება დიდი წყალქვეშა კანიონები. იქ მდინარეებით ჩამონატანი მასა იკარგება და თევზებისათვის საკვები რესურსიც მცირეა, ამიტომ, როგორც ცნობილია, დღეისათვის თევზჭერისათვის ყველაზე საუკეთესო წყლებად საქართველოს აკვატორია ითვლება (სწორედ ამიტომ ირჩევენ თურქეთის რესპუბლიკის თევზჭერი გემების მფლობელი კომპანიები ჩვენს წყლებს). ჩვენი აზრით, ასეთივე ვითარება უნდა ყოფილიყო შორეულ წარსულშიც. ამდენად, ჩვენს რეგიონს გააჩნდა საუკეთესო პირობები მეთევზეობის განვითარებისათვის, რასაც უძველესი ნივთიერი მასალაც ადასტურებს.

ჩვენ შევეცადეთ აგვიხსნა ზღვის ფსკერზე გამოვლენილი მასალის აღნიშნულ ტერიტორიაზე აკუმულირების შესაძლო მიზეზები. ჩვენი ვარაუდით:

1. შესაძლებელი იყო კერამიკის ფრაგმენტები ზღვის ფსკერზე შავი ზღვის სანაპირო ზოლის ეროზიისა და გარკვეული ადგილების სრული შთანთქმის შემდეგ დარღვეული კულტურული ფენებიდან მოხვედრილიყო, მათ, შორის, პეტრა-ციხისძირის კომპლექსის და მისი მიდებარე ტერიტორიებიდან. ცნობილია, რომ არაერთხელ დაფიქსირებულა ზღვის მიერ სანაპიროზე გამონატან მასაში მონეტებისა და სხვადასხვა ხასიათის კერამიკის ფრაგმენტების არსებობა;

2. წარმოდგენილი ტერიტორიიდან სამხრეთით, 100-150 მეტრის მოშორებით ბობოყვათის საპატრიარქო რეზიდენციაა, ხოლო ჩრდილოეთით - 400-500 მეტრის მოშორებით მდ. დეხვა უერთდება ზღვას და იგი ხშირად საკმაოდ დიდ მანძილს გადის სანაპირო ზოლის გასწვრივ სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით, რათა შეაღწიოს ზღვაში (ამას ის ახერხებს მხოლოდ წყნარი ზღვის პირობებში. აბობოქრებულ ზღვაში ის ვერ ახერხებს შეჭრას). ამიტომ, შესაძლებელია ზღვის ფსკერზე აღნიშნული მდინარის მიერ ჩამოტანილი მასალების აკუმულირება მოხდა (ამ ვერსიის გასამყარებლად, ჩვენ ანტიკური პერიოდის მასალების გამოვლენის ჯერ-ჯერობით ერთი ფაქტი გვაქვს სოფ. კოხიდან);

3. ერთ-ერთ გასაზიარებელ არგუმენტად უნდა მივიჩნიოთ ნაოსნობასთან და თევზაობასთან დაკავშირებული ვერსია. ამ მიმართებით უნდა გამოვეყოთ ერთ-ერთი ცნობილი მაგალითი: როცა თევზსაჭერი სეინერის ეკიპაჟმა 2016 წელს აღმოაჩინა ათასწლეულების წინ ჩადირული გემის ნაწილები, რომლებიც მოგვიანებით ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმს გადასცეს. მეტ-ნაკლები სიზუსტით, ამავე პერიოდში უნდა ყოფილიყო აღმოჩენილი ქობულეთელი მეთევზეების მიერ ამფორა, რომელიც იპოვესმდ. ჩოლოქისა და მდ. ნატანების მიდამოებში, ნაპირიდან საკმაოდ მოშორებით. ამფორა ქობულეთელმა ნუკრი ნიჟარაძემ მეთევზეებიდან გამოისყიდა და ქობულეთის მუზეუმს გადასცა საჩუქრად.

ქობულეთის მუზეუმში დაცული და გამოუქვეყნებელი ახალი მასალები. წარმოვადგენთ 2013-2019 წლებში ქობულეთის მუზეუმში შემოსულახალ არქეოლოგიურ მასალას, რომელიც პირველად ქვეყნდება. მათი დიდი ნაწილი აღმოჩენილიამდ. ოჩხამურისა და მდ. ჩოლოქის ხეობებში, ასევე, შავი ზღვის ფსკერზე. გამოვლენილი მასალა გარკვეულ წვლილს შეიტანს მიკრორეგიონის ანტიკურ სამყაროსთან ურთიერთობის ისტორიის ცალკეული საკითხების გასაშუქებლად და გაამყარებს უკვე არსებულ მოსაზრებებს.

1. **ჯამი.** კოლხური კერამიკის ერთ-ერთი წამყვანი ელემენტია ჯამები, რომლებიც ქვევრების, ყუამილიანიხელადების, სასმისების და ძველი ადამიანის სხვა სამზარეულო-სუფრის ინვენტართან ერთად მნიშვნელოვან ინფორმაციას გვაწვდიან. ა. ჯაველიძის დახმარებით მოვახდინეთ ჯამის რეკონსტრუქცია, რის შემდეგაც მოგვეცა შესაძლებლობა განგვესაზღვრა მისი პარამეტრები: ძირი 12 სმ-ს არ უნდა აღემატებოდეს, კეცის სისქე აქ 10 მმ-ია, სიმაღლე – 4 სმ-ს შეადგენს, ხოლო პირის სიგანე გარე მხრიდან 16 სმ-ია.

ჯამის აღნიშნული ტიპის ფორმები ალ. რამიშვილის მიერ გამოვლენილია წინაანტიკური ხანის ფიჭვნარის ქვიშაზვინულებზე [Рамишвили, 1975: 147], ხოლო პროფ. ამირან კახიძე მიიჩნევს, რომ ისინი განსაკუთრებით ფართო გავრცელებას

კლასიკური ხანისათვის პოვებენ. წარმოდგენილი სახეობის სუფრის ჭურჭელი უფრო ხშირად ჩნდება ნაქალაქარის კულტურულ ფენებში. როგორც კოლხურ, ასევე ბერძნულ სამაროვნებზე თიხის ჯამები დიდ იშვიათობას წარმოადგენენ. თიხის ერთ-ერთი ჯამი წარმოდგენილი იყო სარიტუალო მოედანზე, ერთივე სამარხეულ კომპლექსებში [კახიძე, ვიკერსი, 2004: 75–76. სურ. 172].

ჩვენს მიერმდ. ჩოლოქის კალაპოტში გამოვლენილ ჯამს (ტაბ.76-1) ანალოგი ეძებნება როგორც ქობულეთ-ფიჭვნარის, ასევე, დასავლეთ საქართველოს სხვა ძეგლების მიხედვითაც – გურიანთა [ვაშაკიძე, 1971: 22]; სიმაგრე [მიქელაძე, 1978: 58, ტაბ. XXVI], ოჩამჩირე [Качарова, 1972: 17], ქუთაისი, ვანი, ვეშაპიდის და საბადურის გორები [ლორთქიფანიძე ოთ., გიგოლაშვილი, კაჭარავა და სხვ., 1981: 42–43, კატ. 173–178, სურ. 64], მოდინახე[ნადირაძე, 1975: 22, 30 (ტაბ. XI/ 2, 3), 103 (XXIX/1, 2), ითხვისი[გაგოშიძე, 1968: 40], დაფნარი [Кигურაძე, Лорткипანიძე Г., 1977: 55], დაბლაგომი [Куфтин1950: 97, таб. 32/6, 7,рис. 24/ 15, 17, 18, 20,21], და სხვ. ისინი გავრცელებული ჩანან აგრეთვე აღმოსავლეთ საქართველოსა [Куфтин, 1941: 33, таб. IV; ჭილაშვილი, 1964: 30, ტაბ. XI] და ჩრდილოეთ კავკასიის მასალებს შორისაც [Иессен, Пиотровский, 1940: таб. II, VI, VIII; Смирнов К., 1958: 277, 281, 287, рис. 5/10, 16, 8/15; Анфимов, 1951: 169, рис. 1/6; Крупнов, 1960: 148 (ტაბ. XXII/1-4, 264 (ტაბ. V/ 7, 9)] და სხვ.მათთვის დამახასიათებელია სწორი ან შიგნით გადახრილი პირი, ბრტყელი ძირისკენ შევიწროვებული სწორხაზოვანი თუ ოდნავ მომრგვალებული სხვადასხვა სიმაღლის ტანი. ისინი სხვადასხვა ზომისაა. ქუსლიანი ნიმუშები ძირითადად ელინისტური ხანიდან ჩნდება [კახიძე, 2007: 129].

2. ქოთნის პირისა და ყელის ფრაგმენტი. ქოთნები წარმოადგენენ საოჯახო კერამიკის სახეობებს, რომლებიც მრავლად არის წარმოდგენილი აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ელინისტური ხანის ძეგლებზე. ქობულეთ-ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ადგილობრივი თიხის ჭურჭლები, პროფ. ა. კახიძის მოსაზრებით, შესაძლებელია დაიყოს 3 ჯგუფად: I ჯგუფში ექცევიან ის ნიმუშები, რომლებიც ფორმების მიხედვით კვლავაც აგრძელებენ ძველი კოლხური მეთუნეობის ტრადიციებს, თუმცა, როგორც მკვლევარი ფიქრობს, შეინიშნება დაქვეითების ნიშნებიც; II ჯგუფში ერთიანდება ახალი ფორმები; III ჯგუფს წარმოადგენს ბერძნული კერამიკის ნაწარმის მიბაძვით დამზადებული ნიმუშები, ანუ ე.წ. ელინიზებული ფორმების მქონენი.

მუზეუმში დაცული და მდ. ჩოლოქის აუზში გამოვლენილი ქოთნის ფრაგმენტი, ჩვენი მოსაზრებით, ახალ ფორმებს უნდა მიეკუთვნებოდეს (ტაბ. 76-2). ის II ჯგუფში ერთიანდება. ამ ტიპის ქოთნების კეცი მოშავო-მონაცრისფროდაა გამომწვარი. მსგავსი ტიპი ფართოდ ჩანს გავრცელებული კოლხურ მეთუნეობაში

გვიანიბრინჯაოს ხანიდან [კახიძე, 1981: 42–43]. მათ სწორი პირი, გარეთკენ გაფართოებული დაბალი ყელი აქვთ. ეს ტიპი განსაკუთრებით დომინირებს და ფორმათა სრულყოფას აღწევს ძვ.წ. VI-V საუკუნეებისათვის [კახიძე, 1981: 43, ტაბ. XIV₂, XVI₈], რაც შესანიშნავად ჩანს ქობულეთ-ფიჭვნარის სამაროვანზე და საქორქიოში [მიქელაძე, 1974] აღმოჩენილი მასალების მიხედვით.

3. ქოთნის ძირის ფრაგმენტი. 2013–2019 წ.წ. მდ. ჩოლოქის აუზში გამოვლენილ მასალებს მიეკუთვნება ქოთნის ძირის ფრაგმენტი (ტაბ. 76-3). გადარჩენილი დეტალი ჩახატა და რეკონსტრუქცია მოახდინა ქობულეთ-ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის მხატვარ-არქიტექტორმა ა. ჯაველიძემ. ა. კახიძის შეხედულებით, დაჯგუფებული მასალების კლასიფიკაციის მიხედვით იგი II ტიპის კერამიკულ ნაწარმს უნდა წარმოადგენდეს, რადგან მისი მოშავო-მონაცრისფროდ გამომწვარი კეცი სიახლოვეს ნახულობს მიკრორეგიონში წარმოდგენილ სხვა მასალასთან, რომლებიც ფართოდ ჩანს გავრცელებული კოლხურ მეთუნეობაში გვიანიბრინჯაოს ხანიდან [კახიძე, 1981: 42-43]. ბრტყელძირიანი ქოთნისძირის ფრაგმენტს ანალოგი ეძებნება ქობულეთ-ფიჭვნარის ელინისტური სამაროვნების გათხრებისას გამოვლენილ მასალებში [კახიძე, 1981: 43]. წარმოდგენილი ბრტყელძირიანი ქოთნის ძირი შესაძლებელია, ასევე, მდ. ჩოლოქის აუზში გამოვლენილი ქოთნის პირისა და ყელის ფრაგმენტთან (ტაბ. 76-2) ერთად ერთი ჭურჭელის ნაწილს შეადგენდნენ. კეცი, ქოთნის პირისა და ყელის ფრაგმენტის მსგავსად, ნაცრისფერი ან მოყავისფრო-მოშავოა. ის სიახლოვეს ნახულობს, ასევე, ბათუმის ციხის ანტიკური ხანის მასალებთანაც [კახიძე ა., ხახუტაიშვილი დ., 1989: 102-103, ტაბ. XXIV₁].

4. ქოთნის ძირის ფრაგმენტი. მდ. ჩოლოქის აუზში აღმოჩენილი მეორე ბრტყელძირიანი ქოთნის ძირის ფრაგმენტი (ტაბ. 76-4) კეცის შემადგენლობით ძველი კოლხური მეთუნეობის ტრადიციით დამზადებულ ნაწარმს წარმოადგენს. რეკონსტრუქციის შემდეგ დაზუსტდა, რომ ქოთნის ძირის დიამ. 11-12 სმ. არ უნდა აღემატებოდეს. ძირი შედარებით თხელია. მსგავსებას იჩენს მდ. ჩოლოქის აუზში გამოვლენილი ქოთნის პირი-ყელისა და ძირის ფრაგმენტთან (ტაბ. 76-2, 3). კეცი აქაც ნაცრისფერი ან მოყავისფრო-მოშავოა. ანალოგი ეძებნება ქობულეთ-ფიჭვნარის ელინისტური სამაროვნების გათხრებისას გამოვლენილ მასალებთან [კახიძე, 1981: 43]. სიახლოვეს ნახულობს, ასევე, ბათუმის ციხის ანტიკური ხანის მასალებთანაც [კახიძე ა., ხახუტაიშვილი დ., 1989: 102–103, ტაბ. XXIV₁].

5. ქოთნის ძირის ფრაგმენტი. მდ. ოჩხამურის აუზში აღმოჩენილი ქოთნის ძირის (ტაბ. 76-5) გადარჩენილი დეტალის ჩახატვა-რეკონსტრუქციის შემდეგ დავაზუსტეთ, რომ ძირის დიამ. 10 სმ. არ უნდა აღემატებოდეს. იგი კეცის შემადგენლობით ძველი კოლხური მეთუნეობის ტრადიციით დამზადებულ ნაწარმს უნდა წარმოადგენდეს.

ძირი კედლებთან შედარებით თხელია. ამ მხრივ მსგავსებას იჩენს მდ. ჩოლოქის აუზში გამოვლენილი ბრტყელძირიანი ქოთნის ფრაგმენტთან (ტაბ. 76-1), ხოლო ფორმით – მდ. ჩოლოქის აუზში გამოვლენილი ბრტყელძირიანი ქოთნის ფრაგმენტთან (ტაბ. 76-3). კეცი, მათ მსგავსად, ნაცრისფრად ან მოყავისფრო-მოშავოდ არის გამომწვარი. მას ანალოგი ეძებნება ქობულეთ-ფიჭვნარის ელინისტური სამაროვნის მასალებში [კახიძე, 1981: 43]. სიახლოვეს ნახულობს, ასევე, ბათუმის ციხის ანტიკური ხანის მასალებთან [კახიძე ა., ხახუტაიშვილი დ., 1989: 102-103, ტაბ. XXIV₁].

6. ქოთნის ძირის ფრაგმენტი. მდ. ოჩხამურის აუზში აღმოჩენილი ქოთნის ძირი (ტაბ. 76-6) შედარებით მომცრო ზომის ჭურჭელს ეკუთვნის. ძირის დიამ. 9 სმ. არ უნდა აღემატებოდეს. ძირი კედლებთან შედარებით სქელია. მსგავსებას იჩენს ჩვენს მიერ მდ. ჩოლოქის აუზში გამოვლენილი ბრტყელძირიანი ქოთნის ფრაგმენტთან (ტაბ. 76-3). კეცი ნაცრისფრად ან მოყავისფრო-მოშავოდ არის გამომწვარი. მას ანალოგი ეძებნება ქობულეთ-ფიჭვნარის ელინისტური სამაროვნების მასალებში [კახიძე, 1981: 43]. სიახლოვეს ნახულობს, ასევე, ბათუმის ციხის ანტიკური ხანის მასალებთანაც [კახიძე ა., ხახუტაიშვილი დ., 1989: 102-103, ტაბ. XXIV₁].

7. ქოთნის ყური. საინტერესო ნიმუშს წარმოადგენს მდ. ოჩხამურის აუზში აღმოჩენილი ქოთნის ყური (ტაბ. 76-7), რომელიც ზემოთ აღწერილი მასალის მსგავსად აგრძელებს ძველი კოლხური მეთუნეობის ტრადიციებს და ახალ ფორმათა ჯგუფში თავსდება. კეცი – მოშავო-მონაცრისფრად გამომწვარი. გადარჩენილი დეტალის კეცი შედარებით თხელია, ყური ბრტყელგანივკვეთიანია. წარმოდგენილი ხასიათის კერამიკული ჭურჭელი ფართოდ ჩანს გავრცელებული კოლხურ მეთუნეობაში გვიანბრინჯაოს ხანიდან [კახიძე, 1981: 42-43]. განსაკუთრებით დომინირებენ და ფორმათა სრულყოფას აღწევენ ისინი ძვ.წ. VI-V საუკუნეებისათვის [კახიძე, 1981: 43], რაც შესანიშნავად ჩანს ქობულეთ-ფიჭვნარის სამაროვანზე აღმოჩენილი მასალების მიხედვით. ისინი ანალოგს ნახულობენ, ასევე, ბათუმის ციხის ანტიკური ხანის მასალებთანაც (ტაბ. 77-1).

ქოთნის ყურს მარჯვენა მხარეს შემორჩენილი აქვს ორნამენტი რომელიც თანაბარი ინტერვალით განლაგებულ ვერტიკალურ ხაზებს წარმოადგენს. იგი, მცირედი განსხვავებით, მსგავსებას უნდა ნახულობდეს ბათუმის ციხის ანტიკური ხანის მასალებში წარმოდგენილ ქოთნის ყურთან (ტაბ. 77-1) [კახიძე ა., ხახუტაიშვილი დ., 1989: 102-103, ტაბ. XXI, XXII].

8. ქოთნის ყური. მდინარე ოჩხამურის აუზში აღმოჩენილი ქოთნის ყური (ტაბ. 76-8), ჩვენს მიერ მდ. ოჩხამურის აუზში გამოვლენილი ყურის (ტაბ. 76-7) მსგავსად ბრტყელგანივკვეთიანია. ყური შეზრდილია ქოთნის მხართან. კეცი – მოშავო-

მონაცრისფეროდაა გამომწვარი. აღნიშნული კერამიკული ჭურჭელი ფართოდ ჩანს გავრცელებული კოლხეთში გვიანიბრინჯაოს ხანიდან და ფორმათა სრულყოფას აღწევს ძვ.წ. VI-V საუკუნეებისათვის [კახიძე, 1981: 42-43].

9. კოჭობის ყური. 2013–2019 წ.წ. ქობულეთ-ფიჭვნარში უკანონოდ ქვიშის მომპოვებელთა მიერ დარღვეულ ფენებში გამოვლენილ მასალებს შორის ერთ-ერთ საინტერესო ეგზემპლარს წარმოადგენს კოჭობის ყური (ტაბ. 76-9), რომელსაც მოშავო–მონაცრისფეროდ გამომწვარი კეცი აქვს. ფორმის მიხედვით ის ანალოგიურია ზემოთ აღნიშნული ქოთნებისა, ოღონდ უფრო მცირე ზომისაა. ა. კახიძის გადმოცემით, ეს ტიპი დიდი ხნის მანძილზე, ადრეფეოდალურ და მომდევნო ეპოქებშიც განაგრძობს არსებობას. სიახლოვეს ნახულობს ქობულეთ-ფიჭვნარის ელინისტური პერიოდის სამაროვნის მასალებთან და ახალ ფორმათა III ჯგუფში თავსდება [კახიძე, 1981: 42–43, ტაბ. XIV_{2,5}].

10. ამფორა. კოლხეთის ზღვისპირა ზოლის თუ შიდა რაიონების სამეურნეო–სავაჭრო–სატრანზიტო კერამიკის ერთ–ერთ მსხვილ, წამყვან ჯგუფს ადგილობრივი, კოლხური ამფორები ქმნიან. ამფორა, რომელიც მდინარე ოჩხამურის კალაპოტში ჯ. შაინიძემ გამოავლინა შლამითა და ღორღით იყო ამოვსებული. ჭურჭელი ამოღების პროცესში ნაწილებად დაიშალა. აღმომჩენს დაახლოებით 15-20-ჯერ წყალში ჩაყვინთვა მოუწია, რომ ნაწილ–ნაწილ, 20-25 დეტალად დანაწევრებული ამფორა ამოეტანა. მოგვიანებით ქობულეთის მუზეუმის წარმომადგენლებმა ქობულეთ-ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის მხატვარ–არქიტექტორ ა. ჯაველიძის დახმარებით აღვადგინეთ და ამჟამად ქობულეთის მუზეუმის არქეოლოგიურ ექსპოზიციაშია გამოფენილი (ტაბ. 77-4) .

ამფორას პირი და ყელი წრიული აქვს. პირზე შემოყოლებულია არშია. პირის დიამეტრი გარე მხრიდან - 11 სმ-ია, შიდა მხრიდან – 8 სმ. ყელის სიმაღლეა 18 სმ. პირზე შემოყოლებული არშიის დაბლა, უშუალოდ ყელზე მიდგრწილი აქვს 16 სმ სიგრძის ყური, რომელიც მართი კუთხით მიდგრწილია ამფორის მხარზე. ყური ოვალურ განივკვეთიანია, სიგანე - 5 სმ. ყურს შუა ნაწილში აქვს ამობურცული არშია, რომელიც მთელ სიგრძეზე გასდევს, იქმნება შთაბდეჭდილება, რომ არშია მას ორ ნაწილად ყოფს. ძირის სიმაღლეა 5 სმ, ხოლო დიამეტრი – 6 სმ. ამფორის მთლიანი სიმაღლე, მისი აღდგენის შემდეგ, დაახლოებით 72 სმ-ია. წარმოდგენილი სახეობის ყავისფერკეციანი ამფორები ფართოდ ჩანს გავრცელებული დასავლეთ საქართველოში და ზოგჯერ აღმოსავლეთ საქართველომდეც კი აღწევს. პროფ. ა. კახიძის მოსაზრებით, ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე არ მოიძებნება ანტიკური პერიოდის ნამოსახლარი თუ ნაქალაქარი, სადაც წარმოდგენილი ტიპის ამოფორები არ იყოს გამოვლენილი [კახიძე, 1971: 55]. XIX საუკუნის 80-იან

წლებიდან [Церетели Г., 1879: 340] დროდადრო ხდება მათი აღმოჩენა-გამოვლენა დასავლეთ საქართველოს ბევრ ადგილას: ურეკში [Хоштариа, 1955: 61], ოჩამჩირეში [ლორთქიფანიძე ოთ., 1962: 137], ენგურის ხეობაში (გამოავლინა ენგურის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1965 წელს), სოხუმსა და მის მიდამოებში [კალანდაძე, 1954: 38; ლორთქიფანიძე ოთ., 1962: 137] და ა.შ. მსგავსი ტიპის ამფორა აღმოჩენილია 1958 წელს მდ. კინტიშის ხეობაში, მის მარცხენა სანაპიროზე, სოფ. კოხში, ადგილ „ნაჯიხურალთან“. იგი საავტომობილო გზის გაყვანისას გამოვლინდა სხვა მასალასთან ერთად. ამფორა თითქმის მთლიანად იყო დაცული, აკლდა მხოლოდ ყელ-ყური. როგორც ალ. ქათამაძე აღწერს, გამოვლენილი ნივთები მიწის ზედაპირიდან 1.5-2 მეტრის სიღრმეზე, გზის შუა ხაზზე, ერთი მეორის გვერდით იყო განლაგებული შემდეგი თანმიმდევრობით: ამფორა, შემდეგ ხმალი და მის გვერდით მუზარადი. მკვლევარის აზრით, ნივთების ასეთი თავმოყრა აქ სამარხის არსებობაზე მიგვითითებს. [ქათამაძე ალ., 1963: 29-30, სურ. 1]. ადგილობრივი, „ყავისფერთიხიანი“ ამფორები საკმაოდ ფართოდ ჩანს გავრცელებული დას. საქართველოს შიდა რაიონებშიც: გურიანთა, ბუკისციხე, დაფნარი (მთლიანად დაცული ამფორა), რომელიც აღმოჩენილია გ. ლორთქიფანიძის მიერ 1965 წელს სადაზვერვო სამუშაოების შედეგად; მსგავსი მასალა დაბლაგომის მოსახლეობაში ვანის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამაც შეაგროვა. აღსანიშნავია, ასევე, ქუთაისის მიდამოებში გამოვლენილი მასალა [ლორთქიფანიძე ოთ., 1962: 138]; ადგილობრივი წარმოების ნიმუშად მიაჩნიათ აგრეთვე, 1949 წელს დასავლეთ საქართველოს შედარებით აღმოსავლეთ პუნქტში, თერჯოლის საბჭოთა მეურნეობის, კერძოდ, „ციხურას“ ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ამფორის ძირი [ჩუბინიშვილი, 1953: 176-177]. ერთი ეგზემპლარი „ყავისფერთიხიანი“ ამფორისა აღმოსავლეთ საქართველოდანაცაა ცნობილი (ტაბ. 77-5). იგი აღმოჩენილია ანტიკური ხანის უფლისციხის ერთ-ერთი უბნის გათხრების დროს [ხახუტაიშვილი, 1964: 71, სურ. 3]. „ყავისფერთიხიანი“ ამფორები საკმაოდ ფართოდ გავრცელებული ჩანს ბოსფორის ქალაქებშიც [Зеест И., 1949: 108]. ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთში კოლხური ამფორების გავრცელების უკიდურეს პუნქტს ქ. ბელგოროდ-დნესტროვსკის მიდამოები უნდა წარმოადგენდეს. როგორც პროფ. ა. კახიძე აღნიშნავს, 1968 წელს ქალაქის მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის ფონდებში მუშაობის პერიოდში მისი ყურადღება მიიქცია მთლიანად დაცულმა „ყავისფერთიხიანმა“ ამფორამ, რომლის კოლხური წარმომავლობა არავითარ ეჭვს არ იწვევდა; იგი უახლოეს ანალოგს 1967 წელს ვანის კარიბჭის გათხრებისას აღმოჩენილ ამფორებთან იჩენდა და მათი თანადროული უნდა ყოფილიყო [კახიძე, 1971:56-57].

ადრე არსებული მოსაზრებების თანახმად, „ყავისფერთიხიანი“ ამფორები სამხრეთ შავიზღვისპირეთის საწარმოო ცენტრების პროდუქციად იყო მიჩნეული [Зеецт И., 1949: 108]. მოგვიანებით გამოითქვა მოსაზრება ამ ტიპის ამფორების ადგილობრივი, კოლხური წარმოების შესახებ (ბ. კუფტინი, ნ. ხომტარია, ქ. ბერმენიშვილი, ოთ. ლორთქიფანიძე, რ. თოფურიძე, ა. კახიძე) ამფორების აღმოჩენის სიხშირისა და გავრცელების არეალის სიფართოვიდან გამომდინარე. ოთ. ლორთქიფანიძემ ვანში წარმოებული გათხრებისას ყურადღება მიაქცია აღმოჩენილი ამფორებისა და სხვა ადგილობრივი ჭურჭლის (მაგალითად, კოლხური ქვევრების - ა. კახიძე) ფრაგმენტებზე დაცულ სახელოსნო ნიშნების იდენტურობას [ლორთქიფანიძე ოთ., 1962: 138]. რ. თოფურიძის დაკვირვებით, შესაძლებელი ხდება გამოიყოს ადრინდელი და გვიანანტიკურიწელშეზნეკილიამფორების გარდამავალი ფორმებიც. საყურადღებო შედეგი მოგვცა ო. ფიცხელაურის მიერ ჩატარებულმა ქიმიურ-ლაბორატორიულმა ანალიზმა „ყავისფერთიხიანი“ ამფორებსა და სხვა ადგილობრივ ნიმუშებზე ვანისა და ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნაქალაქართა მიხედვით. თიხის სტრუქტურის მიხედვით ამ ნაწარმთა შორის დიდი სიახლოვე შეინიშნებოდა [ლორთქიფანიძე ოთ., 1962: 138-139; კახიძე, 1965: 80, 81, 82, 98, 242, 243].

11. ამფორის ძირი. მდ. ოჩხამურის აუზში გამოვლენილიამფორის ძირი (ტაბ.77-3) ყავისფერკეციანია. გადარჩენილი ნაწილის სიმაღლეა 8 სმ. იგი ძირიდან ხვეულად არის ნაძერწი. ძირის სიმაღლე 2,5 სმ-ია, დიამეტრი - 5 სმ. ძირის დაბოლოება შეუმჩნეველად ამობურცულია, ემჩნევა ინტენსიური მოხმარების დამდინარისქვა-ლორღის მასაში ხანგრძლივადყოფნის შედეგად გახეხვის კვალი. მისი ძირი განსხვავდება ჩვენს მიერ გამოვლენილ ადგილობრივი წარმოების კოლხური ამფორის ძირისაგან. ის სიახლოვეს ავლენს ქობულეთ-ფიჭვნარში გამოვლენილ მასალებთან (ტაბ. 77-6), რომლებიც II ტიპის კოლხური ამფორების ჯგუფში ერთიანდება და აქვთ დაბალი, ღილისებრი ფორმის ძირი. აღნიშნული ტიპის ამფორებს ახასიათებთ კვერცხისებრი მოყვანილობის ტანი. როგორც პროფ. ა. კახიძე მიიჩნევს, მსგავსად I ტიპის ამფორებისა, II ტიპის კოლხური ამფორების ადრეული ნიმუშების ძირები ხასიათდებიან მასიურობით, თუმცა დაბალნი არიან. აქვთ ფსკერის შიდა ზედაპირზე რელიეფური ხვია თუ ვარდულისებრი გამოსახულებანი. ორივე ტიპის კოლხური ამფორის განვითარებაში ერთნაირი ტენდენცია შეინიშნება როგორც ძირის პროპორციის შემცირებაში, აგრეთვე, ფსკერის შიდა ზედაპირის გამოსახულების გაქრობაში. ერთნაირია ამ ამფორების თიხა როგორც სტრუქტურის, ასევე გამოწვის ხარისხისა და შესაბამისად ფერის მიხედვითაც [კახიძე, 1971: 60; კახიძე, ვიკერსი, 2014:132, ტაბ. 99]. მსგავსი ღილისებრი ფორმის ძირიანი ამფორები,

რომლებიც 2003–2004 წლებში იქნა გამოვლენილი ქობულეთ-ფიჭვნარში სპეციალისტებმა დაათარილეს ძვ.წ. 300–280 წლებით [კახიძე, ვიკერსი, 2014:132].

II ტიპის კოლხური ამფორები დიდი რაოდენობითა აღმოჩენილი ვანის ნაქალაქარის გათხრებისას. როგორც ჩანს, ძვ.წ. III-II საუკუნეებში მის წარმოებას საკმაოდ ფართო ხასიათი მიუღია დასავლეთ საქართველოს შიდა რაიონებშიც. ოთ. ლორთქიფანიძე მიუთითებს, რომ „ყავისფერკეციანი“ ამფორების ასე ფართოდ გავრცელება ელინისტური ხანის კოლხეთში იმის მოწმობაა, რომ ერთის მხრივ, კერამიკული წარმოება საკმაოდ ფართო მასშტაბს ღებულობს, ხოლო მეორე მხრივ, სასაქონლო წარმოება მაღალ დონეს აღწევს. კოლხეთის აქტიურ სავაჭრო-ეკონომიურ ურთიერთობას უცხო ქვეყნებთან მოწმობს სწორედ „ყავისფერკეციანი“ ამფორების ხშირი აღმოჩენები ჩრდ. შავიზღვისპირეთის სხვადასხვა პუნქტებში [ლორთქიფანიძე ოთ., 1962: 140; კახიძე, 1971: 60–61].

12. ამფორის ძირი. მდ. ოჩხამურის აუზში გამოვლენილი ამფორის ძირის მეორე ეგზემპლარი ასევე ყავისფერკეციანია (ტაბ. 77-8). გადარჩენილი ნაწილის სიმაღლეა 12 სმ. ძირს ქვემოთ შესამჩნევად ამობურცული თავით, სიმაღლე 3 სმ, დიამ. შუა ნაწილში 3,5 სმ-ია. დაბალი ღილისებრი მოყვანილობის ძირით იგი სიახლოვეს ნახულობს ჩვენს მიერ მდ. ოჩხამურის აუზში გამოვლენილი ამფორის ძირთან. თანადროული მთლიანად დაცული ყავისფერკეციანი ამფორა ქობულეთ-ფიჭვნარის (ტაბ. 77-3) გარდა აღმოჩენილია გორგიპის გათხრებისას ჭაში, რომელიც მრავალრიცხოვანი თანმხლები მასალის მიხედვით ძვ.წ. III საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება [Алексеева, 1976: 44, სურ. 1/13]. კოლხური ამფორები გავრცელებული ჩანს ჩრდილო შავიზღვისპირეთის სხვა ცენტრებშიაც [Виноградов, Онайко, 1975: 87-89; Михлин, 1974: 60-66].

როგორც ცნობილია, ყავისფერკეციანი ამფორების წარმოება ძვ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევრიდან, უფრო ზუსტად ელინიზმის ეპოქის საწყისი საფეხურიდან იწყება. მათ შესახებ შეიქმნა საკმაოდ მდიდარი მეცნიერული მემკვიდრეობა [ბერძენიშვილი, 1952; ლორთქიფანიძე ოთ., 1962: 38–41; Зеести, 1967: 9–14; კახიძე, 1971:55–61]. ყავისფერკეციანამფორების შესწავლის მიზნით სპეციალური კვლევა განახორციელა აწ განსვენებულმა მეცნიერმა რ. ფუთურიძემ [ფუთურიძე, 2003: 98–109]. საინტერესო გახლდათ სხვა სწავლულებთან ერთად გ. ცეცხლადის მიერ განხორციელებული კვლევა, რომელიც ითვალისწინებდა კოლხური ამფორებისპეტროგრაფიულ ანალიზს, რითაც შესაძლებელი გახდა ჩრდილო შავიზღვისპირეთში აღმოჩენილი ამ სახის კერამიკული ტარის დათარიღება [Созник, Цецхладзе, 1991: 61-67; Цецхладзе, Созник, 1987: 18 და სხვ.].

13. ამფორის პირისა და ყელის ფრაგმენტი. მდ. ოჩხამურის აუზში გამოვლენილი ამფორის პირისა და ყელის ფრაგმენტი (ტაბ. 77-7) ყავისფერკეციანი. გადარჩენილი ნაწილის სიმაღლეა 8,5 სმ. პირს შემოვლებული აქვს 1 სმ. არშია; ყური მიძერწილია პირთან ახლოს არშიის ქვემოთ. ყურის გადარჩენილი ფოსო 3,5 სმ-ია. რეკონსტრუქციის შემდეგ დავაზუსტეთ, რომ პირისა დიამეტრი 10 სმ-ს არ უნდა აღემატებოდეს. ყელს შეემჩნევა მცირედი შეზნექილობა; მხართან მიერთების ადგილას ყელის დიამეტრი ოდნავ მცირდება. ყურის ძირი მიძერწილი უნდა ყოფილიყო ამფორის მხარზე. კეცი გამომწვარია მოშავო-მოყავისფროდ. იგი კეცის შეფერილობით მსგავსებას ნახულობს ჩვენს მიერ გამოვლენილ ზემოდ აღწერილ ამფორის ძირთან (ტაბ. 77-8), რაც გვადლევა საფუძველს ვივარაუდოთ, რომ ისინი შესაძლოა ერთი მთელ ნაწილს შეადგენდნენ. ერთნაირია ამ ფრაგმენტების თიხა როგორც სტრუქტურის, აგრეთვე გამოწვის ხარისხისა და შესაბამისად ფერის მიხედვითაც, რაც მის ადგილობრივ, კოლხურ წარმომავლობაზე უნდა მიუთითებდეს. იგი სიახლოვეს ნახულობს ქობულეთ-ფიჭვნარის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ 2003-2004 წლებში გამოვლენილ ელინისტური ხანის კოლხურ ამფორებთან [კახიძე, 1971: 60; კახიძე, ვიკერსი, 2014:132, ტაბ. 99]. თანადროული მთლიანად დაცული ყავისფერკეციანი ამფორა ქობულეთ-ფიჭვნარის გარდა აღმოჩენილია გორგიპიისგათხრებისას ჭაში, რომელიც მრავალ-რიცხოვანი თანმხლები მასალის მიხედვით ძვ.წ. III საუკუნის პირველი ნახევრით თარიღდება [Алексеева, 1976: 44, სურ. 1/13]. კოლხური ამფორები გავრცელებული ჩანს ჩრდილო შავიზღვისპირეთის სხვა ცენტრებშიაც [Виноградов, Онайко, 1975: 87-89; Михлин, 1974: 60-66].

14. ამფორის ძირი. მდ. ოჩხამურის აუზში გამოვლენილი ამფორის მეორე ძირი ასევე ყავისფერკეციანია (ტაბ. 77-8). გადარჩენილი ნაწილის სიმაღლეა 12 სმ. ძირს ქვემოთ შესამჩნევად ამობურცული თავით, სიმაღლე 3 სმ, დიამ. შუა ნაწილში 3,5 სმ-ია. დაბალი კონუსისებრი მოყვანილობის ძირით. მოყავისფრო-მოშავოდ გამომწვარი მის ადგილობრივ, კოლხურ წარმომავლობაზე უნდა მიუთითებდეს. იგი მეტ-ნაკლებად სიახლოვეს ავლენს ქობულეთ-ფიჭვნარში გამოვლენილ მასალებთან, რომლებიც I ტიპის „ყავისფერკეციან“ ამფორებში ერთიანდება და ფორმის მიხედვით სიახლოვეს იჩენენ ადრეულ სინოპურამფორებთან, – იმ განსხვავებით, რომ ძირის საყრდენი არე სინოპურების მსგავსად ამობურცული აქვს კონუსის მაგვარად. პროფ. ა. კახიძე მიიჩნევს, რომ როგორც დაფნარში, დაბლაგომში, კოხსა და ნაწილობრივ გონიოში აღმოჩენილი ამფორები გვიჩვენებენ, ეს სიახლოვე შინიშნება ტანისა და დანარჩენი ნაწილების შემოწერილობაშიც. სინოპურიამფორებისაგან ნაწილობრივ

განსხვავებული ჩანს გონიოს ამფორის ყელისა და პირის მოყვანილობა [კახიძე, 1971: 58-59].

როგორც ცნობილია, ძველ კოლხეთს ადრეანტიკური ხანიდან მჭიდრო სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობა ჰქონდა სინოპესთან [კახიძე, 1974: 79-86; იაშვილი, 1987: 44-46; ვარშალომიძე, 1996:36]. ასეთი ხასიათის ურთიერთობები კიდევ უფრო იზრდება ელინისტურ ხანაში. სახეზე არის სინოპური იმპორტული წარმოების გავრცელების მაგალითები, არამხოლოდ კოლხეთის ზღვისპირა ზოლში, არამედ მის შიდა რაიონებშიც [ლორთქიფანიძე, 1966: 125; კახიძე, 1971: 49-51]. გონიო-აფსაროსის, ბიჭვინთის, სოხუმისა და ნოქალაქევის აღმოჩენები მოწმობენ, რომ კონტაქტები სინოპესა და ისტორიულ კოლხეთს შორის გრძელდება გვიანანტიკურ ხანასა და ადრეშუასაუკუნეებშიც. დამატებითი არგუმენტაციისათვის გავეცანით გონიო-აფსაროსის კასტელიუმში მოპოვებულ კერამიკულ მასალებს, რომელთა შორის რაოდენობრივი და ტიპობრივი მრავალრიცხოვნებით გამოირჩევა სამხრეთი შავი-ზღვისპირეთის უმნიშვნელოვანესი სავაჭრო-სახელოსნო და სატრანზიტო ცენტრის სინოპეს ნაწარმი. მნიშვნელოვანი კვლევა ეკუთვნის ამ მიმართულებით ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელობის სახელმწიფო უნივერსიტეტის რექტორს, პროფ. მ. ხალვაშს. ნაშრომი ეძღვნება გვიანანტიკური და ადრეშუასაუკუნეების ხანის აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უმნიშვნელოვანესი საქალაქო ცენტრის – გონიო-აფსაროსის არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგად მოპოვებული სატრანზიტო ჭურჭლის – ამფორების შესწავლას. სადაც წარმოდგენილია მკვლევარის მიერ შედგენილია ტიპოლოგიური და ქრონოლოგიური კლასიფიკაცია. ახ.წ. I-III სს კერამიკული ტარა რომელიც გამოვლენილია გონიო-აფსაროსში გამოიყოფა რომაული პერიოდის ამფორების თორმეტი ტიპი, რომლებიც თავის მხრივ ცალკეულ სახეობებად იყოფიან [ხალვაში, 2002: 10]. ჩვენს მიერ გამოვლენილი ამფორის ძირთან, მეტ-ნაკლებად ნახულობდეს სიახლოვეს XI ტიპის სინოპურიამფორის ძირი (ტაბ. 77-6) რომელიც კონუსური ფორმისა და ტანისგან თითქმის არცაა გამოყოფილი [ხალვაში, 2002: 37-41, სურ. 31 – 10, 11, 12; სურ. 33; ტაბ. XII-2].

15. ქიოსური ამფორა. ერთ-ერთ საინტერესო აღმოჩენად უნდა მივიჩნიოთ შავი ზღვის ფსკერზე მეთევზეების მიერ გამოვლენილი ამფორა (ტაბ. 77-9). იგი ქობულეთის მკვიდრმა, დიდი დედე ნიჟარაძის შთამომავალმა, ბატონმა ნუკრი ნიჟარაძემ გამოისყიდა მეთევზეებისაგან და ქობულეთის მუზეუმს გადასცა საჩუქრად. მოგვიანებით, მეთევზეებთან საუბრისას დადგინდა, რომ ამფორა სანაპიროდან რამდენიმე ასეული მეტრის დაშორებით, მდ. ნატანების შესართავის მიდამოებში გამოუვლენიათ (ამფორაზე კარგად შეინიშნებოდა ზღვის ცოცხალი ორგანიზმები, რომელთა გაზრდა რამდენიმე ათასწლეულს საჭიროებს - რ.ტ.).

ამფორას ძირი მომტვრეული აქვს. მისი გადარჩენილი ნაწილის სიმაღლეა 83 სმ. მაღალ ყელი და ოვალური შემოწერილობის პირი, რომლის დიამ. ყურების მხარეს არის 10 სმ, ხოლო საპირისპირო მხარეს 13 სმ. ყელის სიმაღლე არის 28 სმ. იგი მიძერწილია ტანზე. ტანს ადგას ყელთან დამაკავშირებელი 3-4 სმ-ის გაშლილი კონუსი. ამფორას მიძერწილი 30 სმ-ის სიმაღლის ყურები, რომელიც ზემოთ ყელზე, შემოვლებული არშის ძირშია დამაგრებული, ხოლო დაბლა უშუალოდ ამფორის ტანზე. ტანის დიამეტრი აქ 38 სმ-ია, ხოლო სიმაღლე 51 სმ. იგი სიახლოვეს ნახულობს 1952 წელს ა. აფაქიძის მიერ ქობულეთ-ფიჭვნარში შეგროვებულ მასალებთან, სადცამფორის ყელი და პირი ოვალური შემოწერილობისაა. ის, კიდევ უფრო ახლოს დგას 1964 წელს აღმოჩენილი ქიოსურიამფორისფრაგმენტს(ტაბ. 77-12). ამფორის ყელი და ორივე ყური მთლიანადაა დაცული, მხრისა კი – ნაწილი. მსგავსად 1952 წელს აღმოჩენილი ეგზემპლარისა, პირი და ყელიც ელიფსისებურიშემოწერილობისაა. ყელი საკმაოდ მაღალი (22 სმ), შესაბამისად ყურებიც მაღალი (24 სმ), ზედა ბოლო პირთან ახლოსაა მიძრწილი, ქვედა კი ოდნავ დაქანებული მხრების დასაწყისზე. ყურის დიამ. 4 სმ. სისქე 2,8 სმ. ამფორის პირის დიამ. 11,9 სმ–8,4 სმ. ყელის 10,5 სმ–7,3 სმ. მხარის სიფართე 25 სმ. თიხაში გარეულია სილის ნატეხები და საკმაოდ ხშირად თეთრად მზინავი ქარსის ნატეხები. გამომწვა მოყავისფრო. ამფორა იმით იქცევს ყურადღებას, რომ იგი გრაფიტოვანია. მკვლევარების მოსაზრებით ეს ამფორის ტევადობაზე მიუთითებდეს. როგორც ცნობილია ქიოსური ამფორები ჩვეულებრივ ან ეპიგრაფიკული არიან, თუმცა როგორც ი. ზეესტი შენიშნავს, რომ სხვადასხვა ნიშნებს ხშირად შევხვდებით [Зеест И., 1949: 108]. როგორც ცნობილია, ქიოსს უშუალო კონტაქტი ჰქონდა პონტოს სანაპიროს ქვეყნებთან [Брашинский И., 1963: 96; კახიძე, 1971: 39].

როგორც, ცნობილია ქიოსი განთქმული იყო ღვინითა და მონათა ვაჭრობით. ასეთ სავაჭრო ურთიერთობებში გარკვეული ადგილი ისტორიულ კოლხეთსაც უნდა ჰქონოდა. აკად. გ. მელიქიშვილი მიუთითებს, რომ კოლხეთის სანაპიროებიდანაც გაჰყავდათ მონები, რომელთაც ადგილობრივი გაერთიანების ხელისუფალთაგან იძენდნენ [მელიქიშვილი, 1950: 110]. ამ კუთხით საინტერესოა ბერძნული ეპიგრაფიკული ძეგლები, სადაც კოლხი მონებია მოხსენიებული, მაგალითად ათენის მარმარილოს ფიქალზე ჩამოწერილ მონების სიაში (ძვ.წ. 415–414 წწ) იხსენიება კოლხი მონა, რომელიც 153 დრაქმადაა შეფასებული [Граков Б., 1939:290]. ასევე, ათენში აღმოჩენილ ძვ.წ. VI მეორე ნახევრის შავფიგურაიან იონურ ჰიდრიაზე, რომელის ამჟამად ბერლინშია დაცული, აწერია, რომ ის კოლხმა გააკეთა [ყაუხჩიშვილი თ., 1951: 11]. პანტიკაპეის არქაულ ფენებში აღმოჩენილია ძვ.წ. VI ს. დასასრულით დათარიღებულ ღია ტიპის იონური ჭრახის ფრაგმენტი, რომელზედაც შემორჩენილია

გრაფიტო „კოლხოს“ [ლორთქიფანიძე ოთ., 1962: 90]. ათენში მოპოვებულია ამფორა წარწერით „ექსიტემ გააკეთა, კოლხმა მოხატა“ [Граков Б., 1939: 305; ამირანაშვილი, 1944: 88]. აქვე არ შეიძლება არ გავიხსენოთ ქსენოფონტის ცნობა ბერძენთა ჯარში კოლხი მონების მონაწილეობის შესახებ [Ксенофонт. Анабасис: 122]. თ. ყაუხჩიშვილი დასაშვებად მიიჩნევს მხატვარი კოლხისა და ტყვე კოლხის იგივეობას. იგი წერს: „ათენში მყოფ კოლხს უწოდებენ პირდაპირ კოლხს, მისი საკუთარი სახელი დავიწყებულია. ვინ შეიძლება იყოს ეს ათენში მოღვაწე კოლხი? პირდაპირი მითითება არ გვაქვს, მაგრამ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ათენში ტყვედ მოხვედრილა და შემდეგ თავისი ნიჭის წყალობით გამოუჩენია თავი ხელოვნებაში [ყაუხჩიშვილი თ., 1951:11–12]. უახლოესი აღმოჩენების გათვალისწინებით პროფ. ა. კახიძე შესაძლებლად მიიჩნევს კოლხეთსა და ქიოსს შორის ადრიდანვე პირდაპირი სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობების არსებობა. როგორც ჩანს, ქიოსი გამოდიოდა საბერძნეთთან ტყვე-მონებით ვაჭრობის ინიციატორად, ამასთან ცნობილია, რომ კუნძული ქიოსი, კუნძული სამოსი და კუნძული ლესბოსი გარკვეული პრივილეგიებით სარგებლობდნენ ათენის საზღვაო სახელმწიფოს სხვა მოკავშირეებთან შედარებით [Лурье С., 1947; კახიძე, 1971: 40].

16. ამფორის ქვედა ტანი. ქობულეთის მუზეუმის ძეგლების მონიტორინგისა და გამოვლენის ჯგუფის წევრებთან ერთად მდ. ჩოლოქში აღმოჩენილი ამფორის ქვედატანი (ტაბ. 84-1) ერთადერთია, რომელიც, - ბაქო-ბათუმის ნავთობსადენი მაგისტრალის მახლობლად, -In situ მდგომარეობაში გამოვავლინეთ. 2016 წლის გაზაფხულზე, - როცა ქობულეთის მდინარეები მთაში თოვლის დნობის პროცესის პარალელურად სოლიდურად ცილდებიან თავიანთ ბუნებრივ კალაპოტს, - მდინარის მარცხენა სანაპიროზე, წყლის ზედაპირიდან 0,5-0,7 მ-ის სიმაღლეზე, აღიდეგული წყალის მიერ ჩამოშლილ ფერდობზე დავაფიქსირეთ მოწითალო-მოყავისფრო კერამიკის სოლიდური ფრაგმენტი. ამფორა დაწვენილ მდგომარეობაში იყო. ამფორის გადარჩენის მიზნით მისი ამოღება გადავწყვიტეთ, რა დროსაც ამფორის გადარჩენილ ძირითად ნაწილს ოთხი სხვადასხვა ზომის ფრაგმენტი მოძვრა, სავარაუდოდ ის დაბზარული იყო. ტერიტორიის დათვალიერების მიუხედავად ამფორის ზედა ტანის დეტალები ადგილზე არ დაგვხდა. ერთ მხარეს კარგად ჩანს ანატაკეცი, სადაც კეცის ფერით თუ ვიმსჯელებთ ამფორას სხვა დეტალები არც თუ დიდი ხნის წინ უნდა დაცილებოდა. გადარჩენილი ნაწილი ძირიდან ტანის ზედა წიბომდე 29 სმ-ია. თიხა მოწითლო-მოყავისფროდაა გამომწვარი. ამფორას ანალოგები ეძებნება ქობულეთ-ფიჭვნარში გამოვლენილ მასალებში (ტაბ.78-1). იგი მნიშვნელოვნად იჩენს სიახლეს ქობულეთის მუზეუმში დაცულ ამფორასთან (ტაბ.78-2). ამფორის ტანი მაღალი, კონუსისებური მოყვანილობისაა, ყელიმაღალი, ყურები ოვალურგანიკვეთიანია.

შედარებით ადრეული საფეხურის ქიოსურიამფორების ძირებს ახასიათებთ შემდეგი საერთო ნიშნები: ძირი დაბალი, ცილინდრისებური მოყვანილობის, ბოლო ნაწილში შესამჩნევად გაფართოებული. ფოსო ღრმა (3,5 სმ), მაგრამ არაა გაწეული კალთებისაკენ. ძირი საკმაოდ მასიური და მოხდენილად პროფილირებულია, კონტურები მკვეთრად გამოკვეთილი არ აქვს [კახიძე, 1971: 35, ტაბ. I, II].

17. ქვევრის მხარის ფრაგმენტი. მდ. ოჩხამურის აუზში ჯ. შაინიძის მიერ შემთხვევით გამოვლენილ მასალებში ქვევრის მხარის ფრაგმენტი ერთ-ერთი საინტერესო ეგზემპლარია, რომელსაც საინტერესო ორნამენტი აქვს დატანილი (ტაბ. 78-4). გადარჩენილი ნაწილი ჰორიზონტალურად 25 სმ-ს შეადგენს. კეცის სისქე 2 სმ-ია. იგი მოწითლო-მოყავისფროდაა გამომწვარი. ორნამენტი მოქცეულია რელიეფურად ამობურცულ ორ ჰორიზონტალურ ხაზს შორის. ზედა ხაზი შედარებით მაღალია ვიდრე ქვედა ხაზი. ხაზიდან ხაზს შორის მანძილი 4 სმ-ს შეადგენს. ერთობლიობაში ორნამენტი წარმოადგენს, ორ ჰორიზონტალურ ხაზს შორის, მეტ-ნაკლები სიზუსტით გამოსახული ოვალური ჭდეებით შედგენილ ჯაჭვს. ზუსტი ანალოგის მოძებნა გაგვიძნელდა, თუმცა იგი სიახლოვეს ნახულობს ბათუმის ციხის ანტიკური პერიოდის ქვევრის ფრაგმენტებთან [კახიძე, ხახუტაიშვილი, 1989:96, ტაბ. 101-4].

18. შავლაკიანი კილიკის ფრაგმენტი. ქობულეთ-ფიჭვნარში უკანონოდ მოპოვებულ ქვიშის მასაში გამოვლენილ მასალებში ყურადღებას იქცევს შავლაკიანიკილიკის ფრაგმენტი (ტაბ. 78-3), რომელიც აღმოაჩინეს ქობულეთში, ერთ-ერთი საამშენებლო ობიექტის მუშებმა, როცა მშენებლები საბათქაშე დულაბის მოსამზადებელ ქვიშას ცხრილში ცრიდნენ. აღნიშნული ობიექტიდან დაგვიკავშირდა მშენებლობაზე დასაქმებული ერთ-ერთი მუშა. ჩვენ, მუზეუმის მუშაკებთან ერთად (ა. რომანაძე, ა. შავიშვილი, რ. ტაკიძე) გავედით აღნიშნულ ობიექტზე, რომ მოგვეხდინა, როგორც გამოვლენილი ნივთის გადმოტანა, ასევე დაგვედგინა მშენებლობისათვის მიტანილი ქვიშის ადების ადგილი. ადგილზე მისულთ ცხრილში გაცრილი ქვიშისგან დარჩენილი, დაახლოებით 0.05 მ³ ოდენობის ქვა-ღორღიანი მასა დაგვხვდა, სადაც შავლაკიანიკილიკის ძირის ფრაგმენტთან ერთად აღმოჩნდა კიდეც რამდენიმე ცალი კერამიკის ნატეხი (სულ 15 ცალი). მოგვიანებით, გამოვლენილი კერამიკის ფრაგმენტების გარკვეული ნაწილის, მათი ფორმებიდან და კეცის შემადგენლობიდან გამომდინარე, ერთმანეთთან შეერთება ვცადეთ, თუმცა უშედეგოდ. როგორც ჩანს, ისინი ან სხვადასხვა ჭურჭლის ნაწილებს წარმოადგენდნენ ან იმდენად დააზიანა ჯერ დატვირთვის დროს ნიჩბებმა და მოგვიანებით ქვიშის გასაცრელმა ცხრილმა, ვფიქრობთ ფორმებიც შეუცვალა. გადარჩენილი დეტალი ჩახატა და რეკონსტრუქცია მოახდინა ქობულეთ-ფიჭვნარის

არქეოლოგიური ექსპედიციის მხატვარ-არქიტექტორმა ა. ჯაველიძემ. კილკს ჰქონია მომადლო, ოდნავ გარეთკენ გაწეული პროფილირებული ქუსლი; ქუსლისა და ტანის შეერთების ადგილი გამოყოფილია რელიეფური წიბოთი. სხვა დამატებითი ნიშნების აღწერა წარმოდგენილი ფრაგმენტის მიხედვით არ ხერხდება. თუმცა იგი დიდ სიახლოვეს ნახულობს ქობულეთ-ფიჭვნარის ძვ.წ. IV ს. სამაროვანზე გამოვლენილი შავლაკიანიკილიკთან (ტაბ. 78-6, 7), რომელსაც ჰქონია მომადლო, ოდნავ გარეთკენ გაწეული პროფილირებული ქუსლი; ამობურცული ძირის გარეთა ზედაპირი შემკული ყოფილა სხვადასხვა სიფართის შავი ლაკის კონცენტრული წრეხაზით. ქუსლისა და ტანის შეერთების ადგილი გამოყოფილია მკვეთრი რელიეფური წიბოთი. თანაბრად მომრგვალებული მაღალი ტანი ღრმა ტევადობისაა; პირი მკვეთრად გამოყოფილი და გარეთკენ გადაშლილი. ტრაპეციის მოყვანილობის ყურები მიძერწილია ტანის არეში, რომლის ზემოთკენ აზიდული ბოლოები, შორდება რა პირის არეს, რკალისებურადაა მოხრილი. კილიკის შიდა ზედაპირი დაფარულია შტამპირებული ორნამენტით: ცენტრში გამოსახული ყოფილა წრეხაზებს შორის მოქცეული დაუდევრად შესრულებული ოთხი პალმეტი; სამი პალმეტი დაცული იყო გამოვლენის დროს. როგორც, პროფ. ა. კახიძე ფიქრობს ლაკს ცეცხლში მოხვედრის გამო მიუღია მუქი შავი ფერი. თიხა კარგი ხარისხისაა, იგი ღია მოყვითალოდ არის გამომწვარი. კილიკის სიმაღლე 6,3 სმ-ია, ყურებთან ერთად 7,6 სმ; პირის დიამ. 12,8 სმ, ტანის 11,6 სმ, ქუსლის 6,5 სმ [კახიძე, 1974: 61-62, ტაბ. VI₁].

ქობულეთ-ფიჭვნარში გამოვლენილ კილიკს ემსგავსებიან აპოლონიის ზოგიერთი მონაპოვარნი, რომლებიც ძვ.წ. IV ს. შუა წლებით არიან დათარიღებულნი [Иванов, 1963: 184-185, таб. 101, N430]. როგორც პროფესორი ა. კახიძე მიიჩნევს ანალოგიური თარიღის გავრცელება შეიძლება წარმოდგენილ ჭურჭელზე [კახიძე, 1974: 62]. ფორმის მიხედვით, ქობულეთ-ფიჭვნარის მსგავსი კილიკი მოპოვებულია ნიმფეის ნეკროპოლის მე-16 ქვის სამარხში 1876 წელს; როგორც მკვლევარი აღწერს, განსხვავება მდგომარეობს შემკულობაში; იგი ცენტრში ნატევიფრია პატარა წრეხაზის ირგვლივ განლაგებული ხუთი მოზრდილი ოვი, რომლებიც უფრო მოზრდილი წრეხაზითაა შემოფარგლული. შემდეგ გამოსახულია რკალებით დაკავშირებული ხუთი პალმეტი და წრეხაზებს შორის ჩასმული მოზრდილი ოვები. აღნიშნული ჭურჭელი ძვ.წ. IV ს. I ნახევრითაა დათარიღებული [Силанитьева, 1959: 78-82, рис. 43, 1,2]. საინტერესოა, 1972 წლის განათხარ მასალებში წარმოდგენილი შავლაკიანიკილიკის ნატეხები, რომელთა შეერთების შემდეგ, შესაძლებელი გამხდარა ზომისა და ფორმის განსაზღვრა. კილიკი არც თუ დიდი ზომისაა, მაგრამ, ზემოთ აღწერილ კილიკთან შედარებით ღრმა ტევადობისაა. აქვს შედარებით მაღალი, გარეთკენ გადმოშლილი პირი, რომელიც გარედან ტანისგან

გამოყოფილია რელიეფურად ჩაღრმავებული არც თუ ისე ფართო ჰორიზონტალური ზოლით. შედარებით მაღალი ტანი თანაბრად მომრგვალებულია. აქვს მომაღლო რგოლისებრი პროფილირებული ქუსლი, ქუსლის გარეთა ზედაპირს პროფილირებას აძლევს წყვილი წიბო და მათ შორის ვიწრო ჩაღრმავებული ზოლი. ძირი გარეთკენ ოდნავ ამოზურცულია და აქვს წერტილისებრი მოზრდილი ბურცობი. კილიკს ჰქონია ზემოთკენ აზიდული ყურები (დაცულია ყურის ცალკეული ფრაგმენტები), რომლებიც შორდებიან პირის დონეს. კილიკის ფსკერის შიდა ზედაპირი დაფარული ჩანს ნატვიფრი ორნამენტით. ცენტრში გამოსახულია ჯვარედინად განლაგებული ოთხი პალმეტი. როგორც, პროფ. ა. კახიძე აღნიშნავს, ისინი შესრულებულია პროპორციულობითა და საკმაოდ დიდი სიზუსტით, განსხვავებით ძვ.წ. IV ს. შედარებით გვიანდელი დაუდევრად ნაკეთები ნიმუშებისაგან. პალმეტებს გარს უვლის კონცენტრული წრეხაზი, რომელზეც არასიმეტრიულადაა განლაგებული მოზრდილი ოვები. ამათი რიცხვი 26 –ს უდრის. კილიკი მთლიანად ყოფილა დაფარული საკმაოდ კარგი ხარისხის შავი ატიკური ლაკით. კილიკის ზომებია: სიმაღლე 6 სმ, ყურებთან ერთად 7,2 სმ. აქედან პირის 1 სმ, ტანის 3,5 სმ, ძირის 1,5 სმ, პირის დიამ. 10,2 სმ, ქუსლის – 5,4 სმ [კახიძე, 1974: 84–85].

აღნიშნული სამკაულებიანი კილიკი გამოქვეყნებულია ათენის აგორადან: ცენტრში წარმოდგენილია ჯვარედინად განლაგებული 4 პალმეტი, რომელსაც გარს უვლის წრეხაზის ირგვლივ ნატვიფრი 22 ოვი [Agor XII : 280, ტაბ. 27, 55, სურ. 6]. ა. კახიძის გადმოცემით აგორადან წარმოდგენილი კილიკი ანალოგიურია ორნამენტისა და ფორმის მიხედვით, ოღონდაც აგორის აღნიშნული ნიმუშის პირისა და ტანის გამომყოფი რელიეფურად ჩაღრმავებული ზოლი უფრო ფართოა, ასევე ფსკერის გარეთა ზედაპირიც არაა დაფარული ლაკით; ქობულეთ-ფიჭვნარის ნიმუშს პირის პროფილების მიხედვით კიდევ უფრო უახლოვდება ათენის აგორადან წარმოდგენილი კილიკი N622 [Agor XII : 280, ტაბ. 27, 55, სურ. 6], ხოლო ძირის გარეთა ზედაპირი ლაკით არის დაფარული და წერტილოვანი ბურცობითაა შემკული ათენის აგორადან წარმოდგენილი მესამე ნიმუში N623 [Agor XII : 280, ტაბ. 27, 55, სურ. 6], რომლებიც ძვ.წ. IV ს. ადრეული კილიკების ვარიანტებია და შესაბამისად თარიღდებიან: N621 – ძვ.წ. IV ს. ადრეული საფეხურით, N622 ძვ.წ. 400–380 წლებით და N623 ძვ.წ. 380 წლით [Agor XII : 280]; ამავე ვარიანტებში ექცევა ქობულეთ-ფიჭვნარის კილიკიც და იგი დამზადებული ჩანს ძვ.წ. 380 წელს [კახიძე, 1974: 85–86].

19. ამფორის ყელ-პირ-ყურის ფრაგმენტი. მასალა გამოვლენილია პეტრა-ციხისძირის მიმდებარედ შავი ზღვის აკვატორიაში (ტაბ. 79). როგორც ცნობილია პეტრა-ციხისძირში გამოვლენილი კერამიკული მასალები დანიშნულების მიხედვით დაჯგუფებულია შემდეგი სახეობების მიხედვით: კერამიკული ტარა, სამზარეულო

და სუფრის ქურქელი. კერამიკულ ტარაში გამოირჩევა ამორების ორი ძირითადი ტიპი – ე.წ. წელშეზნეკილი ამფორები და წითელკეციანი, უქუსლო, მრგვალძირიანი, ტანდალარული ამფორები. წელშეზნეკილი ამფორები გამოვლენილია როგორც ფრაგმენტების, ასევე დაცული სახითაც [ინაიშვილი ნ., 1981: 123–124, ტაბ. 1, ინაიშვილი ნ., 1993: 51].

ამფორის ყელ-პირ-ყურის ფრაგმენტის კეცი მსხვილმარცლოვანია, უხეში, ურევია ქვიშა, ქვის მარცვლები, გამომწვარია მოწითალო-მოყავისფროდ. აქვს პირი ჭრილში არის წაკვეთილი კონუსის მოყვანილობის, დიამეტრი გარე მხრიდან 6,5 სმ, ხოლო შიდა მხრიდან - 4,5 სმ-ია. ყელი - დაბალი, ვიწრო, ცილინდრული ფორმის, 7,5 სმ. ყელზე აქვს მიძერწილიოვალურგანივკვეთიანი პატარა, ოდნავ ბრტყელი, არაპროპორციული ყური, რომელიც პირიდან 1,5 სმ-ით ქვემოთაა, უხეშად მიძერწილი ჰორიზონტალურად, შემდეგ თითქმის სწორი კუთხით მოხრილი ეშვება მხარზე. იგი სიახლოვეს ნახულობს პეტრა-ციხისძირში აღმოჩენილი წელშეზნეკილი ამფორის ყელ-პირ-ყურის ფრაგმენტთან, რომელიც კეცის მიხედვით განსხვავდება დანარჩენი ყავისფერ-კეციანებისაგან, ფორმით კი სავსებით იდენტურები არიან. პეტრა-ციხისძირში გამოვლენილ წელშეზნეკილ ამფორებს აქვთ ვიწრო, წაგრძელებული, ცილინდრული მოყვანილობის, ქვედა ნაწილში შეზნეკილი კორპუსი და კონუსური ძირი. კორპუსისათვის დამახასიათებელია ზედაპირის დაღარვა თანაბარი წრიული კონცენტრული ღარებით, ღარები არაა ძლიერ რელიეფური, ზედაპირის დაღარვა იწყება მხრებიდან, ზოგჯერ კი უფრო მაღლა ყელის შუა ნაწილიდან და განსაკუთრებით შესამჩნევია მხართან და ძირთან. ამ ამფორებს შიდა ზედაპირი ხშირად შავი ფისისმაგვარი ნივთიერებით აქვთ დაფარული [ინაიშვილი ნ., 1981: 124].

გამოთქმულია მოსაზრება, რომ აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში გვიანანტიკურსა და ადრეულ შუასაუკუნეებში ფართოდ გავრცელებული ე.წ. წელშეზნეკილი ამფორები, რომელთაც მკვლევარები III-VI სს. ათარიღებენ, გენეტიკურად დაკავშირებული არიან ელინისტური ხანის კოლხურ ამფორებთან [ბერძენიშვილი ქ., 1960; Хоштария Н., 1955 : 59-61; Путьридзе Р., 1971: 197].

გვიანანტიკურ და ადრეშუასაუკუნეებში აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში გავრცელებული ე.წ. წელშეზნეკილი ამფორებიდან გამოყოფენ რამდენიმე ფორმას, მათ შორის: ყელწიბოიანი წელშეზნეკილი ამფორები, აღმოჩენილია ბიჭვინთასა და სოხუმის ციხეზე III ს. დათარიღებულ ფენებში [ფუთურიძე, 1975: 148]; ურეკში, მდიდრულ სამარხში აღმოჩენილი ამფორა, რომელსაც სამარხეულ კომპლექსთან ერთად III ან IV ს. ათარიღებენ [Хоштария Н., 1955 : 59-61]; წებელდური ამფორები,

რომლებიც დამახასიათებელი ჩანან მხოლოდ წებელდური კულტურისათვის, რომელთაც მ. თრაფში არაუადრეს III–IV სს. ათარიღებდა [Трапш, 1971: 130-135].

როგორც ნ. ინაიშვილი მიიჩნევს, პეტრა-ციხისძირში აღმოჩენილი წელშეზნეკილი ამფორები მეტ მსგავსებას იჩენენ არა ზემოთ დასახელებულ III–IV სს. დათარიღებულ ნიმუშებთან, არამედ ბიჭვინტაში [ბერძენიშვილი, ფუთურიძე რ., 1975: 277], გონიო–აფსაროსში მასობრივად წარმოდგენილ ამფორებთან [ხალვაში მ., 2002: 21, სურ.15]. ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის, კერძოდ ქერსონესის ამფორების ახალი კლასიფიკაციის [Антонова И., Даниленко В., Ивашута Л., Кадеев В., Романчук А., 1971:81-83, рис. 1, 2] მიხედვით წელშეზნეკილი ამფორების ორი ქრონოლოგიური სახეობა გამოიყოფა:

1. ადრეული ფორმებია, ყელწიბოიანი, წელშეზნეკილი ამფორები, რომელთა მთელი ნიმუშები აღმოჩენილი იყო გორგიპიასა და ტირატაკში [Кругликова Т., 1966, рис.38.1,2] და ტირატაკში აღმოჩენილი ცნობილი ნავთის ამფორა [Гаидукевич В., 1940: 312, рис. 10]. წარმოდგენილი ფორმები მკვლევართა აზრით გავრცელებულია III–IV სს. და შესაძლოა V საუკუნეშიც [Антонова И., Даниленко В., Ивашута Л., Кадеев В., Романчук А., 1971: 81-83].

2. გვიანდელი ფორმები – V საუკუნისთვის ყალიბდება წელშეზნეკილი ამფორების II ვარიანტი, რომელიც ადრეულისგან განსხვავდება შედარებით მცირე პროპორციებით, უფრო მკვეთრად გამოხატული წელშეზნეკილობით, პროფილირებული პირითა და ბრტყელი სწორკუთხა ყურებით. ნ. ინაიშვილის აზრით გვიანდელი ვარიანტი, რომელთანაც ამჟღავნებენ დიდ სიახლოვეს პეტრა-ციხისძირში გამოვლენილი ამფორები, გავრცელებულია V-VII სს. [ინაიშვილი ნ., 1981: 127]. არსებობს VII საუკუნეშიც [Антонова И., Даниленко В., Ивашута Л., Кадеев В., Романчук А., 1971: 81-83]. დასავლეთ შავიზღვისპირეთში რომაულ-ბიზანტიური ხანის ამფორების კლასიფიკაციით სრულიად ანალოგიური მოყვანილობის ამფორები ახ.წ. VI საუკუნითაა დათარიღებული [Scorpan, 1977: 277, სურ. 12, ტიპი XV].

აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში წელშეზნეკილი ამფორების დიდი რაოდენობით აღმოჩენის ფაქტი, ელინისტური ხანის კოლხურ ამფორებთან შორეული მსგავსება და წებელდაში მათი დამზადების ფაქტი, ნ. ინაიშვილის მოსაზრებით საფუძველს იძლევიან ვარაუდისათვის, რომ ამგვარი ამფორები ადგილზეც მზადდებოდა გვიანანტიკურ ხანასა და ადრემუასაუკუნეებშიც, მაგრამ ფაქტია, რომ ამ პერიოდში აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში გავრცელებული წელშეზნეკილი ამფორები იმეორებენ მთელ შავიზღვისპირეთში გავრცელებულ ტიპებს. ამაზე უნდა მეტყველებდეს პეტრა-ციხისძირში აღმოჩენილი წელშეზნეკილი ამფორის ყელ-პირ-ყურისა და ძირის ფრაგმენტები, რომლებიც კეცის მიხედვით

განსხვავდებიან დანარჩენი ყავისფერკეცვიანებისაგან, ფორმით კი სავსებით იდენტურები არიან [ინაიშვილი ნ., 1981: 127].

20. ამფორის ყელ-პირის ფრაგმენტი. მასალა გამოვლენილია პეტრა-ციხისძირის მიმდებარედ შავი ზღვის აკვატორიაში (ტაბ. 79). ნივთს შიდა და გარე მხრიდან მიკრული აქვს გამომშრალი ზღვის ცოცხალი ორგანიზმები. კეცი მსხვილმარცლოვანია, უხეში, ურევია ქვიშა, ქვის მარცვლები, გამომწვარია მოწითალო-მოყავისფროდ. გადარჩენილი ფრაგმენტის სიმაღლეა 8 სმ. ყელის სიმაღლე – 6 სმ. ყელზე პირთან ახლოს შემორჩენილი აქვს საკმაოდ უხეშად ყურის მიძერწვის ადგილი. ყური განივკვეთიანია ჰორიზონტალურად 3,5 სმ-ია, ხოლო ვერტიკალურად – 2 სმ. ამფორის ყელ-პირის ფრაგმენტი როგორც ფორმით, ასევე კეცით მეტ-ნაკლებად სიახლოვეს ნახულობს, ქობულეთის მუზეუმში დაცულ, პეტრა-ციხისძირის მიმდებარედ შავი ზღვის აკვატორიაში გამოვლენილ, წელშეზნეპილი ამფორის ყელ-პირ-ყურის ფრაგმენტთან (ტაბ. 86-1).

21. ამფორის ძირი. ამფორის ძირი (ტაბ. 79), სხვა კერამიკულ მასალებთან ერთად ნ. ჟორდანიამ გამოავლინა პეტრა-ციხისძირის მიმდებარედ შავი ზღვის აკვატორიაში. კეცი მსხვილმარცლოვანია, უხეში, ურევია ქვიშა, ქვის მარცვლები, გამომწვარია მოწითალო-მოყავისფროდ. გადარჩენილი დეტალის სიმაღლე – 8 სმ, კონუსური ფორმის. სიახლოვეს ნახულობს ქობულეთის მუზეუმში დაცულ პეტრა-ციხისძირში აღმოჩენილი წელშეზნეპილი ამფორის ძირის ფრაგმენტებთან, რომელიც კეცის მიხედვით განსხვავდება დანარჩენი ყავისფერკეცვიანებისაგან, ფორმით კი სავსებით იდენტური არის [ინაიშვილი ნ., 1981: 127]. შიდა მხარეს კეცზე ამჩნია ფისისებრი შავი მასის კვალი; ძირი ამოვსებულია გამომშრალი ზღვის ცოცხალი ორგანიზმებით, რომელიც ნაწილობრივ გარედანაც აქვს მიკრული; მათი სიმრავლე უნდა მიუთითებდეს ამფორის ძირის ზღვის ფსკერზე ხანგრძლივი დროით ყოფნაზე.

22. ამფორის ძირი. ამფორის ძირი გამოვლენილია პეტრა-ციხისძირის მიმდებარედ შავი ზღვის აკვატორიაში (ტაბ. 79). კეცი მსხვილმარცლოვანია, უხეში, ურევია ქვიშა, ქვის მარცვლები, გამომწვარია მოწითალო-მოყავისფროდ. გადარჩენილი დეტალის სიმაღლე – 7 სმ, კონუსური ფორმის. იგი მეტ-ნაკლებად სიახლოვეს ნახულობს, ჩვენს მიერ პეტრა-ციხისძირის მიმდებარედ შავი ზღვის აკვატორიაში გამოვლენილ წელშეზნეპილი ამფორის ძირის ფრაგმენტთან და პეტრა-ციხისძირში ადრე აღმოჩენილი წელშეზნეპილი ამფორის ძირის ფრაგმენტებთან. წარმოდგენილ ლოკაციაზე გამოვლენილ ამფორის ძირის მსგავსად მასზეც შეინიშნება შიდა მხარეს ფისისებრი შავი მასის კვალი; ძირი ასევე, ამოვსებული აქვს გამომშრალი ზღვის ცოცხალი ორგანიზმებით და გაურკვეველი მასით. ასეთი მასა ნაწილობრივ გარედანაც აქვს მიკრული.

23. ამფორის მხარისა და ყურის ფრაგმენტი. გადარჩენილი დეტალის სიმაღლე – 8 სმ (ტაბ. 79). მხარზე შემორჩენილი აქვს საკმაოდ უხეშად ყურის მიძერწვის ადგილი. ყური განივკვეთიანია, ჰორიზონტალურად 3 სმ-ია, ხოლო ვერტიკალურად –1,5 სმ. მასალა სხვა ზემოთ აღწერილი ნიმუშებთან ერთად (19, 20, 21, 22) გამოვლენილია პეტრა-ციხისძირის მიმდებარედ შავი ზღვის აკვატორიაში. კეცი მოწითალო-მოყავისფროდაა გამომწვარი; სხვა ნიმუშების მსგავსად მსხვილმარცლოვანი და უხეშია, ურევია ქვიშა, ქვის მარცვლები. იგი მეტ-ნაკლებად სიახლოვეს ნახულობს, ქობულეთის მუზეუმში დაცულ პეტრა-ციხისძირის მიმდებარედ შავი ზღვის აკვატორიაში გამოვლენილ წელშეზნექილი ამფორის ყელ-პირ-ყურის ფრაგმენტთან. სხვა აღნიშნული ლოკაციის მასალების მსგავსად ნივთს ყურის მიძერწვის ახლოს აქვს მიკრული გამომშრალი ზღვის ცოცხალი ორგანიზმები.

24. ამფორის მხარისა და ყურის ფრაგმენტი. კეცი მსხვილმარცლოვანია, უხეში, ურევია ქვიშა, ქვის მარცვლები, გამომწვარია მოწითალო-მოყავისფროდ. გადარჩენილი დეტალის სიმაღლე – 9 სმ, კონუსური ფორმის (ტაბ.79). მხარზე შემორჩენილი აქვს საკმაოდ უხეშად ყურის მიძერწვის ადგილი. ყურის გადარჩენილი ფოსო 3 სმ-ია. იგი ბრტყელი და განივკვეთიანია, ჰორიზონტალურად 3 სმ-ია, ხოლო ვერტიკალურად –1,5 სმ. იგი ასევე მიეკუთვნება პეტრა-ციხისძირის მიმდებარედ შავი ზღვის აკვატორიაში გამოვლენილ მასალათა რიცხვს და მეტ-ნაკლებად სიახლოვეს ნახულობს, ქობულეთის მუზეუმში დაცულ პეტრა-ციხისძირის მიმდებარედ შავი ზღვის აკვატორიაში გამოვლენილი წელშეზნექილი ამფორის ყელ-პირ-ყურის ყურის გადარჩენილ ფოსოზე აქვს მიკრული გამომშრალი ზღვის ცოცხალი ორგანიზმები.

დასკვნა. ქობულეთის „ქვეყნის“ გარე სამყაროსთან კულტურულ-ეკონომიკური ურთიერთობის ისტორიის შესახებ უკვე არსებული დასკვნების ირგვლივ შესაძლებლობა გაქვს ცალკეული საკითხების ირგვლივ გამოვთქვათ შემდეგი მოსაზრებები:

1. ქობულეთის მუზეუმის ძეგლების მონიტორინგისა და გამოვლენის ჯგუფის მიერ 2013–2019 წწ შეგროვებული მასალების საფუძველზე, – სადაც ადგილობრივ კერამიკულ ნაწარმთან ერთად წარმოდგენილია იმპორტული კერამიკული ტარა და ყოფითი ჭურჭელი, – გვაქვს შესაძლებლობა თვალი გავადევნოთ როგორც ძველი კოლხეთის, ასევე წარმოდგენილი მიკრორეგიონის საერთაშორისო სავაჭრო-ეკონომიკურ და კულტურულ კავშირებს. ძვ. წ. IV საუკუნის I ნახევრიდან ქობულეთ-ფიჭვნარში, ათენთან ერთად, მნიშვნელოვანი ჩანს სხვა საზღვაო სავაჭრო და სატრანზიტო ცენტრებთან ურთიერთობა. როგორც ასეთი ფართო სავაჭრო და

კულტურული ურთიერთობები მნიშვნელოვანი ჩანს ადგილობრივთა ცხოვრებაში, რაც უნდა შეხებოდა მატერიალური თუ სულიერი ცხოვრების ბევრ სფეროს.

2. ქობულეთის მუზეუმში დაცული და ჩვენს მიერ წარმოდგენილი მდ. მდ. ჩოლოქისა და მდ. ოჩხამურის აუზში გამოვლენილი მასალების შესწავლის საფუძველზე, ჩვენი ვარაუდითმდ. ოჩხამურის აუზში გამოვლენილი მასალების არ უნდა ეკუთვნოდნენ „ნამჭედურის“ გორა-სამოსახლოსა და „ჩოლოქისპირა“ დასახლებას. ვფიქრობთ, რომ აღნიშნული კერამიკული ჭურჭელი მდ. ოჩხამურის მარცხენა სანაპიროზე მდებარე ქობულეთ-ფიჭვნარის ანტიკური პერიოდის ძეგლის - „ნაპურვალას“ კოლხური სამაროვნების მიმდებარე ტერიტორიებზე სავარაუდოდ არსებული საცხოვრისის ან სახელოსნო უბნის კუთვნილებას უნდა წარმოადგენდნენ;

3. ანტიკური პერიოდის კერამიკული ნაწარმის შავ ზღვაში აკუმულირება ნაოსნობასთან ერთად უნდა ყოფილიყო დაკავშირებული თევზაობასთანაც, რომელიც სეზონურ საქმიანობად ითვლება. აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთი უხსოვარი დროიდან ითვლება როგორც უსაფრთხო და ეკონომიკური თვალსაზრისით მომგებიანი საზღვაო გზა;

4. შეგროვებულია საკმაოდ საინტერესო მასალა, რომელიც ქობულეთის მუნიციპალიტეტის დასახლებული პუნქტების ტოპონიმების, ჰიდროქსელის, დიდი თუ მცირე მდინარეების, მათ სიახლოვეს სხვადასხვა ეპოქის დღემდე შეუსწავლელი ძეგლების, შესაძლო დასახლებული პუნქტების და სახელოსნო უბნების არსებობა, რომელთა ნაწილის შესახებ ჩვენ გვაქვს საუბარი აღნიშნულ დისერტაციაში და, რომელიც სამომავლოდ, ვფიქრობთ, ცალკე კვლევის საგანი უნდა გახდეს.

თავი III.

“ქობულეთის ქვეყანა“ ადრეულ შუასაუკუნეებში

ქობულეთის მუზეუმის ძეგლების მონიტორინგისა და გამოვლენის ჯგუფი 2013 წლიდან სისტემატიურად აწარმოებს დაზვერვით ექსპედიციებს. 2013–2019 წწ სადაზვერვო ჯგუფმა შეაგროვა სიახლის მომცემი მასალები, რომლებიც შეეხება მიკრორეგიონში შესწავლილ, ნაკლებად შესწავლილ და უცნობ ძეგლებს.

როგორც ცნობილია წარმოდგენილ პერიოდში მჭიდროთ დასახლებული ჩანს მიკრორეგიონი. როგორც ზღვისპირა ზოლი, ასევე ბარის. თავდაცვითი და საგზაო ნაგებობების პარალელურად მიკრორეგიონში მიმდინარეობს ქრისტიანული საკულტო ნაგებობების მშენებლობა. შენარჩუნებული ჩანს წინარექრისტიანული ეპოქისათვის დამახასიათებელი მშენებლობის ხელოვნება. იგრძნობა ბიზანტიური საფორ-ტიფიკაციო მშენებლობისათვის დამახასიათებელი სტილის გავლენა.

ქვეთვირის წყობაში ს. ყაუხჩიშვილი შენიშნავს სწორფენებად გამორეულ აგურს [ყაუხჩიშვილი 1936: 301–320]. მშენებლობის აღნისშნული სტილის გავლენაა პერტა-ციხისძირში.

X
X X

პეტრა-ციხისძირი. გვიანანტიკურ და ადრეულ შუასაუკუნეებში, ქობულეთის „ქვეყნის“ სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, თანამედროვე ციხისძირის კლდოვან ორ ბორცვზე ჩნდება საკმაოდ მოზრდილი დასახლებული პუნქტი, ქალაქისათვის დამახასიათებელი მთელი რიგი ნიშნებით (ტაბ. 106, 107) – ციტადელითა და სხვადასხვა დანიშნულების ნაგებობებით: სასახლე, აბანოები, ეკლესიები და სხვ. [ინაიშვილი ნ., 1993:3].

როგორც ცნობილია, მიკრორეგიონის ტერიტორიაზე დაფუძნებული პირველი საეპისკოპოსო კათედრა პეტრა-ციხისძირში მდებარეობდა. იგი ლაზიკის ეპარქიაში შედიოდა და მის სამიტროპოლიტო ცენტრს ფაზისი (ფოთი) წარმოადგენდა. პეტრას საეპისკოპოსოს შესახებ ისტორიულ წყაროს კონსტანტინოპოლის საპატრიარქოს საეკლესიო ნუსხები – „ეკთესისები“ წარმოადგენს [ჭიჭილეიშვილი, 2020:40]. პ. ინგოროყვას აზრით, VI-VIII სს–ში პეტრას კათედრას ემორჩილებოდა დასავლეთ საქართველოს ვრცელი ტერიტორია „...თანამედროვე ციხისძირი, ბათომის ზონაში; ... გურია-აჭარისა და აგრეთვე ჭანეთი-ლაზია, რიზეს მხარე“ [ინგოროყვა, 1954: 230]. ციხე-ქალაქი პეტრა VI საუკუნის ეგრისის სტრატეგიულ პუნქტში მდებარეობდა და წარმოადგენდა ერთ-ერთ ძლიერ საეკლესიო ცენტრს. პროკოპი კესარიელთან დაცულია ერთი საინტერესო ცნობა იმის შესახებ, რომ იუსტინიანეს ჭანეთისა და ლაზეთის სხვადასხვა პუნქტებში ჩაუტარებია გარკვეული სააღმშენებლო სამუშაოები და, ასევე, განუახლებია ეკლესია, რომელიც ძველი და დაზიანებული იყო [georgika, 1965:135]. ზოგიერთი მეცნიერის ვარაუდით, ამ ეკლესიის მშენებლობაში პეტრა-ციხისძირის ბაზილიკა უნდა იგულისხმებოდეს [ინაიშვილი ა., 1971:102–103].

გვიანანტიკურსა და ადრეულ შუა საუკუნეებში, ციხე-სიმაგრეებისა და ციხე-ქალაქების წარმოქმნაზოგადად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსა და მათ შორის მეტნაკლებად წარმოდგენილ მიკრორეგიონში განპირობებული იყო რომისა და ბიზანტიის სტრატეგიული ინტერესებით [ინაიშვილი ნ., 1993:3]. რომაელთა სამხედრო გარნიზონი იდგა აფსაროსის ჩრდილოეთითაც, დღევანდელი ციხისძირის ტერიტორიაზე, ბიზანტიურ წყაროებში ის პეტრას სახელითაა ცნობილი. აქ დაფიქსირებულია სხვადასხვა პერიოდის არქეოლოგიური ძეგლები გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანიდან ვიდრე გვიანი შუა საუკუნეების ჩათვლით [ინაიშვილი ნ.,

1993:3]. ამ მიდამოებიდან ცნობილია ახ.წ. II-III სს-ის „განძი“ [Фармаковский 1910:117-118; Pharmakowsky 1908:159-163], რომელიც ერმიტაჟშია დაცული და შეიცავდა ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს ნივთებს [ხომტარია, 1962:4-6]. ხოლო XX საუკუნის 20-იან წლებში (1923-24 ან 1927-28 წწ) ციხისძირში, ნაციხარის მიდამოებში, მოაგარაკების (გოლიცინების) მიერ ნაპოვნი იქნა რომაული დამდიანი აგური, რომელიც 1929 წლიდან ინახება სქართველოს ეროვნულ მუზეუმში (არქეოლოგიის განყოფილება, ინვ. N5-29:2) [ჯანაშია, 1949:43; ხომტარია, 1962:29]. რომაული ხანის ამ ძეგლის შესწავლა იძლევა მეტად მნიშვნელოვან და მდიდარ ინფორმაციას ერთის მხრივ, ლაზიკასა და მეორეს მხრივ, რომსა და ბიზანტიას შორის პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ურთიერთობების შესახებ.

პეტრა-ციხისძირზე რომაულ-ბიზანტიური სტრატეგიული პუნქტი დაახლოებით ახ.წ. III საუკუნის ბოლოდან VI საუკუნის დასასრულამდე არსებობდა. რომლის გვერდით, ახ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევარში წარმოიქმნა სოლიდური ქალაქური ტიპის დასახლება საწარმოო-სახელოსნო ცენტრებით. ამავე პერიოდიდან ჩანს წარმოდგენილი მიკრორეგიონში ქრისტიანული სარწმუნოების გავრცელების ისტორიაც, რაზეც მიუთითებს ეკლესიის ნაშთებში აღმოჩენილი მასალები. აღნიშნული დასახლების უდიდესი განვითარების პერიოდი ახ.წ. IV-V სს-ზე მოდის [ინაიშვილი ნ., 1993:114].

პეტრა-ციხისძირში ფიქსირებული მონაცემებით დასტურდება, რომ შესასწავლი რეგიონი მეწინავეობს ბიზანტიურ ხანაშიც. ძეგლზე გამოვლენილი მასალებიდან ირკვევა, რომ ახ.წ. III საუკუნის ბოლოდან VI საუკუნის დასასრულამდე არსებობს რომაულ-ბიზანტიური სტრატეგიული პუნქტი, რომლის გვერდით, ახ.წ. IV საუკუნის მეორე ნახევარში წარმოიქმნება საკმაოდ მნიშვნელოვანი ქალაქური ტიპის დასახლება განვითარებული სახელოსნო წარმოებით. აღნიშნული დასახლების უდიდესი პერიოდი ახ.წ. IV-V საუკუნეებზე მოდის [ინაიშვილი ნ., 1993:114].

პეტრა-ციხისძირის უძველესი ბაზილიკა VI საუკუნით თარიღდება. იგი ბიზანტიურ წყაროებში მოხსენიებულ პეტრას ტაძართან არის გაიგივებული და მისი მშენებლობა იუსტინიანეს სახელს უკავშირდება.

ეკლესია საძირკვლის დონემდეა დანგრეული. ტაძრის სიგრძე 33,5 მ-ია, ხოლო სიგანე 17,8 მ. ძეგლის დღევანდელი მდგომარეობა საშუალებას გვაძლევს ზოგადად განვიხილოთ ეკლესიის ხუროთმოძღვრული კომპოზიციის თავისებურებები და მხოლოდ წარმოსახვით აღვადგინოთ ტაძრის თავდაპირველი სახე.

ციხისძირის ბაზილიკა სიდიდითა და ხაზგასმული გრძივი ღერძით გამოირჩეოდა. მის თავისებურებას განსაზღვრავდა შვერილი ხუთწახნაგოვანი აფსიდი, სამნაწილიანი ნართექსი და ნავების გამყოფის წორკუთხა ბურჯები. შუანავების

სიგანე გვერდითი ნავებისას სამჯერ აღემატება, ტაძრის სიგრძე კი სიგანე ზეთითქმის ორჯერ მეტია. ციხისძირის ტაძარი ე.წ. „ელინისტური“ ტიპის ბაზილიკებს უკავშირდებადა, ამავე დროს, დასავლეთ საქართველოს ბაზილიკების სახასიათო ნიშნებსაც ავლენს. საქართველოში ძლიერ წაგრძელებული გეგმარების ძეგლები არ არის გავრცელებული. ქართულ სამნავიან ბაზილიკებს შორის, ზომებისა და პროპორციების მხრივ, ციხისძირის ეკლესია ერთ-ერთი უდიდესია. დასავლეთ საქართველოს ბაზილიკებიდან მას ყველაზე მეტად ბიჭვინთის (V ს.), ნოქალაქევის I (V ს.) და ალაჰადის (VII ს.) ბაზილიკები უახლოვდება. აღმოსავლეთ საქართველოდან კი V-VI სს-ის ე.წ. დიდი ბაზილიკების ჯგუფის ძეგლები: ბოლნისის სიონი, ურბნისი, ხაშმი და სხვ. ამდენად, ზომებიდან გამომდინარე, ცხადია, რომ ციხისძირის ბაზილიკა საკმაოდ მასშტაბურ და მონუმენტურ ნაგებობას წარმოადგენდა. ტაძრის ასეთი მასშტაბებიკი, უთუოდ, მრევლის რაოდენობით, მოთხოვნებითა და ამ კუთხისათვის ეკლესიის განსაკუთრებული მნიშვნელობით იყო განპირობებული.

ბაზილიკის დანარჩენი კედლები ნაგებია კირის დულაბზე ჰორიზონტალურად დაწყობილი, მცირე ზომის, უხეშად დამუშავებული ქვებითა და აგურის ფენებით. ასეთი შერეული წყობა ადრექრისტიანული ხანის ბიზანტიურ ძეგლებში გვხვდება. დადასტურებულია შავი ზღვისპირეთის თითქმის ყველა ელინისტურ ბაზილიკაში (ნოქალაქევი, ბიჭვინთა, ვაშნარი, ალაჰადე და სხვ.). ციხისძირის ბაზილიკის შედარებით თხელი კედლები და ნაკლებად მასიური ბურჯები იწვევს ეჭვს იმისა, რომ ტაძარს ხის ნივნივებიანი ჭერი ჰქონდა, თუმცა ქართულ ბაზილიკებში გადახურვა, ძირითადად, კამაროვანია. სავარაუდოდ, ასეთივე, ხის გადახურვა უნდა ჰქონოდა ნოქალაქევის I, განთიადის, ბიჭვინთის ცალნავიან ბაზილიკებსაც. დასავლეთ საქართველოს ბაზილიკების თავისებურება ციხისძირში, ასევე, ბურჯების სწორკუთხა ფორმაში ვლინდება, ნავები ერთმანეთისაგან ხუთი წყვილი სწორკუთხა სვეტით იყოფოდა. ციხისძირის ბაზილიკის თავისებურებაა, ასევე, სამნაწილიანი ნართექსიც, რომელიც არ არის ქართული ეკლესიებისათვის აუცილებელი კომპონენტი. თუმცა, ამ თვალსაზრისითაც, ანალოგიები გვხვდება V-VI სს-ის ბაზილიკებში (ბიჭვინთა, ნოქალაქევი, განთიადი, ახმეტა, სანაგირე და სხვ.). ციხისძირის ბაზილიკის საკურთხეველს არ გააჩნია სამკვეთლო და სადიაკვნე, მაგრამ ამ ნიშნითაც იგი გამოჩნდის არ წარმოადგენს. ერთ ნაწილიანი საკურთხეველი V-VI სს-ის სხვა ზოგიერთ ქართულ ბაზილიკებშიც არის დადასტურებული. გარდა ამისა, ციხისძირში არ არის გამოვლენილი სანათლავისათვის განკუთვნილი სადგომის კვალი და არც ტაძრის დეკორატიული მორთულობის არცერთი დეტალი [ჭიჭილეიშვილი 2019: 41-42].

ხელოვნებათმცოდნე მ. ჭიჭილეიშვილი ტაძრის გეგმარები საფუძველზე შესაძლებლად მიიჩნევს წარმოვიდგინოთ ეკლესიის ექსტერიერიც, რომელიც დამოუკიდებელი გადახურვის მქონე რამდენიმე ნაწილისაგან შედგებოდა. კერძოდ, ტაძრის სწორ ბაზილიკურ პროფილში მოქცეული ნაგებობა, აღმოსავლეთის შვერილი აფსიდი მწყობრი წახნაგოვანი ფორმებითა და კონუსური გადახურვით და დასავლეთი ნართექსის მასა დამოუკიდებელი ცალფერდა სახურავით [ჭიჭილეიშვილი 2019: 42-43].

მ. ჭიჭილეიშვილის მოსაზრებით ციხისძირის ბაზილიკა თავისი დახვეწილი გეგმარებითა და პროპორციებით სიახლოვეს ბიჭვინთის სამნავიან ბაზილიკასთან იჩენს. ეს უკანასკნელი კი კონსტანტინოპოლის საკულტო არქიტექტურის გავლენის კვალს ატარებს. ბიზანტიური ხუროთმოძღვრების ნიმუშები და მოთხოვნები უცხო არიქნებოდა ციხისძირის ბაზილიკის აღმშენებელთათვისაც. თუმცა, უდავოა, რომ ციხისძირის ეკლესია წარმოადგენდა ადრექრისტიანული ქართული ბაზილიკების ერთ-ერთ ორგანულ რგოლს. პეტრა-ციხისძირის კომპლექსში წარმოდგენილ საეკლესიო შენობებს ახასიათებს გარკვეული ტრადიციულობა, რაც, პირველ რიგში, ეკლესიების საკურთხევლის შვერილ აფსიდური ფორმით წარმოდგენაში ვლინდება. შვერილი აფსიდების მოტივი, უფრო მეტად ზღვისპირა ზოლის ადრე-შუასაუკუნეების ძეგლებში გვხვდება. შვერილი აფსიდები აქვს პეტრა-ციხისძირში არსებულ სხვადასხვა ეტაპის ტაძრებს, ასევე, სარფის და სამების ეკლესიას ბათუმის მახლობლად, რაც ტრადიციული მოტივის გათვალისწინების შედეგი უნდა იყოს [ჭიჭილეიშვილი 2019: 43-44].

მკვლევართა მოსაზრებით პეტრა-ციხისძირის არქიტექტურული ძეგლები, არქეოლოგიური მასალები, თავის მხრივ, ამტკიცებენ, რომ პეტრას საეპისკოპოსო კათედრა ციხისძირში მდებარეობდა [ჭიჭილეიშვილი 2019:41-44].

ალამბარის ციხე. პეტრე-ციხისძირის ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მდ. აჭყვას მარჯვენა ნაპირზე, სოფელ ალამბრის ყველაზე გაბატონებულ ბორცვზე მდებარეობს ალამბრის ანუ მამუკას ციხე (ტაბ. 108). როგორც ი. სიხარულიძე აცხადებდა წარსულიდან შემორჩენილი ყველაზე მნიშვნელოვანი ნაგებობაა ალამბრის ციხე, რომლის ფართობი 47,5 კვ.მ. შეადგენს. 1959 წლის მიწისძვრას ციხე მნიშვნელოვნად დაუზიანებია. ამ ციხეს მოსახლეობა მამუკა თავდგირიძის ციხესაც ეძახის. იგი მდებარეობს „ციხისყელად“ წოდებულ გორაზე [სიხარულიძე 1962:54; ქობულეთის რაიონის კულტურის ძეგლები 1980: 19–20]. ცნობილი ქართველი მწერალი ვასილ ბარნოვი თავის ისტორიულ რომანში „მიმქრალი შარავანდედი“ ალამბრის ციხე-სიმაგრეს შემდეგნაირად აღგვიწერს: „ბორცვის გავაკებულ თხემზე გადმოდგარიყო ალამბარი, თვალწარმტაცი სასახლე ბატონი გურიელისა. სივრცით იგი ვერ

შეედრებოდა გურიელისვე დიდნაშენ ციხე-დარბაზს ოზურგეთში. გარდა ამისა, სიკვლულზე და კეთილნაგებობა უფრო ძლიერ იზიდავდა თვალს, ხიბლავდა ადამიანს. სასახლე წინ მთავრდებოდა ქონგურებიანი კოშკებით, რომლებიც დარაჯობდნენ მას აქეთ-იქით, ხოლო კოშკებს შუა გამართულიყო ფართო აივანი, ჩუქურთმით ნაკეთი, საუცხოოდ შელესილი“ [ბარნოვი 1913:67].

საგულისხმებელია, რომ XVIII საუკუნის 70-იანი წლებიდან შექმნილი პოლიტიკური ვითარების გათვალისწინებით ალამბრის ციხე-სასახლე ქობულეთის მეზატონე თავდგირიძეების ერთ-ერთი საყრდენი პუნქტი უნდა გამხდარიყო. რუსეთ-თურქეთის ომის დროს, 1877-1878 წწ., ალამბრის ციხე-სასახლე, რომლის ძირითადი ნაწილი, სავარაუდებელია, რომ მოგვიანო პერიოდში მისი აღდგენის შემდეგ ხით უნდა ყოფილიყო ნაგები, შესაძლებელია ხანძრის შედეგად ძლიერ დაზიანებულიყო.

ციხე ფაქტობრივად განადგურებულია. დღესდღეობით, ციხეს, გადარჩენილი კედლებისა და სამირკვლის კონტურების გათვალისწინებით, რომ ვივარაუდოთ, მეტ-ნაკლებად კვადრატული ფორმა უნდა ქონებოდა. ციხის სამხრეთი კედლი, რომელიც ყველაზე მაღალია სხვა გადარჩენილ კედლებს შორის 3 მ. სიმაღლისაა. მისი სიგრძე 8.5 მ-ია. ხოლო დასავლეთი კედელი, რომლის სიმაღლე 1 მ. არ აღემატება 8.2 მეტრისა. საერთოდ ციხის კედლების სისქემერყეობს და იგი 1.0-1.2 მ-ის ფარგლებშია წარმოდგენილი. სადაზვერვო-სათვალთვალო პუნქტი (ასე მივიჩნით იგი შემდგომ ელიას ციხესთან ერთად – რ.ტ.) ნაგებია როგორც ფლეთილი, ისე მეტნაკლებად დამუშავებული რიყის ქვებით. წყობა დასავლეთ და ჩრდილოეთ ნაწილში გადარჩენილი კედლების მიხედვით, რომ დავახასიათოთ, თანაბარი ზომის, ქვის კვადრებით არის ნაგები. წარმოდგენილი კედლის წყობაზე შეინიშნება გარკვეული პატინა (ჟანგი), რომელიც დამახასიათებელია ადგილობრივი კარიერებიდან მოპოვებული სანედლეულო მასალისათვის გარკვეული დროის გასვლის შემდეგ. რაც შეეხება სამხრეთით გადარჩენილი კედელი, მისი წყობის ხასიათიდან გამომდინარე, შესაძლებელია განვაცხადოთ, რომ გვიანდელ პერიოდში განხორციელებული აღდგენითი სამუშაოების შედეგს უნდა წარმოადგენდეს. აღნიშნულ კედელზე შეინიშნება წრიული ნახვრეტები, რომელიც ამ დრომდე მნახველთა და გარკვეულ მეცნიერ-მკვლევართა მოსაზრებით სათოფურებად არის მიჩნეული; თუმცა, ჩვენ, ამ მოსაზრებას თავიდანვე არ ვიზარებდით. ასეთი მოსაზრება იყო გამოთქმული ელიას ციხესთან მიმართებაშიც, რომელსაც, ასევე, არ ვიზიარებთ.

ალამბრის ციხის ყველაზე უკეთ დაცულ კედელზე წარმოდგენილი ე.წ. სათოფურები, კედლის ორივე მხრიდან დაკავშირებულია ჰორიზონტალურად

შეჭრილ ხაზებთან, რომელიც, ჩვენი ვარაუდით, გვიანდელ პერიოდში, დაჩქარებული წესით, ციხის კედლის რეაბილიტაციისას გამოყენებული გამაგრების ერთ-ერთი ხალხური მეთოდის „ლარტყებით“ გამაგრებასთან უნდა იყოს დაკავშირებული. აღნიშნული მეთოდი შემდეგში მდგომარეობს: მშენებლები აღდგენითი სამუშაოების დროს აშენებულ კედელს, საშუალოდ 1.0-1.1 მ-ის სიმაღლეზე კრავდნენ „ლარტყებით“, რომ არ ჩამონგრეულიყო. გარკვეული დროის შემდეგ აგრძელებდნენ სიმაღლეში კედლის მშენებლობას და კვლავ, ერთგვარი „ლარტყების“ გამოყენებით კრავდნენ ახლად აშენებულ კედელს. ლარტყების ზომა უნდა ყოფილიყო 15X15 სმ-ზე გამოთლილი, მაგარი ჯიშის ხისგან დამზადებული ძელი; ასეთივე ზომები მეორდება აღნიშნული კედლის შიდა და გარე მხარეს არსებულ ყველა გამჭოლი ხვრელის, ე.წ. სათოფურების მოპირდაპირედ. კედლის წყობაში ორივე მხრიდან ჩატანებულ მაგარის ჯიშის ხის ძელებს იჭერდა 15 სმ. დიამეტრის გამოთლილი მრგვალგანივკვეთიანი მუხლები, რომელთა ერთობლიობაც ქმნიდა ერთგვარ კარკასს. წარმოდგენილი კარკასი ოსტატებს ციხის კედლის მშენებლობის გაგრძელების შესაძლებლობას აძლევდა. ზემოდ, გადარჩენილი კედლის დასასრულში აღარ შეინიშნება შემდეგი რიგის სამუშაოების გაგრძელების კვალი; თუმცა, საფიქრებელია, რომ ჩვენს მიერ შენიშნულ ერთგვარი, შემკვრელ-დამჭერი, ხის კარკასი ნაგებობის შიდა მხრიდან სხვა დამატებითი ხასიათის ფუნქციასაც შეასრულებდა.

უნდა აღინიშნოს, რომ გასულ საუკუნეში, საბჭოთა მეურნეობის მესვეურებს ისტორიული ნაგებობის დასავლეთით ქვის ფანჩატური აუგიათ. საფიქრებელია, რომ მშენებლობისათვის ციხის ნანგრევებიდან გარკვეული მასალები იყოს იქნებოდა გამოყენებული. ამჟამად „ახალი“ ნაგებობა დულაბით არის შელესილი და გამოყენებული მასალების გადამოწმება შეუძლებელი არის.

როგორც ვხედავთ ალამბრის ციხეს გვიან შუასაუკუნეებში მნიშვნელოვან გადაკეთებას განიცდის. ცნობილი ხელოვნებათმცოდნის ვ. ბერიძის სამართლიანი შენიშვნით: „საქართველოში არ არსებობს თითქმის არც ერთი ციტადელი და ციხე-სიმაგრე, რომელშიც ამდროინდელი მშენებლობის კვალი არ ჩანდეს (ვ. ბერიძე გულისხმობდა გვიან შუასაუკუნეებს, როდესაც მეტ-ნაკლებად წარმოდგენილი პერიოდის კვალი სხვა ხასიათის ძეგლებზე საგრძნობად არის შესამჩნევი – რ.ტ.). ეს ხანა ჩვენი ქვეყნის ისტორიაში, არის ციხე-სიმაგრეთა აღდგენის და არა მშენებლობის ხანა“ [ბერიძე 1983: 91; 2014: 405].

ალამბრის ციხის შესახებ, როგორც ავღნიშნეთ, არ მოგვეპოვება კვალიფიციური არქეოლოგიური და ისტორიული გამოკვლევა; ძეგლზე შენარჩუნებული მდგომარეობა, გადარჩენილი კედლების წყობა, გვაძლევს საფუძველს, რომ

გავიზიაროთ ვ. ბერიძის შეხედულება და სარწმუნოდ მივიჩნიოთ ის მოსაზრება, რომ ციხე რამდენჯერმე უნდა იყოს რეაბილიტირებული. როგრც ი. სიხარულიძე აღნიშნავდა მისი ფუნქციური დატვირთვა-გააქტიურება გვიან შუასაუკუნეებში, ოსმალურ პერიოდში გადმოდის [სიხარულიძე, 1962:54; ქობულეთის რაიონის კულტურის ძეგლები, 1980: 19-20]. თუმცა მისი საინტერესო გეოგრაფიული და პეტრა-ციხისძირთან მიმართებაში მეტად სტრატეგიული მდებარეობა, რომელიც ბიზანტიელებამდე რომაელთა ჩრდილოეთის მიმართულებით საზღვრების გამაგრებითი ტაქტიკის მნიშვნელოვანი ნაწილი უნდა ყოფილიყო, ბუნებრივად გამოიყურება იგი პეტრა-ციხისძირის (ჩვენი მოსაზრებით – რ.ტ.) თანადროულად მივიჩნიოთ.

ჩვენი მოსაზრება გვინდა გავამყაროთ ვ. ბერიძის არგუმენტირებული შეხედულებით, რომელსაც იგი გვიანი შუასაუკუნეების უმძიმესი საშინაო და საგარეო პოლიტიკური თუ ეკონომიკური ვიტარების გამო, ციხეების მშენებლობა აღემატებოდა მეფეთა და ფეოდალთა ძალღონეს. სამაგიეროდ დიდი ადგილი უჭირავს ძველი ციხეების აღდგენა-განახლებას [ბერიძე 2014: 405].

ამდენად, ჩვენი მოსაზრება გვინდა დასკვნის სახით განვავითაროთ იმ მიმართულებით, რომ გვიანმა შუასაუკუნეებმა, როგორადაც ჩვენს მოსაზრებამდე მიაჩნდა მეცნიერ-მკვლევართა გარკვეულ წარმომადგენლებს, წინა დროისაგან მემკვიდრეობით მიიღო ბევრი ციხე-სიმაგრე, რომლებიც განლაგებული იყო საქართველოს უმთავრეს გზებსა და ხეობებში, უმთავრესად კი სტრატეგიულ პუნქტებში. ყველაზე დიდი და სახელგანთქმული ციხეები სხვადასხვა ისტორიულ მხარეებში და მათ შორის ქობულეთის „ქვეყანაშიც“, თითქმის ყველა ანტიკური, ადრე შუა და განვითარებული შუასაუკუნეების ეპოქაში უნდა იყოს შექმნილი.

ელიას ციხე. საინტერესო გეოგრაფიული მდებარეობითა და არქიტექტურული სტილით არის გამორჩეული ქობულეთის „ქვეყნის“ კიდევ ერთი მეტად სტრატეგიული მნიშვნელობის საფორტიფიკაციო ძეგლი ელიას ციხე (ტაბ. 109), რომელიც ჩვენს მიერ ზემოდ აღწერილი ალამბრის ციხის აღმოსავლეთით ელიას მთაზე არისწამომართული.

ელიას ციხე ნაკლებად არის შესწავლილი; შეიძლება ითქვას, რომ მეცნიერთა განსაკუთრებული კვლევის საგანი იგი ამ დრომდე არ გამხდარა; შეიძლება აქ მისი ძნელად მისაწვდომობა და მისი ერთი ხასიათის გამოც ყოფილიყო, რომელიც მას მეტ მისტიკურობას მატებს. ამ კუთხით სხვადასხვა წლებში ელიას მთასა და ციხეზე ხალხში მრავალი თქმულება და გადმოცემა შემონახული. ი. სიხარულიძის გადმოცემით ხალხური ლექსების, ლეგენდების ერთი ნაწილი XIX-XX სს ჩაიწერეს დ.

ბაქრაძემ, გ. ყაზბეგმა, ზ. ჭიჭინაძემ, თ. სახოკიამ, ხ. ახვლედიანმა, ი. სიხარულიძემ და სხვ. [ბაქრაძე, 1987: 87; სიხარულიძე, 1962:54].

როგორც ი. სიხარულიძე აღნიშნავს ელია ჭექა-ქუხილის ღმერთი იყო. მისი სახელი საქართველოში არაერთ ადგილს და მათ შორის ამ მთასაც შერქმევია. ამავე სახელით იწოდება მასზე აგებული ციხეც“ [სიხარულიძე, 1962:54].

დ. ბაქრაძე თავის წიგნში „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“ ტყემაკარავიდან მომავალი ჭახათიდან ქაქუთისკენ მიმავალმა შეათვალიერა. როგორც ცნობილია ერთ–ერთი უძველესი გზა ელიას ციხის ძირში გადის; უამინდობის გამო მის დათვალიერება ვერ მოუხერხებია მკვლევარს. იგი აცხადებს: „ეს ციხე თუმცა ერთი უშსანიშნავესი პუნქტთაგანია მთელი ჭახათის სიგრძეზე, რიონის ველის თითქმის ყველა მხრიდან ჩანს, მაინც გამორჩენილია ყველა ჩვენს რუკაზე, მაშინ როცა უმნიშვნელო ციხე-კოშკები აღნიშნულია. საერთოდ, ჭახათის ქედიდან ზღვის, გურიისა და უფრო შორს თვალწარმტაცი სანახაობა მოჩანს...“ [ბაქრაძე, 1987: 87].

მეტ–ნაკლებად მომცველი ინფორმაციაა წარმოდგენილი 1980 წელს გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“-ს გამოცემულ მცირე კრებულში: „ელიას ციხე ერთ–ერთი საინტერესო ძეგლია. იგი მდებარეობს ჭახათის მთის ყველაზე მასიური კლდით დაბოლოებულ ქიმზე, საიდანაც კარგად ჩანს კოლხეთის დაბლობი, განსაკუთრებით კი ქობულეთისა და გურიის შემოგარენი. ციხე ნაგებია დულაბით შემტკიცებული მოზრდილი ქვებისაგან. კედლის სისქე 1 მ-ზე მეტია. ციხის გარე პერიმეტრზე გადარჩენილი კედლების სისქე 0.9-1.0 მ-ს არ აღემატებოდა. შიდა ციხის ფართობი 550-600 კვადრატული მეტრია, რომელსაც ოვალური შემოწერილობა აქვს [მეგზური 1980: 17-18]. 1980 წელს გამოცემულ „მეგზურში“, – სადაც წარმოდგენილია ქობულეთის რაიონის კულტურის ძეგლები, – ვფიქრობთ ავტორთა ჯგუფის მოსაზრება შიდა ციხის ფართობთან დაკავშირებით გადაჭარბებულია. ციხე ჩვენი მონაცემებით, რომელიც უშუალოდ ჩვენს მიერ ანაზომებს ეყრდნობა 350–400 კვ.მ. არ უნდა აღემატებოდეს და არათუ ოვალური, არამედ მრავალწახნაგოვანი, ფორმის ნაგებობად უნდა მივიჩნიოთ. ციხის ტერიტორიაზე შეინიშნება სხვადასხვა სახის შენობათა ნაშთები. ჩვენ ვერ გავიზიარებთ ავტორთა ჯგუფის მიერ მომზადებულ აღწერილობაში წარმოდგენილ გარკვეულ პუნქტებს, რაც ღიად გვინდა დავტოვოთ.

„მეგზურში“ საუბარია ასევე, რომ, ციხის მიდამოებში არ არის ბუნებრივი წყაროს არსებობის ნიშნები და იქ შესაძლებელია ციხეს ჰქონოდა წყლის რეზერვუარი და საიდუმლო წყალგაყვანილობის სისტემა. წყალგაყვანილობის სისტემასთან დაკავშირებით ავტორთა ჯგუფის მოსაზრებას გავიზიარებთ ნაწილობრივ, რადგან თუ გავითვალისწინებთ ციხის მდებარეობას, საიდუმლო წყალგაყვანილობის სისტემის არსებობა შეუძლებლად უნდა მივიჩნიოთ და უფრო საგულისხმოდ

ქობულეთში თანამედროვე დრომდე შენარჩუნებული სასმელი წყლის მომარაგების ე.წ. „ჭახრაკის“ აპრობირებული მეთოდის არსებობა გამართლებულად მივიჩნით. ასევე უნდა ყოფილიყო ე.წ. „ჭახრაკის“ მეთოდი, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ხევიდან საამშენებლო მასალის ასატანად გამოყენებული [მეგზური – აფხაზავა, კახიძე, კალანდაძე, 1980: 18].

საინტერესოა მეგზურში წარმოდგენილია ხალხში შემონახული ლექსი-თქმულება: „...მახარადის რაიონის (თანამედროვე ოზურგეთის მუნიციპალიტეტის – რ.ტ.) მხარეთმცოდნეობის მუზეუმის არქივში დაცული ლექსი, რომელიც 1956 წელს ჩაუწერია მ. თავდუმაძეს სახალხო მთქმელ შ. ოქროპირიძისაგან:

ელიას მთაო მაღალო, წმინდა ელიას სახლ-კარო,
რას იბურები ღრუბლებში, მაშინებ ვერ გადახვალო,
ჩაჩუტად * სიო მიგზავნე, ყურში ამმახი ტყვე ხარო,
წმინდა გიორგი მწყალობს და გული მიჩივა ჩახვალო.
რისთვის ირჯები, რას მერჩი ფეხშებორკილი მყავხარო,
ერთი ყელამდე ამიშვი, ქვემოთკენ თავი დავხარო,
ველარ დამიჭერ, თუ გინდა თავს რისხვა გადამყარო,
ელჭექით, ჭექა-ქუხილით რომ შესძრა მთელი სამყარო.
თოვლში ბურქები ჩახერგო, თავს სეტყვა გადამყარო,
ხოშკაკლით თოვლის ზვავებით სავალი გზები დაფარო.
ყელამდე თოვლში ჩაფლულო, გეგონოს ვერ წამიხვალო.
მოგიკვდეთვარგათქმევინო – ვაჟკაცო დევსა გავხარო.

ავტორთა განმარტებით ჩაჩუტი არის მსტოვარი. ისინი მიიჩნევენ რომ, ელიას ციხისადმი მეცნიერული ინტერესი დიდია, მაგრამ საისტორიო წყაროებში მოცემული მასალები ისე მცირეა, რომ იგი ვერ იძლევა სრულ სურათს ციხის მნიშვნელობისა და მისი დანიშნულების მეცნიერული დასაბუთებისათვის. საერთოდ კი შეიძლება ითქვას, რომ ელიას ციხე ფეოდალური ხანის ნაგებობაა, რომელსაც იყენებდნენ სადაზვერვო-სათვალთვალო პუნქტად და ციხესიმაგრე. თურქთა ბატონობის ხანაში კი იგი ტყვეთა ყიდვა-გაყიდვის დასაყრდენი ბაზაც ყოფილა“ [მეგზური - აფხაზავა, კახიძე, კალანდაძე, 1980: 18-19].

გასული საუკუნის 70-80 წლებში მომზადებული მეგზურის გამოცემიდან თითქმის ოთხი ათეული წელი გავიდა. თუმცა ელიას ციხისა და ქობულეთის მუნიციპალიტეტის სხვა, ერთობ მნიშვნელოვანი ძეგლების შესახებ კვლავ არ მოგვეპოვება საკმარისი ინფორმაცია. ეს გარემოება გახდა ერთ-ერთი მასტიმულირებელი ფაქტორი, რომ ჩემი უფროსი მეგობრების, არქეოლოგების ა.

კახიძის, გ. თავამაიშვილის და სხვ. მრავალის რჩევით გადვწყვეტით წარმოდგენილი დისერტაციის მომზადება და მათ შორის ელიას ციხის ირგვლივ მეტი სიცხადის შეტანა.

ჩვენმა ექსპედიციამ, რომელიც შედგებოდა ჭახათის საჯარო სკოლის უფროსკლასელების (დავით ცივაძე –18 წ., ნიკა გოლიაძე – 15 წ., ილო მელაძე – 18 წ., ზურიკო ნოლაიძე –17 წ., ბექა ირემაძე –16 წ.) და ისტორიის პედაგოგის მ. ტაკიძე შემადგენლობით, სოფელ ჭახატიდან (ზღვის დონიდან 600–630 მ. მდებარეობს –რ.ტ.) ელიას ციხეს სამი საათის შემდეგ, შეიძლება ითქვას ძალიან დამქანცველი გზის გავლით სამხრეთ–დასავლეთ ნაწილიდან მივადექით. ექსპედიციის გამცილებელი ამავე სოფლის მკვიდრი რაულ ხახუტაიშვილი იყო. მან ციხეზე ასასვლელად ადრე გაზაფხული შეარჩია, ეს ის პერიოდია, რომ ალაგ–ალაგ გზად ჯერ კიდევ თოვლის სოლიდური მასა დევს, ხოლო თოვლისგან თავისუფალი ადგილები ბარდსა და შკერს აქვს დაკავებული. უშუალოდ ციხის მისასვლელი დავაკებული თხემი, რომელიც დაფარულია მრავალწლოვანი წიფელის უსიერი ტყით, სადაც თითქმის ყოველიმეოთხე-მეხუთე ხე მეხს აქვს წაქცეული ან პირდაპირი მნიშვნელობით გაპობილი. ჩვენს წინ, ბუნების მიერ „ქმნილი“ სურათი დამაფიქრებელი აღმოჩნდა. დავაკებულ თხემი მეტ–ნაკლები სიზუსტით 500 მეტრიდან 600 მეტრამდე სამხრეთიდან ჩრდილოეთით და 100 მეტრიდან 150 მეტრამდე დასავლეთიდან აღმოსავლეთი ტერიტორიას უნდა მოიცავდეს (იგი 890 მეტრიდან 980 მეტრამდე უნდა მდებარეობდეს ზღვის დონიდან); ჩვენი მონაცემების მეტი ხარისხით დაზუსტება შეუძლებელი იყო წიფლის ტემში შკერის ხშირი კორომების გამო. ასევე წინ უშუალოდ კლდოვან ბორცვზე წამომართული ციხე გველოდებოდა.

ელიას ციხე თავად ელიასკლდოვანმთაზემდებარეობს. მთის დიდი დავაკებულ თხემი ანუ კლდოვანი ბორცვი 35–40 მეტრის სიმაღლის უნდა იყოს. ბორცვზე ასვლა რამდენიმე მხრიდან არის შესაძლებელი. რთული გეოგრაფიული მდებარეობის გამო ვერ მოვახერხეთ ირგვლივ დაგვეთვალიერებინა იგი. სამწუხაროდ ექსპედიციის მონაწილეებს არ მიგვიწვდებოდა ხელი დრონზე, რომელიც როგორც ციხის სრულ კონფიგურაციას (რომელზეც ცოტა ქვემოთ ვისაუბრებთ – რ.ტ.), ასევე ბორცვის საერთო სურათზე წარმოდგენის შექმნაში დაგვეხმარებოდა.

ელიას ციხესთან მისვლა შესაძლებელია ასევე, ჩრდილო–დასავლეთიდან, სოფელ აჭყვისთავიდან. ამავე მიმართულებით ყალიბდება საკმაოდ სოლიდური ხევი (იგი 80 მეტრიდან 100 მეტრამდე შესაძლოა იყოს სიგანეში –რ.ტ.), რომელიც თანდათან ვიწროვდება, მაგრამ კარგად შეინიშნება ხევისკენ მიმართული მცირე ტოტები (ტოტს ადგილობრივები საცივ წყლებს და მცირე ხევებში შეგროვებული წყლის რესურსებს ეძახიან, რომელთა ერთობლიობითაც ვითარდება საინტერესო პროცესი, ახალი

მდინარის ფორმირება-დაბადება – რ.ტ.). თუმცა ჩვენს თვალსაწიერზე ჯერ კიდევ არ შეიმჩნეოდა ახლად დაბადებული მდინარე აჭყვა. ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან აქ გზა ქაქუთ–ნაცხავატევიდანაც მოემართება, თუმცა გზის ეს მონაკვეთი შედარებით დაფერდებული ჩანს; ასევე ითქმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით არსებულ გზაზე, რომელიც მთა ტალახაზე გადის და ტყამაკარავ-აჭის დამაკავშირებელი გზის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენს.

ელიას მთის დავაკებული კლდოვანი ბორცვი, მეტნაკლები სიზუსტით 350-400 კვ.მ-მდე ტერიტორიას უნდა მოიცავდეს. ბორცვის თხემზე და შესაბამისად თავად ციხეზე 1.7 მ. სიმაღლის დატკეპნილი, ნახევრად ყინულად ქცეული თოვლი დაგვხდა. დაცხუნებულ მზეს თოვლის ფენა ციხის კედლებზე მოეშორებინა რამდენიმე სანტიმეტრით მაიც, რითაც შესაძლებლობა მოგვეცა აგვეზომა ციხის გადარჩენილი კედლების სიმაღლე. ციხე ნაგებია მეტ-ნაკლებად ერთნაირი მოყვანილობის, სანახევროდ დამუშავებული, უფრო ფლეთილი რიყის ქვით. სავარაუდებელია, რომ საამშენებლო ქვა ძეგლიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით არსებული ხევიდან უნდა იყოს აზიდული. კარიერის ეს ტერიტორია ექცევა ელიას წყლის ხევში, რომელიც ცოტა ქვემოთ სოდომურთან მარჯვნიდან ერთვის უსახელო ღელეს (რომელსაც ადგილობრივები აბანოებს ეძახიან; ეს ის ლოკაციაა, სადაც ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის თანამშრომლებთან ერთად უძველესი მეტალურგის კერა გამოვავლინეთ – რ.ტ.), ხოლო ეს ორი მთის მცირე ღელის ნაერთი მარჯვნიდან ერთვის მდ. კინტრიშს.

ციხესთან მიმართებაში შემონახულია რამდენიმე მისტიკური ლეგენდა, რომელიც ჭექა-ქუხილთან არის დაკავშირებული. ჩვენმა გამცილებელმა, სოფ. ჭახათისმკვიდრამა, 37 წლის რაულ ხახუტაიშვილმა, რეალური ისტორიის მოთხრობით გაამდიდრა ჩვენი ცნობები. რესპოდენტმა გვიამბო, რომ ყოველი ასვლა ციხეზე (მოგზაურთა გადმოცემით - რ.ხ.) ამინდის გაუარესებით მთავრდება. როგორც ცნობილია ციხის ყველაზე მაღალ ნაწილში აღმართულია ჯვარი, რომელიც უახლოეს წარსულში მიმდებარე სოფლის, აწ გარდაცვლილი მკვიდრის იდეა ყოფილა; უნდა აღინიშნოს რომ ციხეზე ჯვარის აღმართველი ტრაგიკულად, მეხის დაცემით გარდაცვლილა; ეს ისტორია საინტერესო აღმოჩნდა ჩვენთვის, თუმცა ექსპედიციის მოხალისე-წევრებისათვის ერთგვარ დამაბრკოლებელ ფაქტორად იქცა. ციხის აზომვისას საწყის წერტილად ავიღეთ სამხრეთ-დასავლეთით არსებული ბაქანი, რომელსაც პირობითად ვუწოდეთ ციხესთან მისასვლელი მოედანი. „მისასვლელი მოედანი“ მეტ-ნაკლებად კვადრატული ფორმისარისდადაახლოებით 25-30 კვ.მ ტერიტორიას მოიცავს. „მისასვლელი მოედნის“ ჩრდილოეთ და დასავლეთ მხარეს წარმოდგენილია ციხის გალავნის კედლები; ჩრდილოეთი კედელი 3.6 მ. სიგრძის, 1.8 მ. სიმაღლის და 0.9 მ. სიფართის კედელს წარმოადგენს, ხოლო დასავლეთი კედელი

შედარებით დაბალი ჩანს, სიმაღლე – 1.4 მ-ია, სიგრძე – 3.1 მ. სიფართო – 0.9 მ. მისასვლელი მოედნიდან ციხის დასავლეთი კედლის სამხრეთით კუთხეს ქმნის ციხის სამხრეთი კედელი, რომელიც 12 მეტრს შეადგენს. ამ კედლის სიმაღლე 1.2 –1.4 მ. აღწევს, ასევე განსხვავებული მონაცემები კედლის სიფართოესთან მიმართებაში, იგი 0.9 –1.0 მ-მდე მერყეობს. როგორც გარეთ, ასევე შიდა მხრიდან, ციხე მთლიანად იყო გავსებული დატკეპნილი თოვლით. ციხეზე მისასვლელი მოედნის აღმოსავლეთით, სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, კუთხიდან 6 მეტრის შემდეგ, კედელში გამოკვეთილად გამოიყურება ერთგვარი წიბო (0.3X0.3 მ.). აღნიშნული ფორმის წიბო მეორდება, როგორც წარმოდგენილ ნაწილში, ასევე ციხის სხვა მონაკვეთებზეც. წიბოსთან დაკავშირებით გამოვთქვით ვარაუდი, რომ იგი შესაძლებელია წარმოადგენდეს ერთიანი კონსტრუქციის ნაწილს, რომელზეც შესაძლოა მოწყობილი ყოფილიყო ხის კონსტრუქცია, რომლის მეშვეობითაც მეციხოვნეები გააკონტროლებდნენ ციხის გარე პერიმეტრს. აღნიშნული ხასიათის ქვის კონსტრუქცია წარმოდგენილია გონიო-აფსაროსსა და პეტრა-ციხისძირში, იმ განსხვავებით, რომ იქ მთლიანი კონსტრუქცია კიბის ჩათვლით ქვით არის აგებული. სამხრეთი კედლის დასასრული მორღვეულია 0.9–1.0 მ-მდე სიგანეში და 1.0-1.2 მ-მდე სიმაღლეში. ჩვენ, ციხის წარმოდგენილი მორღვეული ადგილიდან გარე პერიმეტრზე გადავედით. აქ, გარკვეული ხასიათის სამუშაოების ჩატარება გახდა აუცილებელი, რომ აღმოსავლეთ ნაწილში არსებულ კედელთან მისასვლელი გზა უსაფრთხო გამხდარიყო. აქ, ტყის თხილი და თხემლა ჩანს, იმ განსხვავებით, რომ ციხის ძირში არსებულ თხემზე წიფელის ტყე ჭარბობს.

ციხის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი, რომელიც ერთგვარ ბლაგვ კუთხეს ქმნის ციხის სამხრეთ და აღმოსავლეთ კედლებთან, დაახლოებით 1.5 მ. სიგანისაა. მისი სიმაღლე და სიფართოესამხრეთი კედლის ანალოგიურია. ბლაგვი კუთხის გაგრძელებას აღმოსავლეთ ნაწილში ჩრდილოეთითარსებული კედელი წარმოადგენს, რომელიც მეტ-ნაკლები სიზუსტით 17-18 მ. არ უნდა აღემატებოდეს. კედელი ერთიანად შეიძლება წარმოვიდგინოთ, როგორც ნახევრად ელიფსის ფორმა. ბლავიკუთხიდან 4.8 მ. სიგრძის, 1.2 მ. სიმაღლისა და 1.0-1.2 მ. სიფართის მონაკვეთს წარმოადგენს; შემდეგ შესამჩნევად მკვეთრ ფერდობზე გრძელდება კედელი, რომლის სიმაღლე 1.5–3.0 მ-ის ფარგლებში მერყეობს. წარმოდგენილი ბლაგვი კუთხიდან დაახლოებით 7.5 მ. კედელში აღმოსავლეთით, 90 გრადუსიანი კუთხით 0.7-0.8 მ. სიგანეზე წარმოდგენილი წიბო; ჩვენ ვერ მოვახერხეთ აღნიშნული არქიტექტურული გადაწყვეტა დაგვეთვალიერებინა ციხის შიდა მხრიდან, რაც არ გვაძლევს შესაძლებლობას გადაჭრით ვისაუბროთ თუ რა არქიტექტურულ ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს იგი ციხისათვის. წინასწარი ვარაუდით შესაძლებელია მივიჩნიოთ სათალთვალო კომპურის შემადგენელ ნაწილად, საიდანაც ტალახას მთაზე გამავალი

ტყამაკარავ-აჭის გზის გაკონტროლება იქნებოდა მოსახერხებელი. 1.3-1.5 მ. სიგრძის შესამჩნევად მოტეხილი კუთხით ბოლოვდება აღმოსავლეთის კედელი. ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში არსებული კლდოვანი მასა სავარაუდოდ ციხის გალავანის შემადგენელ ნაწილ უნდა წარმოადგენდეს. აღნიშნული კლდოვანი ქანობისაფეხურისებრი ფორმისაა, რომელზეც შესაძლებელია გადაადგილება. ქანობისნახევრადგამლილირკალისებური ფორმის სიგრძე 4.8-5.0 მ-მდეა. მასზე კედლის არსებობის კვალი არ შეიმჩნევა. ქანობიდანდასავლეთით გადარჩენილია ციხის ჩრდილოეთი კედელი, რომლის სიგრძე 2.5 მ-ია. იგი ამ ციხის დამცავ კედლებს შორის ყველაზე მაღალი ჩანს, მისი სიმაღლე 4.5-5.0 მ-ია. ჩრდილოეთი კედლის საძირკველი, როგორც ჩანს ვერტიკალურად აღმართული ბუნებრივი კლდეა, რომლის სიმაღლე მეტ-ნაკლები სიზუსტით 25-30 მ. არ უნდა აღემატებოდეს. ვერტიკალურად აღმართულ კლდეზე დაშენებულია 8.5 მ. სიგრძის, 1.2 მ. სიგანისა და 1 მ-მდე სიმაღლის კედელი. დასავლეთით წარმოდგენილია მაღალი და მკვეთრი კლდოვანი ფერდობი. ამ მხარეს საშუალოდ კედლის სიმაღლე შეადგენს 1.8 მ. (აზომვისას ციხის გარე მხრიდან გადარჩენილი ნაწილით ვიხელმძღვანელებთ - რ.ტ), ხოლო სიგრძე ჩრდილოეთიდან სამხრეთის მიმართულებით, მისასვლელი მოედნის ჩრდილო-დასავლეთითარსებულ წიბომდე 8.5-9.0 მ-ია.

ელიას ციხე სამხრეთ-აღმოსავლეთით გადმოჰყურებსკინტრიშის ხეობას და უკავშირდება შიგა გზით ფეოდალური ხანის ჭახათის დასახლებას. სამხრეთ-დასავლეთით ხელისგულივით იშლება ზენითისა და ალამბრის სანახები. შიდა გზებით უკავშირდებააჭყვისთავისა და ზენითის დასახლებებს. ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილიდან ციხიდან შესაძლებელი დაკავშირება აჭის ციხესთან. აჭის ციხე (რომელზეც ქვემოთ ვისაუბრებთ), რომელიც ელის და ალამბრის ციხეებთან ერთად აღმოსავლეთ შავისზღვისპირეთის ერთ-ერთ მნიშვნელოვან პეტრა-ციხისძირთნ არიან დაკავშირებული და ერთიანი თავდაცვითი სისტემის ნაწილს უნდა წარმოადგენდნენ.

ახალი ცნობები აჭის ციხიდან. აჭისციხეანუ„ციხია“ (ადგილობრივი მოსახლეობა ასე მოიხსენიებს ისტორიულ ძეგლს - რ.ტ.) ქობულეთის მუნიციპალიტეტის, ქაქუთის თემში შემავალ ერთ-ერთ უძველეს დასახლება სოფელ აჭში მდებარეობს (**ტაბ. 110**).

მდ. აჭისწყალსა და მდ. ციხისწყალს შორის არსებულ ბორცვზე, შესართავთან ახლოს, ზღვის დონიდან 340 მ. სიმაღლეზე მდებარეობს აჭის ციხე. ჩვენი მოსაზრებით ციხე პეტრა-ციხისძირის თანადროული უნდა იყოს ალამბრის ციხესთან ერთად.

მდ. აჭისწყალი, ისევე, როგორც მდ. კინტრიში და მდ. ბჟუჟისწყალი, სარბიელას მთის მიდამოებიდან იღებს სათავეს; მდ. ციხიასწყალი კი – სანისლობოს მთიდან და აჭის ციხის სამხრეთ-დასავლეთით უერთდება მდ. აჭისწყალს.

გარემო რომელშიც „ციხია“-ს ნაშთებია პირველადი დაკვირვებით წარმოადგენს ხშირი მცენარეული საფარით დაფარულ არც თუ მაღალ ბორცვს და ამიტომაც ციხის ნაშთები შორიდან შეუმჩნებელია. ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან „ციხიას“ ბუნებრივ ზღუდეს, საყრდენს წარმოადგენს მდ. აჭისწყლის კალაპოტი დამის სანაპიროზე მკვეთრად შეფენილი ფერდობები; სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან კი მდინარე ციხიასწყალი და ჩრდილო-აღმოსავლეთისგან მკვეთრად განსხვავებული ქარაფოვანი ფერდობი; აჭის ციხეს ჩვენმა ექსპედიციამ (რ. ტაკიძე, უ. ოქროპირიძე, გ. ჩხარტიშვილი და ჩვენი მასპიძელ-გამცილებელი მ. ცეცხლაძე) მდ. აჭისწყლის ხეობიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთის მხრიდან აღმართულ კედელს მიადგა. გზა ციხის გალავნამდე მეტ-ნაკლებად იოლად დავძლიეთ. ადგილობრივ მოსახლეობას თითქმის ციხიას მთავარი ციტადელის მისადგომებამდე თხილის პლანტაცია აქვს გაშენებული.

პირველი დაკვირვებით ციხიას გალავანს ნახევრად წრიული ფორმა უნდა ჰქონოდა, და იგი სამხრეთ-დასავლეთით ელიას მთაზე არსებულ ელიას ციხესთან უნდა ნახულობდეს საერთოს. განსხვავება ის არის, რომ ელიას ციხე თითქმის სამჯერ მაღლა, მკვეთრად წამომართულ კლდოვან ბორცვზეააგებული და იგი ბევრად უფრო ადრეული პერიოდიდან უნდა წარმოშობილიყო. ციხიასა და ელიას ციხეებს შორის დამაკავშირებელი გზა, ტალახას მთაზე გამავალი გზაბაწარა უნდა ყოფილიყო, რომელიც პრიორიტეტულია შემდგომ პერიოდშიც.

ძეგლიდან სამხრეთ-დასავლეთით წამომართული მნიშვნელოვნად დიდი მთა „ტალახა“ სიმაღლით რამდენადმე აღემატება ციხიას ბორცვს და დასავლეთის მხრიდან გაჰყურებს ელიასციხეს. მთა ტალახაზე გადასასვლელი ბილიკი სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ კინტრიშის ხეობის ფეოდალური ხანის ერთ-ერთმნიშვნელოვან დასახლებასთან, თანამედროვე პერიოდის სოფელ ტყემაკარავისაკენ მიდის. ტყემაკარავში განვითარებულ შუასაუკუნეებში, დიდი აბრეშუმის გზის ერთ-ერთ მონაკვეთი გადიოდა და შესაბამისი ინფრასტრუქტურული საგზაო ნაგებობაც არის თალიანი ხიდის სახით წარმოდგენილი.

მთა „ტალახას“ გეოგრაფიული მოცემულობა, და იქ გამოვლენილი თლილი ქვების საფეხურებიანი ბილიკი, რომელიც მთა „ტალახას“ აღმოსავლეთი ნაწილისკენ არის მიმართული გვამღევეს საფუძველს ვივარაუდოთ, რომ ორ სტრატეგიულად მნიშვნელოვან ციხეს შორის, საინფორმაციო პუნქტი ანუ „ციხე გზაზე“ არსებულიყო; ამ ეტაპზე ეს ჩვენს მიერ გამოთქმული მოსაზრებაა და მისი დადასტურება

წარმოდგენილი დისერტაციის ფარგლებში დამატებითი კვლევების გარეშე გაგვიჭირდება.

ამ მიმართულებით ჩვენმოსაზრებას ამყარებს ის გარემოება, რომ აჭის ციხე არაუგვიანეს უნდა მიეკუთვნებოდესადრეულშუასაუკუნეებს, გვიანი ანტიკურ პერიოდს, და იგი ელიას ციხესთან ერთად პეტრა-ციხისძირის თანადროულ საფორტიფიკაციო ნაგებობად უნდა მივიჩნიოთ. მოსაზრებას ამყარებს ელიასა და პეტრას ციხეებს შორის, მდ. აჭყვას ხეობაში, მარჯვენა ნაპირზე, სოფელ ალამბრის ყველაზე მაღალ ბორცვზე არსებული ციხე, რომელთა ერთობლიობა ჩრდილოეთით რომაელთა მიერ მოწყობილ ერთიან თავდაცვით ხაზს უნდა წარმოადგენდეს.

აჭის ციხის მნიშვნელობა დათარიღებისათვის საგულისხმებელია ამავე ხეობაში, მდ. აჭისწყლის მარცხენა ნაპირზე განლაგებული წარსულში მნიშვნელოვანი რელიგიურ-საგანმანათლებლო ცენტრი, VIII-IX საუკუნეების აჭის მონასტერი.

გასაზიარებელია ძეგლისგვიანდელპერიოდშიშემქმნილი ფუნქციური დატვირთვა (ი. სიხარულიძე, ტ. აფხაზავა და სხვ.), რომ ციხეზე გურიელების საზაფხულო რეზიდენცია იყო გამართული. მოსაზრებას ამყარებს ციხის ხელმისაწვდომობა 12 კმ-ის დაშორებით ქალაქ ოზურგეთში გურიელების მთავარი რეზიდენციის მდებარეობა.

საინტერესოა, ძეგლიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით გადარჩენილი ქვების წყობა, რომელიც სავარაუდოდ ციხის მთავარი ციტადელის ნაშთს უნდა წარმოადგენდეს; გადარჩენილ კედლის წყობაში ოსტატურად არის ჩატანებული, სავარაუდოდ ციტადელის შექმნის დროინდელი ქვის კიბე, რომელიც საკმაოდ მოხერხებულად გამოიყურება და სრულად გასდევს გადარჩენილ „მთავარ ციტადელს“ გარე მხრიდან.

ის გარემოება, რომ ძეგლის არცერთ ბაქანზე არ შეგვხვედრია ნაკადულის ან საცივი წყალის კვალი, ბუნებრივად გამოიყურება ის მოსაზრება, რომ ციხიას, როგორც სხვა, ანალოგიური მდებარეობის საფორტიფიკაციო ნაგებობას, მდინარესთან დამაკავშირებელი გვირაბიც ჰქონოდა.

აღმოსავლეთით ციხიას ბუნებრივ საფარს უქმნის სურნალას გორა. სურნალას მთის ზემოთ მდებარეობს ქვასიპას ქედი, სადაც მდ. აჭისწყალს უერთდება მისი მარჯვენა შენაკადი „ნაორდვალის ღელე“. ცოტა მოშორებით იმავე მდინარეს უერთდება ასევე მარცხენა შენაკადი „საფიცრიას ღელე“, საიდანაც ავდივართ „მთა პატარაზე“; „მთაპატარას“ გავლით გზა „ნარუსალაზე“ გადადის; საიდანაც იგი ხინოში, „სარბიელას“ გადასასვლელს უერთდება. რომლის მახლობლად ახლანდელი „ტბიყელის ტბა“ ანუ „ზღვის ნაწყვეტი“ (ადგილობრივი მოსახლეობა უძველესი დროიდან ასე მოიხსენიებს) მდებარეობს. აჭის ციხიდან „ზღვის ნაწყვეტამდე“ მეტნაკლები სიზუსტით (გააჩნია ბილიკებს, რომლითაც მოგზაურობ) 30 კმ.-მდეა.

ძეგლზე გადარჩენილი „მთავარი ციტადელის“ ზედა ნაწილის ანუ აღმოსავლეთი გალავნის სიგრძე 18 მ-მდე აღწევს, სიმაღლე 1.3-1.5 მ-ის ფარგლებში მერყეობს, ხოლო სიფართო, სავარაუდოდ ნაყარი მიწის ზემოდ რაც ჩანს – 0.8-1 მ.-მდეა. კედლის წყობა შედგენილია მეტ-ნაკლებად თანაბარი, ნახევრად დამუშავებული ადგილობრივი ქალის ქვებით; წარმოდგენილი კედლის წყობაში, შიდა მხრიდან შესაძლებელია ვივარაუდოთ, მეტ-ნაკლები სიზუსტით 3-3 მეტრის მოშორებით საგულდაგულოდ გამოკვეთილი ბუდეები, სადაც შესაძლებელი იყო მოწყობილიყო 60–80 სმ. დიამეტრის მაგარი ჯიშის ხის ბოძები, რომელიც შემდგომი გამაგრებითი სისტემის ნაწილი იქნებოდა. გადარჩენილი „მთავარი ციტადელის“ შიგნით, ამავე მოყვანილობის, მცირედ, სავარაუდოდ 6-7% დახრილობის შეფერდებული მოედანია, საიდანაც 4-5 მეტრის სიმაღლეზე ავდივართ „ციხიას“ აღმოსავლეთ ნაწილის პირველ ბაქანზე. ამ მხრიდან ძეგლს გააჩნია ერთი გამოკვეთილი მოედანი ანუ ბაქანი, თუ არ ჩავთვლით ზემოდ ნახსენებ შეფერდებულ ნაწილს, რომლის გავლითაც ავდივარ აღნიშნულ ბაქანზე; მისი სიგანე სამხრეთიდან ჩრდილოეთით არის 12 მეტრამდე, ხოლო სიგრძე აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ 14 მეტრამდეა. ბაქანი სამხრეთისკენაა შეჭრილი და ფორმით ნახევარ ოვალს გვაგონებს. მოედანი მიკრორეგიონისთვის დამახასიათებელი მრავალწლოვანი ხეებით არის დაფარული, როგორცაა წიფელა, ცხემლა, მუხა, ტყის თხილი, შკერი, ბზა, ბაძგარი და ერთწლიანი მცენარეები, ალაგ-ალაგ მძლავრობს ეწერი. აქ არ გვხვდება ქვების წყობა, რომელიც შესაძლებელია მიწის გარკვეულ ფენას უნდა ჰქონდეს დაფარული, ან სულაც არ არსებობდა და „მთავარი ციტადელის“ მსგავსად ხის კონსტრუქცია უნდა ყოფილიყო; რადგან წარმოდგენილი ბაქანიდან, ასევე 4-5 მეტრის სიმაღლეზე, მკვეთრად აზიდული ფერდობით, საკმაოდ რთულად ასასვლელი ე.წ. ბილიკით ავდივართ ციხის ყველაზე მაღალ წერტილზე. იგი ზღვის დონიდან დაახლოებით 335-340 მეტრ სიმაღლეზე მდებარეობს. ძეგლის ეს ნაწილი არც თუ დიდ მოედანს, არაპროპორციული მოყვანილობის ოვალური ტერიტორია 25-30 კვ.მ უნდა შეადგენდეს. სავარაუდებელია, რომ დროთა განმავლობაში, ხის ქონგურების განადგურების შემდეგ იგი წვიმის წყლებს გადაერეცხათ.

ციხიას ყველაზე მაღალი წერტილიდან სამხრეთითა და ჩრდილოეთით როგორც ზემოდ ავღნიშნეთ ბუნებრივი ზღუდეა და როგორც ჩვენმა გამცილებელმა მ. ცეცხლაძემ აგვიღწერა: „ისეთი ქარაფია ალპინისტიკ კი ვერ მოიკიდებს ფეხს“, ხოლო დასავლეთით ძეგლს გააჩნია სამი სხვადასხვა სიმაღლით კლებადი და მზარდი პროპორციით მოცემული ბაქნები.

ძეგლზე დასავლეთით ფიქსირებული პირველი ბაქანი ციხიას ყველაზე მაღალი წერტილიდან 4-5 მეტრით დაბლაა. ისეთივე მოყვანილობის, როგორც აღმოსავლეთის

მხრიდან არსებული მოედანი; იგი ფერდობის ძირში, სამხრეთიდან ჩრდილოეთით 9–10 მ. სიგანისაა, ხოლო სიგრძე აღმოსავლეთიდან დასავლეთი, მოედნის შუა ნაწილიდან 14-15 მ.-მდე აღწევს. წარმოდგენილ ბაქანსაც ნახევარ ოვალის ფორმა აქვს. მოედანი აქ მრავალწლოვანი მცენარეებით ნაკლებადაა დაფარული, წარმოდგენილია აღმოსავლეთ ნაწილში არსებული ჯიშები.

დასავლეთის მეორე ბაქანი პირველი მოედნიდან 8-9 მეტრით დაბლაა და ციტადელის ფუნქციას შესაძლებელია, ნაწილობრივ ბუნებრივი კლდოვანიკედლი შეასრულებდა; წარმოდგენილი მოედანი სამხრეთიდან ჩრდილოეთით 9-10 მ. სიგანისაა, ხოლო აღმოსავლეთიდან დასავლეთით, შუა წელში 13-14 მ.-მდე აღწევს. წარმოდგენილ ბაქანსაც ნახევარ ოვალის ფორმა აქვს. ბუნებრივი საფარი ამ შემთხვევაშიც მსგავსია პირველი პლატფორმისა.

ციხიას მესამე, დასავლეთი ბაქანი საკმაოდ ვრცელია დადაახლოებით 0.5 ჰა.-მდე ფართობს უნდა მოიცავდეს. იგი ორივე მხრიდან არსებული მდინარეების კალაპოტამდე გადის და სხვა წინამდებარე ბაქნების მსგავსად, ნახევრადოვალური მოყვანილობისა; მოედანი გარშემორტყმულია ძეგლზე ფიქსირებულიქვის წყობით, 1.2 – 1.5 მ. სიმაღლისა და 1მ.-მდე სიგანის კედლი, სადაც აღმოსავლეთ ნაწილის მსგავსად, შესაძლებელია ვივარაუდოთ ხის თავდაცვითი ნაგებობის არსებობა.

ჩვენი ექსპედიცია დაზვერვით ხასიათს ატარებდა და მას არ ჰქონია პრეტენზია გამოევიწყა გარკვეული ხასიათის არტეფაქტები. შეგროვებული მონაცემები ციხის გარეგანი აღწერისა და წარმოდგენილი მდებარეობის შესახებ მისით შემდგომში დაინტერესებისა და სხვა მოცემულობით კვლევის გაგრძელების ყველა წინაპირობას ქმნის.

ახალი ცნობები თეთროსნის ეკლესიის შესახებ. საინტერესო საკულტო ნიმუშს წარმოადგენს ჩვენამდე მოღწეული ადრეული შუასაუკუნეების თეთროსნის წმინდა გიორგის სახელობის ნატადრალი. ეკლესია მდებარეობს ქალაქ ქობულეთიდან 5 კმ დაშორებით მდ. აჭყვას მარჯვენა ნაპირზე არსებულ ბორცვზე, ზღვის დონიდან 30 მეტრის სიმაღლეზე (ტაბ. 111). ძეგლზე არსებული მდგომარეობა ართულებს განისაზღვროს სალოცავის არქიტექტურული სახე. ტაძრის გადარჩენილი ნაშთებით შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ტაძარი დარბაზული ტიპის ნაგებობა უნდა ყოფილიყო, ერთობ საყურადღებო მდებარეობით. ეკლესიის საკურთხეველი, ტრადიციულად ჩვენს ქვეყანაში დამკვიდრებული ეკლესიების მშენებლობის წესისამებრ აღმოსავლეთით უნდა მდებარეობდეს; თეთროსნის ნაეკლესიარის გადარჩენილი კედლების მდებარეობით თუ ვიმსჯელებთ იგი აღმოსავლეთიდან ჩრდილოეთისაკენამობრუნებული. მოსახლეობაში ზეპირსიტყვიერი სახით გავრცელებულია ვერსია, რომ ადრე აქ ძველად „თეთრი ფერის“ საკულტო ნაგებობა

უნდა ყოფილიყო, ბუნებრივად გამოიყურება, რასაც ეკლესიის გადარჩენილი საძირკველის მოწყობის ხასიათიც უნდა მიგვანიშნებდეს, რაც დამახასიათებელია წინარექრისტიანული პერიოდის მსგავსი ტიპის ნაგებობების ხასიათთან. ეკლესია ნაშენია ადგილობრივი, ნაკლებად დამუშავებული რიყის ქვით. საკურთხევლის მხარეს, სარკმელის ზემოთ და ჩრდილო-აღმოსავლეთ კედლეში გარე მხარეს ჩანს საგანგებოდ დამუშავებული ქვებიც.

1944 წელს ძეგლი მოინახულა და შეისწავლა ა. იოსელიანმა. ის აღნიშნავს, რომ „სოფ. ხუცუბნის წმინდა გიორგის ეკლესია თეთროსანიდან ახლა ნანგრევებიდაა გადარჩენილი. ორი კედლის ნაშთიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთი (სიგრძე 6,808, სიმაღლე – 6,5 მ.) და ჩრდილო-დასავლეთი (სიმაღლე 4 მეტრი, სიგანე 2 მეტრი) პერანგშემომარცვული ფრაგმენტებიდაა მხოლოდ გადარჩენილი, და კვლავ განახლებული. იგი ნაგებია რიყისა და თლილი ქვისაგან არევით“ [იოსელიანი 1973: 254]. ადგილობრივ მოსახლეობაში გავრცელებულია ზეპირი გადმოცემა, რომ ეკლესიის გადარჩენილი კედლების აღდგენას ცდილობდნენ ჯერ კიდევ XX საუკუნის 50-60-იან წლებში. ძეგლი მოინახულა და აღწერა, ასევე, ი. სიხარულიძემ [სიხარულიძე 1962].

ჩვენს მიერ ახლახანს კერძო კოლექციაში (სურათის ელექტრონული ვერსია დაცულია ქობულეთის მუზეუმში - რ. ტ.) მიკვლეულია ფოტო, რომელზეც აღბეჭდილია თეთროსნის ეკლესიის ნაშთი და მის ნანგრევზე (საკურთხეველში) წამოწოლილი 1877-1878 წლების პერიოდის რუსეთ-თურქეთის ომის მონაწილე ერთ-ერთი მხარის ჯარისკაცი. ფოტო მასალის ანალიზმა ცხადყო, რომ ძეგლის არსებული მდგომარეობა, თუ არ ჩავთვლით საკონსერვაციო სამუშაოებს, რომელიც მე-20 საუკუნის დასასრულს განხორციელებულა, როცა ტაძრის ეზოში ახალი ეკლესიის აგება განიზრახეს, – მეტ-ნაკლებად უცვლელადაა ჩვენამდე მოღწეული.

ზ. ჭიჭინაძის ცნობით, თეთროსნის ეკლესიის დანგრევა მაჰმადიანთაგან XIX ს 50-იან წლებში უნდა მომხდარიყო. მანამდე კი იგი, სავარაუდოდ, მოქმედი ქრისტიანული საყდარი უნდა ყოფილიყო. მისი გადმოცემით, XIX საუკუნის 40-იან წლებში აქ დაუსაფლავებიათ დავით გურიელის ასული, რომელიც ცოლად ჰყავდა მაჰმადიან მაქსიმ (სულეიმან) ბეგ თავდგირიძეს. ეს ქალი იყო ღრმა მორწმუნე ქრისტიანი და ზ. ჭიჭინაძე მის შესახებ შემდეგს გვაუწყებს: „ეს პატიოსანი მანდილოსანი გარდაცვლილა ამ საუკუნის ნახევრის რიცხვებში, იგი დაასაფლავეს ქრისტიანულის წესით ქობულეთის სოფ. გვარას, ხუცუბანს ზევით, თეთროსნისნაეკლესიარზედ. თეთროსნის დაქცევის მიზეზები მის მეუღლე სულეიმან ბეგს თავდგირიძესაც ეკუთვნის“ [ჭიჭინაძე 1898: 29, იოსელიანი 1973: 254].

2017 წელს ქობულეთის მუზეუმის დაზვერვითი ექსპედიციის წევრებმა (ხელ-ლი რ. ტაკიძე, რაზმის უფროსი ა. რომანაძე, წევრები ა. შავიშვილი, რ. სურმანიძე) მუნიციპალიტეტის ძეგლების მონიტორინგისა და ახალი მასალების გამოვლენის კამპანიის ფარგლებში დავათვალიერეთ თეთროსნის წმინდა გიორგის სახელობის ადრეული შუასაუკუნეების ნასაყდრალი, რომელიც ავზომეთ და მის საფუძველზე მოვახდინეთ ძეგლის მდგომარეობის შეფასება ადრე არსებულ ცნობებთან მიმართებაში. ამ კუთხით ჩვენს მიერ ფიქსირებული იყო შემდეგი მონაცემები: ნასაყდრალის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კედელი – 5.7 მ. შიდა მხრიდან გადარჩენილი მაღალი წერტილი, აქ გარე მხრიდან გამოკვეთილად ჩანს საძირკველი, რომლის სიმაღლეა მიწის ზედაპირიდან – 0.5 მ. ხოლო წარმოდგენილი კედლის სისქეა 0.9 მ. ამავე კედელზე არსებული სარკმელის ზომაა 1.1 მ. X 0.4 მ. (სავარაუდოდ ეს სარკმელი და შესაბამისად კედელი უნდა წარმოადგენდეს საკურთხეველის მხარეს, სადაც ტრადიციულად მოცემულია უმრავლეს შემთხვევაში ერთი ან სამი სარკმელი – რ.ტ.), კედლის სიგრძე გარე პერიმეტრიდან 7.0 მ-ია. ჩრდილო-დასავლეთი კედელი – 3.5 მ. შიდა მხრიდან გადარჩენილი მაღალი წერტილი, 0.9 მ. სისქე, კედლის სიგანეა – 1.8 მ. შიდა მხრიდან, ხოლო ამავეკედლის საძირკველის სიგრძე 2.0 მ-ია. დღეისათვის ძეგლის შემდგომ შესწავლას ართულებს აქ შექმნილი გამოუსწორებელი გარემოებები: 1. ნატაძრალიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით კერძო საკარმიდამო ნაკვეთისა და საცხოვრებელი სახლის არსებობა, რომელიც შესაძლებელია განვაცხადოთ რომ შემოჭრილია ტაძრის დაცვის ზონაში; 2. სამხრეთ-აღმოსავლეთით არსებული ახალი ტაძარი, რომლის მშენებლობისათვის გასული საუკუნის 90-იან წლებში მოიჭრა და ტერიტორიიდან გატანილი იყო საგულისხმო ინფორმაციის შემცველი კულტურული ფენა 1.2–1.5 მ-ის სიმაღლეზე; 3. ახალი ტაძლის ჩრდილოეთით, პარალელურად, ადრეული შუასაუკუნეების ძეგლის ჩრდილო-დასავლეთით, თეთროსნის წმ. გიორგის სახელობის მონასტრის ბერებისათვის კელიების მოსაწყობად აიგო ახალი ნაგებობა, რა დროსაც წარმოდგენილ ტერიტორიაზე 2.0–2.5 მ-ის ის სიღრმეზე მოეწყო რკინა ბეტონის საძირკველი, რაც უკვე ჩრდილო-დასავლეთით შესაძლო გადარჩენილი კულტურული ფენების შესწავლის შესაძლებლობას მოგვცემდა.

სამწუხარო ფაქტია, რომ არა მხოლოდ ჩვენი მიკრორეგიონის, არამედ თანამედროვე აჭარის ა.რ. ერთ-ერთი უძველესი ქრისტიანული ძეგლი, რომელიც ამავედროულად ინახავს წინარექრისტიანული პერიოდის ისტორიას (რომელზეც ჩვენ წარმოდგენილ დესერტაციაში არ ვისაუბრებთ, რადგან იგი სხვა ფორმატის და მნიშვნელობის მეცნიერული კვლევისა და მსჯელობის საგანია – რ.ტ.), დღეისათვის, ჩვენს მიერ ზემოთ დასახელებული, მეტ-ნაკლებად გამოუსწორებელი გარემოებებით, შეიძლება განვაცხადოთ, თავისი კულტურული ფენებითურთ განადგურებულია.

თავი IV.

“ქობულეთის ქვეყანა“ განვითარებულ შუასაუკუნეებში

ახალი მასალები ხინოწმინდის ნატაძრალიდან. მიკრორეგიონის ერთ-ერთი გამორჩეული ძეგლია განვითარებული შუასაუკუნეების ხინოწმინდის ნატაძრალი. საეკლესიო კომპლექსი ქალაქ ქობულეთიდან აღმოსავლეთით 44 კმ. დაშორებით, მდ. კინტრიშის ხეობაში მდებარეობს. საბჭოთა პერიოდში წარმოდგენილი დასახლება ზემო ხინოდ მოიხსენიებოდა. 2016–2017 წლებში ხინოწმინდის იოვანე ნათლისმცემლის სახელობის მამათა მონასტერის წინამძღოლმა ილუმენმა ევდემოს დიასამიძემ ადგილობრივი მოსახლეობისა და თვითმმართველობის წარმომადგენლებთან ერთად დიდი სამუშაო გაწია, რომ ისტორიულ დასახლებას ისტორიული სახელწოდება დაბრუნებოდა.

ხინოწმინდაში 1989-1990 წლებში არქეოლოგიურ ექსპედიციას აწარმოებდა ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახ. სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის მუშაკები: გ. თავამაიშვილი, ნ. ხახუტაიშვილი, ი. იაშვილი, გ. ტოტოჩავა და სხვ. ექსპედიცია მუშაობდა, როგორც ეკლესიის შიგნით, ასევე გალავნით შემოსაზღვრული ეზოს ტერიტორიაზე. ხინოწმინდის იოვანე ნათლისმცემლის სახელობის ტაძარი გიორგი თავამაიშვილის მოსაზრებით თავდაპირველად სამნავიანი ბაზილიკა უნდა ყოფილიყო, რომელიც გვიანი ხანის ქართული ბაზილიკების ნიშნებს ავლენს. თუმცა როგორც მკვლევარი შენიშნავს მშენებლობის ტექნიკა და ქვის წყობის ხასიათი ეკლესიას VIII-IX საუკუნეების ქართულ არქიტექტურულ ნიმუშებთან აახლოებს [თავამაიშვილი, 2000:4].

ეკლესიის სამხრეთ კედელთან, ნანგრევებში აღმოჩნდა მამაკაცის თავის რელიეფური გამოსახულება (ტაბ. 112-1). მსგავსი ნიმუში ეკლესიის ტერიტორიაზე შემთხვევით იყო ნაპოვნი XX საუკუნის 60-იან წლებშიც (ტაბ. 112-2). ერთიანი ქვის ბლოკისაგან გამოკვეთილი და თითქმის მთელი მოცულობით წარმოდგენილი თავები, უკანა მხარეს, საგანგებოდ გამოყვანილი შვერილი ღერძით მაგრდებოდა კედლის ზედაპირზე. შესაძლოა ეს სკულპტურები სამხრეთი ფასადის შესამკობად იყო გამოყენებული (ამჟამად ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმშია დაცული). მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებებით ისინი X-XI სს-ის მიჯნის ქართული რელიეფური ქანდაკებების ძეგლებს უახლოვდებიან [თავამაიშვილი 2000: 6].

ხელოვნებათმცოდნე მ. ჭიჭილეიშვილი შენიშნავს: მიუხედავად იმასა, რომ სკულპტურების სახეებს ტუჩ-ნიკაპი ჩამომტვრეული აქვს, მაგრამ რელიეფის საერთო მდგომარეობა ხელს არ უშლის ნიმუშების მხატვრული ღირებულებების აღქმას. ერთიანი ქვის ბლოკისაგან გამოკვეთილი და თითქმის მთელი მოცულობით

წარმოდგენილი თავები, უკანა მხარეს, საგანგებოდ გამოყვანილი შვერილი ღერძით მაგრდებოდა კედლის ზედაპირზე. ოსტატის ძირითადი ყურადღება სახეების „ინდივიდუალური“ ნიშნების, შინაგანი გამომსახველობის და ფორმის რელიეფურად გადმოცემისაკენ არის მიმართული. უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხინოწმინდის ტაძრის დეკორში სკულპტურული თავების ადგილის განსაზღვრა, იდეური და სიმბოლური მნიშვნელობის დადგენა, და საერთოდ, გარკვეული „ინდივიდუალური“ ნიშნების მიუხედავად, მათი სასულიერო ან საერო პირებთან გაიგივება ძალზე ძნელია. ცნობილია, რომ შენობების ადამიანთა სკულპტურული სახეებითა და ნიღბებით მორთვის ტრადიცია წინარექრისტიანული ხანიდან მომდინარეობს. სხვადასხვა მხატვრულ-სიმბოლური მნიშვნელობით, ქალთა და მამაკაცთა სახეები ქრისტიანულ ხელოვნებაშიც საკმაოდ ხშირად გვხვდება. ისინი დადასტურებულია შუასაუკუნეების ქართულ ძეგლებზეც (კუმურდო – 964 წ., ბაგრატის ტაძარი – XI ს., ფიტარეთი - XIII ს-ის დასაწყისი; შიომღვიმის კანკელი - XI ს. და სხვ.). სახეთა ემოციური განწყობილება, შინაგანი სიმტკიცის შეგრძნება, ექსპრესია, გარკვეული ცხოვრებისეული დამაჯერებლობა განსაზღვრავს ხინოწმინდის სკულპტურების მხატვრულ გამომსახველობას. მხატვრულ-სტილისტური თავისებურებებით ისინი X-XI სს-ის მიჯნის ქართული რელიეფური ქანდაკების ძეგლებს უახლოვდებიან და მოცულობრივთან ერთად პირობითი, სიბრტყობრივ-ხაზობრივი ფორმების შეხამების მაგალითს გვიჩვენებენ. ოსტატობითა და გამომსახველობით ხინოწმინდის ქანდაკებები თავისი ეპოქის გამორჩეულ ნიმუშთა წრეში ექცევა (ქოროლოს, ვალეს, ოშკის, ბაგრატის ტაძრის რელიეფური გამოსახულებები) და უახლოეს ანალოგს ბაგრატის ტაძრის სამხრეთ ფასადზე ასევე წყვილად წარმოდგენილ სკულპტურულ სახეებთან პოვებს (XII ს.). ხინოწმინდის ეკლესიის ხუროთმოძღვრება, რელიეფური ქანდაკება და არქეოლოგიური მონაპოვარი საუკუნეების განმავლობაში აქ მიმდინარე უწყვეტი კულტურული ცხოვრების მიმანიშნებელია [ჭიჭილეიშვილი, 2020:44-46].

როგორც ცნობილია, ხინოწმინდის ეპარქიის ჩამოყალიბება მას შემდეგ უნდა მომხდარიყო, რაც ლაზიკის ცენტრებმა, მათ შორის პეტრას საეპისკოპოსომ, არსებობა შეწყვიტა. პეტრას კათედრა ადგილობრივი საეკლესიო დამოუკიდებლობის განმტკიცების პირობებში, საერთო ტენდენციის თანახმად, გადადის ხინოში. ეს პროცესი ზოგადად IX ს-ის დასასრულს ივარაუდება. XVII-XVIII სს-ის დოკუმენტებმა შემოგვინახა რამდენიმე ხინოწმინდელი ეპისკოპოსის სახელი. ეპისკოპოსი მაქსიმე (XVII ს.) მოხსენიებულია გიორგი III გურიელისა და მისი დედის ხვარამზეს მიერ ბოქაულთუხუცესის მირაზზე თავდგირიძისადმი ბოძებულ სიგელში, რომელიც 1686 წლით თარიღდება. ხინოწმინდელი ეპისკოპოსი ექვთიმე ართუმელიძე მოხსენიებულია გიორგი IV გურიელისა და მისი მეუღლის შერვაშიძის ასულ მარიამის სიგელში

(XVII ს-ის პირველი მეოთხედი); ეპისკოპოსი იოანე მამია IV გურიელისა და გიორგი V გურიელის მიერ ბოძებულ სიგელებში (XVIII ს-ის მეორე ნახევარი). ხინოწმინდის საეპისკოპოსო კათედრამ თავისი არსებობა, XVIII ს-ის მეორე ნახევარში, ოსმალთა მოძალების გამო შეწყვიტა. ხინოწმინდელი ეპისკოპოსი იოანე გამოჩინებულის ეკლესიისადმი ბოძებულ სიგელში მიუთითებს: „...როდესაც ჩვენ ხინოწმინდელად დავიდგინეთ, ის ხინოწმინდა და მისი შემავალი ერი თათართ მიიმძლავრეს და ქრისტიანობას განუდგნენ და სრულად შეიქმნენ და მის ძალით ჩვენს ეკლესიაზედ მისვლა ვეღარ უძლიეთ...“ [ბაქრაძე, 1987:83-84]. ხინოწმინდელად წოდებული ბოლო, ფაქტობრივად ნომინალური, ეპისკოპოსი კი იყო დავით წერეთელი (XIX ს-ის დასაწყისი), შემდგომში ქუთაისის მიტროპოლიტი, რომელსაც ალბათ, ერთხელაც არ უნახავს ხინო, რადგან იქ ყოფნა შეუძლებელი იყო მუსლიმანობის მომძლავრების გამო. ამდენად, სიგელებიდან ჩანს, რომ XVIII ს-ის 80-იანი წლებისათვის ხინო უკვე ოსმალების ხელში იყო. უკანასკნელი მღვდელი ხინოწმინდის ეკლესიისა, გვარად ქათამაძე ყოფილა. ეკლესიის გაუქმების შემდეგ იქაურობას უვლიდა მოხუცი, ვინმე ცეცხლაძე, თუმცა მრევლიც არ ტოვებდა ტაძარს. „...ეკლესიის შენობა ძალზედ საწყლად გამოიყურება. იგი გალავანთან ერთად დანგრეულია, ეტყობა განგებ და როგორც ამბობენ 8-9 წლის წინათ... მასში მთელია მხოლოდ საკურთხევლის ნაწილი სალაროთი და ეკვდერთი, სადაც ახალი ცვილის სანთლები ვნახე, რაც, მოწმობს, რომ ამ მიყრუებულ სოფელში ჯერ კიდევ სავსებით არ გამქრალა ხსოვნა ოდესღაც გაბატონებული ქრისტიანული რელიგიისა“ - წერდა დ. ბაქრაძე.

2014 წელს აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს დაკვეთით ტაძრის საკონსერვაციო სამუშაოების წარმოებისას აღმოსავლეთ კედელთან, გარეთა მხრიდან 0.7 მ. სიღრმეზე აღმოჩნდა მოწითალო-მოვარდისფროკვიციანი თიხის ჭურჭელი (ტაბ. 112-4). როგორც სპეციალისტები ვარაუდობენ აღნიშნული ჭურჭელი წარმოადგენს ხელიან (საბარძიმე) სასმისს, რომელსაც სტრუქტურა მთლიანობაში შენარჩუნებული აქვს. მცირედით დაზიანებულია ჭურჭლის ტუჩი.

2017-2018 წლებში ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის, ნ. ბერძენიშვილის ინსტიტუტის და ქობულეთის მუზეუმის წარმომადგენლებთან ერთად ორჯერ მოვინახულეთ ხინოწმინდის ნატაძრალი. ამავე ინსტიტუტის მხატვარ-არქიტექტორ ჯემალ მიქელაძის და მთავარი მეცნიერმუშაკის უჩა ოქროპირიძის დახმარებით გულდასმით დავათვალიერეთ და ავლწერეთ ტაძრის სამხრეთით არსებული შენობა ნაგებობანი, რომელიც თავისი ფუნქციური დატვირთვით მარანი უნდა ყოფილიყო (ტაბ. 112-5). ჩვენი მუშაობა გააიოლა ამავე ტერიტორიაზე მოქმედი მამათა მონასტრის ბერების მიერ მოვლილმა და დასუფთავებულმა ტერიტორიამ; მათი მონათხრობით სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში ბუნებრივად არსებული დიდი ქვის

მასის მიმდებარედ, პირველივე სათავსოში (ჩვენ პირობითად ვუწოდეთ მას ერთიანი დამხმარე-სამეურნეო ნაგებობის ნაწილი – რ.ტ.), სამხრეთი კედლიდან 1.5 მ. მოშორებით დავაფიქსირეთ, ერთმანეთის პარალელურად ჩალაგებული ორი ქვევრი (ტაბ. 112-6). სამწუხაროდ ქვევრებს არ შემორჩენოდათ ყელი, რომელიც, როგორც ჩანს საფიქრებელია, რომ ტურისტების დაუდევრობის „შემოქმედებითი“ შდეგი უნდა ყოფილიყო. მოგვიანებით ჩვენი მოსაზრება დაადასტურა მონასტრის მორჩილებმა, რომლებსაც შეუნიშნავთ დაზიანებული ქვევრის ყელის ფრაგმენტები, რომელიც მონასტრის წინამძღვარისათვის მიუბარებიათ.

ახალი ცნობები აჭყვისთავის ნატაძრალიდან. სოფელი აჭყვისთავი ზღვის დონიდან 600-650 მ. მდებარეობს. ბორცვი სადაც აჭყვისთავისნატაძრალი და ახალი არქეოლოგიური მასალა გამოვავლინეთ მდ. აჭყვას მარჯვენა ნაპირზე, მემარნეების საკარმიდამო ნაკვეთში მდებარეობს. საბჭოთა პერიოდში ნატაძრალი ჯერ დაუტერასებიათ, ხოლო მოგვიანებით იქ ციტრუსის პლანტაცია გაუშენებიათ. შეიძლება ითქვას რომ სრული ნახევარი საუკუნე თითქმის ყოველწლიურად ხდებოდა წარმოდგენილი ნაკვეთის დამუშავება, რაც გარკვეული ხასიათით გვაშორებდა ისტორიულ მემკვიდრეობასთან (ტაბ. 113 –1).

2017 წლის თებერვაში, ქობულეთის მუზეუმის მუდმივმოქმედი დაზვერვითი ექსპედიციის წარმომადგენლებს (ექსპედიციის ერთ-ერთი ხელმძღვანელი და სულისჩამდგმელი, ქობულეთის მუზეუმის სწავლული მდივანი ა. რომანაძე გახლავთ, რომელიც ამავედროულად აჭყვისთავის მკვიდრია, მის სახელს უკავშირდება მრავალი ძეგლის გამოვლენა-გადარჩენა – რ.ტ.) ინფორმაციით მომართა აჭყვისთავის მკვიდრმა ავთანდილ მემარნემ (20 წ.), რომელმაც მათი კუთვნილ ნაკვეთში ნაპოვნი მონეტები წარმოუდგინა (ორი ვერცხლის მონეტა). ვერცხლის მონეტები ჩვენ ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის დირექტორს პროფ. ა. კახიძეს და ამავე მუზეუმის მეცნიერ-მუშაკს, ნუმიზმატიკის შესანიშნავ სპეციალისტს, ი. ვარშალომიძეს ვაჩვენეთ. მონეტები, როგორც წინასწარ ვარაუდობდით, საინტერესო ნომინალები აღმოჩნდა (ტაბ. 113 – 3, 4, 5, 6). განსაკუთრებულად დასავლეთ საქართველოს, დავით ნარინის დროინდელი ვერცხლის მონეტა „კირმანაულის თეთი“ მივიჩნიეთ ჩვენ ერთ-ერთ მნიშვნელოვან სარწმუნო წყაროდ ნატაძრალის დასათარიღებლად. დავგეგმეთ ერთობლივი დაზვერვითი ექსპედიცია, რომელიც სრულად ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის რესურსებით ვაწარმოეთ. 2016 წლის 8 მარტს ერთობლივი ექსპედიცია (ხელ-ლი რ. ტაკიძე, წევრები: ა. რომანაძე, ა. შავიშვილი და ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის წარმომადგენლები: მ. ნაგერვაძე, გ. დუმბაძე) ჩვენი მასპინძელისა და გამცილებელის ა. მემარნის დახმარებით აჭყვისთავის სიძველეების გაცნობას შევუდექით. უნდა აღინიშნოს, რომ ექსპედიციამ გამოავლინა უძველესი

მეტალურგიის საწარმოო კერა, რომელიც ადრეული პერიოდის ბრინჯაოს მისაღებად მადანის დამუშავება-გაწმენდის მეტად საინტერესო პროცესს წარმოგვიდგენს (ჩვენ ზემოთ ნაწილობრივ ვისაუბრეთ პროფ. ა. კახიძის ხელმძღვანელობით ჩვენს მიკრორეგიონსა და ზოგადად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში ამ მიმართულებით გამოვლენილი ძეგლების შესახებ და აქ არ შევჩერდებით – რ.ტ.). ჩვენი განსაკუთრებული ინტერესი მეტად საუცხოო ბორცვისა და იქ ნატაძრალის დამადასტურებელი მასალების გამოვლენა გახლდათ. ადგილი სადაც მონეტა იყო ფიქსირებული ბორცვის ფერდობიდან ჭარბი ნალექის გასატარებელ საღვარე არხს წარმოადგენს (ტაბ. 113 –2). სავარაუდოდ, ტერიტორიის არაერთჯერ დამუშავების, რასაც როგორც ზემოდ ავლნიშნეთდატერასება უძღოდა წინ, კულტურული ფენების კვალი განადგურებული დაგვხვდა. ჩვენთვის საგულისხმო ნასაყდრალი ბორცვის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ფერდობზე, რამდენიმე, მეტ-ნაკლებად დამუშავებული, ადგილობრივი რიყის ქვის ფლეთილი ნაწილი და ასეთ ქვაზე კირის დუღაბი აღმოჩნდა. მოგვიანებით, როცა ტერიტორია პარალელურად მფლობელებს ერთწლიანი კულტურების მოსაყვანად აუთვისებიათ, ნასაყდრალი ბორცვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, სამეურნეო დანიშნულებით აგებული ორმო (ავზი) გაუმართავთ. როგორც მასპინძლმა მოგვითხრო: ქვევრის ნატეხები მიწის დამუშავებისას მრავალი შეხვედრიათ. მას თოხით ერთ ადგილას შეაგროვებდნენ და შემდეგ სამეურნეო ორმოში ათავსებდნენ (ორმოში წყალიც გროვდებოდა წვიმების დროს, რომელსაც მოსარწყავად იყენებდნენ). ჩვენ აღნიშნული ორმო ზედაპირულად დავათვალიერეთ, თიხის ნატეხები იქ ნამდვილად აღმოჩნდა (რამდენიმე ნაწილი, რომელიც ზედაპირზე ელაგა ქობულეთის მუზეუმში გადმოვიტანეთ – რ.ტ.). ნასაყდრალი ბორცვის აღმოსავლეთ ნაწილში, სადაც ღობე არის მოწყობილი, ციტრუსების პარალელურად, შიგადაშიგ სხვადასხვა ჯიშის ხილია გამორგული (ქობულეთში საერთოდ, განსაკუთრებით ბარის, დაბალ ზონაში მცირემიწიანობის გამო, როცა ციტრუსი წამყვანი დარგი გახდა, ხილისა და ვენახისათვის განცალკევებით ტერიტორიები ნაკლებად არის დათმობილი. ასეთი შემთხვევა გვაქვს აჭყვისთავშიც. ერთ-ერთი ხის (მუშმულა) ძირში თიხის ფრაგმენტები დავაფიქსირეთ, როგორც მოგვიანებით ა. მემარნემ აგვიხსნა იქ ქვევრი უნახავს, შემდეგ კი ზემოდან ახალი ნერგი დაურგავთ. ჩვენ მასპინძლებს ხის მოჭრა ვერ მოვთხოვეთ, რაც ინფორმაციის დაზუსტების და არსებობის შემთხვევაში არტეფაქტების გადარჩენის შესაძლებლობას მოგვცემდა.

ჩვენი მუზეუმის რესურსებიდან და წარმოდგენილი დისერტაციის მომზადების დროიდან გამომდინარე ნასაყდრალი ბორცვის სრული შესწავლა სამომავლო საქმედ დავისახეთ, თუმცა უნდა აღინიშნოს რომ როგორც ნუმიზმატიკურმა, ასევე

კერამიკულმამასელებმა მეტად საგულისხმო და ნათელი წარმოდგენა შეგვიქმნა აჭყვისთავში ეკლესიისა და სავარაუდოდ ამავე ეკლესიის მარანის შესახებ.

კირმანეული თეთრი სოფელ აჭყვისთავიდან. აჭყვისთავში აღმოჩენილი ვერცხლის მონეტა, ერთ-ერთი პირველი ნუმიზმატიკური არტეფაქტი გახლდათ, რომელიც ქობულეთის მუზეუმის 2013–2015 წლების დაზვერვითი ექსპედიციების ფარგლებში იქნა გამოვლენილი(ტაბ. 113 –3, 4).

როგორც ცნობილია კირმანეული თეთრი XIII-XV სს მოჭრილ დასავლეთ ქართულ ვერცხლის ფულს წარმოადგენს.

შუბლი: წმ. ევგენიოსის გამოსახულება წელზევით პირდაპირ. თავზე შარავანდედი ადგას და წმინდანის სამოსი აცვია. მარჯვენა ხელში ჯვარი უჭერია. მარცხენა დოინჯშემოყრილი. აქვს ბერძნული წარწერა ΓΕΝΙ.

ზურგი: კეისრის გამოსახულება მთელი ტანით პირდაპირ. თავის ზედა ნაწილი სიქის არასწორად დარტყმის გამო მონეტაზე არაა აღბეჭდილი. შემოსილია გრძელი და განიერი სამოსით. ჰორიზონტალურად გაწვდილ მარცხენა ხელში ჯვრიანი სფერო უჭირავს. მოხრილ მარჯვენა ხელში – მოკლებურთიანილაბარუმი. მარჯვენა ზედა კუთხეში ღვთაების მაკურთხებელი ხელი არის გამოსახული, ხოლო ქვემოდ სოლომონის ბეჭედი და ბერძნული წარწერა: ...OKO... სავარაუდოდ ეს უკანასკნელი არასრული ტექსტია[ვარშალომიძე, ტაკიძე, 2016: 267–268]

ისტორიიდან: 1204 წელს ჯვაროსნებმა კონსტანტინეპოლი აიღეს და ბიზანტიის სამფლობელოები გაინაწილეს. საქართველოს ჯარმა შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი სანაპირო დაიკავა და ტრაპიზონის დამოუკიდებელი სამეფო შექმნა. მეფედ საქართველოს სამეფო კარზე გაზრდილი ბერძნი უფლისწული ალექსი კომენი დასვა. მალე საქართველოს მონღოლები შემოესია. ერთიანი საქართველოს მეფე-დედოფალი რუსუდანის გარდაცვალების შემდეგ მონღოლებმა სამეფო ტახტზე პრეტენდენტი დავით ულუ და დავით ნარინი დაამტკიცეს. მონღოლებს დავით ნარინი აუჯანყდა და დასავლეთ საქართველოში გადავიდა. სადაც დარჩა გარდაცვალებამდე. მონღოლების წინააღმდეგ მებრძოლ ნარინს არ დავიწყებია ის პოლიტიკური უპირატესობა, რომელიც ქართველებს XIII საუკუნის დამდეგისათვის ჰქონდათ ტრაპიზონში მოპოვებული. 1282 წ. დავით ნარინი ტრაპიზონს შეესია და ალყა შემოარტყა. ტახტზე საქართველოში გათხოვილი იოანე II-ს და თეოდორა ავიდა. ტრაპიზონთან ურთიერთობის შედეგი უნდა იყოს ტრაპიზონის ასპრების გვერდით ჩვენში ამავე ტიპის ფულის გაჩენა. სწორედ ასეთ ვითარებაში უნდა წარმოშობილიყო კირმანეული თეთრი. როგორც ვარაუდობენ ეს მონეტები დავით ნარინს უნდა მოეჭრა [აბრამიშვილი თ., 1984:8; ვარშალომიძე, ტაკიძე, 2016: 267–268]. ტრაპიზონის კეისრების მანუილI-ის და იოანე II-ის ასპრების მიზაძვით. მათი გამოყოფა

ორიგინალებისაგან რთულია. ემისია დაიწყო XIII საუკუნის 80-იანი წლებიდან და გაგრძელდა XV საუკუნის ჩათვლით [დუნდუა გ., ჯალაღანია ი., 2009: 92-93].

დასკვნა. კირმანეული თეთრი დასავლეთ საქართველოში ძირითადად აღმოჩენილი განძებისა თუ ერთეულების სახით: ქუთაისში, სოხუმში, ფოთში, ვანში, ზუგდიდის მიდამოებში და ა.შ. რამდენიმე შემთხვევა აღმოსავლეთ საქართველოშიცაა დაფიქსირებული [აბრამიშვილი თ., 1984: 108, 113]. რაც შეეხება ჩვენს რეგიონს, აქ კირმანეული თეთრის გამოვლენის ერთი შემთხვევაა ცნობილი. 1954 წ. ქობულეთის რაიონის სოფელ ციხისძირში აღმოჩენილია კირმანეული. იგი მოსკოვის სახელმწიფო მუზეუმმა შეიძინა [აბრამიშვილი თ., 1984: 112]. 2. ტრაპიზონის ასპერი გვხვდება ციხისძირის XIII ს. სელჩუკური მონეტების განძში (გამოუქვეყნებელია). როგორც ვხედავთ ანალოგიური ფული ჩვენთან მეტად მცირე რაოდენობითაა მოპოვებული. ამიტომ აჭყვისთავის აღმოჩენას ამ კუთხითაც დიდი მნიშვნელობა აქვს. აქამდე ქობულეთის მუნიციპალიტეტიდან მონეტები ცნობილი იყო მხოლოდ ზღვისპირა სექტორში: ციხისძირი, ქობულეთი, ბობოყვათი, ფიჭვნარი. ახალმა მონაპოვარმა კი გვიჩვენა რომ ფულადი მიმოქცევა და სავაჭრო ურთიერთობები განვითარებული ყოფილა რეგიონის სიღრმეშიც [ვარშალომიძე, ტაკიძე, 2016: 267–269].

ახალი მონაცემები სამების ნასაყდრალიდან. უნდა აღინიშნოს, რომ 2017 წლისგაზაფხულიდან ქობულეთის მუზეუმმა ბათუმის არქეოლოგიურ მუზეუმთან ერთად დაიწყო ერთობლივი დაზვერვითი ექსპედიცია ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ისტორიულ ხეობებსა და სოფლებში. წარმოდგენილი კამპანია ემსახურებოდა მიკრორეგიონში ადრე შესწავლიძეგლების მონიტორინგს, ასევე, ახალი ძეგლების გამოვლენას. დისერტაციის მიზნებიდან გამომდინარე დავათვალიერეთ სამების ნასაყდრალი (ტაბ. 114-1, 2), რომელიც მდებარეობს კინტრიშის ხეობის მარცხენა სანაპიროზე, ქობულეთიდან 6 კმ. დაშორებით, სოფელ სამებაში (საბჭოთა პერიოდში, როცა მიმდინარეობდა სასოფლო საბჭოების გამსხვილების მიზნით სხვადასხვა, მიმდებარე (არც თუ იშვიათ შემთხვევაში – რ.ტ.) თუ გვერდი-გვერდ არსებული სოფლების ერთ ადმინისტრაციულ ერთეულად გაერთიანება, ხელოვნურად მოხდა სოფელი სამების ზედა (სოფ. ქობულეთის სასოფლო საბჭოს მიუერთეს) და ქვედა (სოფელ ხუცუბნის სასოფლო საბჭოს შემადგენლობაში მოექცა) ქვე ერთეულებად დანაწევრება. სოფელსამების შესახებ მეტად საინტერესო ინფორმაციაა, – ბათუმის შოათა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორის ზაზა შაშიკაძის კვლევებში, რომელიც ქობულეთის მუზეუმის მიერ ორგანიზებულ II საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციაზე იყო წარმოდგენილი (სამეცნიერო კონფერენცია აჭარის დედასამშობლოსთან დაბრუნების 136-ე წლისთავისადმი იყო მიძღვნილი). მკვლევარი გვაწვდის ცნობებს ოსმალეთის მთავრობის მიერ 1835 წელს

ქობულეთის აღწერის მონაცემების შესახებ, სადაც როგორც სოფ. ქობულეთი, ისე სოფ. ხუცუბანი ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულებადაა წარმოდგენილი და სოფელი სამეზობლო ცალკე ადმინისტრაციულ ერთეულადაა ნაგულისხმები [შაშიკაძე 2016: 24-27].

ნატატორალი სოფელ ქვედა სამებაში, მეტად საინტერესო მდებარეობის ბორცვზე, დიდი გულო ალა კაიკაციშვილის საფლავთან ახლოს მდებარეობს. ადგილობრივთა გადმოცემით, ეკლესიას მალთა მოძალეზამდემოქმედი უნდა ყოფილიყო, რასაც უშუალოდ ძეგლზე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით ამოსული ურთხმელის ხის ასაკით ხსნიან. ადგილობრივი მკვიდრები, ასევე, გვიდასტურებენ, რომ წმინდა ხეს არცერთ დროს არ შეხებია არავინ და ის ორსაუკუნემდე ხნის უნდა იყოს“-ო (ურთხმელი ძალიან ნელა იზრდება, სხვა აქ გავრცელებული ჯიშებისგან განსხვავებით და მას წმინდა, ხელშეუხებელ მცენარედ მიიჩნევენ; მისი ხელყოფა მთლიანად მიკრორეგიონში დიდ ცოდვად ითვლება – რ.ტ.). ძეგლის შესწავლამდე მოვახერხეთ რამდენიმე რესპოდენტთან გასაუბრება (თამაზ ნოლაიდელი, 67 წლის; ჯემალ გოგიტიძე, 44 წლის), მათი გადმოცემით, – რაც პირველი რესპოდენტის შემთხვევაში როგორც თვითმხილველის, ხოლო მეორე რესპოდენტის შემთხვევაში – ოჯახის უფროსი წევრების მონათხრობს ეყრდნობოდა, – დაახლოებით ნახევარი საუკუნის წინ, „სახტრის კედლები 4-5 მეტრამდე იყო გადარჩენილი“-ო.

სამწუხაროდ, როგორც სხვა ტატორების შემთხვევაში, „განძის მაძიებლებს“ მოურღვევიათ ეკლესიის კედლები. შემორჩენილია მხოლოდ სამხრეთ-დასავლეთი კედლების კუთხე, რომლის სიმაღლე 2.0–2.2 მ-მდე აღწევს (ტატ. 114-3, 4); კედლის წყობაში ადგილობრივ რიყის ფლეთილ ქვებთან ერთად შევნიშნეთ ბიზანტიური პერიოდის აგური (აღნიშნული აგური, ამ ეტაპზე წინასწარი კვლევების გარეშე შესაძლებელია მეორადი გამოყენების მიზნით წარმოდგენილ სამშენებლო მასალად მივიჩნიოთ – რ.ტ.). დასავლეთი და ჩრდილოეთი კედლის ფრაგმენტები, საძირკველიდან 0.5-0.7 მ-ის სიმაღლის წყობა. საკურთხევის კედელი მიწის დონემდეა დანგრეული, სავარაუდოდ საკურთხევის კედელში ჩატანებული დერგების (ქოთნების) ამოღების მიზნით. ეკლესიის ზომები მეტ-ნაკლები სიზუსტით 3,1X6 მ. კედლების სისქე – 80 სმ. ეკლესია ნაგებია უსწორმასწორო ფორმის ქვებით დუღაბის ფენაზე.

საკურთხეველიდან ჩრდილო-აღმოსავლეთით, არსებულ დავაკებაზე, რომელიც ნასაყდრალის ბაქანზე 1.2-1.5 მ-ით დაბლა მდებარეობს (ტერიტორია რომელიც დატერასებულია ეკუთვნის ჯ. გოგიტიძეს). ჯ. გოგიტიძის გადმოცემით, წაქცეული წაბლის ხის დახერხვისას, რაცას წარმოდგენილ ტერასულ ტერიტორიაზე გარკვეული ხასიათის მიწის დამუშავებასთან დაკავშირებული სამუშაოების ახლდა, მეტ-ნაკლები სიზუსტით 15-20 სმ-ის მიწის მასის მოხსნის შემდეგ კერამიკის ფრაგმენტები შენიშვნა;

როგორც ჩვენმა რესპოდენტმა განაცხადა კერამიკის ფრაგმენტები არაერთხელ უპოვნია გაზაფხულობით ნიადაგია დაბარვისას, თუმცა იგი კრამიტის ნატეხებად მიუჩნევია და განსაკუთრებული ყურადღება არ გამოუხატავს. თუმცა წაბლის დამუშავებისას გამოვლენილი ნატეხი განსხვავდებოდა სხვა დროს ნანახი კერამიკის ფრაგმენტებისაგან; როგორც აღმოჩნდა, მას ქვევრის პირი უპოვნია; სამწუხაროდ, ეს ფრაგმენტი არ არის შემონახული. მაგრამ აღნიშნულმა ინფორმაციამ წარმოდგენილ ტერიტორიაზე სამების ეკლესიის მიმდებარედ მარანის არსებობაში დაგვარწმუნა. ტერიტორიის გულდასმით დათვალიერების შემდეგ ნათლად ჩანდა ერთმანეთის მონაცვლეობით, ორ მწკრივად ჩაღრმავებული ორმოები, რომელთა დიამეტრი 40 სმ. არ აღემატებოდა.

ჩვენმა რესპოდენტმა და ექსპედიციის მოხალისე წევრმა, ამავე სოფლის მკვიდრმა ჯ. გოგიტიძემ წინა წლებში ეკლესიის დასუფთავების დროს გამოვლენილი რკინის ჯვრები გადმოგვცა (ტაბ. 114-5, 6, 7, 8). ჯვრები ნიადაგში ხანგრძლივი დროით ყოფნის გამო დაჟანგული და ნაწილობრივ დაზიანებულია, თუმცა მათი აღწერა შესაძლებელი გახდა:

1. რკინის ჯვარი (ტაბ. 114-5) ჭედვის მეთოდით არის დამზადებული. სიმაღლე 10,5 სმ. სიგანე 5,5 სმ. ჯვრის მხრები ცენტრიდა 2,5 სმ-ია, ხოლო ზემოთა მხერეს 3,5 სმ-ია. დაბოლოება კონუსური ფორმისაა და მისი სიმაღლე 7 სმ. შეადგენს.

2. რკინის ჯვარი (ტაბ. 114 -6) ჭედვის მეთოდით არის დამზადებული. სიმაღლე 9 სმ. სიგანე 4,5 სმ. ჯვრის მარჯვენა მხარი ცენტრიდა 3 სმ-ია, ხოლო მარცხენა მხარი დაზიანებულია და გადარჩენილი ფოსო ცენტრიდან 1,5 სმ. შეადგენს. ზემოთა მხერეს იმეორებს მარჯვენა მხარის ფორმა, მცირედი დაზიანებულია, მისი სიმაღლე ცენტრიდან 3,0 სმ-ია. დაბოლოება სწორკუთხოვანი ფორმისაა და მისი სიმაღლე 6 სმ. შეადგენს.

3. რკინის ჯვარი (ტაბ. 114-7) ჭედვის მეთოდით არის დამზადებული. სიმაღლე 8 სმ. სიგანე 7 სმ. შეადგენს. ჯვრის მარჯვენა მხარი ცენტრიდა 3,5 სმ-ია, შეინიშნება N2 ჯვრის მსგავსი დაბოლოება, რომელიც დაიანებული უნდა იყოს (ტაბ. 114-6), ხოლო მარცხენა მხარი დაზიანებულია და სწორკუთხა ფორმითაა წარმოდგენილი, გადარჩენილი ფოსო ცენტრიდან 3,5 სმ. შეადგენს. ზემოთა მხერეს სავარაუდოდ იმეორებს მარჯვენა მხარის ფორმას, თუმცა დაზიანებულ ნაწილზე რთულდება მისი აღქმა, – სიმაღლე ცენტრიდან 2,5 სმ. აღემატება. დაბოლოება სწორკუთხოვანი ფორმისაა და მისი სიმაღლე 5 სმ. შეადგენს.

4. რკინის ჯვარი (ტაბ. 114-8) ჭედვის მეთოდით არის დამზადებული. სიმაღლე 8,5 სმ. სიგანე 5,5 სმ. შეადგენს. ჯვრის მარჯვენა მხარი ცენტრიდა 2,5 სმ. აღემატება,

მსგავსებას იჩენს N1 ჯვართან (ტაბ. 114-5), მხარს მართკუთხედის ფორმა აქვს. მარცხენა მხარიც მართკუთხედი ფორმის უნდა ყოფილიყო სავარაუდოდ, დაზიანებულია და გადარჩენილი ფოსო ცენტრიდან 2,5 სმ. აღმატება. ზემოთა მხერეც ასევე სწორკუთხაა მარჯვენა და მარცხენა მხრებთან შედარებით ოდნავ დიდი არის – 3,5 სმ. აღმატება. დაბოლოება სწორკუთხოვანი ფორმის უნდა ყოფილიყო, მისი გადარჩენილი ნაწილი ცენტრიდან 4,5 სმ. შეადგენს.

ეკლესიის სარეველა ბალახებისგან გაწმენდას ჯგუფმა ორი დღე მოანდომა. ამ პერიოდში უნდა აღინიშნოს სამების მკვიდრთა გულმხურვალე მხარდაჭერა და დახმარება: ჯემალ გოგიტიძე (44 წლის); თამაზ ნოლაიძელი (67 წლის); ყველაზე პატრა მხარდამჭერ-ქომაგი ნიკოლოზ კომახიძე (7 წლის) რომელიც წყალსა და ყავას არ გვაკლებდა მუშაობის პროცესში.

ეკლესია თუ რომელი წმინდანის სახელზე იყო აგებული მეტად საგულისხმო ცნობა არის მოცემული ქობულეთის მუზეუმში დაცული გვიანი შუასაუკუნეების ხელნაწერ წიგნში, რომელსაც გრაგნილის ფორმა აქვს და რომელსაც პირობითად „კინტრიშული კარაბადინი“ ვუწოდეთ. წარმოდგენილ ხელნაწერ დოკუმენტში სხვა მნიშვნელოვან ინფორმაციასთან ერთად, - რომელიც ვფიქრობთ ცალკე კვლევის საგანი უნდა გახდეს, - დაცულია ისტორიული მეხსიერება არა მხოლოდ მიკრორეგიონში, არამედ მეტ-ნაკლებად სრული სახით სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოში წმ. გიორგის სახელზე აგებული ეკლესიების შესახებ. წმ. გიორგის სახელობის სალოცავების შესახებ ჩვენი მოსაზრება ნაწილობრივ გაიზიარა ქობულეთის ღვთისმშობლის ტაძრად მიყვანების სახელობის ეკლესიის მღვდელმა, დეკანოზმა სვიმონმა (ჯინჭარაძე). მოძღვარი ფიქრობს, რომ „კინტრიშულ კარაბადინში“ წარმოდგენილი ცნობა, სადაც კარაბადინის შემდგენელი ავტორი შესთხოვს დახმარებას წმინდა გიორგის: „...წმინდაო გიორგი თეთროსნისაო, წმინდაო გიორგი სამებისაო, წმინდაო გიორგი კუვირიკისაო ... წმინდაო გიორგი ჭახათისაო, წმინდაო გიორგი კეჭიეთისაო, წმინდაო გიორგი ცხემვანისაო... წმინდაო გიორგი დიდვაკისაო... წმინდაო გიორგი გვარისაო... წმინდაო გიორგი ქაქუთისაო, წმინდაო გიორგი ჩეხედნისაო, წმინდაო გიორგი აჭყვისთავისაო, წმინდაო გიორგი ზენითისაო...“ [კინტრიშული კარაბადინი],- შესაძლებელია წარმოდგენილსოფლებსა და ეკლესიებში დცულწმ.გიორგის ხატის შესახებ ცნობას წარმოადგენდეს. ჩვენთვის ორივე მოსაზრება მნიშვნელოვანია.

ხელოვნებათმცოდნე მ. ჭიჭილეიშვილი სამების ეკლესიის ნანგრევებს განვითარებული შუასაუკუნეების ნიმუშად მიიჩნევს. ნატაძრალი წარმოდგენდა მცირე ერთნავიან სამლოცველოს შესასვლელით დასავლეთის მხრიდან. მკვლევარის

მოსაზრებით, კედლის წყობის ხასიათით ეკლესიის აგება XIII საუკუნის შემდგომ პერიოდს უნდა უკავშირდებოდეს. სალოცავის დეტალური კვლევისათვის აუცილებელია ძეგლის ღრმა შესწავლა, ტერიტორიის გაწმენდა, არქეოლოგიური მასალების შეჯერება ხელოვნებათმცოდნეობითი კვლევის შედეგებთან [ჭიჭილეიშვილი, 2020:47].

ამრიგად, ქობულეთის მუზეუმის დაზვერვითი ექსპედიციის ფარგლებში გამოვლენილი ახალი მასალების საფუძველზე, შესაძლებელია ვივარაუდოთ, რომ ნასაყდრალი და მისი სიძველენიმიკრორეგიონისქრისტიანულ საკულტო ძეგლებს შორის, ერთ-ერთ უძველეს სალოცავს უნდა წარმოადგენდეს. თუმცა ამ ეტაპზე მისი დათარიღებისაგან ჩვენ თავს შევიკავებთ და მ. ჭიჭილეიშვილის მიერ გამოთქმული მოსაზრების გაზიარებით შემოვიფარგლებით, თუმცა, ასევე მიგვაჩნია, რომ აუცილებელია ძეგლის უფრო დეტალური შესწავლა.

გზები და საგზაო ნაგებობები. როგორც ცნობილია აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი უძველესი დროიდან ითვლებოდა ერთ-ერთ უმოკლეს და უსაფრთხო მონაკვეთად, როგორც საზღვაო-სატრანსპორტო, ასევე სახმელეთო გადაადგილებისათვის. აქ გამავალი მაგისტრალებით სარგებლობდნენ სამხრეთის ქვეყნებიდან ჩრდილოეთისკენ და, პირიქით, ჩრდილოეთიდან სამხრეთისკენ მოძრაობისათვის. წარმოდგენილი გზა, ერთმნიშვნელოვნად, სამხედრო-პოლიტიკურ ფუნქციებთან ერთად დიდ როლს ასრულებდა როგორც შიდა და გარე მიგრაციული პროცესების ხელშეწყობაში, ასევე სხვადასხვა ხალხებს შორის ურთიერთ-მიმოსვლის, ვაჭრობისა და კულტურული კავშირების დამყარებაში. მიკრორეგიონის ტერიტორიაზე წარმოდგენილი, როგორც შიდა სამიმოსვლო, ასევე, გარე ქვეყნებთან დამაკავშირებელი გზების არსებობა, განვითარების ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი წინაპირობა უნდა გამხდარიყო.

მსოფლიო ისტორიული პროცესების თანადროული ჩანს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს, კერძოდ აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის გზები და საგზაო ნაგებობები. 1890 წელს გამოცემულ ნაშრომში ალ. ჭყონია მიუთითებდა, რომ ჰეროდოტემ შუა და ზემო აჭარის შესახებ ცნობები შეკრიბა იქ, სადაც სკვითები და სამხრეთ კავკასიის ხალხები ხვდებოდნენ ერთმანეთს სავაჭრო მიზნით [ჰეროდოტე 1960:31, ჭყონია 1890].

შავი ზღვის სანაპიროს გასწვრივ სახმელეთო გზით მიმოსვლის შესახებ ცნობები დაცულია „ქართლის ცხოვრებაში“. მემატთანეს შემოუნახავს ცნობა, რომ ანდრია პირველწოდებული ტრაპიზონიდან გონიოს მოვიდა, საიდანაც „შევიდა ქუეყანასა ქართლისასა, რომელსაც დიდაჭარა ეწოდების“. ვფიქრობთ აქ ივარაუდება ერთის მხრივ მდ. ჩაქვისწყლის ხეობიდან თანამედროვე ქედის მუნიციპალიტეტში და მეორეს მხრივ მდ. კინტრიშის ხეობიდან თანამედროვე შუახევის მუნიციპალიტეტის

დასახლებულ პუნქტებში, – თანამედროვე პერიოდამდე შემორჩენილი, – საქარავნო გზებისა და ბილიკების არსებობის უტყუარობა.

მდ. კინტრიშის ხეობაზე გამავალი გზაერთ–ერთი მთავარი დამაკავშირებელი და უმოკლესი გზა უნდა ყოფილიყო ჩრდილო–დასავლეთით მოსაზღვრე რეგიონებთან დასაკავშირებლად. ამ მიმართულებით საინტერესოა აკადემიკოს ნ. ბერძენიშვილის მოსაზრება, რომ ანდრია მოციქული დიდაჭარიდან სამცხეში რკინისჯვარ–ოდრხეს გზით კი არა, არამედ გოდერძი–ქვაბლიანით შეიძლება მხოლოდ შესულიყო [ბერძენიშვილი 1966:89].

გოდერძის უღელტეხილზე გამავალი გზა და მისი საკვანძო მნიშვნელობა ჩვენს კვლევაში პირველად დაუკავშირდა ქობულეთის „ქვეყნის“ გვიანმეზოლითური და ადრენეოლითური დასახლებათა მკვიდრი მოსახლეობის გადაადგილებას. ჩვენ, ზემოთ გამოვთქვამდით ვარაუდს, რომ მდ. კინტრიშის ხეობიდან თანამედროვე შუახევის მუნიციპალიტეტის დასახლებული პუნქტების გავლით უნდა შემოეტანათ მიკრორეგიონში გამოვლენილი იარაღის დამზადებისათვის გამოყენებული თრიალეთურობსიდიანი.გამოვლენილი მასალები მოწმობს, რომ ამ პერიოდში ზღვისპირა დაბლობი და მთისწინეთი საკმაოდ ინტენსიურადაა დასახლებული და ურთიერთდაკავშირებული. ამავე დროს ათვისებული ჩანს სუბალპური და ალპური ზონაც [გრიგოლია 2007: 110].

მიკრორეგიონისეერთ–ერთი მთავარი სამიმოსვლო გზა, რომელიც მდ. კინტრიშის ხეობაზე გადიოდაკიდევ უფრო მნიშვნელოვანი და საიმედო ჩანსშემდგომშიც, ერთიანი ფეოდალური სახელმწიფოსათვის. ამ მიმართულებით საგულისხმოა „ქართლის ცხოვრების“ ცნობები, სადაც გადმოცემულია, რომ 1080 წელს თურქების შემოსევის დროს ყველის ციხესთან მდგარი მეფე გიორგი II იძულებული გამხდარასაგანგებო გზით უკან დაეხია. ეს გზა, როგორც მემატიაზე გადმოგვცემს – „გიორგი მეფე წარვიდა მეოტი აჭარით აფხაზეთად“ – [ქართლის ცხოვრება I:282] სავარაუდოდ,აჭარისწყლის ხეობაზე გავლით ჯერ აჭარის ზღვისპირეთში, ხოლო შემდეგ აფხაზეთში ჩადიოდა. შესაძლებელია, რომ გიორგი მეფე თავისი ამალით აგარა–ჩაქვისთავის გზით, ან წონიარისი–საცხოვრია–ზერაბოსლით გადმოსულიყო ქობულეთის „ქვეყანაში“ და აქედან ჩასულიყო აფხაზეთში. აქ საყურადღებოა ერთი მნიშვნელოვანი ფაქტორი, რომ ყველის სანახებიდან აჭარიწყლის ხეობაში ორი გზა შემოდის: ყველის წვერის გადასვლით მარეთის ხეობაში დაურემას გადასვლით სხალთის ხევში.

მიკრორეგიონის ერთ–ერთი ძირითადი და უძველესი გზა, როგორც აღვნიშნეთ, მდ. კინტრიშის ხეობაზე გამავალი გზა უნდა ყოფილიყო, რომელიც შავი ზღვის სანაპიროზე გამავალ გზას უკავშირდებოდა. როგორც სამხრეთ–დასავლეთ საქართვე–

ლოს სხვა ისტორიულ ხეობებში, აქაც მიკრორეგიონის ერთ-ერთ მთავარ მაგისტრალზე გვაქვს ქვის თაღოვანი ხიდები. სწორედ ამ ხიდებით სარგებლობდნენ და გადაადგილდებოდნენ ჩვენი ქვეყნის ჩრდილო-დასავლეთიდან და მეზობელი ქვეყნებიდან ვაჭრები და მოგზაურები ტაო-კლარჯეთისა და მცირე აზიის ტერიტორიებზე.

საგზაო ნაგებობები. საქართველოს ფართო ჰიდროგრაფიული ქსელი განსაზღვრავდა როგორც გზების, ასევე ხიდების და სხვა ხასიათის საგზაო ნაგებობების მშენებლობას. ხიდების ასაგებად ჩვენი წინაპრები საგულდაგულოდ არჩევდნენ ხეობების ვიწრო და ადვილად მისადგომ ადგილებს. თავდაპირველად მცირე და დიდ მდინარეებზე გადასასვლელად ხის მორის გადება გამოიყენებოდა, შემდეგ კი მათ ნაცვლად უფრო რთული ხის კოჭოვანი ხიდების აგება დაიწყო [კახიძე, მამულაძე, 2016:106]. ხიდმშენებლობის განვითარებასთან ერთად ხის ხიდები ქვის ხიდებით იცვლება [კახიძე, მამულაძე, 2016: 106]. ქვის ხიდების ძირითად ნაწილებს წარმოადგენს მალეები, სანაპირო და შუა ბურჯები; მალი თავის მხრივ მთავარი თაღისა და თაღზედანაშენისაგან შედგება [კახიძე, მამულაძე, 2016: 106]. ძველი ქვის თაღოვანი ხიდების უმთავრესი ნაწილი-თალი ძირითადად ამოყვანილია დაუმუშავებელი ქვის ფილებით, ყოველგვარი არქიტექტურული სამკაულის გარეშე. შემაკავშირებელ მასალად გამოიყენებოდა კირის ხსნარი. ხიდების მშენებელ ოსტატებს სწრაფი დინების გამო შუა მდინარეში ბურჯის მოწყობისათვის დიდი სიძნელები ექმნებოდათ. ამიტომ ისინი ცდილობდნენ გადასასვლელი ერთი მალით აეგოთ. საინტერესოა კამარების მოხაზულობა, ისინი ხან ნახევარწრიულია, ხან კოლოფოვანი (პარაბოლური), ხან ისრული ან კიდევ ბრტყელი [კახიძე, მამულაძე, 2016: 106].

ამგვარი ხიდებისათვის უმეტესწილად დამახასიათებელია გათლილი ქვის ნაცვლად იაფი ყორე ქვისა და დულაბის გამოყენება. ტექნიკური თვალსაზრისით ქვის ხიდების უარყოფით თვისებას წარმოადგენს ის, რომ ქვის წყობა კარგად მუშაობს მხოლოდ კუმშვაზე, ამიტომ ქვის ხიდები მხოლოდ თაღოვანი შეიძლება იყოს. რაც შეეხება ამგვარი ხიდების ზომასა და სიგანეს, ის ტრანსპორტის ხასიათზე იყო დამოკიდებული. ზოგჯერ მათი სიგანე ერთი ქართული ურმის გავლის ზოლს უტოლდებოდა. იქ სადაც ურმის მოძრაობა შეუძლებელი იყო, აშენებდნენ შედარებით ვიწრო ხიდებს - ქვეითათვის და საპალნიანი საქონლისათვის გადასადგილებლად [კახიძე, მამულაძე, 2016: 106].

თანამედროვე აჭარის ა.რ. ტერიტორიაზე ფიქსირებული ქვის თაღოვანი ხიდების რაოდენობასთან დაკავშირებით სხვადასხვა ავტორი განსხვავებულ რიცხვს ასახელებს [თ.სახოკია, 1985; Лисовский, 1887:14; ახვლედიანი, 1944: 148; ვარშანიძე, 1979; სიხარულიძე, 1962; 1958; მამულაძე, 2000]. ჩვენს ხელთ არსებული მონაცემების

მიხედვით დღეისათვის აჭარაში სულ 35-მდე ხილია ფიქსირებული. მათი დიდი ნაწილი დანგრეულია, თხუთმეტამდე ხილი კი შედარებით კარგადაა დაცული. მათ შორის 2 ხილი (გადარჩენილი) ქობულეთის მუნიციპალიტეტის ტერიტორიაზეა წარმოდგენილი, მდ. კინტრიშის ხეობაში - ერთი ვარჯანულ-ტყემაკარავის დამაკავშირებელი და მეორე - ცხემვანის თაღოვანი ხილი.

საინტერესოდ გამოიყურება ქვის თაღოვანი ხიდების ტოპოგრაფია; ისინი კონცენტრირებულია როგორც თანამედროვე აჭარის, ასევე, ისტორიული ტაო-კლარჯეთისა და ჭანეთ-ლაზეთის ტერიტორიაზე. აქ წარმოდგენილი ხიდების მშენებლობის ხელოვნებაც და არქიტექტიკაც თითქმის ერთნაირია. ამ ხასიათის ხიდებში სამ ჯგუფს გამოყოფენ: გეომეტრიულ საფუძველზე (წრეზე) დაფუძნებული ერთცენტრიანი ხიდები; ორმაგ, ჰორიზონტალურ ბაქანზე ამოყვანილი ოთხცენტრიანი ხიდები და წრეზე დაფუძნებული ქვის თაღოვანი მრავალმალიანი ხიდები [კახიძე, მამულაძე, 2016: 107].

პირველი ჯგუფის ხიდების ძირითადი კონსტრუქციული თავისებურება თაღის წყობაა. აქ ყოველ ფართე ტრაპეციულ ქვათლილს მოსდევს ვიწრო ქვა. იქმნება ერთგვარი „ფსევდოისოდომი“, რაც ქმნის ყოველი ქვის სიმტკიცისა და მდგრადობის გარანტს. გასათვალისწინებელია ისიც, რომ ვიწრო ტრაპეციული ქვები ყოველი ლოკალური მონაკვეთისთვის წარმოადგენენ „აგრაფებს“. ამ ტიპის ნაგებობა ჩვენს საკვლევ მიკრორეგიონში არ გვხვდება; იგი ფიქსირებულია სამხრეთით მდ. მაჭახლის ხეობაში, მის მარცხენა შენაკად ჩხერის წყალზე [კახიძე, მამულაძე, 2016:107]. მსგავსი ხიდები შავშეთ-იმერხევსა და კლარჯეთშიცაა წარმოდგენილი (ბერთა, თეთრიწყალი, არტანუჯის წყალზე არსებული ორი ხიდი და ა.შ.), განსაკუთრებით მრავლადაა ისტორიული აღმოსავლეთ ჭანეთის ტერიტორიაზე [ვრცლად იხ. შ. მამულაძე, გ. ყიფიანი, მ. მშვილდაძე, 2012: 63-90; 2014: 82-90].

ოთხცენტრიანი ხიდების საუკეთესო ნიმუში გახლავთ ცხემვანის ხიდი [კახიძე, მამულაძე, 2016: 107], რომელიც მრავალი ნიშნითაა საყურადღებო. ასევე უზადოა თაღის წყობა და მისი ზედა სარტყელიც. აქ ხიდის სახე და კონსტრუქცია ორ განსხვავებულ რადიუსს ეფუძნება, რომლის დროსაც ორ ჰორიზონტალურ სამშენებლო ბაქანს თხოულობს, რაც დასტურდება კიდეც. მსგავსი კონსტრუქციის ხიდები მცირეა შავშეთ-კლარჯეთში, შედარებით მეტია ზღვისპირა ჭანეთ-ლაზეთში. [შ. მამულაძე, გ. ყიფიანი, მ. მშვილდაძე, 2012:63-90; 2014:82-90].

ქვის თაღოვანი ხიდების მშენებლობა მემკვიდრეობით რომაულ სამყაროს განეკუთვნება და ფაქტიურად, ყოველგვარი ცვლილებების გარეშე აგრძელებენ არსებობას მე-20 საუკუნემდე [კახიძე, მამულაძე, 2016: 107].

უნდა აღინიშნოს, რომ ქვის თაღოვანი ხიდების სამშენებლო ტექნოლოგია ორი ათასი წლის წინ რომაელებმაგააცნო სამყაროს. მათთან ქვის თაღოვანი კონსტრუქცია გამოიყენებოდა გრძელი ხიდებისა და მაღალი აქვედუკების მშენებლობის დროსაც. გარდა ამისა, მათ შეიმუშავეს და განავითარეს ისეთი სამშენებლო ტექნიკა, როგორცაა რამოდენიმე სართულად თაღოვანი კონსტრუქციის დაშენება. ეს მიუთითებდა იმაზე, რომ რომაელები ფლობდნენ მაღალი ხიდებისა და აქვედუკების აგების ტექნიკას რამოდენიმე ელემენტის ფორმირების საფუძველზე. ფაქტია, ამ ზომის კონსტრუქციები მაღალი საინჟინრო გამოცდილების გარეშე შეუძლებელი იქნებოდა [ვრცლად იხ. Jean-PierreAdam, 2008: 173-211, 257-280; Jean-PierreAdam, 2005 : 401-441; William L. Macdonald 1982 : 122-201; Архитектураантичногомира, 1973:458-463;611-617;კახიძე, მამულაძე, 2016: 107].

დ. მუსხელიშვილის მოსაზრებით, ხიდების მშენებლობა აჭარაში IX-X სს-დან უნდა დაწყებულიყო, როდესაც იგი „ქართველთა სამეფოს“ ერთ-ერთი საერისთავოა [მუსხელიშვილი, 2007: 92] და უშუალოდ მონაწილეობს იმ ისტორიულ პროცესებში, რაც დამახასიათებელი იყო სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ამ რეგიონებთან და, კერძოდ, არტანუჯთან, რომელიც განსაკუთრებით დაწინაურდა ტაო-კლარჯეთის სამთავროს შექმნის დროს [კახიძე, მამულაძე, 2016: 108]. აჭარაში არსებული ხიდების დიდი უმრავლესობაც სწორედ იმ გზებზეა განლაგებული, რომელიც ისტორიული სამცხე-ჯავახეთისა და განსაკუთრებით კი შავშეთის, იმერხევისა თუ არტანუჯისაკენ მიემართებოდა [კახიძე, მამულაძე, 2016: 108]. ასეთივე სიტუაციაა ლაზეთის ტერიტორიაზეც. აქ არსებული ხიდების უმრავლესობაც სწორედ იმ გზებზეა განლაგებული, რომლებიც ზღვისპირა ზოლს ფორტუნას, ხოფას თუ სხვა ხეობებით აკავშირებდა არტანუჯთან, ტაოსთან, ისპირთან, ერზრუმთან თუ სხვა რეგიონებთან [კახიძე, მამულაძე, 2016: 108]. უფრო მეტიც, IX-X სს-ში თბილისი-ბიზანტიის გზამაც კი შეიცვალა მარშრუტი და გაძლიერდა ის სახმელეთო მაგისტრალი, რომელიც არტანუჯზე გავლით შავიზღვისპირეთს აკავშირებდა თბილისთან [ჭილაშვილი, 1970:83-84]. ამდენად, არამარტო აჭარაში, არამედ საქართველოში გამავალი გზების უმრავლესობაც სამხრეთით, ტაო-კლარჯეთისაკენ და განსაკუთრებით კი, არტანუჯისაკენ იყურებოდა [კახიძე, მამულაძე, 2016: 108].

ქობულეთის „ქვეყანაზე“ გადიოდა აბრეშუმის გზის რამდენიმე მცირე და დიდი საგზაო განშტოება და ვფიქრობთ, რომ ამ სამარშრუტო გზის დაცვის აუცილებლობით აშენდა ყველა სტრატეგიულ ადგილზე ციხე და სათვალთვალო კომპურა (მამუკას ციხე, ელიას ციხე, აჭის ციხე და ა.შ.). უნდა აღინიშნოს, ფიქსირებული ხიდების რაოდენობა სხვადასხვა ავტორებისა და ზეპირი გადმოცემის მონაცემებით ერთ

ათეულს უნდა აღემატებოდეს. ფრიდონ სიხარულიძის მონაცემებით კინტრიშის ხეობაში სამი ქვის თაღანი ხიდია ფიქსირებული [სიხარულიძე, 1962:59].

X
X X

წარმოდგენთ „ქობულეთის ქვეყნის“ ტერიტორიაზე დღეისათვის შემორჩენილ თაღოვან ხიდებს:

ბასრიმელის თაღიანი ხიდი. პირველი, ქალაქ ქობულეთიდან მე-20 კმ-ზე, ბასრიმელში, სოფელ ვარჯანაულსა და ტყემაკარავს შორის დამაკავშირებელი (ტაბ. 115-1). ბასრიმელე ადგილის სახელია მდინარე კინტრიშის ხეობაში. მისი ერთი ნაწილი (მდინარის მარჯვენა ნაპირი) სოფ. ტყემაკარავს ეკუთვნის, ხოლო მეორე (დინარის მარცხენა ნაპირი) სოფ. ვარჯანაულს. ხიდი წრიული ფორმისაა, აგებულია მდინარის ვიწრო კლოდოვან ადგილას. მარჯვენა მხარეს ბურჯი აგებულია მდინარეს თანამედროვე სარკის გასწვრივ ბუნებრივ კლდოვან ქანზე, ხოლო მარცხენა ნაწილი შემადღებულ ადგილა, სადაც ბურჯის მოვალეობას ნაწილობრივ ბუნებრივი კლდე ასრულებს. საგულისხმოა, რომ კინტრიშის ხეობაში აგებული ქვის თაღოვანი ხიდები განსხვავდება ზოგადად სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოსა და ზემო აჭარაში არსებული ხიდების კონსტრუქციებისაგან. ი. სიხარულიძის აზრით: ბასრიმელის ხიდი, ისევე, როგორც ცხემვანის, კონსტრუქციულად განსხვავდება მახოში არსებული ხიდისაგან (ხელვაჩაურის რაიონი, ჭოროხის ხეობა). კინტრიშის ხეობის ხიდების ბურჯები ისე გამოკვეთილი არ არის თაღის ქუსლისაგან. ბურჯისა და ქუსლის გარჩევა ძნელდება და კონსტრუქცია თითქოს ძირიდანვე იწყება [სიხარულიძე, 1962:60].

ხიდი ორი მიმართულების გზასაყარზე არის აგებული: 1. ჭახათის გავლით ზღვისპირისკენ მიდის; 2. ტყემაკარავ-ტალახაზე გადიოდა და ოზურგეთისაკენ მიემართებოდა [მეგზური, 1980: 21-22].

ცხემვანის თაღიანი ხიდი. მიკრორეგიონშიმეორე გადარჩენილი ხიდი (შემთხვევით არ ვახსენეთ სიტყვა „გადარჩენილი“ განპირობებულია გასული საუკუნის ორი ფატალური მოვლენიდან, რომელიც წარმოდგენილ ხეობაში აღნიშნული პერიოდის კობალაურისა და საგებაურის ხიდების განადგურებით დასრულდა, რომელთა შესახებ ცოტა ქვემოთ ვისაუბრებთ), ბასრიმელიდან მე-5 კმ-ზე, სოფელ ცხემვანშიმდებარეობს (ტაბ. 115 -2). აღნიშნული ხიდი ერთ-ერთ უძველესია მიკრორეგიონში და თარიღდება XII-XIII საუკუნეებით (აჭარის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს მონაცემებით); ცხემვანის ქვის თაღოვანი ხიდის შემთხვევაშიც მეორდება ბასრიმელის მსგავსი ბუნებრივი გარემოს შერჩევა, სადაც მარცხენა ბურჯის მოვალეობას ნაწილობრივ ბუნებრივი კლდე ასრულებს. წყლის დონიდან ბურჯის სიმაღლე 2.75 მ-ია. არასახარბიელო ფაქტად შეიძლება მივიჩნიოთ

მე-20 საუკუნის შუახანებში, ქვის თაღოვანი ხიდის გვერდით ახალი ხიდის მშენებლობის პროცესში დაშვებული რამდენიმე გარემოება, მათ შორის ერთ-ერთი არის ის, რომელსაც, ვფიქრობთ, მარჯვენა მხრიდან დარღვეული უნდა ჰქონდეს ხიდთან ადრე არსებული მისასვლელის კონფიგურაცია, რაც ბუნებრივია ართულებს გამოვკვეთო იმდაგვარი სურათი, როგორც მარცხენა მხარეს შენარჩუნებულია. ხიდთან მისასვლელები ნაგებია ფლეთილი ქვით. ხიდის სიგრძე 20 მეტრ უდრის, სიგანე კი 2.55 მ. წყლის ზედაპირიდან თავბანდის მანძილი 9 მეტრია. თავად თავბანდიდ სისქე კი 56 სმ-ია. როგორც ცნობილია 2012 წელს ხიდს ჩაუტარდა რესტავრაცია. ხიდი ნაგებია სუფთა ნათალი კვადრებით, ხოლო მისასვლელები ფლეთილი ქვით.

საგებაურის ხიდი. მესამე, კილდიკარის წყალზე (კინტრიშის მარჯვენა შენაკადი) საგებაურში. ის გასული საუკუნის 50-60-იან წლებში(თანდათან, გადანაყარი ქვა-ლორღის მასით – რ.ტ.)ხინოწმინდაში გზის გაყვანისას მიწით დაიფარა და დღეს უკვე აღარ ჩანს [სიხარულიძე 1962: 59-60]. 2018-2019 წწ ქობულეთის მუზეუმის წარმომადგენლებისა და ხინოწმინდის უხუცესთა საბჭოს წევრების (ს. ინაიშვილი, ა. ბეჟანიძე, თ. საფარიძე, ნ. ტაკიძე) მონაწილეობით დავათვალიერეთ ის ადგილი სადაც გასულ საუკუნეში მეწყრის შედეგად დაიმარხა საგებაურის ხიდი. საგებაურის დღე მდ. კინტრიშის მარჯვენა შენაკადია. უნდა ვიფიქროთ რომ ძველი გზაც შესაბამისად სოფელ ცხემვანიდან სოფელ დიდვაკემდესაგებაურის ხიდის გავლით მდ. კინტრიშის მარჯვენა სანაპიროს მიყვებოდა.

კობალაურის ხიდი. კობალაურის ხიდი მდინარე კინტრიშის მარჯვენა სანაპიროზე ამ დრომდე მოქმედ სოფელ კობალაურს უკავშირდებოდა. ხიდი ადგილობრივთა მეხსიერებით ტყემაკარავში გადასასვლელი ხიდის არქიტექტურას იმეორებდა. ჩვენმა ექსპედიციამ 2018 წელს საგულდაგულოდ დაათვალიერა ხიდის ნანგრევები, რომელიც მარჯვენა სანაპიროზეა გადარჩენილი. სამწუხაროდ მარცხენა სანაპიროზე ადიდებულ მდინარეს ხიდის ბურჯი სრულად აქვს წაღებული. სიახლე აღმოჩნდა მდინარის კალაპოტში მყარი პლაკე-სიბრტყე, რომელზეც 55-60 სმ-ის დიამეტრის გობია ამოჭრილი. სავარაუდოდ ხიდის მარცხენა ბურჯის სასაძირკველ ბოძი უნდა ყოფილიყო აღნიშნულ გობში ჩამაგრებული, რომლის ირგვლივაც შემდგომ ხიდის ბურჯის კონსტრუქციული ნაწილიშენდებოდა.

დასკვნები

წარმოდგენილი ნაშრომი მოიცავს სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ერთ-ერთი საინტერესო მიკრორეგიონის, ქობულეთის „ქვეყნის“ ისტორიულ-არქეოლოგიურ გამოკვლევას, რომელიც ეყრდნობა როგორც ადრე გამოვლენილ, ასევე, ახლად მოპოვებულ მასალას. ნაშრომში წარმოდგენილი წყაროები, მასალები და ისტორიოგრაფიული მონაცემები საშუალებას გვაძლევს თვალი გავადევნოთ რეგიონის განვითარების ისტორიას უძველესი დროიდან განვითარებული შუასაუკუნეების ჩათვლით.

დისერტაციის მომზადების პერიოდში, სამეცნიერო ხელმძღვანელთან, კონსულტანტებთან და პროფ. ამირან კახიძესთან ერთად დავგეგმეთ გაგვეგრძელებინა პროფ. დავით ხახუტაიშვილის მიერ დაწყებული საქმე, რომელიც მეცნიერის გარდაცვალების გამო ბოლომდე არ იქნა მიყვანილი. ახალი მასალის საფუძველზე შევეცადედ შეგვესწავლა ქობულეთის, როგორც მიკრორეგიონის წვლილი და მონაწილეობა მხარის ისტორიული განვითარების თითოეულ ეტაპზე. ჩვენი კვლევები ეყრდნობა, როგორც გამოქვეყნებულ, ასევე, გამოუქვეყნებელ და ჩვენს მიერ მოძიებულ ახალ მასალას, რის საფუძველზეც წარმოვადგენთ მიღებულ შედეგებს.

თავი I.

ნეოლითის ხანა. ჩვენი მიზანი, გაგვეგრძელებინა მეცნიერ-მკვლევართა მიერ დაწყებული საქმე და გაგვემდიდრებინა იგი ახალი მასალებით მიღწეულია - მივაკვლიეთ და დავადასტურეთ ქობულეთის ადრენეოლითურ ძეგლზე ადრე გამოვლენილი წყალმომარაგების სისტემების სათავე-ნაგებობების არსებობა; კვლევის პროცესში გამოვლენილმა ახალმა გარემოებებმა მოგვცა შესაძლებლობა მეტი სიცხადე შეგვეტანა სერგო გოგიტიძის მიერ ადრე შესწავლილი სოფ. ქობულეთის ადრენეოლითურ ძეგლთან მიმართებაში. მათ, შორის:

1. სერგო გოგიტიძის მიერ წარმოებული კვლევებით დასტურდებოდა, რომ ქობულეთის ადრენეოლითური დასახლების არეალი მოქცეული იყო თანამედროვე საცხოვრებელი სახლის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, საკარმიდამო ნაკვეთის აღმოსავლეთიდან დასავლეთით გავლებული დიდი არხის სამხრეთით. ჩვენს მიერ დღეისათვის ახლად გამოვლენილი, რიგით მე-4 წყალმომარაგების სისტემისმდებარეობა და მიმართულება გვაძლევს იმის მტკიცების საფუძველს, რომ

აღნიშნული დასახლების გავრცელების არეალი ბევრადუფრო ვრცელია და რამდენადმე უფრო ფართოვდება როგორც ჩრდილო-აღმოსავლეთის მიმართულებით, ასევე, ჩრდილო-დასავლეთითაც;

2. ძეგლზე, ჩვენს მიერ გამოვლენილი ქვაზე დამზადებული იარაღების სიმრავლემ მოგვცა შესაძლებლობა დაგვედასტურებინა, რომ მიკრორეგიონის ძველი მოსახლეობა გარკვეული ფორმების იარაღების დამზადებისას გარდა კაჟისა და ობსიდიანისა, ინტენსიურად იყენებდა რიყის ქვის ნედლეულს, რაც ადრე შესწავლილ მასალებში მცირე რაოდენობით იყო წარმოდგენილი. ეს ახალი გარემოება კი მიგვანიშნებს ადრენეოლითელი ბინადრების გენეტიკურ ურთიერთკავშირზე გვიანმეზოლითურ ტრადიციებთან.

3. დადასტურებული ფაქტია, რომ ადრენეოლითური სამოსახლოების უმრავლესობა უფრო ძველ, მეზოლითური ეპოქის ნამოსახლარებზე თუ მათ მახლობლადაა განლაგებული. ჩვენ ადრე შესწავლილი დასახლების სამხრეთით, კლდოვან ფერდობზეგამოვავლინეთ მღვიმე-გამოქვაბული, რომელზეც სამეცნიერო მიმოქცევაში დღემდე არ გვხდება პირდაპირი თუ ირიბი საუბარი და რომელიც, ჩვენი მოსაზრებით, უფრო ადრეულია დაუწყვეტი ცხოვრების მოწმობადაც შეიძლება მივიჩნიოთ. სამომავლოდ იგეგმება ძეგლის უფრო დეტალური შესწავლა.

ენეოლით-ადრებრინჯაოს ხანა.

მიკრორეგიონის ენეოლითური კულტურა, რომელიც გვიანენეოლითური კულტურის ფინალური სტადიის ზედა ქრონოლოგიურ საზღვრად არის მიჩნეული, მეტად მწირი მასალით იყო წარმოდგენილი. 2013-2019 წწ ქობულეთის მუზეუმის მიერ ახლად გამოვლენილი მასალები ადრე შექმნილ სურათს გარკვეულწილად ამდიდრებს. მათ, შორის: ხელსაფქვავე ჩოლოქიდან - საკვებად მოპოვებული მოსავლის გადასამუშავებლად უნდა ყოფილიყო გამოყენებული; ქვის გობი კოხიდან მიგვანიშნებს მის მრავალფუნქციურობაზე. საკვებად მოპოვებული მოსავლის გადამუშავებასთან ერთად, შესაძლებელია ის ლითონწარმოებაში ფლუსების დასანაყად ან სხვა დანიშნულებით გამოიყენებოდა.

სამწუხაროდ, ენეოლითური ხანის ნამოსახლარის ნაშთების გამოვლენა აღნიშნულ რეგიონში ჯერ-ჯერობით ვერ მოხერხდა. მკვლევართა ვარაუდით, ამ

პერიოდის ძეგლები საკმაოდ ღრმად, 20-30 მეტრის სიღრმეზე უნდა იყოს განლაგებული და მათი მიგნება დიდ სირთულეებთანაა დაკავშირებული.

ადრებრინჯაოს ხანაში, ზღვისპირა ზოლში, ერთ-ერთი პირველი დასახლება ისპანის ტორფქვეშაა დადასტურებული. რაც შეეხება მიკრორეგიონის მთაგორიან დასახლებებს, აქ მხოლოდ ერთეული მასალები იყო წარმოდგენილი: მაგ. ბრინჯაოს ცული, რომელიც ფიქსირებულია სოფელ აჭყვისთავში. არსებული სურათი გაამდიდრა ჩვენს მიერ გამოვლენილმა ახალმა მასალებმა: მინიატურული ბრინჯაოს ცული გამოვავლინეთ. კონტრიშისა და შავის ზღვის შესართავთან ახლოს, მდინარის კალაპოტში, ახლად წარმოქმნილ მოშლამულ ნახევარკუნძულზე; მეტად მნიშვნელოვანია მიკრორეგიონის მეთუნებისა და სასოფლო-სამეურნეო დარგების განვითარების თვალის გასადევნებლად კასრისებული ჭურჭლისა და კოლხური ქვევრის ფრაგმენტების გამოვლენა ჩოლოქის აუზში; ჩოლოქის ჯგუფის მასალებს მიეკუთვნება ბაზალტის სტელა სოფელღვადან, რომელიც მდ. ცხრაფონასა და მდ. სკურას წყალის შესართავთან ახლოს, მდინარის კალაპოტში იყო გამოვლენილი. სტელაზე წარმოდგენილი დახვეული სპირალი დიდი მნიშვნელობის მქონე კოსმოგონიური ნიშანი უნდა ყოფილიყო მიკრორეგიონის წარმოდგენილი პერიოდის მოსახლეობისათვის.

ამდენად, ჩვენს მიერ გამოვლენილი ახალი მასალების საფუძველზე, გვეძლევა საშუალება შევავსოთ მიკრორეგიონში მცხოვრები მოსახლეობის სამეურნეო და სულიერი ყოფის სურათი აღნიშნულ პერიოდში

შუა ბრინჯაოს ხანა. მიკრორეგიონში ამ დრომდე ვერ მოხერხდა შუა ბრინჯაოს ხანის ძეგლების გამოვლენა. ამდენად, ძალზედმნიშვნელოვანია ქობულეთის მუზეუმის სადაზვერვო ექსპედიციის მიერ აღმოჩენილი ახალი ძეგლები, რომლებიც დაკავშირებულია ქობულეთის „ქვეყანაში“ სპილენძ-ბრინჯაოს სამთამადნო საქმიანობასთან.

გვიანბრინჯაო-ადრერკინის ხანა. ქობულეთ-ფიჭვნარის დიუნურ დასახლებაში ახლად გამოვლენილი მასალა საშუალებას იძლევა გამოითქვას რამდენიმე მოსაზრებაძეგლის დანიშნულების შესახებ: მონაწილეობა ლითონწარმოებაში, რელიგიურ კულტმსახურებაში თუ მარილის მოპოვებაში. დღეისათვის რთულია ზუსტად განვსაზღვროთ მათი დანიშნულების პრიორიტეტულობა.

გვიან ბრინჯაო-ადრერკინის ხანის კოლხეთი და მათ, შორის წარმოდგენილი მიკრორეგიონი კარგად იცნობდა მოხვნიტ მიწათმოქმედებას, სახვნელს ლითონის სახნისით, ხარისა და სხვა კულტებს, მეთუნეობას, ფეიქრობას და ა.შ.

„ქობულეთის ქვეყანა“ რკინის მეტალურგიის უძველესი კერა. ქობულეთის „ქვეყანაში“ წარმოდგენილი ძეგლების შესწავლის ისტორიამ და სოფელ ჯიხანჯურში გამოვლენილი ახალი მასალების კვლევამ მოგვცა შესაძლებლობა კიდევ ერთხელ დაგვედასტურებინა ადრე გამოთქმული მოსაზრება, რომ მიკრორეგიონში მოცემული იყო ყველა ის წინაპირობა, რაც უძველესი შავი მეტალურგიის განვითარებისათვის იყო აუცილებელი. თითოეული რკინისადნობი სახელოსნო წარმოადგენდა დამოუკიდებელ, თვითკმარ ერთეულს, რომელსაც გააჩნდა ყველა პირობა რკინის მეტალურგიის განვითარებისათვის მრავალი საუკუნეების განმავლობაში, დაწყებული მადნის მოპოვებიდან რკინის საბოლოო სახით მიღებამდე.

თავი II.

„ქობულეთის ქვეყანა“ ბერძნული და კოლხური ცივილიზაციების საკონტაქტო ზონა. 2013-2019 წწ შეგროვებული მასალების საფუძველზე, სადაც ადგილობრივ კერამიკულ ნაწარმთან ერთად წარმოდგენილია იმპორტული კერამიკული ტარა და ყოფითი ჭურჭელი, გვაქვს შესაძლებლობა თვალი გავადევნოთ წარმოდგენილი მიკრორეგიონის საერთაშორისო სავაჭრო-ეკონომიკურ და კულტურულ კავშირებს.

ქობულეთის მუზეუმში დაცული მასალების შესწავლის საფუძველზე, ჩვენ მოგვეცა შესაძლებლობა გამოგვეთქვა შემდეგი მოსაზრება:მდ. ოჩხამურის აუზში გამოვლენილი ახალი მასალა, ჩვენი ვარაუდით, ქობულეთ-ფიჭვნარის ანტიკური პერიოდის ძეგლის - „ნაპურვალას“ -კოლხური სამაროვნების მიმდებარე ტერიტორიებზე სავარაუდოდ არსებული საცხოვრისის ან სახელოსნო უბნის კუთვნილებას უნდა წარმოადგენდეს;ანტიკური პერიოდის კერამიკული ნაწარმის შავ ზღვაში აკუმულირება და მათი იქ გამოვლენა, ჩვენი მოსაზრებით, ნაოსნობასთან ერთად დაკავშირებულიუნდა ყოფილიყომეთევზეობასთან, რომელიც სეზონურ საქმიანობად ითვლება ან სხვა ფაქტორებთან. მიკრორეგიონის სანაპირო თხელი წყლები დღესაც თევზაობისთვის ხელსაყრელ ზონად ითვლება.

თავი III.

„ქობულეთის ქვეყანა“ ადრეულ შუასაუკუნეებში. წარმოდგენილ პერიოდში მჭიდროთ დასახლებული ჩანს მიკრორეგიონის როგორც ზღვისპირა ზოლი, ასევე, მთისწინა და მთის ტერიტორიები.

როგორც დასტურდება, თავდაცვითი და საგზაო ნაგებობების პარალელურად ამ პერიოდში მიკრორეგიონში მიმდინარეობდა ქრისტიანული საკულტო ნაგებობების აგება-მშენებლობა. მათ, შორის გამოიყოფოდა პეტრა-ციხისძირის ქრისტიანული სალოცავი. ასევე, თეთროსნის წმინდა გიორგის სახელობის ეკლესია, რომლის შესახებ მოპოვებული ახალი ცნობები გვამლევს საშუალებას ვივარაუდოთ, რომის პეტრა-ციხისძირში არსებულ საკულტო ნაგებობებთან ერთად მიკრორეგიონის ერთ-ერთ უძველეს ქრისტიანულ სალოცავს წარმოადგენდა.

რაც შეეხება მიკრორეგიონის საფორტიფიკაციო ნაგებობებს -ალამბრის ციხე, ელიას ციხე და აჭის ციხე - მათი გამორჩეული სტრატეგიული მდებარეობიდან გამომდინარე, ჩვენი ვარაუდით, დაკავშირებული უნდა ყოფილიყო პეტრა-ციხისძირთან, რითაც ისინი, როგორც მნიშვნელოვანი სამხედრო-საინფორმაციო პუნქტები ერთიანი თავდაცვითი სისტემის შემადგენელ ნაწილებს წარმოადგენდნენ.

თავი IV.

„ქობულეთის ქვეყანა“ განვითარებულ შუასაუკუნეებში.

ა) მოპოვებული ახალი ცნობები და მასალები ხინოწმინდის ნასაყდრალის შესახებ გვამლევს საშუალებას უფრო ზუსტად განვსაზღვროთ ტაძრის ფუნქციონირების პერიოდი, ასევე, ვიგულისხმოთ მასთან საეკლესიო მარნის არსებობაც;

ბ) აჭყვისთავისნატაძრალის ტერიტორიაზე გამოვლენილი ადგილობრივი და უცხოური ვერცხლის მონეტები გვაფიქრებინებს, რომ ტაძარი ხინოწმინდის ეპარქიაში შემავალი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი კერა უნდა ყოფილიყო;

გ) სამების ნატაძრალის ტერიტორიაზე ქობულეთის მუზეუმის მიერ ჩატარებული დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგების მიხედვით შესაძლებლობა მოგვეცა დაგვედასტურობინა, რომ ის აჭყვისთავის ეკლესიასთან ერთად ხინოწმინდის ეპარქიაში შემავალი ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი სულიერების კერა უნდა ყოფილიყო;

„კონტრიშული“ კარაბადინის მიხედვით განვსაზღვრეთ, რომ ზემოთ მითითებული აჭყვისთავის და სამების ტაძრები თავის დროზე წმინდა გიორგის სახელზე იყო აგებული.

დ) რაც შეეხება მიკრორეგიონის გზებსა და საგზაო ნაგებობებს, როგორც ცნობილია აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი უძველესი დროიდან ითვლებოდა ერთ-ერთ უმოკლეს და უსაფრთხო მონაკვეთად, როგორც საზღვაო-სატრანსპორტო, ასევე, სახმელეთო მიმოსვლისათვის. ქობულეთის მუზეუმის თანამშრომლების მიერ 2013-2019 წწ ჩატარებულმა დაზვერვითმა ექსპედიციებმა დაადასტურა და მნიშვნელოვნად გამოკვეთა ქობულეთის „ქვეყნის“ გზებისა და საგზაო ნაგებობების როლი როგორც ადგილობრივ, ასევე, საერთაშორისო სამიმოსვლო ქსელში. მოვიძიეთ ახალი ცნობები მდინარე კონტრიშზე არსებული კობალაურის თაღიანი ხიდის და მდ. კონტრიშის მარჯვენა შენაკადის - საგებაურის დელეზე არსებული თაღიანი ხიდის შესახებ.

როგორც ვხედავთ, მიკრორეგიონში არქეოლოგიური კვლევა-ძიებისას მოპოვებულმა მასალებმა და შემთხვევითმა აღმოჩენებმა საშუალება მოგვცა თვალი მივადევნოთ ამ მხარის მოსახლეობის ცხოვრებისა და განვითარების უწყვეტ ისტორიას უძველესი დროიდან განვითარებულ შუა საუკუნეებამდე და ცხადვყოთ ქობულეთის „ქვეყანის“ წვლილი მთლიანად რეგიონის ისტორიულ განვითარებაში.

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. აბდუშელიშვილი 1978: აბდუშელიშვილი მ., „კავკასის მოსახლეობის ანთროპოლოგია ადრეანტიკურ და ელინისტურ ხანაში“, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი
2. არქანჯელო 1938: არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა, თბ.
3. აფაქიძე 1987: აფაქიძე ჯ., „სახალვაშოს განძი“, სდსმ XVI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1987 წ.
4. ბარამიძე 1954: ბარამიძე ა., კეკელიძე კ., „ქართული ლიტერატურის ისტორია“, ტ. I, თბილისი, 1954 წ.
5. ბაქრაძე 1987: ბაქრაძე დ., „არქეოლოგიური მოგზაურობა გურიასა და აჭარაში“, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბთ.
6. ბერიძე 1974: ბერიძე ვ., ძველი ქართული ხუროთმოძღვრება. თბ.
7. ბერძენიშვილი 1951: ბერძენიშვილი ნ., „ქართული საბჭოთა არქეოლოგიის ზოგიერთი პრინციპული საკითხისათვის“, ისტორიის ინსტიტუტის „მიმომხილველი“, ტ. II, თბილისი, 1951 წ.
8. ბერძენიშვილი 1964ა: ბერძენიშვილი ნ., „საქართველოს ისტორიის საკითხები“, წიგნი I, ისტორიული გეოგრაფია, თბილისი, 1964 ე.
9. ბერძენიშვილი 1964ბ: ბერძენიშვილი ნ., წინასიტყვაობა, /კრებული/ „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“, I, თბილისი, 1964 წ.
10. ბერძენიშვილი 1964გ: ბერძენიშვილი ნ., ისტორიული გეოგრაფიისათვის, საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, თბილისი, 1964 წ.
11. ბერძენიშვილი...1964: ბერძენიშვილი ნინო, ნებიერიძე ლ., „ქვის ხანის ნამოსახლარები კინტრიშის ხეობაში“, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბ., 1964 წ.
12. ბერძენიშვილი 1969: ბერძენიშვილი მ., „ქალაქ ფასისის ისტორიისათვის“, თბილისი, 1969 წ.

13. ბერძენიშვილი 1989: ბერძენიშვილი ნ., საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ.VIII, თბილისი, 1989 წ.
14. ბურჭულაძე 1982: ბურჭულაძე ო., მესხი ჯ., საქართველოს შავი ზღვის სანაპიროს თევზები, ბათუმი, 1982 წ.
15. გობეჯიშვილი 1951: გობეჯიშვილი გ., სტალინირის ნაცარგორა, მიმომხილველი II, თბილისი, 1951 წ.
16. გოგიტიძე 1973 ა: გოგიტიძე ს., ადრენეოლითური ნამოსახლარი კინკიშას ხეობაში. - სდსმ, ტ.3, თბილისი, 1973 წ.
17. გოგიტიძე 1973 ბ: გოგიტიძე ს., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა ზოლის ქვის ხანის ძეგლები (მახვილაურის ნეოლითური ხანის ნამოსახლარი), - სდსმ, ტ.3, თბილისი, 1973.
18. გოგიტიძე 1974 ა: გოგიტიძე ს., ნეოლითური ხანის ძეგლი მდ.ჩოლოქის სანაპიროზე. - სდსმ, ტ.4, თბ., 1974 წ.
19. გოგიტიძე 1974 ბ: გოგიტიძე ს., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა, 1974 წ.
20. გოგიტიძე 1975: გოგიტიძე ს., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ნეოლითური კულტურა (ქობულეთის ადრენეოლითური ნამოსახლარი). - სდსმ, ტ.5, თბილისი, 1975 წ.
21. გოგიტიძე 1978 ა: გოგიტიძე ს., სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვის-პირეთის ნეოლითური კულტურა, თბ., 1978 წ.
22. გოგიტიძე 1978 ბ: გოგიტიძე ს., კაჟისა და ობსიდიანის დანები ქობულეთისა და მახვილაურისნამოსახლარებიდან. - სდსმ, ტ.7, თბილისი, 1978 წ.
23. გოგიტიძე 1982: გოგიტიძე ს., კინტრიშის ხეობის უძველესი ისტორიული ძეგლები. -ძეგლის მეგობარი, ტ.59.თბ.
24. გოგიტიძე 1983: გოგიტიძე ს., ქობულეთის ქვის ხანის ნამოსახლარზე 1980 წელს ჩატარებული სავლე კვლევა-ძიების შედეგები. - სდსმ, ტ.12, თბ., 1983 წ.
25. გოგიტიძე 1987: გოგიტიძე ს., ქობულეთის ქვის ხანის ნამოსახლარზე 1984 წელს ჩატარებული სავლე კვლევა-ძიების ძირითადი შედეგები. - სდსმ, ტ.16, თბილისი, 1987 წ.

26. გოგიტიძე 2002: გოგიტიძე ს., ასლან ინაიშვილი (1921-1977) გახსენება. - ბამ-ის შრომები, ტ.2, ბათუმი, 2002 წ.
27. გოგიტიძე 2007 ა: გოგიტიძე ს., ქვის ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. მეზოლითური და ნეოლითური კულტურა, - სდსინ, ტ.1, თბილისი, 2007 წ.
28. გოგიტიძე 2007 ბ: გოგიტიძე ს., ქვის ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. განვითარებული ნეოლითური კულტურა, - სდსინ, ტ.1, თბილისი, 2002 წ.
29. გოგიტიძე 2007 გ: გოგიტიძე ს., ქვის ხანა აჭარის ტერიტორიაზე. მწარმოებლური მეურნეობის ადრეული ფორმების წარმოქმნა, - სდსინ, ტ.1, თბილისი, 2007 წ.
30. გოგიტიძე 2008: გოგიტიძე ს., „კინტიშის ხეობის ქვის ხანის ძეგლები (ქობულეთის ადრენეოლითური ნამოსახლარი)“, სდსმ XX, გამომცემლობა „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბთ,
31. გოგიტიძე 1998: გოგიტიძე სიმონ., „ფიჭვნარის ანტიკური ხანის ნაქალაქარის სახელწოდებისათვის“, ჟურნალი „ლიტერატურული აჭარა“, 10, ბათუმი, 1998 წ.
32. გოგელია 1971: გოგელია დ., დასახლების თავისებურება არხულო I-ზე, თბილისი, 1971 წ.
33. გრიგოლია 1977: გრიგოლია გ., ცენტრალური კოლხეთის ნეოლითი, თბილისი, 1977 წ.
34. გრიგოლია 2007: გრიგოლია გ., „ქვედა პალეოლითის ძეგლი აჭარის მაღალმთიანეთში“, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, I, ბათუმი/ თბილისი, 2007 წ.
35. გრძელიშვილი 1964ა: გრძელიშვილი ი., „აჭარაში 1960–1961 წწ. აღმოჩენილი რკინის ქურა-სახელოსნოების გათხრების ძირითადი შედეგები“, „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1964 წ.
36. გრძელიშვილი 1964 ბ: გრძელიშვილი ი., ხახუტაიშვილი დ., „რკინის წარმოების უძველესი კერა ჭოროხის ქვემო დინებაში და არქეოლოგიური დაზვერვები გონიო-აფსაროსში“, სდსმ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი, 1964 წ.

- 37. დიასამიძე 1978:** დიასამიძე ბ., „ბიზანტია – დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო ურთიერთობისათვის IX საუკუნეში“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1978 წ.
- 38. დიასამიძე 1981:** დიასამიძე ბ., „ადრეფეოდალური ხანის მთავარი საეკლესიო ცენტრები დასავლეთ საქართველოში“, სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები X, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1981 წ.
- 39. დიასამიძე 1981:** დიასამიძე გ., „რელიგიურ რწმენა–წარმოდგენებთან დაკავშირებული ტოპონიმები ქვემო აჭარაში“, სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები X, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1981 წ.
- 40. ვარშანიძე 1990:** ვარშანიძე შ., „აჭარა ანტიკური ხანიდან საქართველოს ერთიანი მონარქიის შექმნამდე“, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1990 წ.
- 41. ვარშალომიძე... 2016:** ვარშალომიძე ი., ტაკიძე რ., სამხრეთ–დასავლეთი საქართველო (ისტორია, არქეოლოგია, ეთნოლოგია) საერთაშორისო სამეცნიერო კონფერენციის მასალები, აჭარისა.რ. მთავრობის საქვეუწყებო დაწესებულება – საარქივო სამმართველო, გამომცემლობა „უნივერსალი“, თბილისი, 2016
- 42. ვაშაკიძე 1977:** ვაშაკიძე ნ., კახიძე ა., ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1974 წ. ჩატარებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები. - სდსმ, ტ.6, თბილისი, 1977 წ.
- 43. ვაშაკიძე 1978:** ვაშაკიძე ნ., კახიძე ა., „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1975 წელს განხორციელებული საველე კვლევა–ძიების შედეგები“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1978 წ.
- 44. ვაშაკიძე 1979:** ვაშაკიძე ნ., კახიძე ა., არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1976 წელს. - სდსმ, ტ.8, თბილისი, 1979 წ.
- 45. ვაშაკიძე 1982:** ვაშაკიძე ნ., „იმპორტული კერამიკული ტარა ნამჭედურისნამოსახლარიდან“, სდსმ XI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1982 წ.

46. ვაშაკიძე 1983: ვაშაკიძე ნ., „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 1980 წელს წარმოებულ არქეოლოგიური კვლევა–ძიების შედეგები“, სდსმ XII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1983 წ.
47. თავამაიშვილი 1986: თავამაიშვილი გ., „ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები ბობოყვათის ზღვისპირა ქვიშაზვინულეებზე“, ჟურნალი „ჭოროხი“, N6, ბათუმი, 1986 წ.
48. თავამაიშვილი 1987ა: თავამაიშვილი გ., ურეკის ქვიშაზვინულეებზე 1987 წ. ჩატარებული დაზვერვების ანგარიში. ხელნაწერი. ბათუმი, 1987 წ.
49. თავამაიშვილი 1987ბ: თავამაიშვილი გ., არქეოლოგიური გათხრები ბობოყვათის ზღვისპირა ქვიშაზვინულეებზე. სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, XVI, თბილისი, 1987 წ.
50. თავამაიშვილი 1988: თავამაიშვილი გ., ციხისძირის სამსხვერპლო, სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, XIX, თბილისი, 1988 წ.
51. თავამაიშვილი 1995: თავამაიშვილი გ., „დავით ხახუტაიშვილი და ადრეკლასობრივი ქალაქების ისტორიის საკითხები“, კრებული: „დავით ხახუტაიშვილი – 70“ (საიუბილეო სესიის მოხსენებები და მასალები), ბათუმი, 1995 წ.
52. თავამაიშვილი 1999: თავამაიშვილი გ., „უძველესი ნამოსახლარები სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ახალშავზღვურ ტერასაზე“, დისერტაციის ავტორეფერატი, წარდგენილი ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი, 1999 წ.
53. თავამაიშვილი 1998: თავამაიშვილი გ., „ხინოწმინდა“, ჟურნალ „ჯვარი ვაზისა“ N1, თბილისი, 1998 წ.
54. თავამაიშვილი 2002: თავამაიშვილი გ., ხახუტაიშვილი ნ., „უძველესი რკინის მეტალურგიის ახალი კერა ჩაქვისწყლის ხეობაში“, „საისტორიო ძიებანი“, ტ. 9, თბილისი, 2002 წ.
55. თავამაიშვილი 2002: თავამაიშვილი გ., რიტუალური ჭურჭელი ციხისძირიდან. ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შდომები, II, ბათუმი, 2002 წ.
56. თავამაიშვილი 2012: თავამაიშვილი გ., „ძველი სადგომები სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ახალშავზღვურ ტერასაზე“, თბილისი, 2012 წ.

57. თავართქილაძე 1983: თავართქილაძე ა., აჭარის ასსრ ძირითადი ნიადაგები, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1983 წ.
58. თოდუა 1975: თოდუა რ., „კერამიკული წარმოების ხალხური ტექნიკის საკითხები. სამეთუნეო ჩარხი დასავლეთ საქართველოში“, კრებული, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1975 წ.
59. თოლორდავა 1980: თოლორდავა ვ., „დაკრძალვის წესები ელინისტური ხანის საქართველოში (ქვევრსამარხები)“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1980 წ.
60. თურმანიძე 2013: თურმანიძე მ., „ფიჭვნარის ახ.წ. IV-V საუკუნეების სამარხებში აღმოჩენილი მძივები“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი, 2013 წ.
61. იაშაღაშვილი 1992: იაშაღაშვილი გ., „მიწის სიმდიდრის საიდუმლო თვალთუჩინარი“, გაზეთი „სოფლის ცხოვრება“ N38 (12038), 1992 წელი, 14 ნოემბერი, თბილისი, 1992 წ.
62. იაშვილი 1982: იაშვილი ი., „სინოპური დამლა ფიჭვნარიდან“, სდსმ XI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1982 წ.
63. იაშვილი 1985: იაშვილი ი., „ტყვიის ბულა პეტრა–ციხისძირიდან“, სდსმ XIII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1985 წ.
64. იაშვილი 1987: იაშვილი ი., „ადრეული სინოპური ვერცხლის დრაქმა ფიჭვნარიდან“, სდსმ XVI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1987 წ.
65. იმნაძე 1962: იმნაძე მ., „სავაჭრო ურთიერთობათა ისტორიიდან კოლხეთში“, –კავკასიურ–ახლოაღმოსავლური კრებული, II, თბილისი, 1962 წ.
66. ინაიშვილი 1973: ინაიშვილი ა., „სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს უძველესი ნამოსახლარებისა და ნაქალაქარების არქეოლოგიური კვლევა–ძიების შედეგები“, ნ.ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა „სამხრეთ–

დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ III, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1973 წ.

- 67. ინაიშვილი 1974:** ინაიშვილი ა., „პეტრა–ციხისძირის 1962–1965 წლების არქეოლოგიური გათხრების შედეგები“, ნ.ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა, სდსმIV, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1974 წ.
- 68. ინაიშვილი 1977:** ინაიშვილი ა., სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1973 წლის მუშაობის შედეგები (ანგარიში), სდსმ, VI, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1977 წ.
- 69. ინაიშვილი 1979:** ინაიშვილი ა., სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1974 წლის მუშაობის შედეგები (ანგარიში), სდსმ, VIII, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1979 წ.
- 70. ინაიშვილი 1980:** ინაიშვილი ა., „მშენებლობის ხელოვნების უძველესი ნიმუში სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან“, კრებული, სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს არქიტექტურული ძეგლები, I, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი, 1980 წ.
- 71. ინაიშვილი 1986:** ინაიშვილი ა., „ქართველთმცოდნეობის მნიშვნელოვანი კერა“, ნ. ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო–კვლევითი ინსტიტუტი და საქართველოს არქეოლოგია, კრებული, თბილისი, 1986 წ.
- 72. ინაიშვილი 1988:** ინაიშვილი ნ., „ციხისძირის გვიანანტიკური ხანის აბანოები“, ნ.ბერძენიშვილის სახ. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის გამოცემა „სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ XVII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1988 წ.
- 73. ინაიშვილი 1991:** ინაიშვილი ნ., „მინის ჭურჭელი პეტრა–ციხისძირიდან“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1991 წ.
- 74. ინაიშვილი 1993:** ინაიშვილი ნ., „ციხისძირის ახ.წ. I-IV სს. არქეოლოგიური ძეგლები“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1993 წ.
იოსელიანი ა., ნარკვევები კოლხეთის ისტორიიდან, გამომცემლობა მეცნიერება, თბილისი, 1973 წ.
- 75. იოსელიანი 1973:**
- 76. იუნგი 2005:** იუნგი კ–გ., ფსიქოლოგია და ალქიმია, გამომცემლობა „დიოგენე“, თბილისი, 2005 წ.

77. იუნგი 2014: იუნგი კ-გ., ანალიზური ფსიქოლოგიის საფუძვლები, ხუთი ლექცია, თბილისი, 2014 წ.
78. კალანდაძე 1986: კალანდაძე კ., დასავლეთ საქართველოს ნეოლითური კულტურა ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენების შუქზე, თბილისი, 1986 წ.
79. კახიძე 1965: კახიძე ა., მასალები აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ძველი ქალაქების ისტორიისათვის. მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის. ტ. IV, თბ., 1965 წ.
80. კახიძე 1971: კახიძე ა., საქართველოს ზღვისპირეთის ანტიკური ხანის ქალაქები“, თბილისი, 1971 წ.
81. კახიძე 1973: კახიძე ა., „ფიჭვნარის იმპორტული კერამიკა“, „ძეგლის მეგობარი“, 23, თბილისი, 1973 წ.
82. კახიძე 1974: კახიძე ა., „ფიჭვნარის ძვ.წ. IV საუკუნის სამაროვანის არქეოლოგიური გათხრების ძირითადი შედეგები“, სდსმ IV, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1974 წ.
83. კახიძე 1975: კახიძე ა., „აღმოსავლეთ ზღვისპირეთის ანტიკური ძეგლები“, ბათუმი, 1975 წ.
84. კახიძე 1993: კახიძე ა., მამულაძე შ., „აჭარისწყლის ხეობის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები“, აჭარის ჟურნალ-გაზეთების გამომცემლობა, ბათუმი, 1993 წ.
85. კახიძე 2007: კახიძე ა., „ანტიკური სამყარო აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთში. ფიჭვნარის ძვ. წ V საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი“. ფიჭვნარი II, ბათუმი / ოქსფორდი, 2007 წ.
86. კახიძე 2007 ა: კახიძე ა., „ყუაკვერთან ცულების გენეზისის საკითხისათვის“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი, 2007 წ.
87. კახიძე 2007 ბ: კახიძე ა., ვიკერსი მ., თავამაიშვილი გ., „საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 2003–2004 წლებში“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი, 2007 წ.
88. კახიძე 2007გ: კახიძე ა., „ანტიკური სამყარო აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთში (ფიჭვნარის ძვ.წ. V საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი)“, ბათუმის ნ. ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის ფიჭვნარის არქეოლოგიური

ექსპედიციის მუშაობის შედეგები (1967–1987 წწ),
ფიჭვნარი II, ბათუმი – ოქსფორდი, 2007 წ.

89. კახიძე 2009: კახიძე ა., შალიკაძე თ., „მინის ნაწარმი სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან“, ფიჭვნარი IV, გონიო-აფსაროსი IX, ბათუმი/ოქსფორდი, 2009 წ.
90. კახიძე 2013 ა: კახიძე ა., თავამაიშვილი გ., ჩავლეიშვილი ი., „საველე არქეოლოგიური კვლევა-ძიებანი ფიჭვნარის ქვიშაზვინულეზზე“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი, 2013 წ.
91. კახიძე 2013 ბ: კახიძე ა., ვაშაკიძე ნ., შალიკაძე თ., „ფიჭვნარის ელინისტური ხანის სამაროვანზე 2010 წლის ნოემბერ-დეკემბერში განხორციელებული არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი, 2013 წ.
92. კახიძე 2014 ა: კახიძე ა., კახიძე ე., „აღმოსავლეთ შავი-ზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის შედეგები (ფიჭვნარის ძვ.წ IV საუკუნის ბერძნული ნეკროპოლი), ფიჭვნარი V, ბათუმი / ოქსფორდი, 2014 წ.
93. კახიძე 2014 ბ: კახიძე ა., ვიკერსი მ., საქართველო-ბრიტანეთის ერთობლივი არქეოლოგიური ექსპედიცია 2003–2007. ბათუმი / ოქსფორდი- ოქსფორდის აშშოლის მუზეუმი, ფიჭვნარი V , 2014 წ.
94. კახიძე 2016: კახიძე ა., სურმანიძე ნ., ნაგერვაძე მ., „აჭარა ენეოლით-ბრინჯაოსა და ადრერკინის ხანაში“, ბათუმი, 2016 წ.
95. კახიძე 1999: კახიძე ე., კახიძე ა., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის სავაჭრო-ეკონომიკური ურთიერთობანი ანტიკურ სამყაროსთან გვიან არქაულსა და კლასიკურ ხანაში“ (ფიჭვნარში აღმოჩენილი მასალების მიხედვით), თბილისი, 1999 წ.
96. კახიძე 1999: კახიძე ე., „სამხრეთ-აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ბერძნული კოლონიზაციის წინამძღვრებისა და ზოგიერთი თავისებურებების შესახებ“, – კულტურის ისტორიის საკითხები, ტ. 6, თბილისი, 1999 წ.
97. კახიძე 2007 ა: კახიძე ე., „ქართულ-ბერძნული ურთიერთობების ადრეული ეტაპი“, სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები, ტ. 2, ბთ., 2007
98. კახიძე 2007 ბ: კახიძე ე., „უცხოური მმართველობის თავისებურებები სამხრეთ-აღმოსავლეთ

- შავიზღვისპირეთში ძვ.წ II-I სს“, ნ.ბერძენიშვილის ინსტიტუტის შრომები, ტ. 5, ბათუმი, 2007 წ.
99. კახიძე 2007 გ: კახიძე ე., „სამხრეთ–აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთი ელინისტურ ხანაში“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი, 2007 წ.
100. კრებული 2013: აჭარა წარსული და თანამედროვეობა (2012 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები), კრებული I, ბათუმი, 2013 წ.
101. კუფტინი 1949: კუფტინი ბ., ქართული კულტურის უძველესი კერა თრიალეთში, თბილისი, 1949 წ.
102. ლორთქიფანიძე 1966: ლორთქიფანიძე ოთ., „ანტიკური სამყარო და ძველი კოლხეთი“, „თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა“, თბილისი, 1966 წ.
103. ლორთქიფანიძე 1970: ლორთქიფანიძე ოთ., „ანტიკურ ხანაში ინდოეთიდან შავი ძღვისაკენ მიმავალი სატრანზიტო გზის შესახებ“, – სმამ, XIX, 3, 1970 წ.
104. ლორთქიფანიძე 2002: ლორთქიფანიძე ოთ., „ძველი ქართული ცივილიზაციის სათავეებთან“, თბილისის უნივერსიტეტის გამომცემლობა, თბილისი, 2002 წ.
105. ლორთქიფანიძე 2010: ლორთქიფანიძე ოთ. შრომები, ტომი I, „ძველი საქართველო (კოლხეთი და იბერია) სტრაბონის გეოგრაფიაში“, თბილისი, 2010 წ.
106. მამულაძე 1993: მამულაძე შ., აჭარისწყლის ხეობის შუასაუკუნეების არქეოლოგიური ძეგლები, გამომცემლობა „აჭარა“, ბათუმი, 1993 წ.
107. მათურელი 1990: მათურელი ი., „ვახუშტი ბაგრატიონის კარტო–გრაფიული მემკვიდრობა“, გამომცემლობა „საქართველო“, თბილისი, 1990 წ.
108. მინდორაშვილი 2016ბ: მინდორაშვილი დ., პეტრა–ციხისძირზე 2016 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრების ანგარიში, ხელნაწერი. 1–17. ბათუმი
109. მიქელაძე 1967: მიქელაძე თ., „ქსენოფონტის „ანაბასისი“, თბილისი, 1967 წ.
109. მიქელაძე 1974: მიქელაძე თ., „ძიებანი კოლხეთისა და სამხრეთ–აღმოსავლეთი შავიზღვისპირეთის უძველესი მოსახლეების ისტორიიდან“, თბილისი, 1974 წ.
110. მელიქიშვილი 1955: მელიქიშვილი გ., საქართველოში კლასობრივი საზოგადოებისა და სახელმწიფოს წარმოქმნის საკითხები, თბ., 1955 წ.

111. მელიქიშვილი 1970: მელიქიშვილი გ., კოლხეთი ძვ.წ. VI-IV საუკუნეებში, საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, I, თბ., 1970
112. მუსხელიშვილი...1960: მუსხელიშვილი დ., ციტიშვილი გ., შიდა ქართლის 1955 წ. დაზვერვითი ექსპედიციის შედეგები. – საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის კრებული, I, 1960 წ.
113. მუსხელიშვილი 1977: მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები I, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1977 წ.
114. მუსხელიშვილი 1980: მუსხელიშვილი დ., საქართველოს ისტორიული გეოგრაფიის ძირითადი საკითხები II, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბ., 1980 წ.
115. მჭავანაძე 2013: მჭავანაძე მ., „ტყემაკარავის ეკლესიის ისტორიისათვის“, ხარიტონ ახვლედიანის სახელობის აწარის მუზეუმის მაცნე VI, ბათუმი, 2013 წ.
116. ნიორაძე 1975: ნიორაძე მ., „სამერცხლე კლდის მღვიმე და დასავლეთ საქართველოს ზედა პალეოლითი, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1975 წ.
117. ნებიერიძე 1978: ნებიერიძე ლ., „დარკვეთის მრავალფენოვანიები“, თბილისი, 1978 წ.
118. ოჩიაური 1975: ოჩიაური თ., „წყლის კულტის ელემენტები საქორწინო რიტუალში“, კრებული, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1975 წ.
119. რამიშვილი 1961: რამიშვილი ალ., „ფიჭვნარის ზღვისპირა ქვიშნარი ნაზურგიას ძველი დასახლებანი“, ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის I სამეცნიერო სესია (მოხსენებათა თეზისები), ბათუმი, 1961 წ.
120. რამიშვილი 1964 ა: რამიშვილი ალ. „ფიჭვნარის ძველი სადგომის 1962–63 წლების საველე–არქეოლოგიური სამუშაოების შედეგები“, ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის III სამეცნიერო სესია (მოხსენებათა თეზისები), ბათუმი, 1964 წ.
121. რამიშვილი 1964 ბ: რამიშვილი ალ., ზღვისპირა ზოლის ძველი ნამოსახლარები ჩაქვის რაიონში. 1960 წლის არქეოლოგიური დაზვერვის მასალები. ბათუმის სამეცნიერო კვლევითი ინსტიტუტის შრომები, ტ. III, თბილისი

122. რამიშვილი 1964 გ: რამიშვილი ალ., ძველი სადგომები ფიჭვნარის ქვიშნარდიუნაზე. 1961 წლის არქეოლოგიური გათხრების შედეგები. სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ძეგლები, I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
123. რამიშვილი 1971: რამიშვილი ალ., სამხრეთ–აღმოსავლეთ შავი–ზღვისპირეთი გვიანბრინჯაო–ადრერკინს ხანაში. საკანდიდატო დისერტაცია, თბილისი
124. რამიშვილი 1974 ა: რამიშვილი ალ., ფიჭვნარის ზღვისპირა სადგომების დათარიღებისათვის, „მაცნე“, ისტორიის სერია, 2, თბილისი
125. რამიშვილი 1974 ბ: რამიშვილი ალ., კოლხეთის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან, ბათუმი, 1974;
126. რამიშვილი 1975 ა: რამიშვილიალი ალ., კოლხეთისმატერიალურიკულტურისისტორიიდან, თბ.
127. რამიშვილი 1975 ბ: რამიშვილი ალ., „ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები არაგვის ხეობაში“, ძეგლის მეგობარი, N 35, თბ., 1975;
128. რამიშვილი 1998: რამიშვილი ალ., შიდა ქართლის ბრინჯაოს ხანის ფინალური სტადიების არქეოლოგიის პრობლემები, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, არქეოლოგიური კვლევის ცენტრი, ხელნაწერის უფლებით, დისერტაცია ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორის სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად, თბილისი, 1998წ.
129. რეხვიაშვილი 1953: რეხვიაშვილი გ. მჭედლობა რაჭაში, თბ., 1953
130. რეხვიაშვილი 1964: რეხვიაშვილი გ. ქართული ხალხური მეტალურგია, თბ., 1964
131. როყვა 1959: როყვა მ. ცეცხლგამძლე თიხები, საქართველოს ბუნებრივი რესურსები, ტ.2, მოსკოვი, 1959.
- 132 რუსიძე 1954: რუსიძე შ., „ექსპედიციის ანგარიშები ჩაქვის ხეობაში 1954 წელა“, –აჭარის სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა ფონდი, N486, 1954 წ.
133. რუსიძე 1957: რუსიძე შ., „ბრინჯაოს ხანის მატერიალური კულტურის ისტორიიდან“, გაზეთი „საბჭოთა აჭარა“, N118, 16 ივნისი, 1957 წელი, ბათუმი
134. რუხაძე 1975: რუხაძე ჯ., „მცენარეულის კულტის გადმონაშთის საკითხისათვის დასავლეთ საქართველოში“, კრებული, მასალები საქართველოს ეთნო–გრაფიისათვის, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1975.

135. რუხაძე 1982: რუხაძე ჯ., „ვანის დღიურის ფურცლები“, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
136. საქ.არქეოლოგია 1991: საქართველოს არქეოლოგია I, თბილისი
- 137.საქ. ატლასი 1992: საქართველოს ატლასი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ვახუშტი ბაგრატიონის სახელობის გეოგრაფიის ინსტიტუტი, საქართველოს განათლების სამინისტრო, გამომცემლობა „განათლება“, თბილისი
138. საქ. მინ. რესურ. 1933: საქართველოს მინერალური რესურსები, თბილისი, 1933
139. საქ.მინ. რესურ. 1935: საქართველოს მინერალური რესურსები, თბილისი, 1935
140. სიხარულიძე 1962: სიხარულიძე ი., აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლები, სახელმწიფო გამომცემლობა, ბათუმი
141. სიხარულიძე 1984: სიხარულიძე თ., „ბელდამის მხატვრის სახელოსნოს შაბლონურორნამენტური ნიღბები ფიჭვნარიდან“, თსუ შრომები, ტ.249, თბილისი
142. სიხარულიძე 1985: სიხარულიძე თ., „წითელფიგურული კრატერი მითოლოგიური სცენით – „ეოსი და კეფალოსი“ – ფიჭვნარიდან“, სდსმ XIII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
143. სიხარულიძე 1988: სიხარულიძე თ., „ატკური მოხატული კერამიკის ახალი ნიმუშები ფიჭვნარის ბერძნული სამაროვანიდან“, სდსმ XVII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
144. სიხარულიძე 1991: სიხარულიძე თ., „სამი ლეკითოსი ფიჭვნარის სამაროვანიდან“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
145. სიჭინავა 1957: სიჭინავა ვ., „ახალი ცნობები ციხისძირის (პეტრას) ისტორიისათვის (ადგილის ლოკალიზაციის საკითხი)“, აჭარის სახ. მუზეუმის შრომები, ტ.2, ბათუმი
146. სურგულაძე 1986: სურგულაძე ე ი., ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა, „მეცნიერება“, თბილისი, 1986 წ.
147. სურმანიძე 2007: სურმანიძე ნ., „ჩაისუბნის განძი“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი
148. სუმბაძე 1968: სუმბაძე ლ., კოლხური სახლი ვიტრუვის მიხედვით და ქართული ხალხური საცხოვრებლის კვლევის პრობლემა, „მაცნე“ N4, თბილისი
149. ურუშაძე 1964: ურუშაძე ა., „ძველი კოლხეთი არგონავტების თქმულებაში“, თბილისი
150. არიანე 1961: ფლავიუს არიანე., „მოგზაურობა შავი ზღვის გარშემო“, თბილისი

151. ქორიძე 1965: ქორიძე დ., „კოლხური კულტურის ისტორიისათვის“, თბილისი
152. შამილაძე 1978: შამილაძე ვ., „მესაქონლეობის ზოგიერთი თავისებურებების შესახებ საქართველოში“, სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ყოფა და კულტურა, VI, თბილისი
153. შესაქმე : შესაქმე IV, თბილისის სასულიერო აკადემიის გამომცემლობა, თბილისი, 2004
154. შაშიკაძე 2016 შაშიკაძე ზ., „1835–36 წლების ქობულეთის აღწერის ოსმალური რეესტრი, ა(ა)იპ ქობულეთის მუზეუმის II საერთაშორისო კონფერენცია „დაბრუნება“, გამომცემლობა „ბათუმის შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი, 2016 წ.
155. ჩავლეიშვილი 1983: ჩავლეიშვილი ი., „კაჟისა და ბრინჯაოს ისრისპირები სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოდან“, სდსმ XII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
156. ჩავლეიშვილი 1987: ჩავლეიშვილი ი., „არქეოლოგიური გათხრები ფიჭვნარის უძველეს ნამოსახლარებზე 1983 წელს“, სდსმ XVI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
157. ჩიქოვანი 1971: ჩიქოვანი მ., ბერძნული და ქართული მითოლოგიის საკითხები, თბ., 1971.
158. ჩხაიძე 1978: ჩხაიძე ლ., „მინის ნაწარმი ციხისძირიდან“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
159. ჩხაიძე 1978: ჩხაიძე ლ., „ფიჭვნარის ადრეფეოდალური ხანის არქეოლოგიური მასალები“, სდსმ IX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
160. ცეცხლაძე 1991: ცეცხლაძე გ., „ახალი მასალები ძველი კოლხეთისა და ჩრდილოეთ შავიზღვისპირეთის სავაჭრო–ეკონომიკურ ურთიერთობათა შესწავლიასთვის“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
161. ცეცხლაძე 1991: ცეცხლაძე გ., იაშვილი ი., „დამლიანი კოლხური ამფორის ფრაგმენტი ჩოლოქიდან“, სდსმ XIX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
162. ძნელაძე 2007: ძნელაძე ნ., „მიძღვნითი წარწერები ფიჭვნარიდან“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები IV, ბათუმი

163. ძნელაძე 2013: ძნელაძე ნ., „ანოდოსის სცენები ფიჭვნარის ანტიკური ხანის მოხატულ კერამიკაზე“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმი, შრომები V, ბათუმი
164. ძიმიგური 2000: ძიმიგური ლ., ამიერკავკასიის უძველესი სამიწათ–მოქმედო კულტურა, თბილისი
165. ჭელიძე 1978: ჭელიძე ზ., „ისტორიული კოლხეთის ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ზოგიერთი რკინისსადნობი სახელოსნოს არქეომაგნიტური გამოკვლევის შედეგები“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
166. წინამძღვარ. 1908: წინამძღვარიშვილი ი., „მიწის სიმდიდრის საიდუმლო თვალთუჩინარი“, გაზეთი „სავაჭრო გზა“, 1908 წლის 31 აგვისტო, თბილისი
167. ყაუხჩიშვილი 1955: ყაუხჩიშვილი ს., „ქართლის ცხოვრება“ I რედაქცია, თბილისი, 1955
168. ყაუხჩიშვილი 1957: ყაუხჩიშვილი თ., სტრაბონის გეოგრაფია (ცნობები საქართველოს შესახებ), თბილისი, 1957
168. ყაუხჩიშვილი 1965: ყაუხჩიშვილი თ., „ჰიპოკრატეს ცნობები საქართველოს შესახებ“, თბილისი
169. ჯანელიძე 1973: ჯანელიძე ჭ., ფაზისისლოკალიზაციისგეომორფოლოგიურიასპექტი. იხ. სამეცნიეროსესია, მიძღვნილიქ. ფასისლოკალიზაციისპრობლემისადმი. მოხსენებები. თბილისი.
170. ჯაფარიძე 1982: ჯაფარიძე ო., დასავლეთ საქართველო გვიანბრინჯაოს ხანაში, „მაცნე“, ისტორიის, არქეოლოგიის, ეთნოგრაფიისა და ხელოვნების ისტორიის სერია, 1, თბილისი
171. ჯაფარიძე 1991: ჯაფარიძე ო., საქართველოს არქეოლოგია, თბილისი, 1991 წ.
172. ქამადაძე 2007: ქამადაძე მ., ტოპონიმია, სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, I, ბათუმი/ თბილისი, 2007 წ.
173. ქათამაძე 1981: ქათამაძე ა., „რელიგიური რწმენა–წარმოდგენები (აჭარის ეთნოგრაფიულ–ფოლკლორული მასალების მიხედვით)“, სამხრეთ საქართველოს ისტორიისა და ეთნოგრაფიის საკითხები X, გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
174. ჩუბინიშვილი 1957: ჩუბინიშვილი ტ., მცხეთის უძველესი არქეოლოგიური ძეგლები, თბილისი

175. ჩიჯავაძე 1971: ჩიჯავაძე ნ., „სამიწათმოქმედო ყოფის ისტორიიდან აჭარაში“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
176. ხახუტაიშვილი 1964: ხახუტაიშვილი დ., „კოლხეთის რკინის მეტალურგიის სათავეებთან“, „სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ძეგლები“ I, გამომცემლობა „საბჭოთა საქართველო“, თბილისი
177. ხახუტაიშვილი 1975: ხახუტაიშვილი დ., „რკინის წარმოების ძველკოლხური ცენტრის არქეოლოგიური გათხრები ჩოლოქ–ოჩხამურის ხეობაში 1970 წელს“, სდსმ V, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
178. ხახუტაიშვილი 1976: ხახუტაიშვილი დ., რკინის მეტალურგიის ჩასახვა–განვითარების პირველადი ცენტრების საკითხისათვის, „ივ. ჯავახიშვილის დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი საიუბილეო კრებული“, თბილისი
179. ხახუტაიშვილი 1978: ხახუტაიშვილი დ., „მასალები ძველკოლხური რკინის მეტალურგიის ისტორიისათვის (ოჩხამურის ხეობა)“, სდსმ VII, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1978;
180. ხახუტაიშვილი 1980ა: ხახუტაიშვილი დ., „მასალები რკინის წარმოების ადრეული საფეხურის ისტორიისათვის ჩრდილო კოლხეთში (1972 წლის არქეოლოგიური კვლევა–ძიების შედეგები)“, სდსმ IX, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
181. ხახუტაიშვილი 1980 ბ: ხახუტაიშვილი დ., „მშენებლობის ხელოვნების უძველესი ნიმუშები სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთიდან“, სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს არქიტექტურული ძეგლები / კრებული/ გამომცემლობა „საბჭოთა აჭარა“, ბათუმი
182. ხახუტაიშვილი 1982: ხახუტაიშვილი დ., „სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს არქეოლოგიური ექსპედიციის 1979 წლის მუშაობის ძირითადი შედეგები“, სდსმ XI, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი, 1982;
183. ხახუტაიშვილი 1995: ხახუტაიშვილი დ., ქობულეთის ქვეყანა, ტ. I, გამომცემლობა „აჭარა“, ბათუმი
184. ხახუტაიშვილი 2007: ხახუტაიშვილი დ., ხახუტაიშვილი ნ., „შავი მეტალურგიის უძველესი კერები აჭარის ტერიტორიაზე“, კრ.: სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა, I, გამომცემლობა „ინოვაცია“, თბილისი, 2007;

- 185. ხახუტაიშვილი 1986 ა:** ხახუტაიშვილი ნ., „სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი ადრერკინის ხანაში“, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 186. ხახუტაიშვილი 1986 ბ:** ხახუტაიშვილი ნ., ჩოლოქ-ოჩხამურისორმდინარეთი ადრერკინის ხანაში, კრებული „მაცნე“, (ისტორიის სერია), N1, გამომცემლობა „მეცნიერება“, თბილისი
- 187. ხახუტაიშვილი 1988:** ხახუტაიშვილი ნ., მეტალურგიის ძველკოლხური ცენტრის საწარმოო კერები. - კრ.: ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის დაარსების 30 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესიის მასალები, ბათუმი.
- 188. ხახუტაიშვილი 1991:** ხახუტაიშვილი ნ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირა მოსახლეობის რელიგიური რწმენა-წარმოდგენები ადრერკინის ხანაში. - კრ. „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ისტორიის საკითხები“, N1, თბილისი.
- 189. ხახუტაიშვილი 1995:** ხახუტაიშვილი ნ., დავით ხახუტაიშვილი და შავიზღვისპირეთის ქართველურ ტომთა ისტორიის პრობლემები. - კრ.: „დავით ხახუტაიშვილი - 70“, გამომცემლობა „აჭარა“, ბათუმი.
- 190. ხახუტაიშვილი 2000 ა:** ხახუტაიშვილი ნ., კოლხთა ეთნოგენეზის პრობლემა კოლხური სამთო-მეტალურგიული ცენტრის მონაცემთა შუქზე. - კრ.: „კავკასიის მაცნე“ N2, საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა, თბილისი, რეზიუმე რუსულ და ინგლისურ ენებზე.
- 191. ხახუტაიშვილი 2000 ბ:** ხახუტაიშვილი ნ., სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობის წინაქრისტიანული ხანის სულიერი სამყარო (აჭარის ზღვისპირეთსა და მთის რეგიონში აღმოჩენილი არქეოლოგიური მასალების მიხედვით).-აკადემიკოს სიმონ ჯანაშიას დაბადების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილი სამეცნიერო სესია, მოხსენებების მოკლე შინაარსები, გამომცემლობა „მემატიანე“, თბილისი.
- 192. ხახუტაიშვილი 2000 გ:** ხახუტაიშვილი ნ., სოფ. ზენითში აღმოჩენილი ბრინჯაოს „ახალი განძი“-საქ. მეცნიერებათა აკადემიის ბათუმის ნიკო ბერძენიშვილის სახელობის სამეცნიერო-კვლევითი ინსტიტუტის VI სამეცნიერო სესიის მასალები, გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“, ბათუმი.

193. ხახუტაიშვილი 2002 : ხახუტაიშვილი ნ., „უძველესი რკინის მეტალურგიის ახალი კერა ჩაქვისწყლის ხეობაში“, კრებული „ძიებანი“, N9, თბილისი
194. ხახუტაიშვილი 2004 –1: ხახუტაიშვილი ნ., „დასავლეთ საქართველოში გამოვლენილი რკინის წარმოების უძველესი კერები“, „საისტორიო მაცნე“, XIII, გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“, ბათუმი
195. ხახუტაიშვილი 2004–2 : ხახუტაიშვილი ნ., მგელაძე ნ., „აჭარის მატერიალური კულტურის ძეგლებში ასახული უძველესი რელიგიური წარმოდგენები“, „საისტორიო მაცნე“, XIV , გამომცემლობა „ბათუმის უნივერსიტეტი“, ბათუმი
196. ხახუტაიშვილი 2007: ხახუტაიშვილი ნ., „სამხრეთ-დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთის დასახლებათა ტიპები ნეოლით-ადრერკინის ხანაში“, გამომცემლობა „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი,“ ბათუმი
197. ხახუტაიშვილი 2008: ხახუტაიშვილი ნ., „ვოლხური სამყარო“, გამომცემლობა „შოთა რუსთაველის სახელმწიფო უნივერსიტეტი“, ბათუმი
198. ხალვაში 2002: ხალვაში მ., კერამიკული ტარა გონიო–აფსაროსიდან, გონიო–აფსაროსი II, ს.ს. „გამომცემლობა აჭარა“, ბათუმი
199. ხალვაში 2005: ხალვაში მ., „ქიოსური ამფორები: ტიპოლოგიურ–ქრონოლოგიური კლასიფიკაციისა და აღმოსავლეთ შავიზღვისპირეთის ქიოსთან ურთიერთობის საკითხისათვის (სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს მონაცემების მიხედვით)“, ბათუმის არქეოლოგიური მუზეუმის შრომები III , ბათუმი
200. ხარატიშვილი 1974: ხარატიშვილი გ., ისტორიული გეოლოგია, თბილისი
201. ხარაზი 1969: ხარაზი მ., ჟურნალი „ლიტერატურული აჭარა“, N5, ბათუმი
202. ხიდაშელი 2001: ხიდაშელი მ., სამყაროს სურათი არქაულ საქართველოში, გამომცემლობა ნეკერი, თბილისი, 2001 წ.
203. ხომტარია 1962: ხომტარია ნ., ციხისძირი (ახალი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში)“, თბილისი
204. ხომტარია 1986: ხომტარია ნ., „სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ზღვისპირეთი ადრერკინის ხანაში“, თბილისი
205. ჯავახიშვილი 1930: ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს ეკონომიური ისტორია, წიგნი I, მეორე გამოცემა, თბილისი

206. ჯავახიშვილი 1950: ჯავახიშვილი ივ., საქართველოს, კავკასიის და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბილისი
207. ჯანაშია 1949: ჯანაშია ს., „ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში“, ს. ჯანაშია, შრომები, ტ. 1, თბილისი
208. ჯანაშია 1959: ჯანაშია ს., თუბალ–თაბალი, ტიბარენი, იბერი, შრომები, III, თბილისი, 1959 წ.
209. ჯაფარიძე 1950: ჯაფარიძე ო., დაზვერვითი ექსპედიცია გურიაში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის მაცნე, ტ. XVI-B, თბილისი, 1950 წ.
210. ჯაფარიძე 1953: ჯაფარიძე ო., მიწათმოქმედების იარაღები დასავლურ ქართულ კულტურაში, თბილისის უნივერსიტეტის შრომები 49, თბილისი, 1953 წ.
211. ჯაფარიძე 2003: ჯაფარიძე ოთ., საქართველოს ისტორიის სათავეებთან, პირველყოფილი ეპოქა, თბილისი, 2003 წ.
212. ჯაფარიძე 2007: ჯაფარიძე ო., „შუა და გვიანბრინჯაოს ხანა აჭარის ტერიტორიაზე“, სამხრეთ–დასავლეთ საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, აჭარა I, ბათუმი, 2007
213. ჰომეროსი 2005: ჰომეროსი, ილიადა, ხომალდთა კატალოგი, თბილისი, 2005
214. Архив ЛОИА 1883: Архив ЛОИА , Ф1, N2, 1883.
215. Архив ЛОИА 1904: Архив ЛОИА , Ф1, N79, 1904.
216. Алексеева 1980: Алексеева Е., К изучению сельских поселений в округе Горгиппии, - Горгиппея, 1, Краснодар
217. Бадер 1970: Бадер Н., Мезолит. Каменный век на территории СССР, Москва
218. Блаватский 1953: Блаватский В., Отчет о раскопках Пантикапея в 1945-1949 1952 и 1953 гг. – МИА, №103
219. Брашинский 1976: Брашинский И., Заметки о торговле елизаветовского поселения – КСИА, вып. 145, М
220. Брашинский... 1979: Брашинский И., Шеглов А. Н., Некоторые проблемы греческой колонизации. – Проблемы греческой колонизации Северного Восточного Причерноморья., Тб., 1979
221. Брашинский 1980: Брашинский И., Греческий керамический импорт на Нижнем Дону, Л

222. Брашинский 1984: Брашинский И., Торговля, - Археология СССР, Античные государства Северного Причерноморья, М
223. Бибииков 1950: Бибииков С., Раскопки на навесе Фатма-Коба, -КИСА, 8, 1950
224. Бич 1947: Бич О., Новые материалы Г. Шлимане. „Вести древней истории“, N2, М., 1947.
225. Бурчуладзе...1975: Бурчуладзе А.А., Гедеванишвили Л. Д., Пагава С. В., Тогонидзе Г. И., Эристави И. В., Чалаташвили Д. В., Радиоуглеродные датирование образцов органической происхождения. „Сообщения“, АН ГССР, 80, N1, 1975.
226. Варганов 1982: Варганов Г., Колхидская дидрахма, найденная в Гермонассе, - Нумизматика античного Причерноморья, Киев, 1982.
227. ВДИ1947: ВДИ, Вестник древней истории, N1, М., 1947.
228. ВДИ1947: ВДИ, Вестник древней истории, N2, М., 1947.
229. ВДИ 1947: ВДИ, Вестник древней истории, N3, М., 1947.
230. Воеводский 1950: Воеводский М., Мезолитические культуры Восточной Европы, - КСИИМК, XXXI, М., 1950.
231. Гайдукевич 1952: Гайдукевич В., Раскопки Мирмекия в 1935-1938 гг., - МИА, №25, М., 1952.
232. Гайдукевич 1959: Гайдукевич В., Мирмекий, Варшава, 1959.
233. Гомер: Гомер, „Одиссея“, IX, 390.
234. Гогитидзе 1975: Гогитидзе С., Неолитическая культура Юго-Восточного Причерноморья. Автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Тбилиси, 1975.
235. Гозалишвили 1950: Гозалишвили Г., О древнем торговом пути в Закавказье, II, 1950.
236. Голубцева 1951: Голубцева Е., Северное Причерноморье и Рим на рубеже нашей эры, Москва, 1951.
237. Гзелишвили 1977: Гзелишвили И., Железоплавильное дело в древней Грузии, Тб., 1977.
238. Успенский 1917: Успенский Ф. И. Старинная крепость в устье Чорохи. - ИРАК, N2, VI серия, 1917.

239. Долуханов 1977: Долуханов П., Мезолит, экологический подход, - КСИА, 194, М., 1977.
240. Джанелидзе 1980: Джанелидзе Ч., Палеогеография Грузии в голоцене. Тб., 1980.
241. Ермолов 1977: Ермолов И., Формирование мезолитской культуры в связи с природной средой, - КСИА, 194, М., 1977.
242. Зеест 1955: Зеест И., Раскопки Гермонассы, - КСИИМК, вып. 58, 1955.
243. Зеест 1960: Зеест И., Керамическая тара Боспора, - МИА, №83, 1960.
244. Зеест 1962: Зеест И., Марченко И., Типы толстостенной керамики из Пантикапея, - МИА, №103, 1962.
245. Зуйков 1987: Зуйков Ю., Позднеэллинистический керамический комплекс из Горгии, - КСИА, вып. 191, 1987.
246. Иессен 1935: Иессен А., К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе, - ИГАИМК, вып., 120, М., - Л.-д., 1935.
247. Иессен 1935: Иессен А., «К вопросу древнейшей металлургии меди на Кавказе, ИГАИМК, - М, вып. 120, 1935.
248. Иессен 1947: Иессен А. А., Греческая колонизация Северного Причерноморья, Л., 1947.
249. Инадзе 1968: Инадзе М., Причерноморские города древней Колхиды, Тб., 1968.
250. Иванов 1963: Иванов Т., Античная керамика от некрополя на Аполония. Аполония, София, 1963.
251. Каландадзе 1969: Каландадзе А., Разыскания по археологии доантичной Грузии, Автореферат док. Диссер. Тбилиси, 1969.
252. Кахидзе 1977: Кахидзе А., Раскопки в Пичвнари, Археологические открытия, Тб., 1977.
253. Кахидзе 1977: Кахидзе А., Раскопки могилника Пичвнари, - Краткие сообщения, Тб., 1977.
254. Кахидзе 2000: Кахидзе Е., Система римских фортификационных сооружений в Юго-Восточном Причерноморье. – Международная научная конференция „Археология и этнография Кавказа“. Баку, 2000.
255. Кругликова 1972: Кругликова И., Торговля в сельских поселениях Боспора, - КСИА, вып. 130, 1972.
256. Куфтин 1950: Куфтин Б., Материалы к археологии Колхиды, I-II., Тбилиси, 1949/1950.

257. Лапин 1966: Лапин В. В., Греческая колонизация Северного Причерноморья, Киев, 1966.
258. Латышев 1947 Латышев В. В., Известия древних писателей о Скифий и Кавквзе, ВДИ, № 1, 2, 3, 1947, Москва
259. Лордкипанидзе 1970: Лордкипанидзе Г., К истории древней Колхиды, Тбилиси, 1970.
260. Лордкипанидзе 1977: Лордкипанидзе О., К вопросу о связях Колхиды с Северные Причерноморьем в VI-IV вв. До н.э. – История и древней культуры античного мира, М., 1977.
261. Лейпунская 1984: Лейпунская Н., Заметки о некоторых группах амфор из Ольвии, - Северное причерноморье, Киев, 1984.
262. Лукас 1958: Лукас А., Материалы и ремесленные производство древнего Египта, Москва, 1958.
263. Максимова 1956: Максимова М., Античные города Юго-Восточного Причерноморья, М-Л., 1956.
264. Меликишвили 1954: Меликишвили Г., Наири-Урарту, Тбилиси, 1954.
265. Меликишвили 1959: Меликишвили Г., К истории древней Грузии, Тбилиси, 1959.
266. Меликишвили 1960: Меликишвили Г., Урартские клинообразные надписи, М., 1960.
267. Мерперт 1938: Мерперт Н., Фанагорийские черепицы из раскопок МИА, 19, М., 1938.
268. Молев 1986: Молев Е., Боспорский город Китей IV-III вв. До н.э. – Археология, Киев, №54, 1986.
269. Мухелишвили 1974: Мухелишвили Д., Исследования колхидской археологической экспедиции, Тб., 1974.
270. Микеладзе 1985: Микеладзе Т., Хачутаишвили Д., „Древнеколхидское поселение Намчедури“, I, „Памятники Югозападной Грузии“, XIV, Тб., 1985
271. Монгайт 1973: Монгайт А., Археология Западной Европы, М., 1973
272. Силанитьева 1959: Силанитьева Л.Ф., Неуропол Нимфея, МИА, 69, 1959.
273. Рогачев 1996: Рогачев А., Некоторые вопросы изучения Восточной Европы, - МИА, 126
274. Семенов 1942: Семенов А., Жатвенные кремневые ножи из позднепалеолитического поселения Лука-Врублевецкая на Днестре, -СА, XI, 1942

275. Соловьев 1947: Соловьев Л., Следы древнего соляного промысла близ г. Сухуми и г. Очамчире, Труды Абхазского Государственного Музея, вып. I, Сухуми, 1947
276. Соловьев 1950: Соловьев Л., Селища с текстильной керамикой на побережье Западной Грузии, Советская Археология, XIV, Москва-Ленинград, 1950
277. Сорокина 1962: Сорокина Н., Раскопки Некрополя в Кепях 1959-1960 года, КСИА, вып. 91
278. Скуднова 1952: Скуднова В., Находки колхидских монет и пифосов в Нимфе, - ВИД, №2
279. Услар 1881: Услар П. Древнейшие сказания о кавказе, ЗКОРГО, XII
280. ОАК 1898: ОАК, С.-Петербург, 1898
281. Штернберг 1936: Штернберг – Первобытная религия в свете этнографии, Л., 1936
282. Формозов 1970: Формозов А., О термине «мезолит» и его эквивалентах, - СА, №3
283. Хахутаишвили 1984: Хахутаишвили Д., „Природа и человек в приморской полосе Колхиды в эпоху голоцена“, „Кавказско-ближневосточный сборник“, VII, Тб.
284. Хахутаишвили 1973: Хахутаишвили Д., К хронологии Колхидско-халибского центра древне-железной металлургии, „Вопросы древней истории“, IV, Тб.
285. Хахутаишвили 1977: Хахутаишвили Д., К хронологии Колхидско-халибского центра древне-железной металлургии, „Вопросы древней истории“, V, Тб.
286. Хахутаишвили 1982: Хахутаишвили Д., Возникновение и развитие производство железа в древней Колхиде. Культурный прогресс в эпоху бронзы и раннего железа. Тезисы докладов всесоюзного симпозиума посвященного 60-летию образования СССР. Ереван
287. Хахутаишвили 2001–1: Хахутаишвили Н., „Древнеколхидский очаги производства железа в ущелье реки Чаквисцкали“, კრ.: „კავკასიურ-ახლო აღმოსავლური კრებული“, X, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიისა და ეთნოლოგიის გამომცემლობა „მემატიანე“, თბილისი

288. Хоштария 1955: Хоштария Н., Археологическое исследование Уреки, მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის, I, თბილისი
289. Худяк 1940: Худяк М., Работы Нимфейской экспедиции 1939 г., - ТГЭ, №1
290. Цецхладзе 1988: Цецхладзе Г., К вопросу об этнической принадлежности носителей имени Колх в античном мире, - Вестник Харьковского госуниверситета, №316, история, вып. 22
291. Ямпольский 1950: Ямпольский З., К изучению древнего пути из Каспийского моря по реке Куре через Грузию к Черному морю, II
292. Витрувий 1936: Витрувий. Десять книг архитектуры. Книга II, М., 1936.
293. Гагошидзе 1986: Гагошидзе В. Древнейшие и современные жилые дома Грузии и их прогрессивные архитектурно-планировочные и конструктивные решения. Тбилиси, 1986.
294. Джанелидзе 1975: Джанелидзе Ч. П. Палеография Колхидской низменности в голоцене. კრებულში: საქართველო და მისი მოსაზღვრე ოლქების ბუნებრივი თავისებურე ბანი. თბილისი, 1975.
295. Джанелидзе 1980: Джанелидзе Ч. Палеография Грузии в голоцене. Тбилиси, 1980.
296. Зенкевич 1958: Зенкевич В. Берега Черного и Азовского морей, Москва., 1958.
297. Кахидзе 1993: Кахидзе А. Кахидзе, Н. Древнеколхидское хозяйственное орудие–цалди.- Российская археология, 2, М., 1993.
298. Климов 1964: Климов Г.А. Этимологический словарь картвелских языков. Москва, 1964.
299. Куфтин 1950: Куфтин Б.А. Материалы к археологии Колхиды. Т. II. 1950.

300. Лордкипанидз 1979: Лордкипанидзе О. Д. Древняя Колхида, Тб. 1979.
301. Микеладзе...1985: Микеладзе Т.К., Хахутаишвили Д.А.
Древнеколхидское поселение Намчедури, I. სტუდ., XIV, Тбилиси, 1985.
302. Микеладзе...1977: Микеладзе Т., Барамидзе М. Колхидский могильник VIII-VI вв до н.э в Нигвзиани, КСИА, 151, 1977.
303. Рамишвили 1975: Рамишвили А. Раскопки приморских стоянок в Пичвнари (Кобулет) в 1960-1964 и 1967 гг., СА, 1, 1975.
304. Рамишвили 1975: Рамишвили А. О назначении стоянок с «текстильной керамикой» «Восточного Причерноморья», СА, 4, 1975.
305. Хахутаишвили 1984: Хахутаишвили Д. А. Природа и человек в приморской полосе Колхиды в эпоху голоцена. Кавказско-ближневосточный сборник, VII, Тб., 1984.
306. Хахутаишвили 1987: Хахутаишвили Д. А. Производство железа в древней Колхиде, Тбилиси, 1987.
307. Хахутаишвили 1984: Хахутаишвили Д. А. Природа и человек в приморской полосе Колхиды в эпоху голоцена. Кавказско-Ближневосточный Сборник, VII, Тб., 1984.
308. Beazley ARV 2: Beazley ARV, 2.
309. Burkert 1985: Burkert, Walter, Greek Religion, 1985.
310. Beloch 1912: Beloch K., Griechische Geschichte I, Strassburg, 1912.
311. Boardman 1973: Boardman J., The Greek Overseas, Harmondsworth.
312. Ehrenberg 1965: Ehrenberg V., Polis and Imperium, Stuttgart, 1965.
313. Cook 1969: Cook R., Greek Painted Pottery, London, 1969.
314. Dechelettel 1910: Dechelettel I., - Muehlenberg
Archeologie Prehistorique Celtique et Gallo Romaine, II, Paris, 1910.
315. Meyer 1893: Meyer Ed., Geschichte des Altertums II, 1893, Stuttgart.

- 316. Grahm 1964:** Grahm A. I., Colony and Mather city in ancient, the Bronze and archaic Ages, London, 1970.
- 317. Finley 1970:** Finley M. I., Early Greece, the Bronze and Archaic Ages, London, 1970.
- 318. Lecher 1921:** Lecher G. – Von Hakenkreuz, Vorzeit, B. I, Leipzig
- 319. Parrot 1953 :** Parrot A., - Archeologiemesopotamien, Paris, 1953.
- 320. Haddon 1895:** Haddon A.C. – Evolutions in art, London, 1895.
- 321. Homer :** Homer., Iliada, II.
- 322.Kakhidze 1999:** Kakhidze A., Vickers M., Tavamaishvili G., „Pichvnari – a contact zone of Greeks and Colchians“, - Actes du IXe Symposium de Vani. Paris, Presses Universitaires Franco-Comtoises
- 323.Kakhidze2005:** Kakhidze A., Vickers M., Tavamaishvili G., „The principal result of the excavations conducted in 1998-2001 at Pichvnari by the joint Georgian-British Archaeological expedition“, – Metalla. Georgian-Schatze aus dem Land des Golden Vlies. Tagungsband zum Kolloquium, 2/3 Dezember 2002, Wiesbaden, Bochum
- 324. Kerényi 1967:** Kerényi, Karl, Eleusis: Archetypal Image of Mother and Daughter, Princeton University Press
- 325. Kozłowski 1973:** Kozłowski S., Introduction to the History of Europe, Warszawa
- 326. Khakhutaisvili 1974:** Khakhutaisvili D., A contribution of the Kartvelian Tribes to the mastery of iron metallurgy in the Ancient Near East. „Acta Antiqua“, t. XXII, fasc. 1-4, Budapest

- 327. Khakhutaisvili2001:** Khakhutaishvili N., „Alte Eisenproduktion an der
östlichenSchwarzmeerküste“, ჯოგბძო – Georgian –
Schatzeaus dem Land res GoldenenVlies,
DeutschenBergbau-Museum, BOCHUM
- 328. Richter 1935:** Richter, Milene, Shapes and Uses of Athenian Vases,
New York
- 329. Richter 1946:** Richter G. M. A., Attic Red-figured Vases, New Haven,
Yale University Press
- 330. Xenophon 1989:** Xenophon, Anabasis, V, 5,1 , 1922, rev.1989

ტაბულების აღწერილობა:

- ტაბ. 1** –1– აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკა; 2– ქობულეთის მუნიციპალიტეტი.
- ტაბ. 2** – კინტრიშ–ჩოლოქის ორმდინარეთის ტერიტორია. დ. ხახუტაიშვილის წიგნიდან „ქობულეთის ქვეყანა“; შესრულებულია ა. ჯაველიძის მიერ.
- ტაბ. 3** – წერილი საქართველოს ეროვნული მუზეუმიდან.
- ტაბ. 4** – საქართველოს ეროვნული მუზეუმის წერილის დანართი.
- ტაბ. 5** – ისპანის ტორფნარში დაცული ნარჩენებისგან შექმნილისიურეალისტური კომპოზიციები. ავტორი ვაჟა ვერულიძე. ამჟამად დაცულია ქობულეთის მუზეუმში.
- ტაბ. 6** – ქობულეთის ადრენეოლითურიეტალონური ნამოსახლარი. ფოტოსურათები გადაღებულია დ. ნასყიდაშვილის მიერ.
- ტაბ. 7** – ქობულეთის ნამოსახლარზე ადრე (1, 2) და 2017 წელს (3, 4) გამოვლენილი წყალგაყვანილობის სისტემა.
- ტაბ. 8** – ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარი. ფოტოსურათები გადაღებულია დ. ნასყიდაშვილის მიერ.
- ტაბ. 9** –ქობულეთის ნამოსახლარზე 2017 წელს გავლებული საკონტროლო ჭრილი. 1– ხედი დასავლეთიდან აღმოსავლეთით, 2 – ხედი სამხრეთიდან ჩრდილოეთით.
- ტაბ. 10** – ქობულეთის ადრენეოლითური ნამოსახლარის რეკონსტრუქცია. მხატვარ–არქიტექტორი ა. ჯაველიძე.
- ტაბ. 11** – „დევის გამოქვაბული“ (1), საერთო ხედი ძეგლზე და „დევის გამოქვაბული“ (2). ფოტები ეკუთვნის დ. ნასყიდაშვილს.
- ტაბ. 12** – ქობულეთის ნამოსახლარზე 2017 წელს გამოვლენილი გვიანდელი პერიოდის კერამიკული მასალა.
- ტაბ. 13** – ქობულეთის ნამოსახლარზე 2017 წელს გამოვლენილი გვიანდელი პერიოდის კერამიკული მასალა.
- ტაბ. 14** – 2017 წელს ძეგლზე გამოვლენილი მასალები: დიაგრამა 1, 2.
- ტაბ. 15** – 2017 წელს ძეგლზე გამოვლენილი მასალები: დიაგრამა 3, 4.
- ტაბ. 16** – 2017 წელს ძეგლზე გამოვლენილი მასალები: დიაგრამა 5.
- ტაბ. 17** – ქობულეთის ნამოსახლარზე 1980 წელსა და 2017 წელს გამოვლენილი ნუკლეუსები.
- ტაბ. 18** – 2017 წელს გამოვლენილი ლამელები იმეორებენ 1977 წელს ფიქსირებული 3–6 წარმოდგენილი თავბოლოგადამტვრეული, ცალ და ორგვერდდამუშავებულ გეომეტრიულ ფორმებს.
- ტაბ. 19** – 1959–1986 წწ ძეგლზე გამოვლენილ მასალები სტატისტიკა.
- ტაბ. 20** – წინა წლებში გამოვლენილი მასალების მიხედვით ძეგლი მდიდარია არა მარტო ლამელების საერთო სიუხვით, არამედ ფორმათა მრავალსახეობითაც.

- ტაბ. 21** – წინა წლებში გამოვლენილი მასალების მიხედვით ძეგლი მდიდარია არა მარტო ლამელების საერთო სიუხვით, არამედ ფორმათა მრავალსახეობითაც.
- ტაბ. 22** – წინა წლებში გამოვლენილი მასალების მიხედვით ძეგლი მდიდარია არა მარტო ლამელების საერთო სიუხვით, არამედ ფორმათა მრავალსახეობითაც.
- ტაბ. 23** – 2017 წელს გამოვლენილი იყო ერთი, ადრე ფიქსირებული შურდულის ქვების ანალოგი.
- ტაბ. 24** – 2017 წელს გამოვლენილი იყო ერთი, ადრე ფიქსირებული შურდულის ქვების ანალოგი.
- ტაბ. 25** – 2017 წელს გამოვლენილი ქვის ნედლეულზე დამზადებული იარაღები: 1–2 შურდულის ქვა; 3–4 სამკუთხედი ფორმის საჭრელ–სახოკი იარაღი; 5–6 მართკუთხედი ფორმის საჭრელ–სახოკი იარაღი.
- ტაბ. 26** – 2017 წელს გამოვლენილი კერამიკული მასალა იმეორებს ნამოსახლარზე ადრე აღმოჩენილი მოგვიანო პერიოდის კერამიკული მასალის ხასიათსა და ფორმებს.
- ტაბ. 27** – 2017 წელს გამოვლენილი კერამიკული მასალა იმეორებს ნამოსახლარზე ადრე აღმოჩენილი მოგვიანო პერიოდის კერამიკული მასალის ხასიათსა და ფორმებს.
- ტაბ. 28** – 2017 წელს გამოვლენილი კერამიკული მასალა იმეორებს ნამოსახლარზე ადრე აღმოჩენილი მოგვიანო პერიოდის კერამიკული მასალის ხასიათსა და ფორმებს.
- ტაბ. 29** – კაჟის შუბისპირები და ისრისპირები თეთრამწიდან (1); ქვის თოხები დასავლეთ საქართველოს ენეოლითურინამოსახლარებიდან (2).
- ტაბ. 30** – ხელსაფრქვავე ჩოლოქიდან.
- ტაბ. 31** – ენეოლითის პერიოდი. 1 – ნაგებობათა გეგმა; 2 – სახლის სქემატური რეკონსტრუქცია; 3 – მრგვალგუმბათოვანი მიწისზედა სახლის სქემატური რეკონსტრუქცია.
- ტაბ. 32** – კოხის გობი.
- ტაბ. 33** – ბრინჯაოს ცული აჭყვისთავიდან.
- ტაბ. 34** – კოლხური ცულების განვითარების სქემა; დ. ქორიძის ვერსია.
- ტაბ. 35** – მინიატურული ბრინჯაოს ცული (2) სიახლოვეს კოლხური ცულების II სახეობის (1) ნიმუშებთან ნახულობს. (3) კოლხური ცულების II სახეობა. ა. იენსენის მიხედვით.
- ტაბ. 36** – კოლხური ცულების II სახეობის პირველი ქვესახე.
- ტაბ. 37** – კასრისებული ჭურჭელი ჩოლოქიდან (1); კოლხური ქვევრის ფრაგმენტები ჩოლოქიდან (2).

ტაბ. 38 – ბაზალტის სტელა ლედვადან (1); გეომეტრიული ფიგურა რომბი (2); ექვსკუთხა გეომეტრიული ფიგურა (3); მართკუთხედი მოყვანილობის გეომეტრიული ფიგურა (4); სპირალი (5).

ტაბ. 39 – თიხის ჭურჭელი კიკეთის სამაროვანიდან (1); თიხის ჭურჭელი ამირანის გორიდან (2); ადრებრინჯაოს ხანის საკინძები (3).

ტაბ. 40 – 1 – სტელა ორქომენდიდან. მ. ციმგროდსკის მიხედვით; 2 – ქვაზე კვეთის ნიმუშები დაღესტნიდან. პ. დებიროვის მიხედვით; 3 (1, 2) – ბრინჯაოს სარტყელის ფრაგმენტები. პ. უვაროვისა და ბ. კუფტინის მიხედვით; 4 (1, 2) – ბრუნვის ნიმუშები ევროპიდან. მ. ციმგროდსკის მიხედვით.

ტაბ. 41 – ისპანის ნამოსახლარი ქობულეთის აღმოსავლეთით განლაგებულ ტორფნარშია გამოვლენილი.

ტაბ. 42 – სპილენძისა და ბრინჯაოს იარაღების ჩამოსახმელი ტექნიკური აღჭურვილობა ისპანიდან. ა. ჯაველიძის მიხედვით.

ტაბ. 43 – ბაზალტის ბრტყელიხელსაფრქვაკვებისპანიდან (1, 2); კაჟის ჩასართები (3), რომლისგან შედგენილი ნამგალით (4) ხდებოდა მოსავლის მკა. ა. ჯაველიძის მიხედვით.

ტაბ. 44 – ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარზე გამოვლენი ზედა დონის კერამიკული მასალები (1 და 2 ბარისპირს სიმაღლეზე).

ტაბ. 45 – ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარზე გამოვლენი ქვედა დონის კერამიკული მასალები.

ტაბ. 46 – ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარზე გამოვლენი ზედა დონის კერამიკული მასალები.

ტაბ. 47 – 1. ნედლეულის დაქუცმაცება-დანაწევრება ხდებოდა საგანგებოდ დამზადებულ ქვის სანაყ-გობებში; 2. კლდოვან მასივებში მოწყობილი მოედან-პლატფორმები; 3. დაქანებული კლდოვანი მასივები; 4. გოლები სადაც ათავსებდნენ პირველად ნედლეულს; 5. ქვის ურო.

ტაბ. 48 – ინტენსიური მოხმარების პროცესში ზოგიერთი გობი შუაზე იხლიჩებოდა (1, 2); სიკ-კლდოვან ქანებში ამოკვეთილ-ამოხვეწილი სხვადასხვა ფორმისა და სიდიდის ქვის სანაყ-გობები (3, 4); სარფის ძეგლი (5, 6).

ტაბ. 49 – დაგვას ძეგლი, 2018 წელი (1, 2, 3, 4); წყლის ენერგიაზე მომუშავე საოცარი მექანიზმი (5).

ტაბ. 50 – 1. „ნამჭედურის“ ნამოსახლარი გადაღებულია დრონით; 2 – ბორცვის სტრატოგრაფიული ჭრილი; 3 ტოპოგრაფიული გეგმა.

ტაბ. 51 – „ნამჭედურის“ ეტალონური ძეგლის VI ფენის კერამიკული მასალა.

ტაბ. 52 – „ნამჭედურის“ ეტალონური ძეგლის V ფენის კერამიკული მასალა.

ტაბ. 53 – „ნამჭედურის“ ეტალონური ძეგლის IV ფენის კერამიკული მასალა.

ტაბ. 54 – „ნამჭედურის“ ეტალონური ძეგლის III ფენის კერამიკული მასალა.

ტაბ. 55 – „ნამჭედურის“ ეტალონური ძეგლის III ფენის კერამიკული მასალა.

ტაბ. 56 – „ნამჭედურის“ ეტალონური ძეგლის IV ფენის კერამიკული მასალის ფრაგმენტები – ჭურჭლების ზოომორფული ყურები.

ტაბ. 57 – 1.დერგი; 2, 3, 4, 5.წრიულ განივკვეთიანრქისებშვერილიან სადგარები.

ტაბ. 58 – 1.წრიულ განივკვეთიანრქისებშვერილიანსადგარი; 2. ფალოსისებრისადგარი.

ტაბ. 59 – ჩოლოქ–ოჩხამურის საწარმოო კერის სახელოსნოების განლაგება. სქემა.

ტაბ. 60 – რკინის სადნობი სახელოსნოები „ჯიხანჯური I.1“, „ჯიხანჯური I.2“, „ჯიხანჯური I.3“.

ტაბ. 61 – რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I.1“.

ტაბ. 62 – რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I.2“.

ტაბ. 63 – რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I.3“.

ტაბ. 64 – რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური II“.

ტაბ. 65 – რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური III“.

ტაბ. 66 – რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური IV“.

ტაბ. 67 – თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტები სხვადასხვა სახელოსნოებიდან.1-3. „ჯიხანჯური I“, 4-8. „ლეღვა I“, 9. „ჯიხანჯური II“, 10-11. „ჯიხანჯური III“, 12. „ჯიხანჯური II“.

ტაბ. 68 – რკინის სადნობი სახელოსნოები „ლეღვაI,1“ და „ლეღვაI,2“.

ტაბ. 69 – ფართო კანელურებით შემკული თიხის ჭურჭელი. „ლეღვაI,2“.

ტაბ. 70 – რკინის სადნობი სახელოსნო „ცეცხლაურიI“.

ტაბ. 71 – თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტები. „ცეცხლაურიI“.

ტაბ. 72 – რკინის სადნობი სახელოსნო „ცეცხლაურიII“.

ტაბ. 73 – თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტები.„ცეცხლაურიII“.

ტაბ. 74 – თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტები.„ცეცხლაურიII“.

ტაბ. 75 – 1.ჯიხანჯური. შ. სურმანიძის საკარმიდამო ნაკვეთის ტერიტორია სადაც სახელოსნო უბანი იყო წარმოდგენილი; 2.რკინისწიდის ნარჩენებით მოფენილი

ტერიტორი; 3. მასპინძელი ოჯახის წევრები არტეფაქტებით ხელში; 4, 5, 6. წიდის ნარჩენები შ. სურმანიძის ნაკვეთიდან.

ტაბ. 76 -1. კოლხური ჯამის ძირის ფრაგმენტი; 2. კოლხური ქოთნის პირისა და ყელის ფრაგმენტი; 3. კოლხური ქოთნის ძირის ფრაგმენტი; 4, 5, 6. ბრტყელძირიანი ქოთნის ძირის ფრაგმენტები მდიანე ჩოლოქის და მდ. ოჩხამურის აუზიდან; 7, 8, 9. ქოთნის ყურები.

ტაბ. 77 - 1, 2. ქოთნის ყურები; 3. ამფორის ძირი; 4. კოლხური ამფორა მდ. ოჩხამურის აუზიდან; 5. „ყავისფერთიხიანი“ ამფორა; 6. დილისებრი მოყვანილობის ძირიანი ამფორები; 7. ამფორის პირისა და ყელის ფრაგმენტი; 8. დილისებრი მოყვანილობის ამფორის ძირი; 9. ქიოსური ამფორა; 10. ამფორის კონუსური ძირი; 11. კონუსური ძირის ფორმა გონიო–აფსაროსიდან; 12. ქიოსურიამფორის ფრაგმენტი.

ტაბ. 78 - 1. ამფორის ქვედა ტანი მდ. ოჩხამურის აუზიდან; 2. ამფორა ქობულეთ–ფიჭვნარიდან; 3. შავლაკიანიკილიკის ძირის ფრაგმენტი; 4. ქვევრის მხარის ფრაგმენტი მდ. ოჩხამურის აუზიდან; 5. ბათუმის ციხის ანტიკური პერიოდის მასალა; 6, 7. ქობულეთ–ფიჭვნარის ძვ.წ. IV ს. სამაროვანზე გამოვლენილი შავლაკიანი კილიკი.

ტაბ. 79 - კერამიკული მასალა პეტრა–ციხისძირიდან; წელშეზნეილი ამფორის ძირები პეტრა–ციხისძირიდან.

ტაბ. 80 - ა. პეტრა–ციხისძირის ციხის გენგემა; ბ. პეტრა–ციხისძირის ციხის გენგემა: 1. დარბაზული ეკლესია; 2. სამნავიანი ბაზილიკა; 3. აბანო.

ტაბ. 81 - 1. ალამბრის ციხე; 2. ელიას ციხე; 3. აჭის ციხე;

ტაბ. 83 - 1– კირმანეულის თეთრი; 2. ოსმალური აღჩა; 3. სამების ნატაძრალი ექსპედიციამდე; 4. – სამების ნატაძრალი ექსპედიციის დასრულების შემდეგ; 5, 6, 7, 8 – რკინის ჯვრები, რომელიც გამოვლენილი იყო სოფლის მკვიდრთა მიერ.

ტაბ. 84 - 1. ტყემაკარავის ხიდი; 2. ცხემვანის ხიდი; 3. კობალაურის ხიდი: ა) მარჯვენა სანაპიროზე გადარჩენილი ბურჯი, ბ) მარცხენა სანაპიროზე ხიდის დანგრევის შემდეგ დარჩენილი ჯამი, სადაც ბურჯის საყრდენი კედელი იყო დაშენებული.

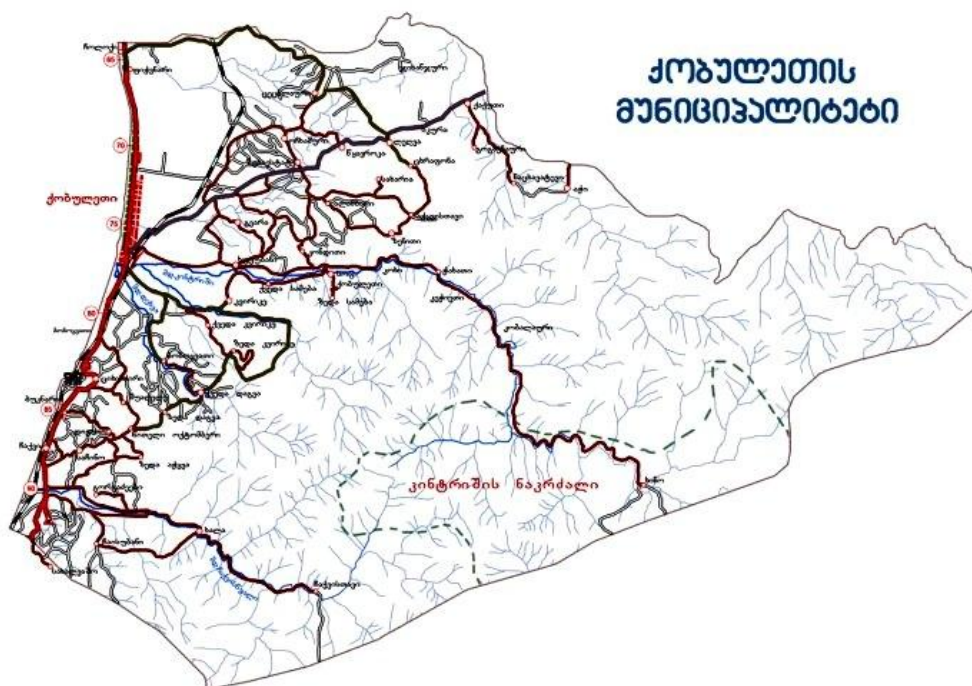
ტაბ. 1

1

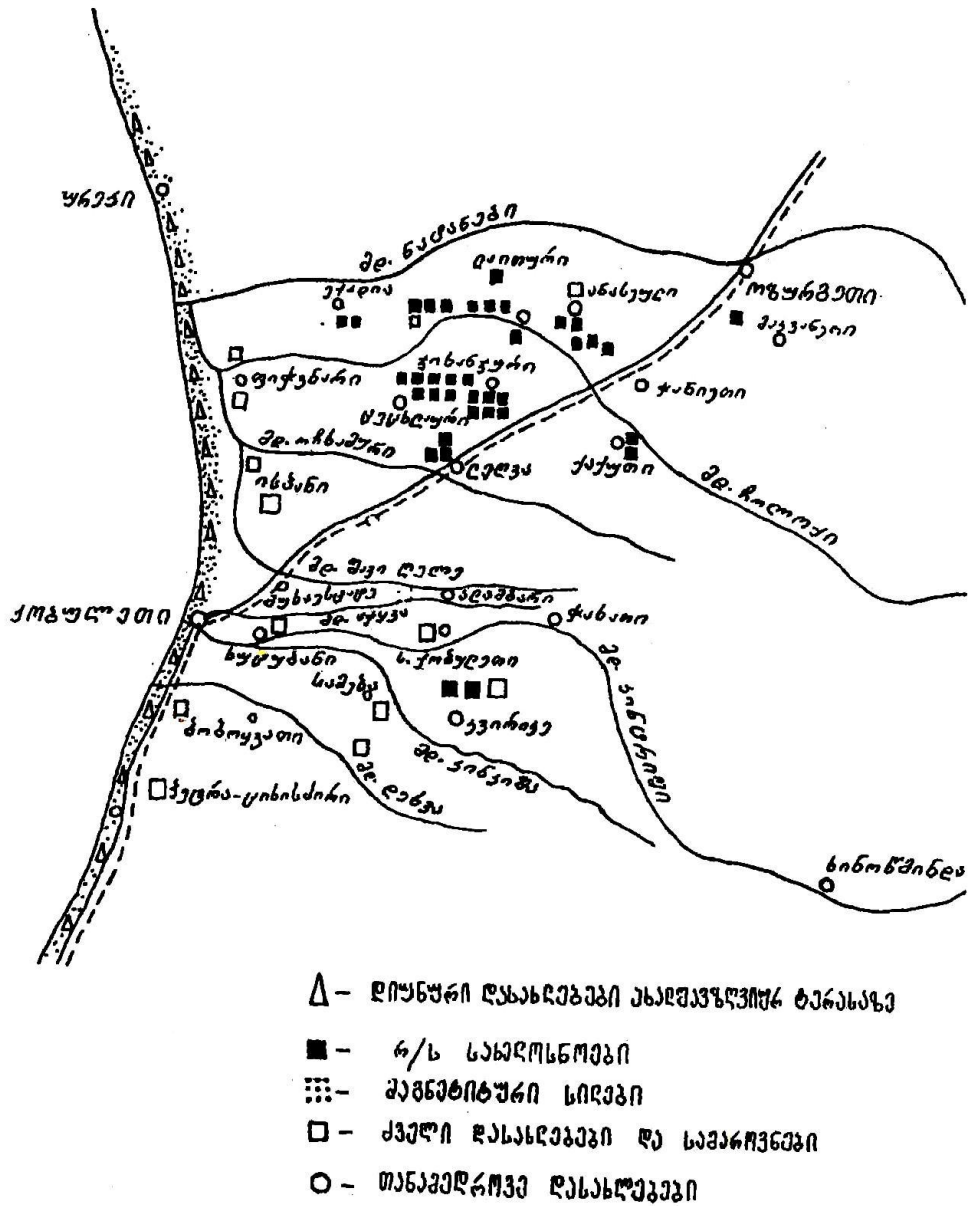
აჭარის ავტონომიური რესპუბლიკის რუკა.

2

ქობულეთის მუნიციპალიტეტის რუკა.

ტაბ. 2

კინტრიმ-ჩოლოქის ორმდინარეთის ტერიტორია.

დ. ხახუტაიშვილის წიგნიდან „ქობულეთის ქვეყანა“;

შესრულებულია ა. ჯაველიძის მიერ.

№ 0108-1259
23.10.2012

ა(ა)იპ ქობულეთის კულტურის ცენტრის
სამუზეუმო განყოფილების გამგეს
ბატონ რეზო ტაკიძეს

ბატონო რეზო,

თქვენ მიერ გამოგზავნილი წერილის №-1/9 14.09.2012 პაუხად
გაცნობებთ, რომ საქართველოს ეროვნული მუზეუმის
თანამშრომელთა მიერ შესწავლილი იქნა ქობულეთის ისპანის
ჭაობში ნამარხი რელიქტური ხის ფრაგმენტი.

მათ მიერ დადგინდა, რომ ქობულეთის ისპანის ჭაობში ნამარხი
რელიქტური ხის ფრაგმენტი არის ლიგნატი, მცენარე - თხმელა -
Alnus, რომლის გეოლოგიური ასაკით დაახლოებით პლეისტოცენი
(ბოლო 10 000 წელი).

დაწვრილებითი ინფორმაციისთვის გთხოვთ, იხილოთ საქართველოს
ეროვნული მუზეუმის გეოლოგია-პალეონტოლოგიის ფონდის
კურატორის, რუსუდან ჩაგელიშვილის დასკვნა, რომლის ასლიც თან
ერთვის წერილს.

პატივისცემით,

EM

გენერალური დირექტორი
აკად. ვეერ-კორ. დავით ლორთქიფანიძე

საქართველოს ეროვნული მუზეუმი
რუსთაველის გამზირი 3
თბილისი 0105
ტელეფონი 299 80 22
ფაქსი 298 21 33

info@museum.ge
www.museum.ge

3, Rustaveli Avenue
0105 Tbilisi, Georgia
Tel: +995 32 299 80 22
Fax: +995 32 298 21 33

წერილი საქართველოს ეროვნული მუზეუმიდან.

ტაბ. 4

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის
გენერალურ დირექტორს
ბატონ დავით ლორთქიფანიძეს

გეოლოგია-პალეონტოლოგიის ფონდის
კურატორის რუსუდან ჩაგელიშვილის

მ ო ხ ს ე ნ ე ბ ი თ ი ბ ა რ ა თ ი

თქვენს მიერ გამოგზავნილი (ა)იპ ქობულეთის კულტურის ცენტრის სამუზეუმო განყოფილების მიერ მიმართვა-თხოვნის პასუხი შემდეგია:

ქობულეთის ისპანის ჭაობში ნამარხი რელიქტური ხის ფრაგმენტი არის: ლიგნიტი, მცენარე – თხმელა–*Alnus*. გეოლოგიური ასაკია დაახლოებით ჰოლოცენი (ზოლო 10 000 წელი).

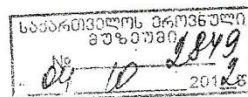
ლიგნიტს სხვანაირად მურა ნახშირსაც უწოდებენ. ნამდვილი ქვანახშირისაგან განსხვავდებით იგი შეიცავს ნახშირბადის მცირე რაოდენობასა და შედარებით მეტ წყალსა და ბიტუმიზირებულ ქროლად ნივთიერებებს.

მისი წარმოშობის მექანიზმი ასეთია: ჭაობში დაგროვილი მცენარეული ნაშთები განიცდიან ხრწნას ე. წ. ანაერობულ (უჟანგბადო) გარემოში, ამ დროს ხდება ქროლადი ნივთიერების გამოდევნება მცენარიდან და ნახშირბადით ჩანაცვლება. ლიგნიტის წარმოშობის ხდება შედარებით მცირე სიღრმეებზე –დაახ.10–60 მეტრზე.

პატივისცემით, რ. ჩაგელიშვილი

2.10.2012 წელი

რ. ჩაგელიშვილი

საქართველოს ეროვნული მუზეუმის წერილის დანართი.

ტაბ. 5

ისპანის ტორფნარში დაცული ნარჩენებისგან შექმნილი სიურეალისტური კომპოზიციები. ავტორი ვაჟა ვერულიძე. ამჟამად დაცულია ქობულეთის მუზეუმში.

ტაბ. 6

1

ქობულეთის ადრენეოლითური ეტალონური ნამოსახლარი.
გადაღებულია დ. ნასყიდაშვილის მიერ.

2

ქობულეთის ადრენეოლითური დასახლება

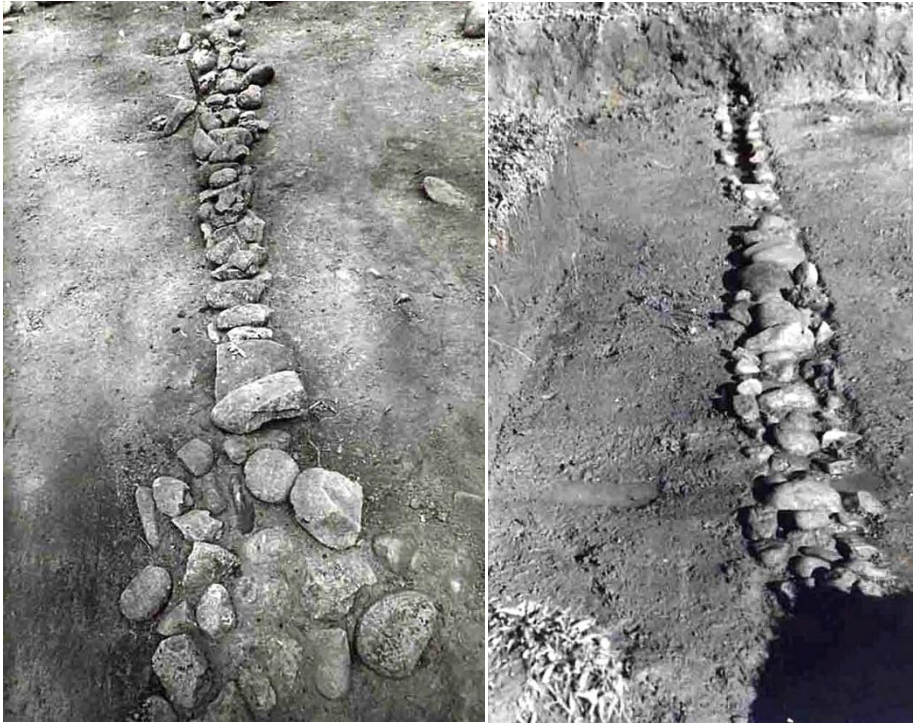

კოორდინატების დატანა ძეგლზე მომზადებულია მ. კომახიძის მიერ.

ტაბ. 7

1.

2

ქობულეთის ნამოსახლარზე ადრე გამოვლენილი
წყალგაყვანილობის სისტემა.

3

4

ქობულეთის ნამოსახლარზე 2017 წელს გამოვლენილი
წყალგაყვანილობის სისტემა.

ტაბ. 8

1

2

ისპანისტორფქვემა ნამოსახლარი. ფოტოსურათები გადაღებულია დ. ნასყიდაშვილის მიერ.

ტაბ. 9

1

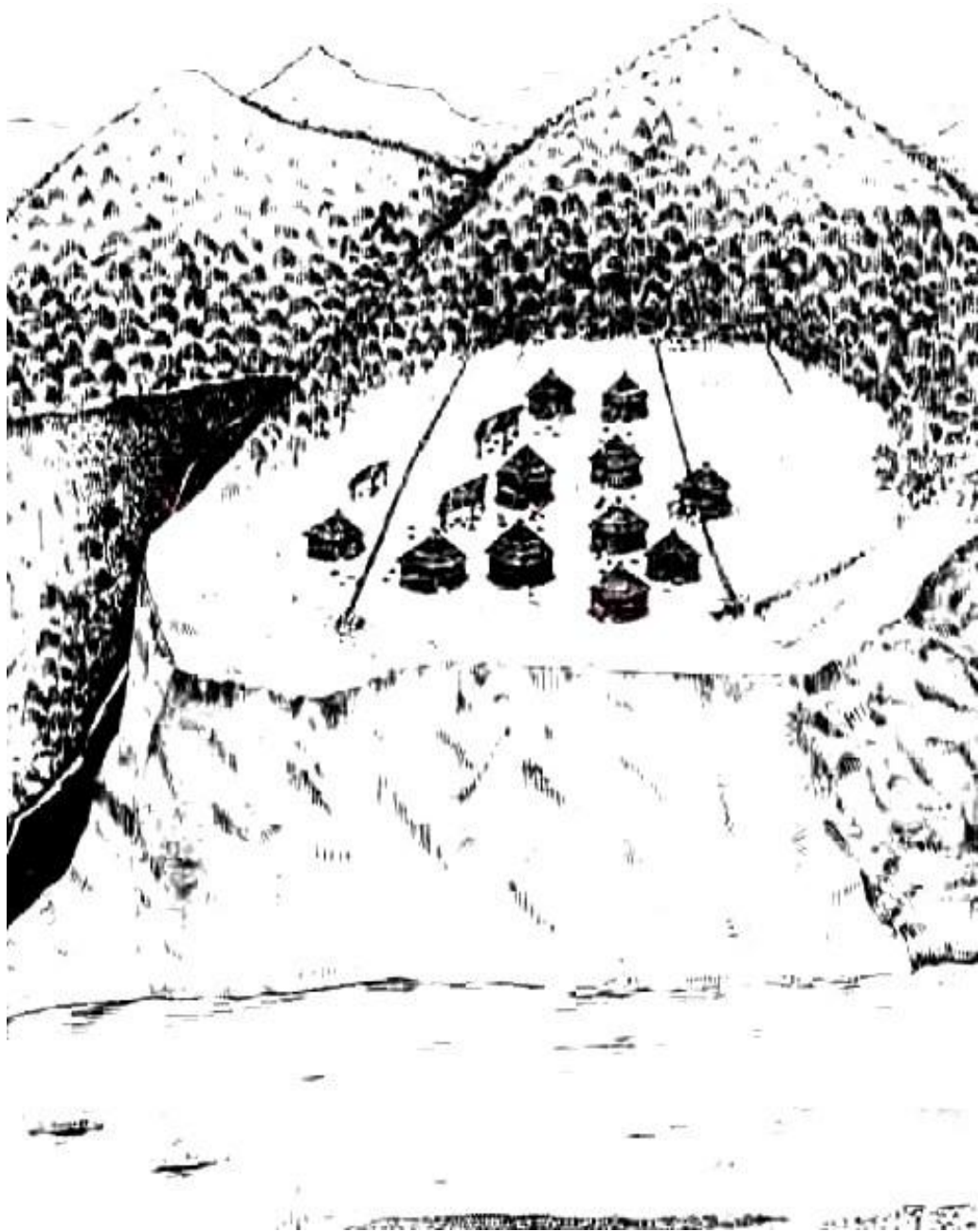
ქობულეთის ნამოსახლარზე 2017 წელს გავლებული საკონტროლო ჭრილი. ხედი დასავლეთიდან აღმოსავლეთით .

2

ქობულეთის ნამოსახლარზე 2017 წელს გავლებული საკონტროლო ჭრილი. ხედი სამხრეთიდან ჩრდილოეთით.

ტაბ. 10

ქობულეთის ადრენეოლითური ნამოსახლარის რეკონსტრუქცია. მხატვარ-
არქიტექტორი ა. ჯაველიძე.

1

„დევის გამოქვაბული“. ფოტო ეკუთვნის დ. ნასყიდაშვილს.

2

საერთო ხედი ძეგლზე და „დევის გამოქვაბული“. ფოტო ეკუთვნის დ. ნასყიდაშვილს.

ტაბ.12

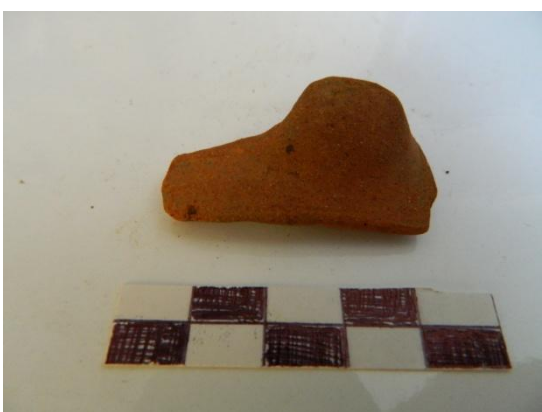

1. 2.

3

4

5

6

სოფელ ქობულეთის ადრენოლითურ დასახლებაში გამოვლენილი იყო საკმაოდ საინტერესო და მრავალფეროვანი გვიანდელი პერიოდისა კერამიკული მასალა.

ტაბ. 13

1

2

1.

4

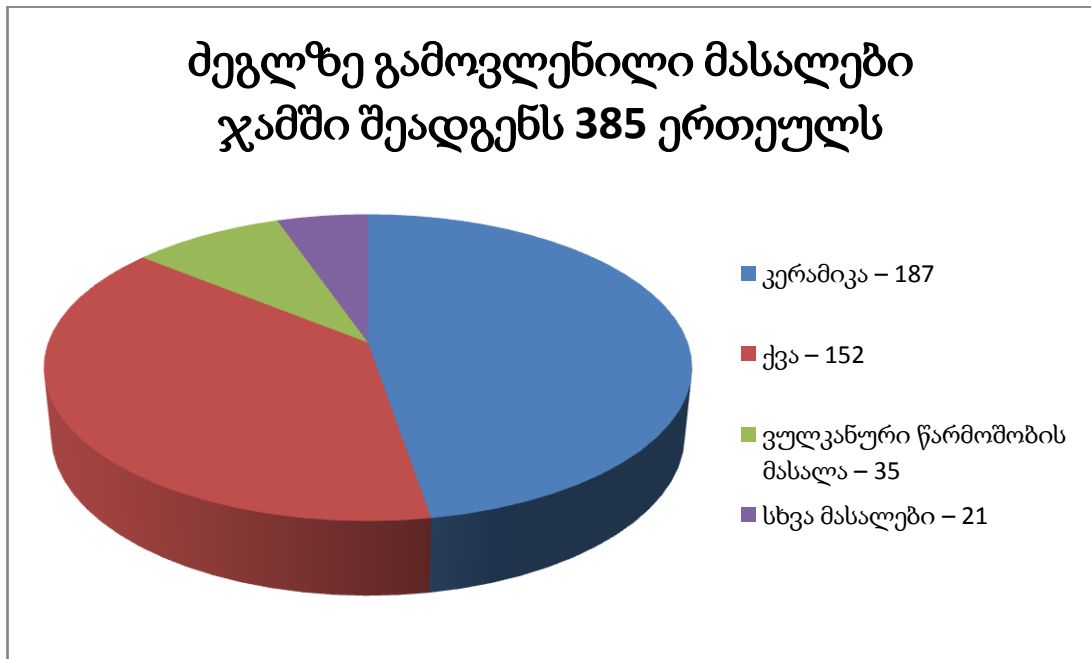
5

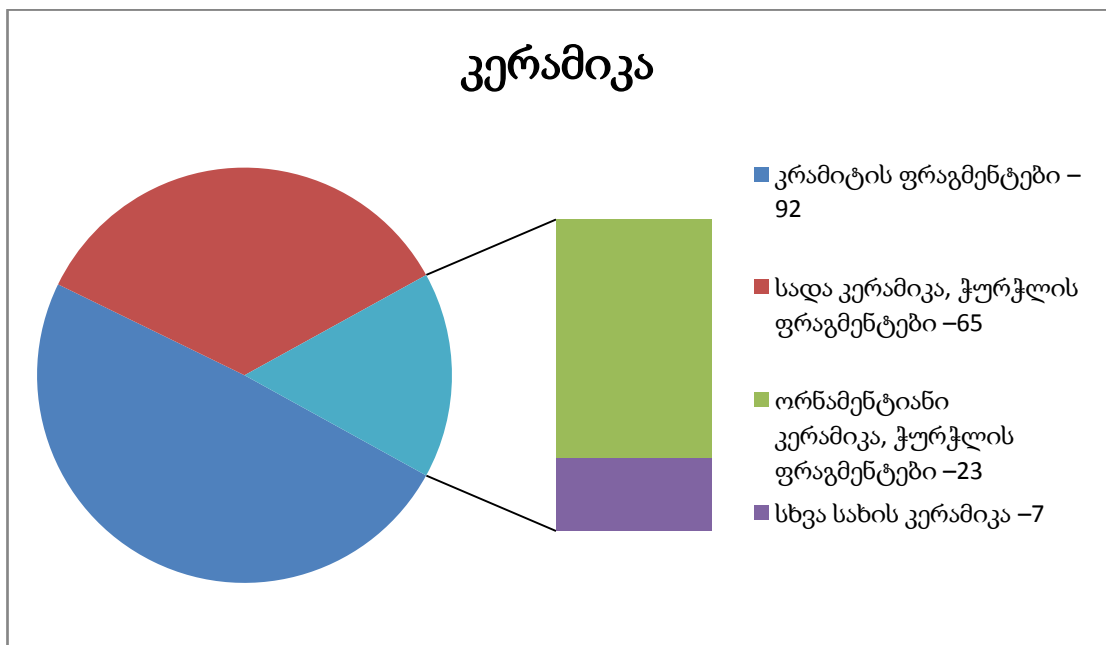
6

სოფელ ქობულეთის ადრენოლითურ დასახლებაში გამოვლენილი იყო საკმაოდ საინტერესო და მრავალფეროვანი გვიანდელი პერიოდისა კერამიკული მასალა.

დიაგრამა 1.

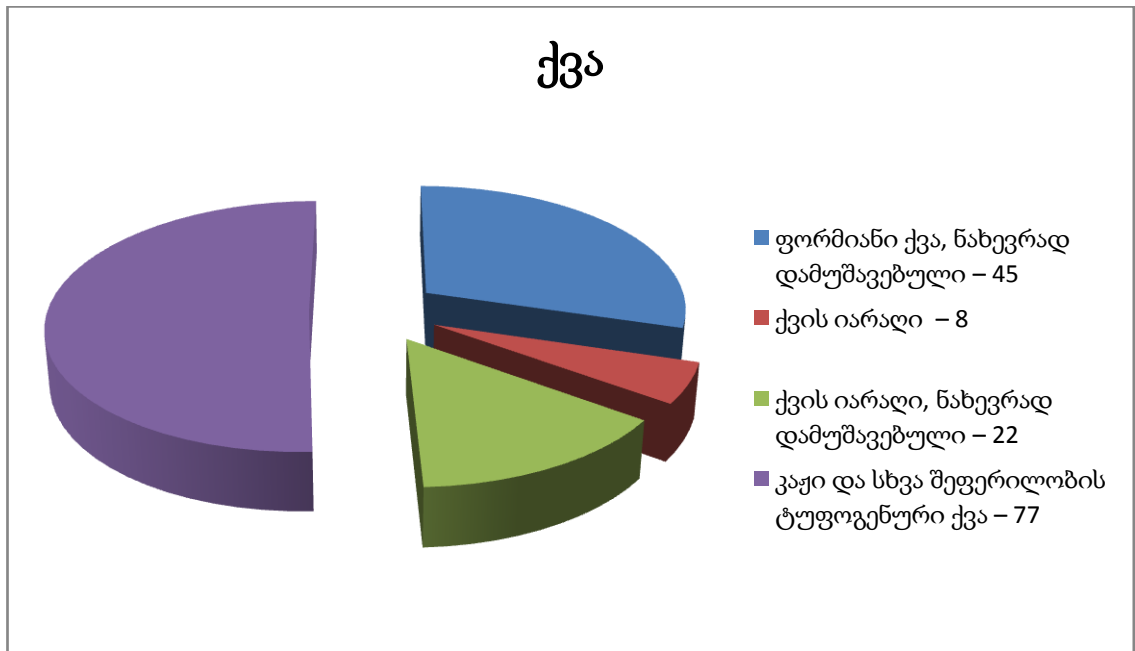
დიაგრამა 2.

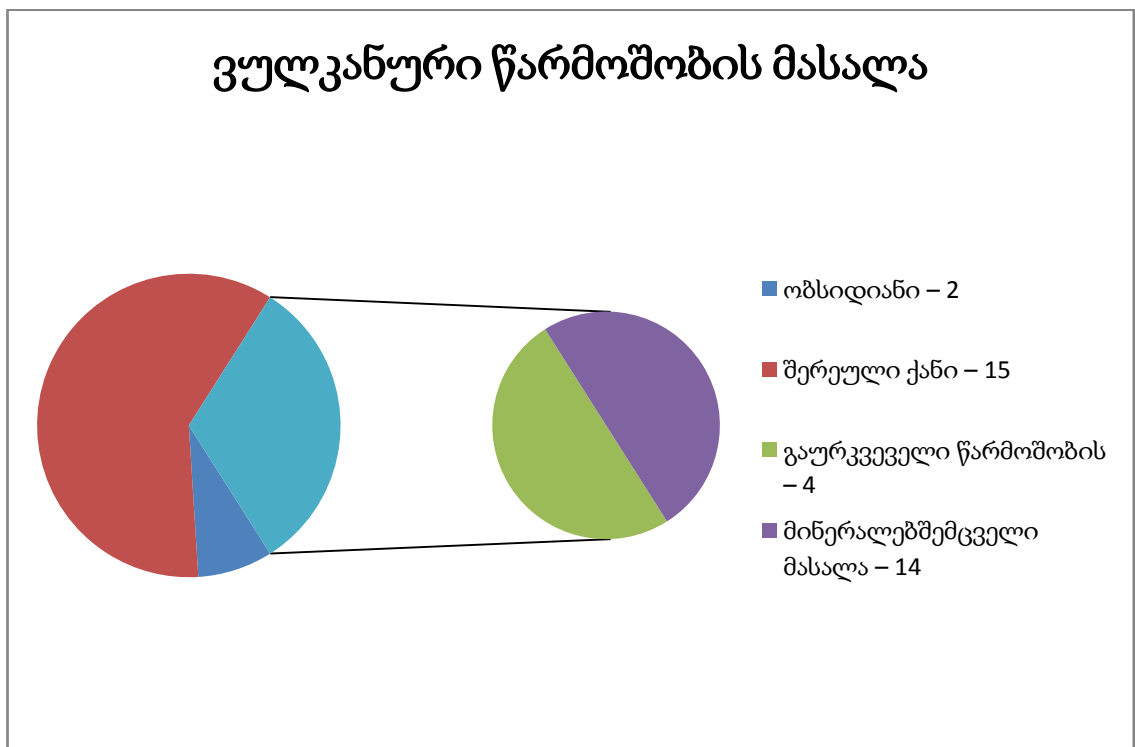
2017 წელს ძეგლზე გამოვლენილი მასალები.

ტაბ. 15

დიაგრამა 3.

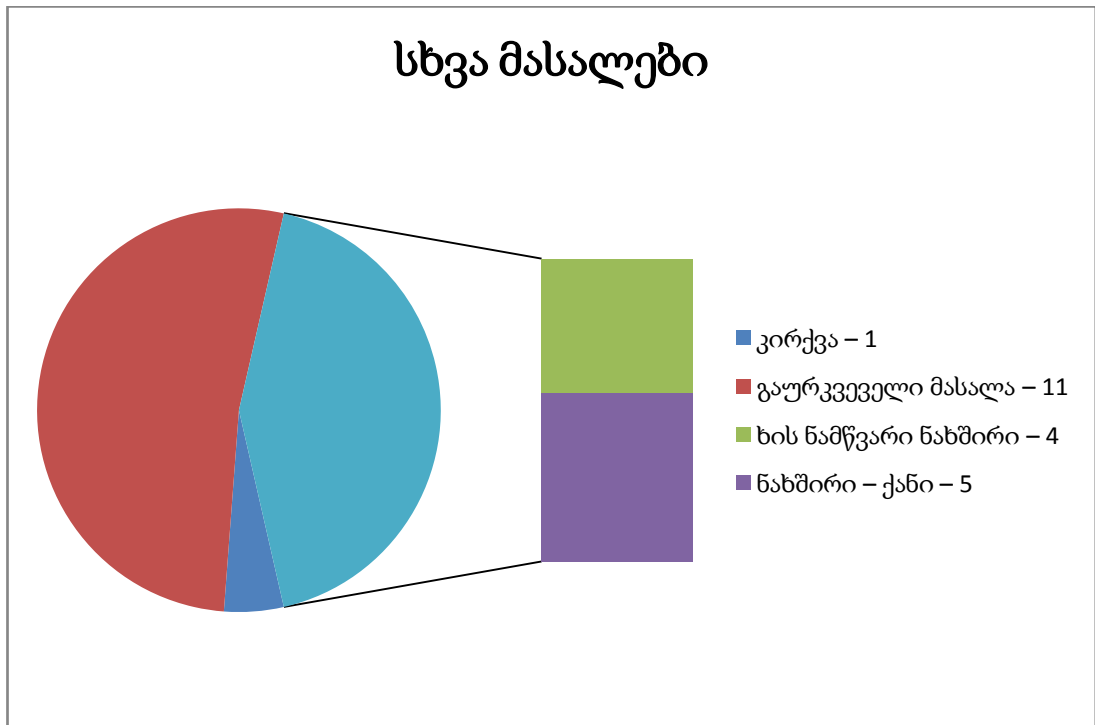

დიაგრამა 4.

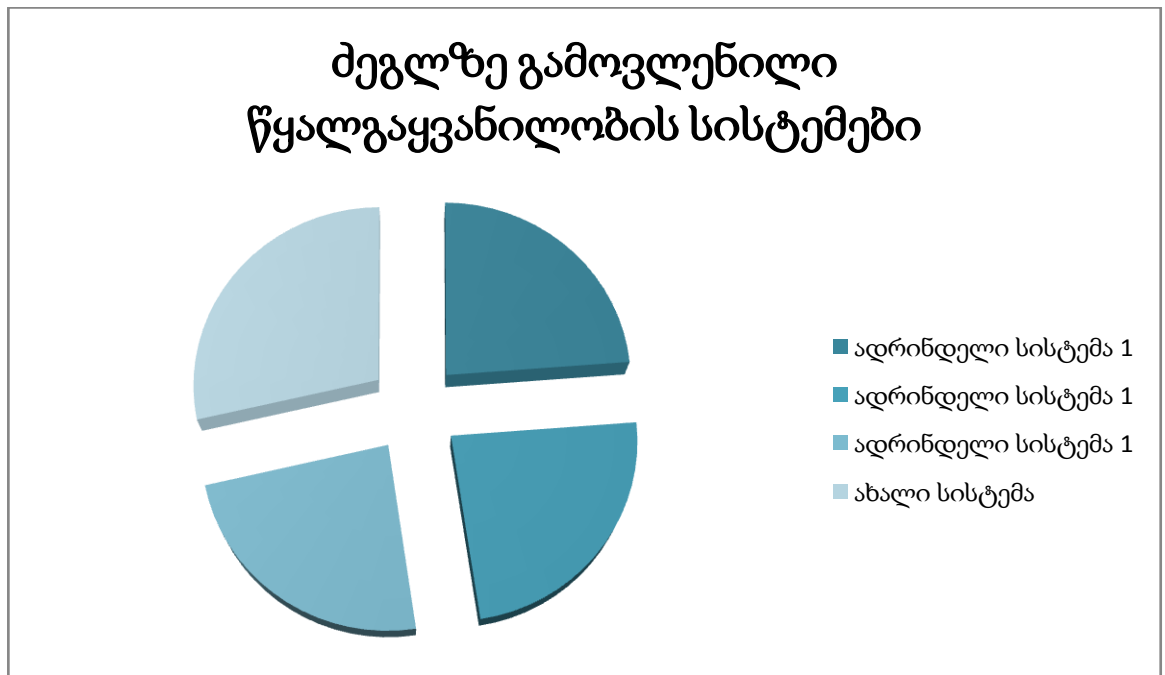
2017 წელს ძეგლზე გამოვლენილი მასალები.

დიაგრამა 5.

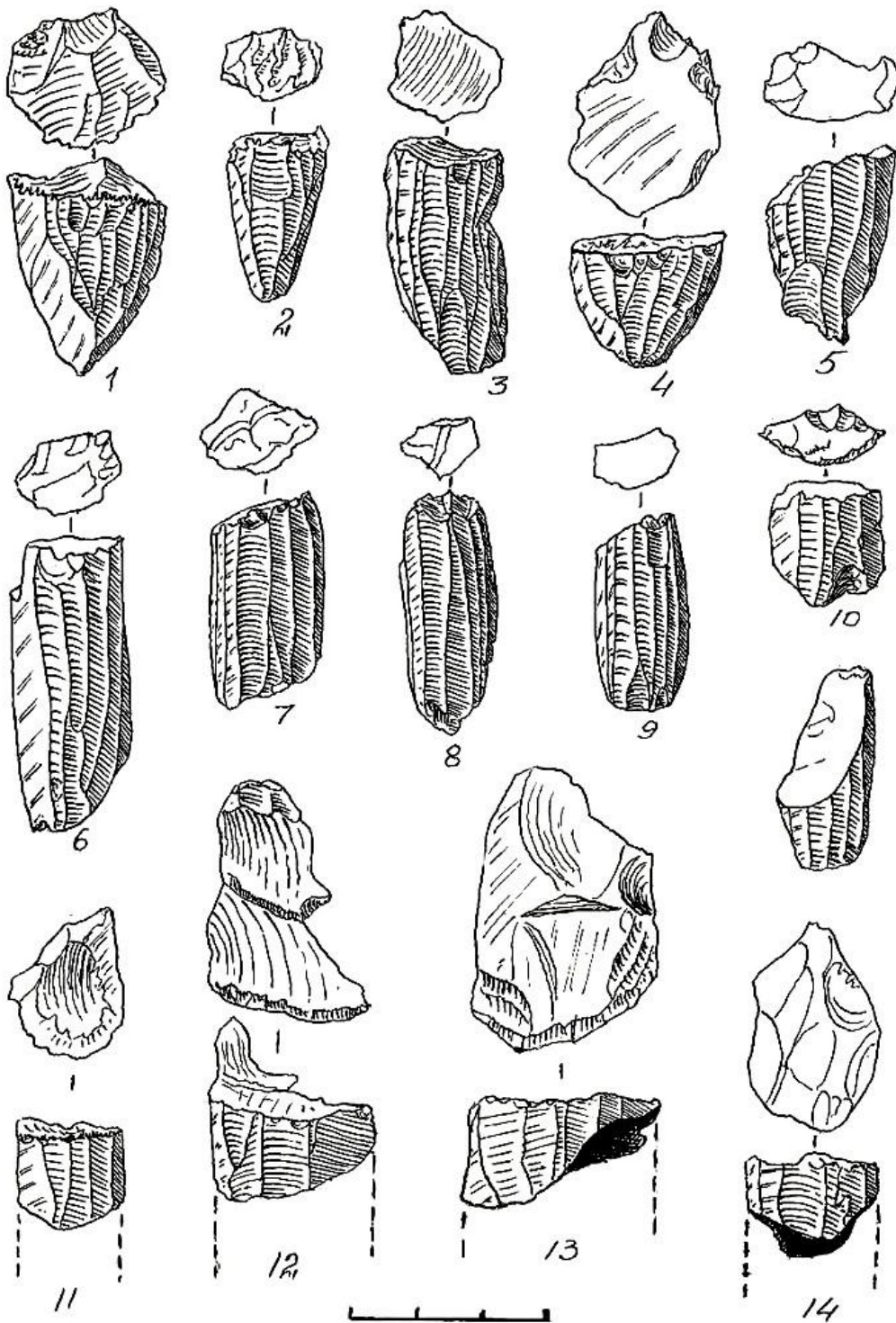

2017 წელს ძეგლზე გამოვლენილი მასალები.

დიაგრამა 6.

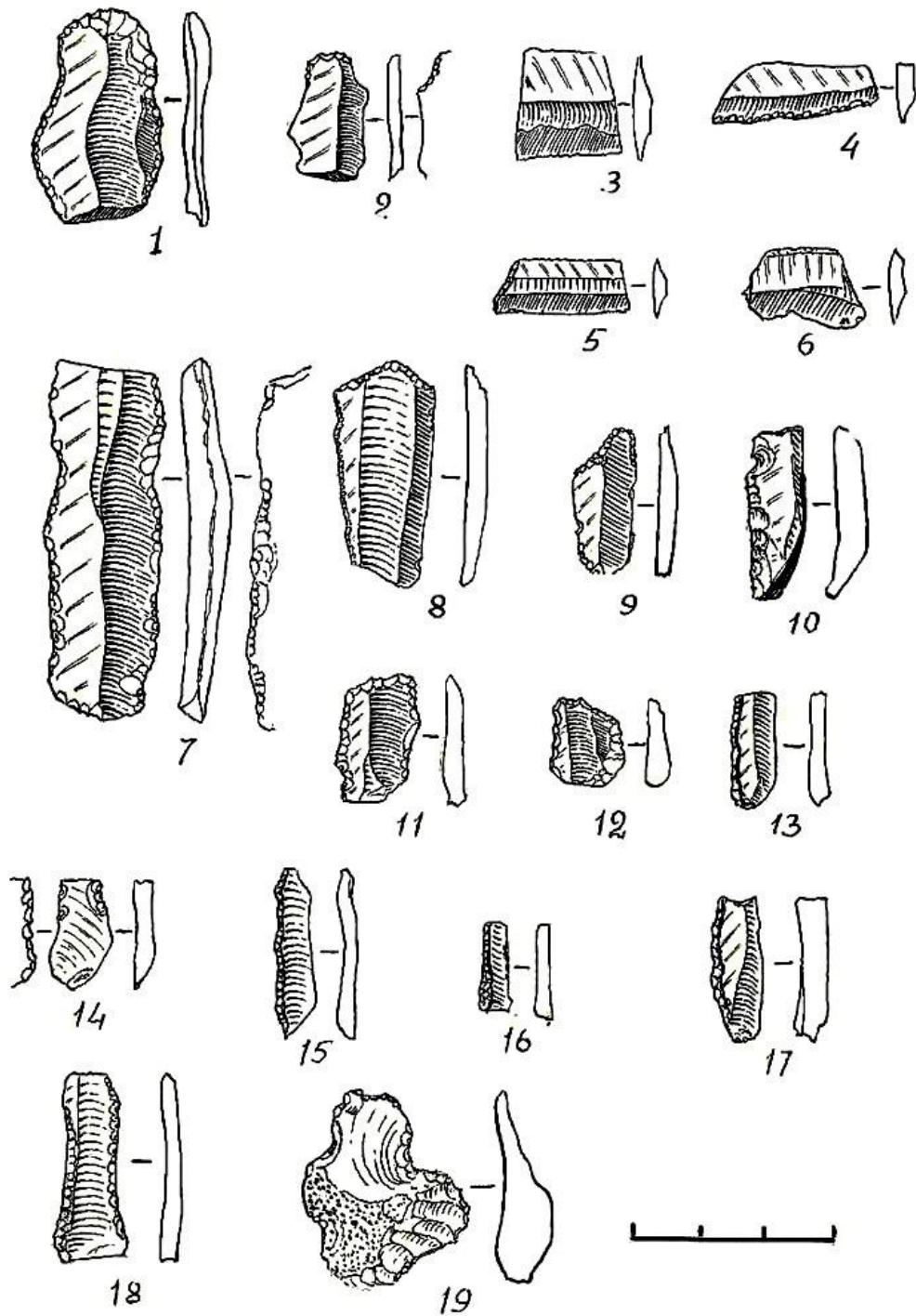

ტაბ. 17

2017 წელს გამოვლენილი ნუკლეუსები მეტ-ნაკლებად იმეორებენ 1980 წელს ფიქსირებული 1-5 წარმოდგენილ ფორმებს.

ტაბ. 18

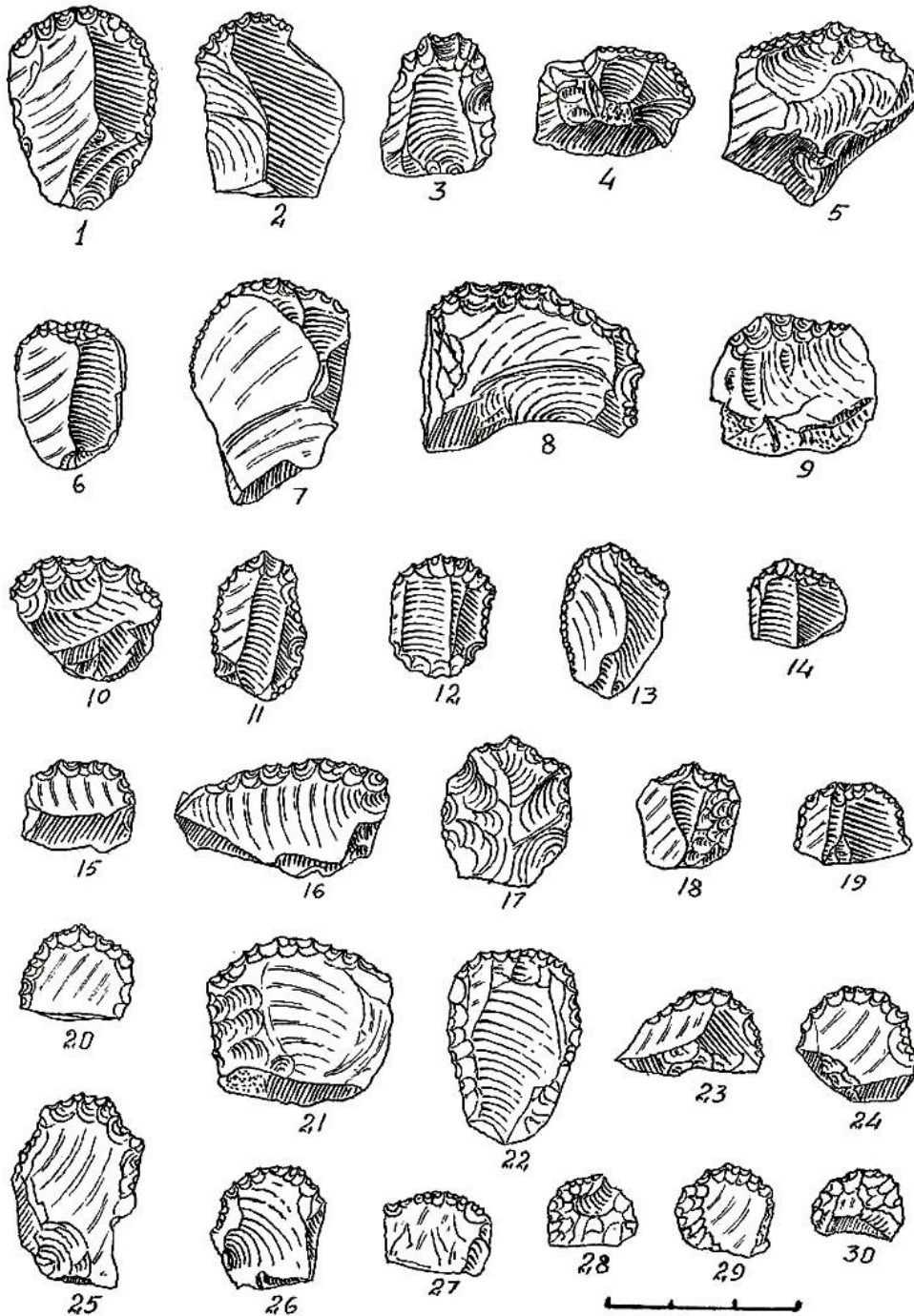
2017 წელს გამოვლენილი ლამელები იმეორებენ 1977 წელს ფიქსირებული 3–6 წარმოდგენილი თავბოლოგადამტვრეული, ცალ და ორგვერდდამუშავებულ გეომეტრიულ ფორმებს.

ტაბ. 19

წარმოების ნაშთები და იარაღები	რაოდ-ბა	%-შეფარდება
კაჭარი	22	0,073
ნუკლეუსი	208	0,69
ანამტვრევი	5923	19,74
ანატკეცი	11295	37,65
სამწახნაგაანატკეცი	93	0,31
ლამელა	8537	28,45
საჭრისი	1471	4,9
საფხეკი	399	1,33
გვერდამოდარული ლამელა	138	0,46
ზურგდაბლა გვებული ლამელა	63	0,21
სახვრეტი	70	0,23
დაკბილული, ხერხისებური იარაღი	40	0,13
თავგამოყვანილი ლამელა	32	0,10
ხოწისებური იარაღი	25	0,08
ჩასართისებური ლამელა	303	1,01
სანაყი	1	0,003
ბაზალტის საფხეკ- სახოკისებური იარაღი	4	0,012
კერამიკის ფრაგმენტი	36	0,42
ოქრას (წარნაქის) ნატეხი	4	0,04
ისრისპირისებური იარაღი	12	0,22
შურდულის ქვა	67	1,21
დანისებური ლამელა	365	1,21

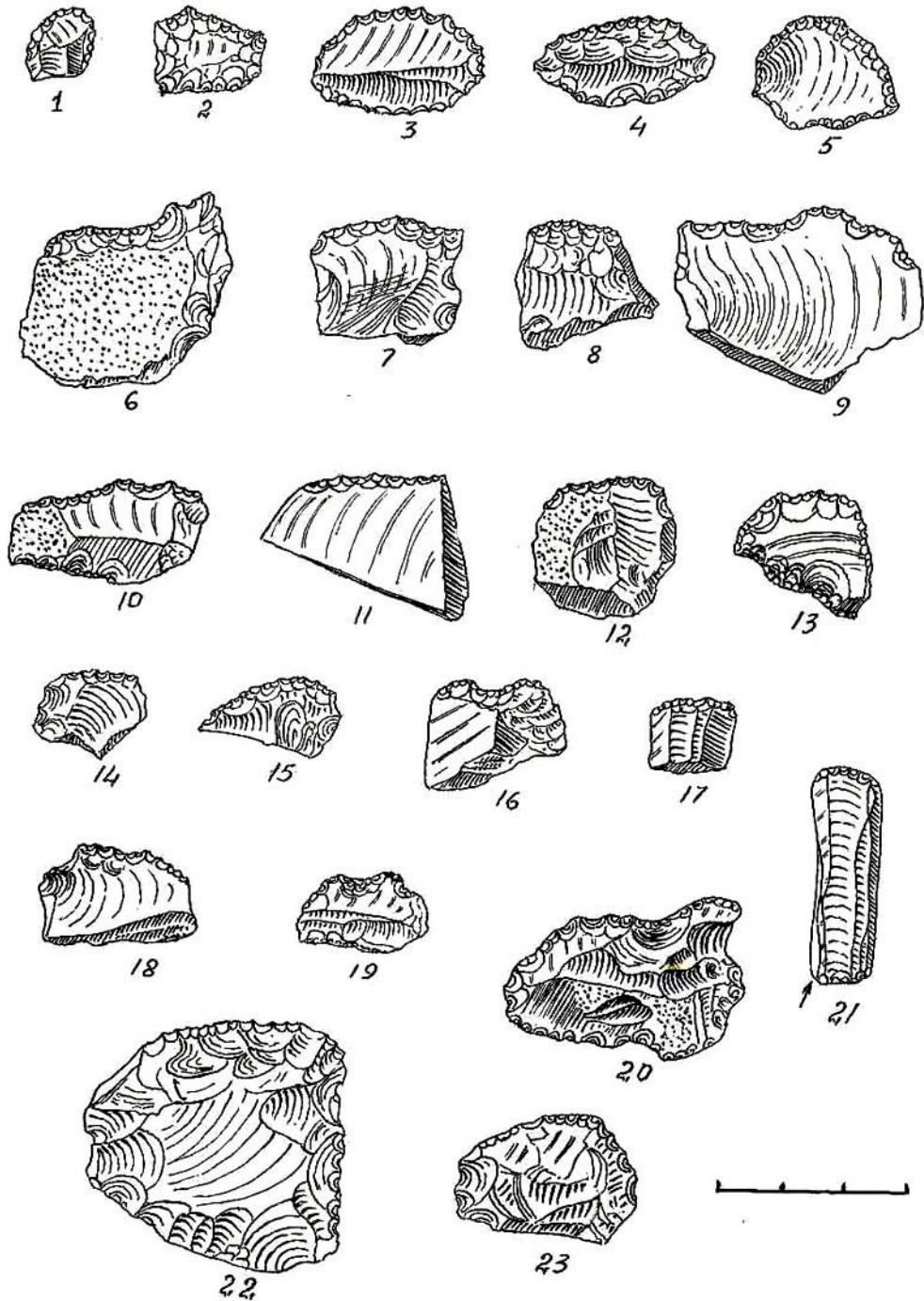
1959–1986 წწ პეგლზე გამოვლენილ მასალები

ტაბ. 20

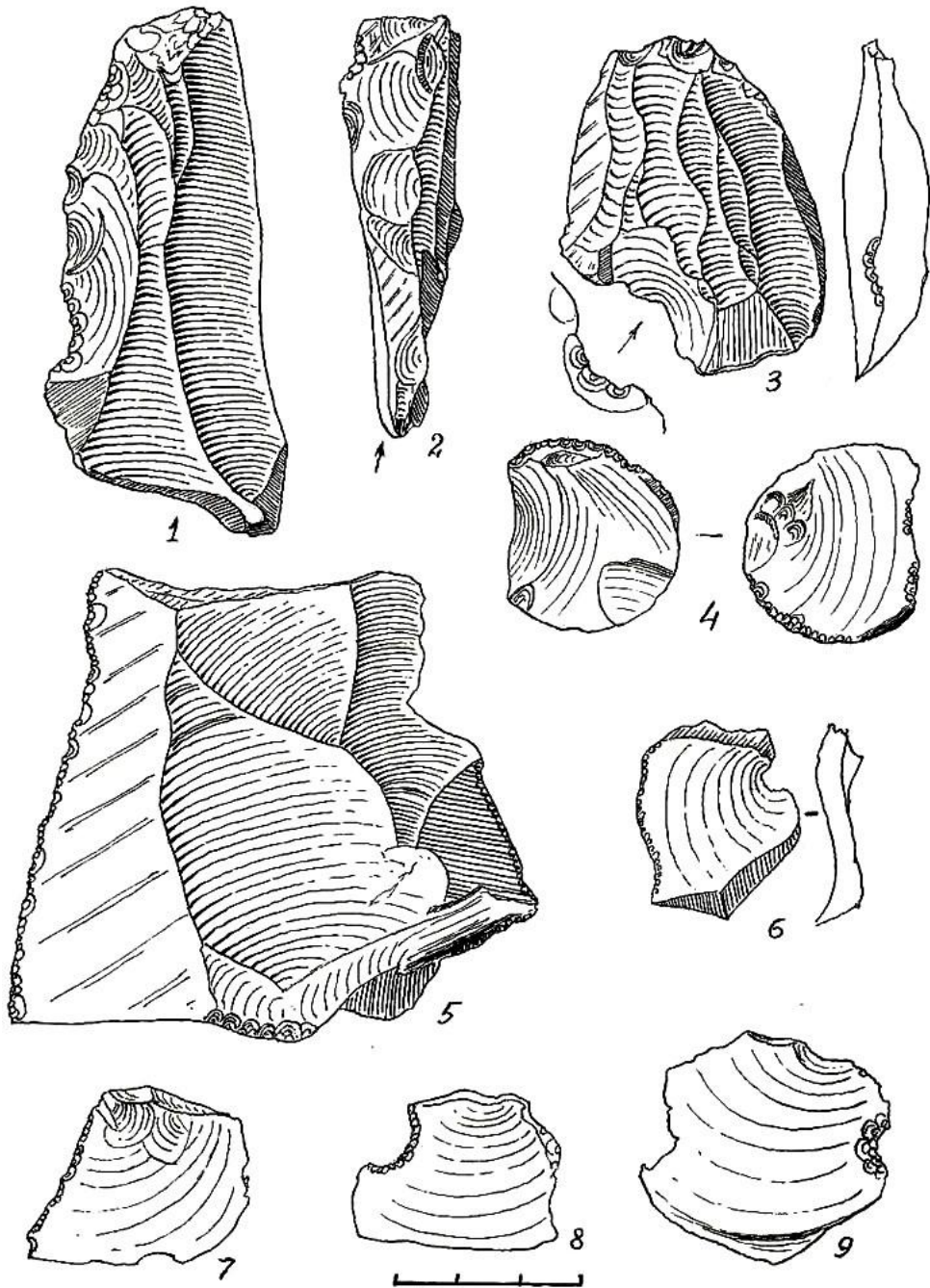

წინა წლებში გამოვლენილი მასალების მიხედვით ძეგლი მდიდარია არა მარტო ლამელების საერთო სიუხვით, არამედ ფორმათა მრავალსახეობითაც.

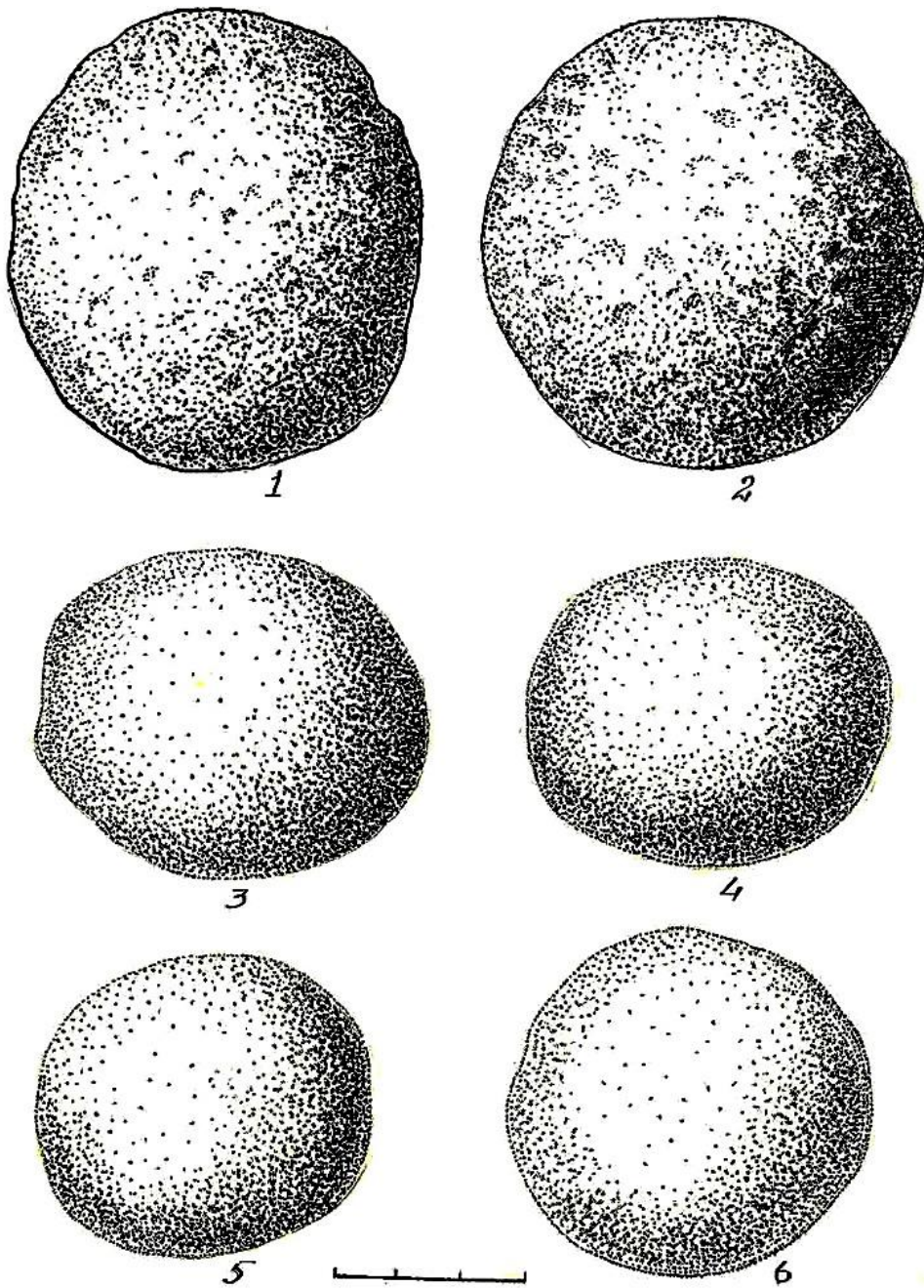
ტაბ. 21

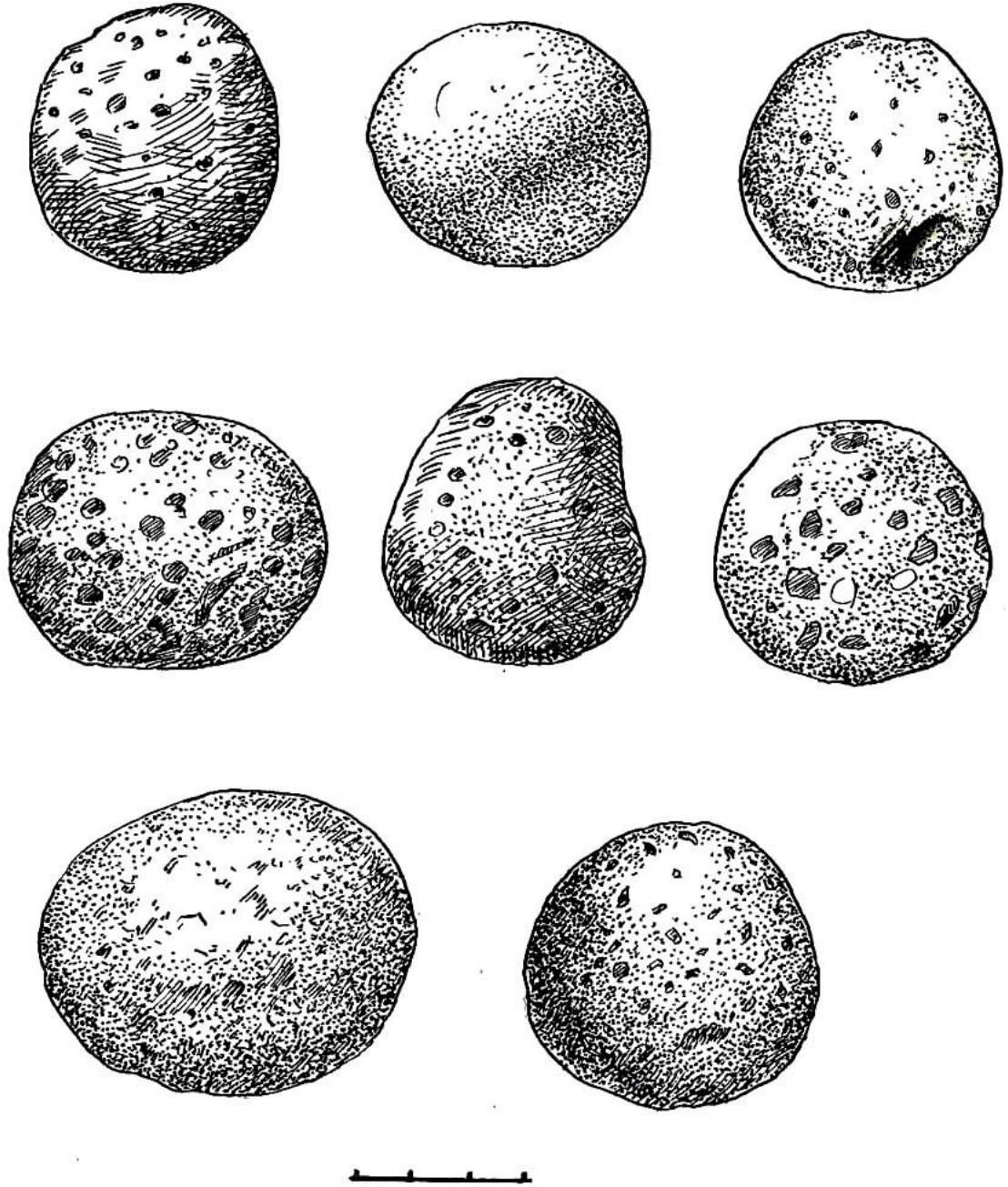
წინა წლებში გამოვლენილი მასალების მიხედვით ძეგლი მდიდარია არა მარტო ლამელების საერთო სიუხვით, არამედ ფორმათა მრავალსახეობითაც.

წინა წლებში გამოვლენილი მასალების მიხედვით ძეგლი მდიდარია არა მარტო ლამელების საერთო სიუხვით, არამედ ფორმათა მრავალსახეობითაც.

2017 წელს გამოვლენილი იყო ერთი,
ადრე ფიქსირებული შურდულის ქვების ანალოგი.

2017 წელს გამოვლენილი იყო ერთი,
ადრე ფიქსირებული შურდულის ქვების ანალოგი.

ტაბ. 25

1

2

1.

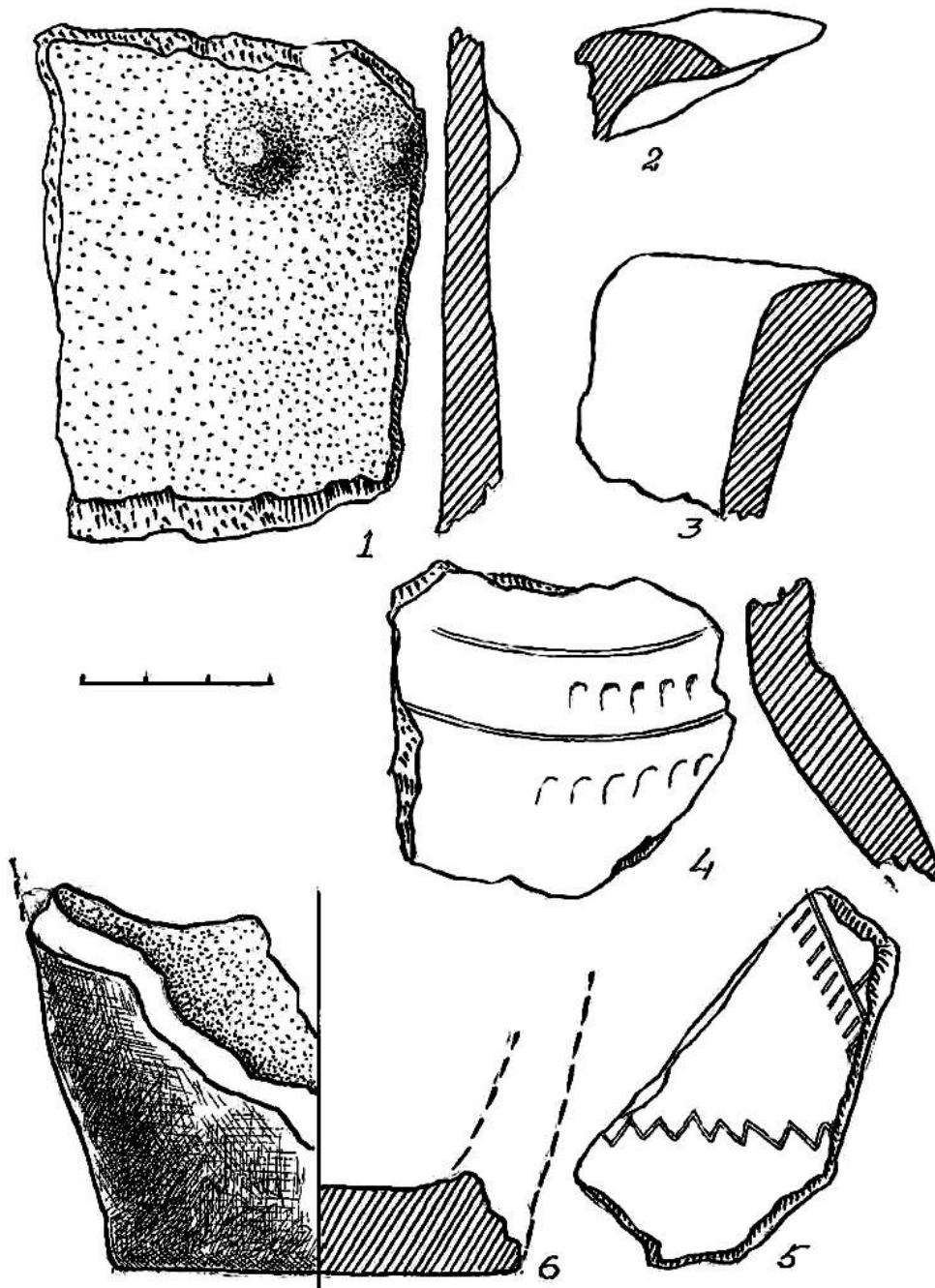
4

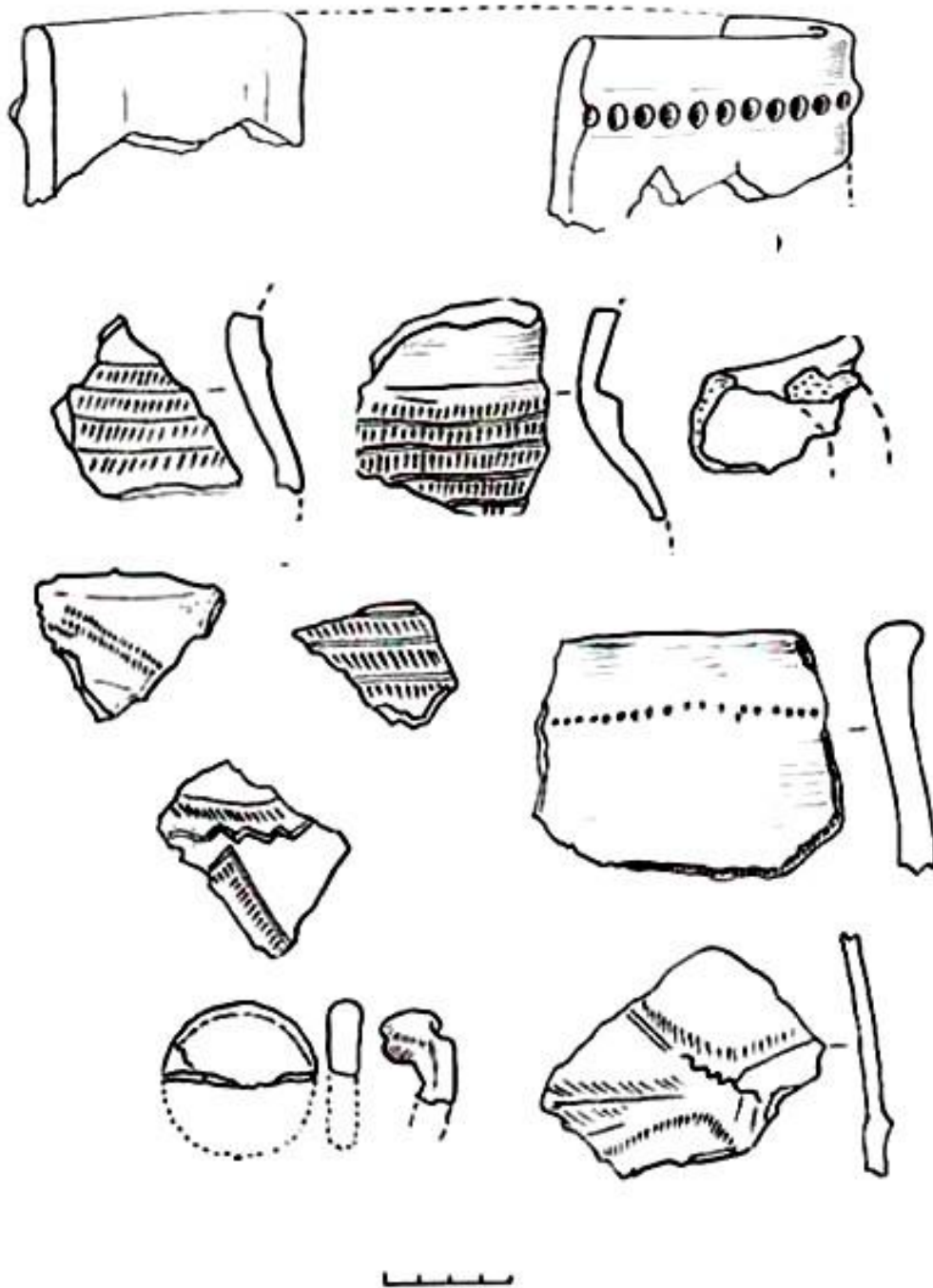
5

6

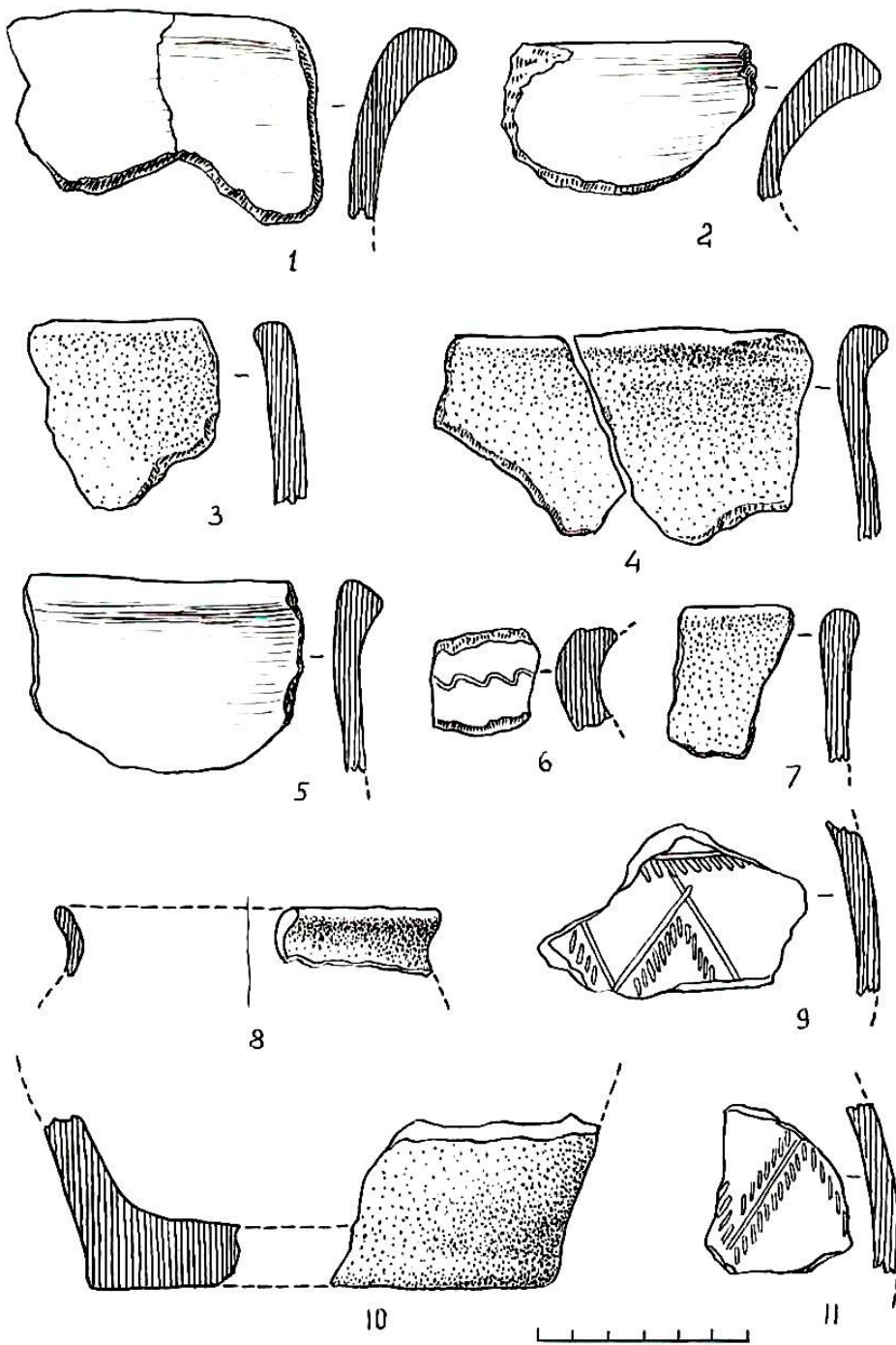
2017 წელს გამოვლენილი ქვის ნედლეულზე დამზადებული იარაღები: 1–2 შურდულის ქვა; 3–4 სამკუთხედი ფორმის საჭრელ–სახოკი იარაღი; 5–6 მართკუთხედი ფორმის საჭრელ–სახოკი იარაღი.

2017 წელს გამოვლენილი კერამიკული მასალა იმეორებს ნამოსახლარზე ადრე აღმოჩენილი მოგვიანო პერიოდის კერამიკული მასალის ხასიათსა და ფორმებს.

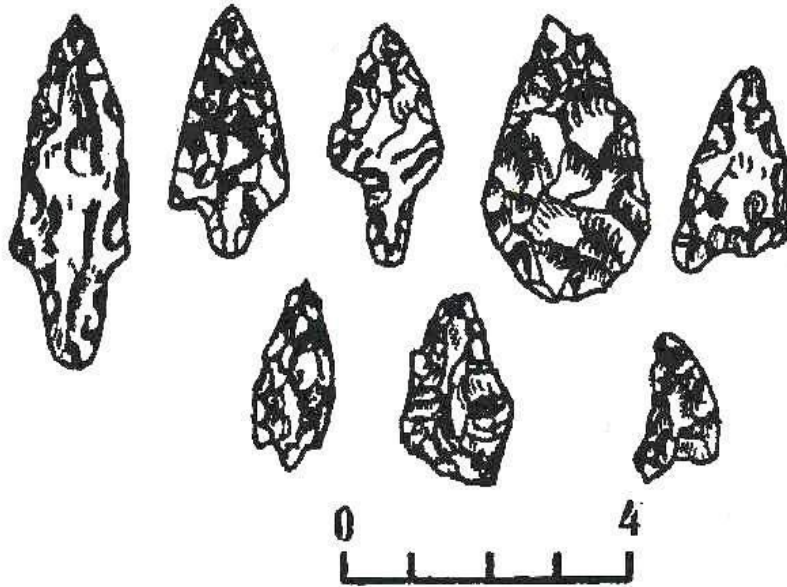

2017 წელს გამოვლენილი კერამიკული მასალა იმეორებს ნამოსახლარზე ადრე აღმოჩენილი მოგვიანო პერიოდის კერამიკული მასალის ხასიათსა და ფორმებს.

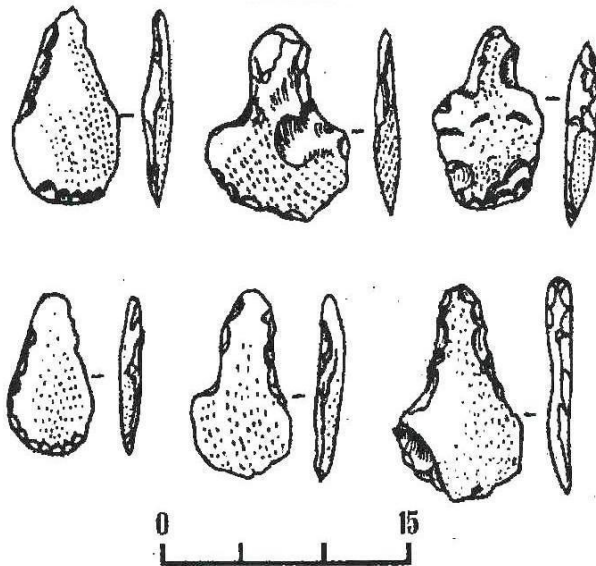

2017 წელს გამოვლენილი კერამიკული მასალა იმეორებს ნამოსახლარზე ადრე აღმოჩენილი მოგვიანო პერიოდის კერამიკული მასალის ხასიათსა და ფორმებს.

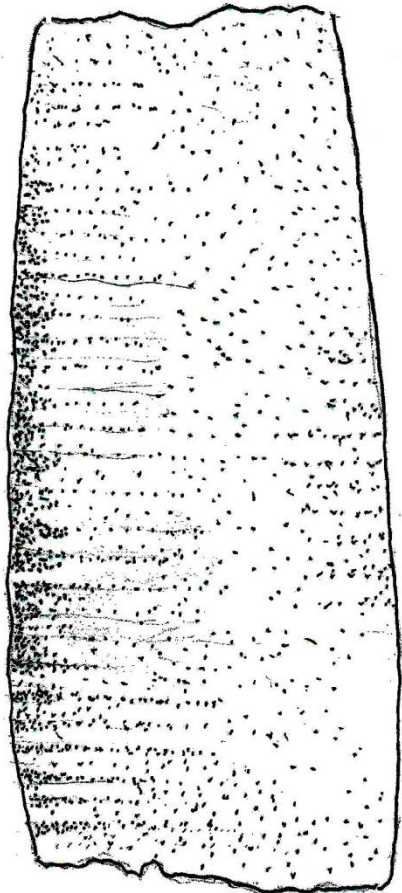
1.

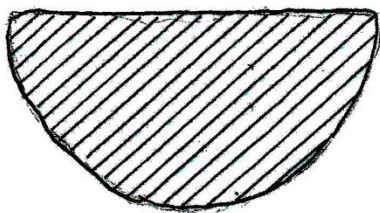
2.

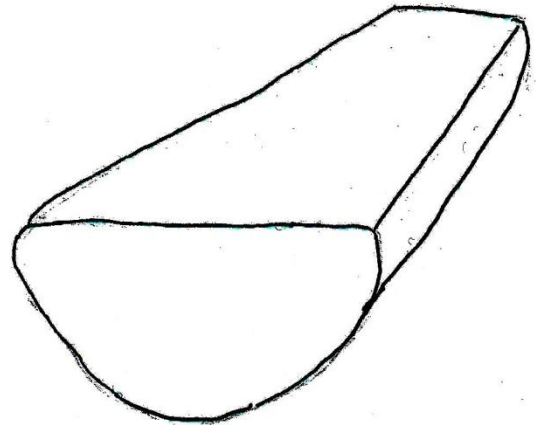
1 – კაჟის შუბისპირები და ისრისპირები; 2 – დასავლეთ საქართველოს ენეოლითურინამოსახლარებიდან ქვის თოხები.

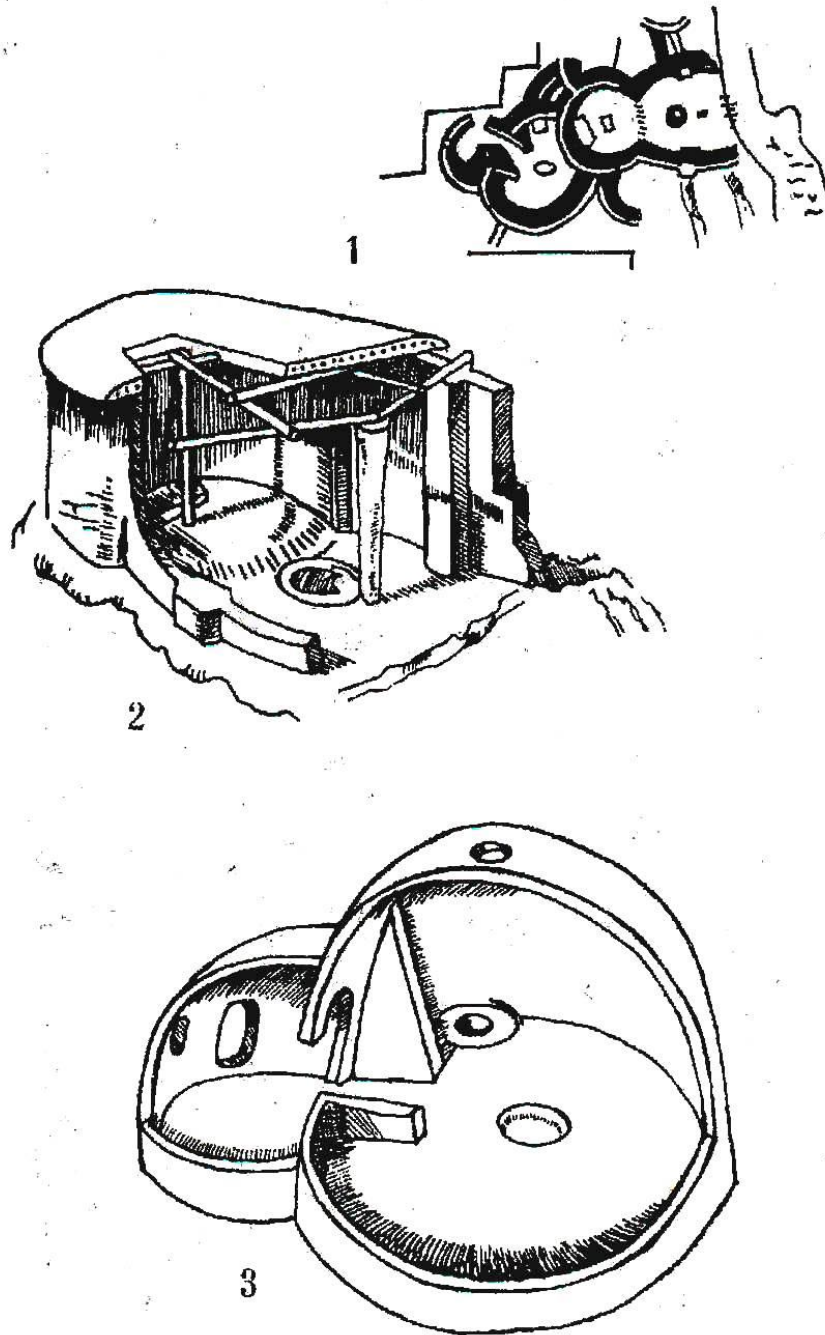
I

II

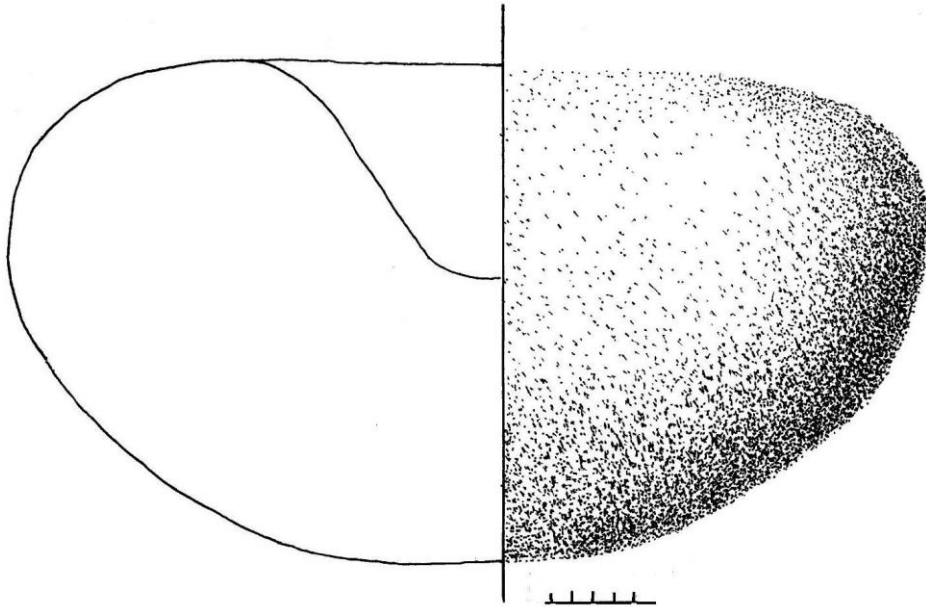

ხელსაფრქვეავი ჩოლოქიდან.

ენეოლითის პერიოდი. 1 – ნაგებობათა გეგმა; 2 – სახლის სქემატური რეკონსტრუქცია; 3 – მრგვალფუმბათოვანი მიწისზედა სახლის სქემატური რეკონსტრუქცია.

ტაბ. 32

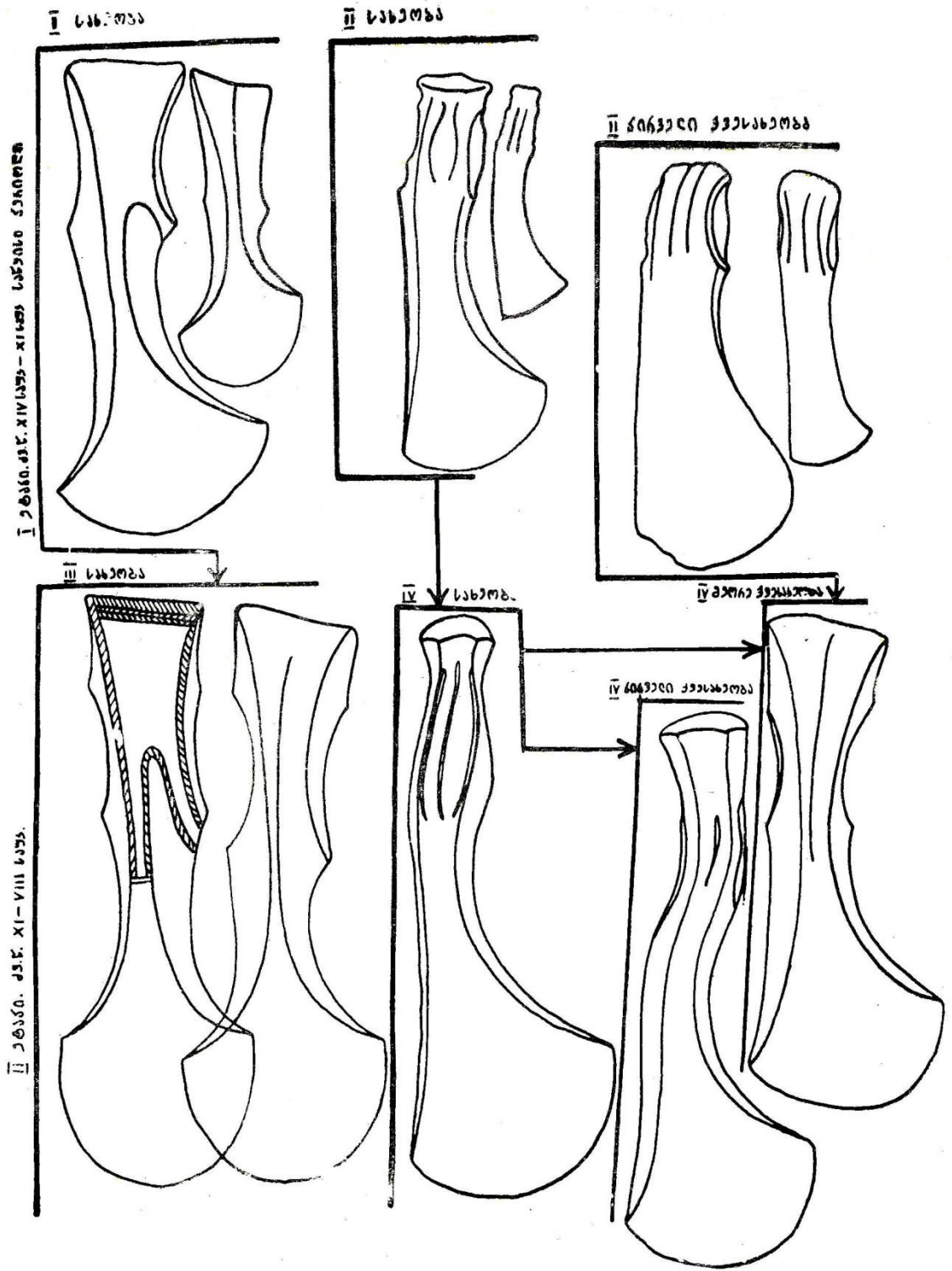
კობის გობი.

კობის ენეოლითური ძეგლი

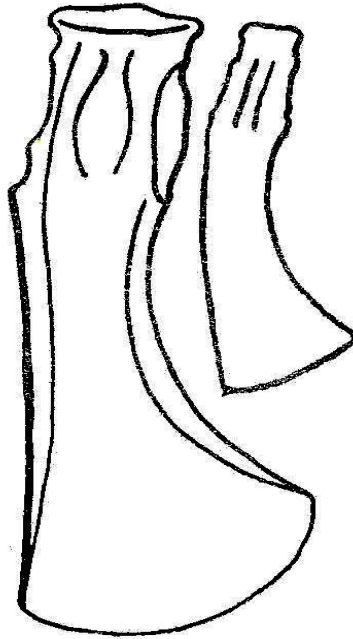
ბრინჯაოს ცული აჭყვისთავიდან.

კოლხური ცულების განვითარების სქემა; დ. ქორიძის ვერსია.

1.

2

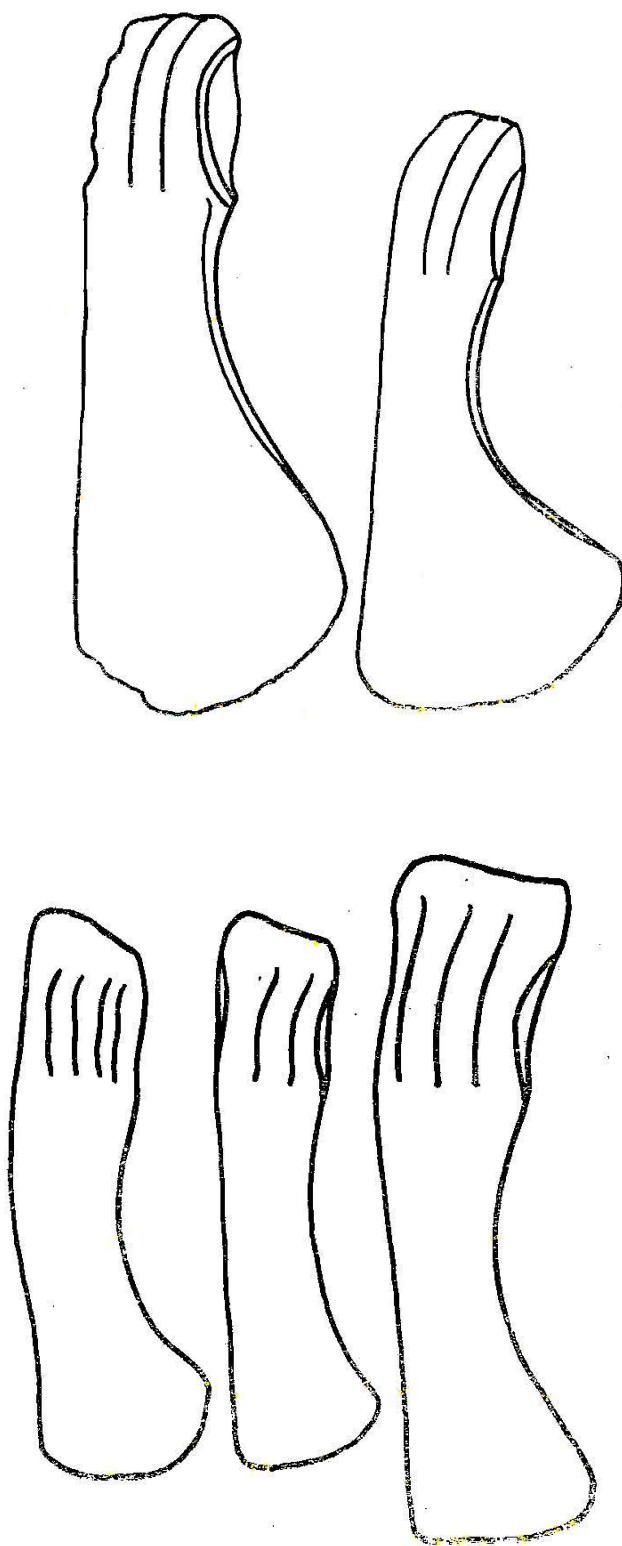
მინიატურული ბრინჯაოს ცული (2) სიახლოვეს
კოლხური ცულების II სახეობის (1) ნიმუშებთან ნახულობს.

3

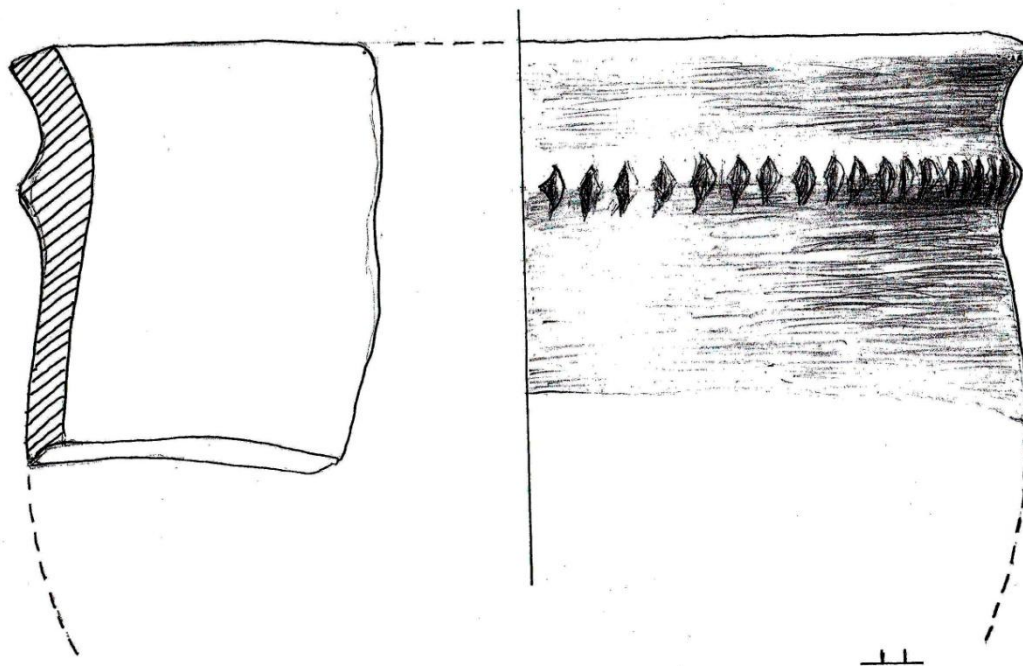

კოლხური ცულების II სახეობა ა. იენსენის მიხედვით.

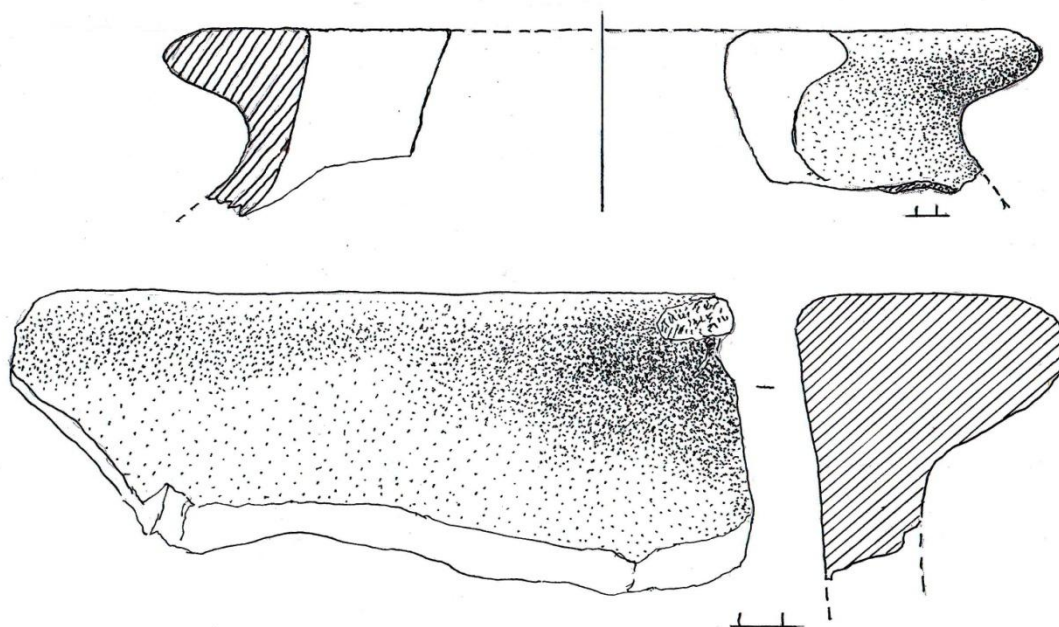
ტაბ. 36

კოლხური ცულების II სახეობის პირველი ქვესახე.

კასრისებული ჭურჭელის ფრაგმენტი ჩოლოქიდან.

კოლხური ქვევრის ფრაგმენტები ჩოლოქიდან.

1

1.

3

4

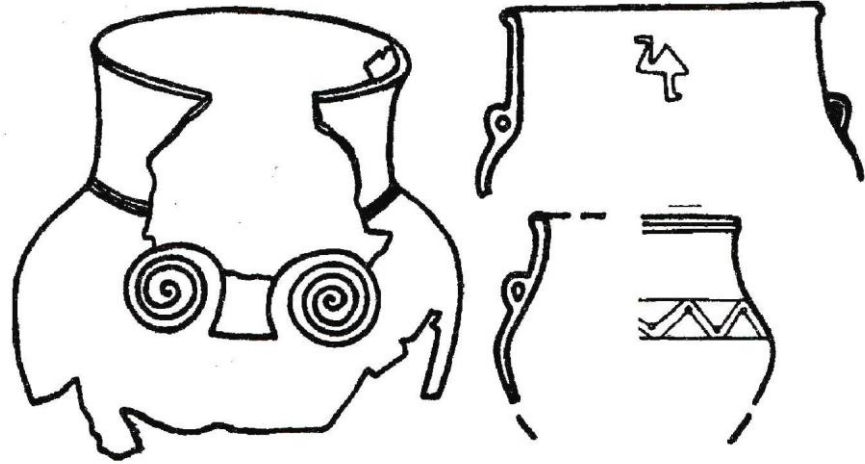

5

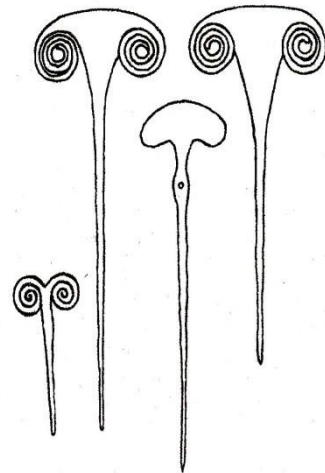
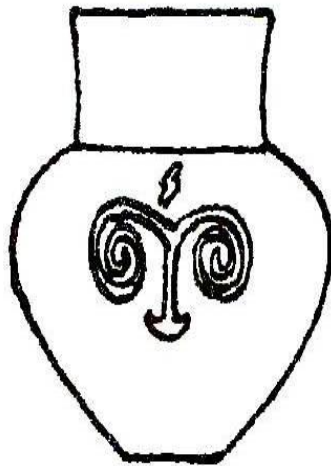
1. ბაზალტის სტელა ლეღვადან; 2. გეომეტრიული ფიგურა რომში;
3. ექსკავატა გეომეტრიული ფიგურა;
4. მარტკუთხედი მოყვანილობის გეომეტრიული ფიგურა; 5. სპირალი.

1

1.

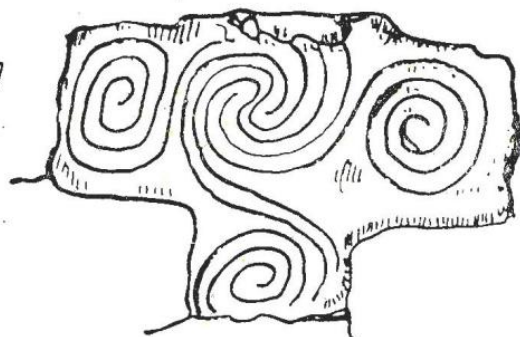
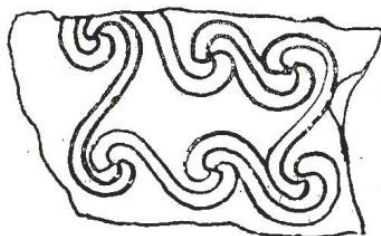
3

1. თიხის ჭურჭელი კიკეთის სამაროვანიდან; 2. თიხის ჭურჭელი ამირანის გორიდან; 3. ადრებრინჯაოს ხანის საკინძები.

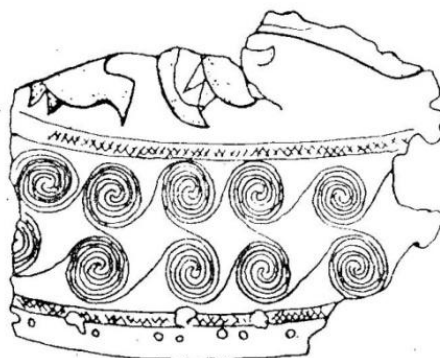
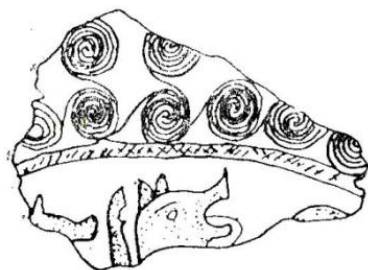
1.

2

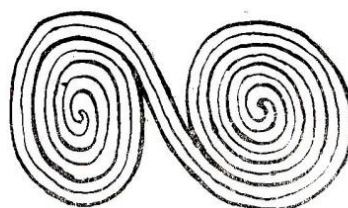
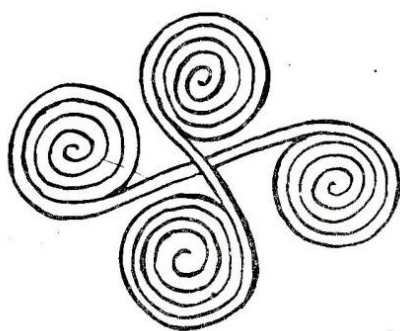
3-1

3-2

4-1

4-2

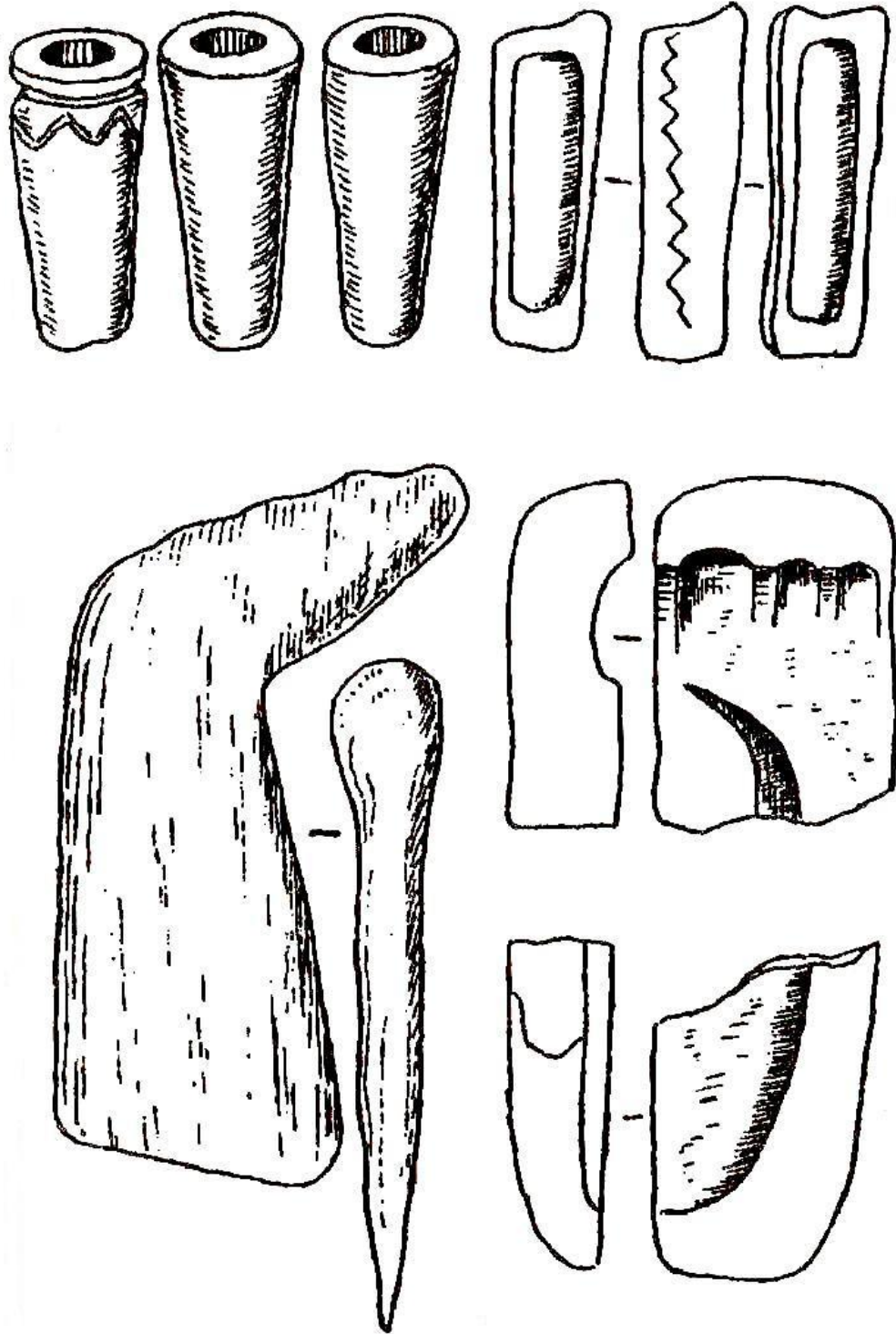

1 – სტელა ორქომენდიდან. მ. ციმგროდსკის მიხედვით; 2 – ქვაზე კვეთის ნიმუშები დალესტნიდან. პ. დებიროვის მიხედვით; 3 (1, 2) – ზრინჯაოს სარტყელის ფრაგმენტები. პ. უვაროვისა და ბ. კუფტინის მიხედვით; 4 (1, 2) – ზრუნვის ნიშნები ევროპიდან. მ. ციმგროდსკის მიხედვით.

ტაბ. 41

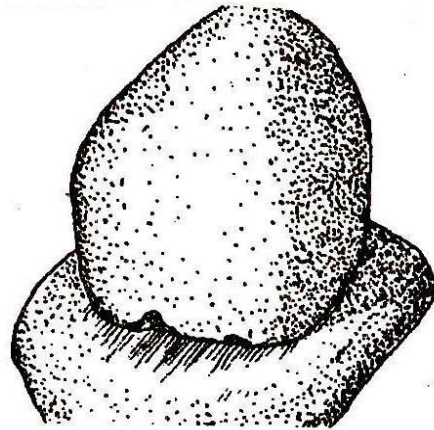
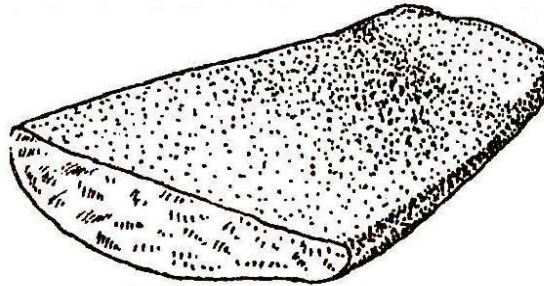

ისპანისტორფევემა ნამოსახლარი ქობულეთის აღმოსავლეთით განლაგებულ ტორფნარში იქნა გამოვლენილი.

სპილენძისა და ბრინჯაოს იარაღების ჩამოსასხმელი ტექნიკური აღჭურვილობა. ა.
ჯაველიძის მიხედვით.

1

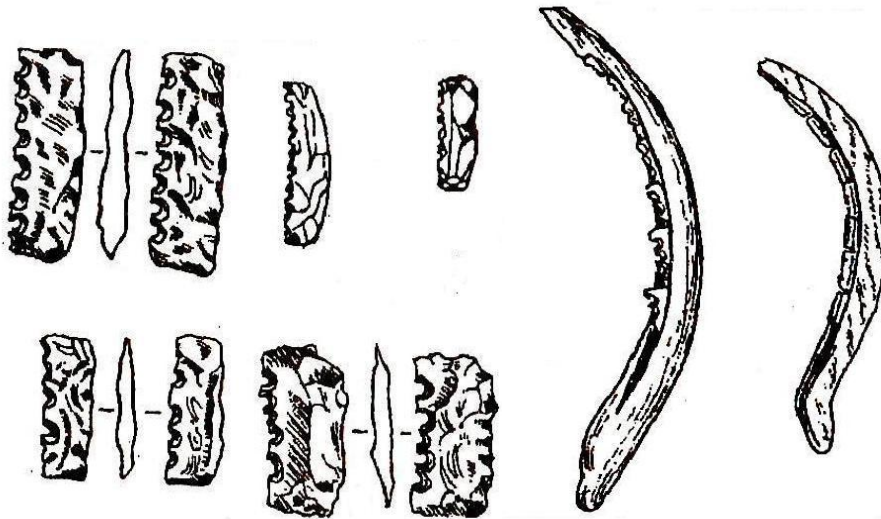

2

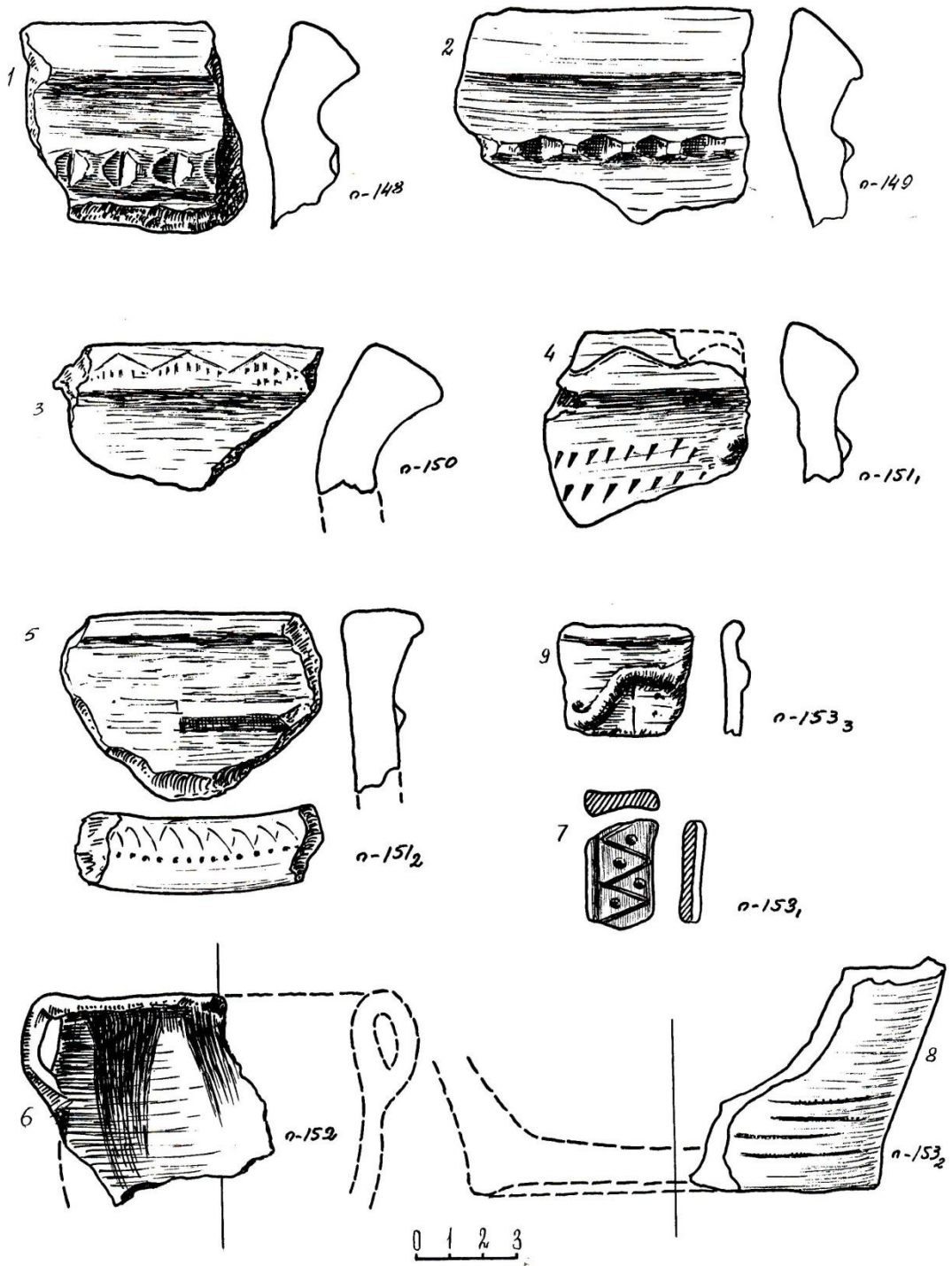
ბაზალტის ბრტყელ ხელსაფრქვაგებისპანიდან.

1.

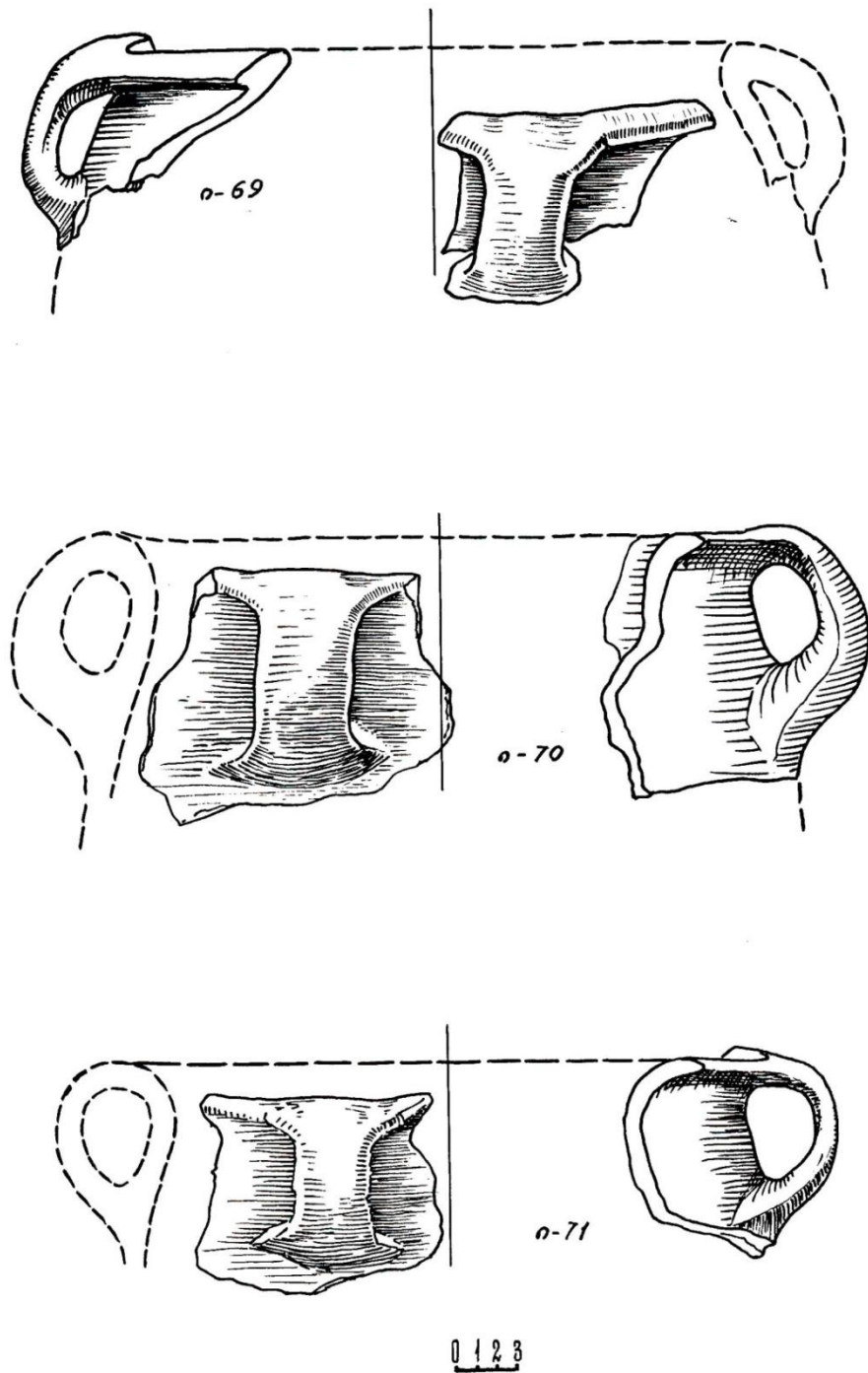
4

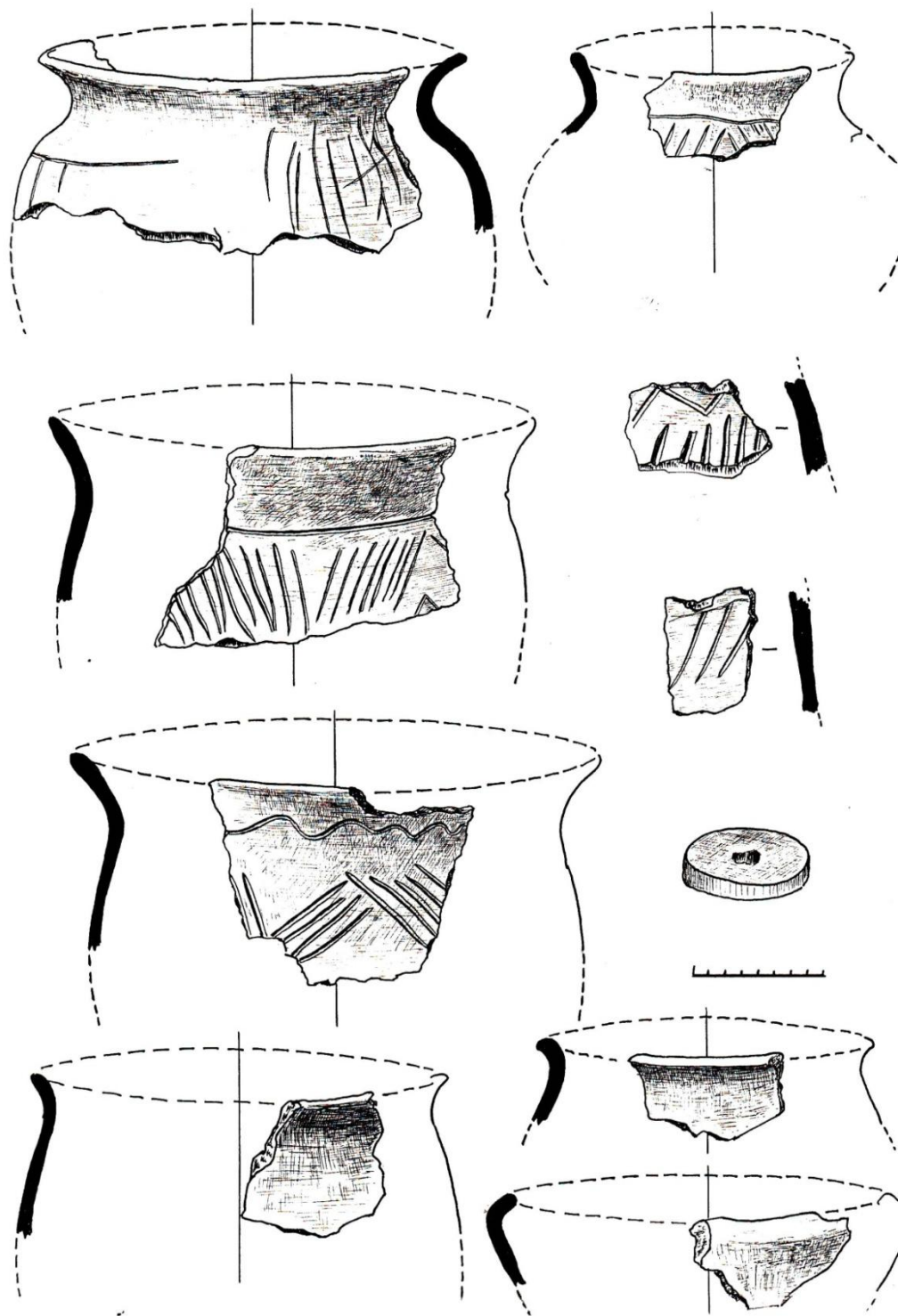
კაჟის ჩასართები (3) , რომლისგან შედგენილი ნამგალით (4) ხდებოდა მოსაველის მკა.

ისპანისტორფქვემა ნამოსახლარზე გამოვლენი ზედა დონის კერამიკული მასალები (1 და 2 ბარისპირს სიმაღლეზე).

ისპანისტორფქვემა ნამოსახლარზე გამოვლენი ქვედა დონის კერამიკული მასალები.

ისპანისტორფქვეშა ნამოსახლარზე გამოვლენი ზედა დონის კერამიკული მასალები.

ტაბ. 47

1

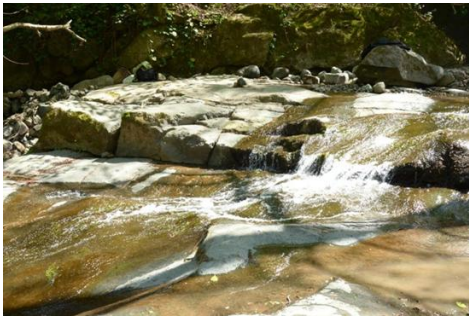
ა

ბ

2

3

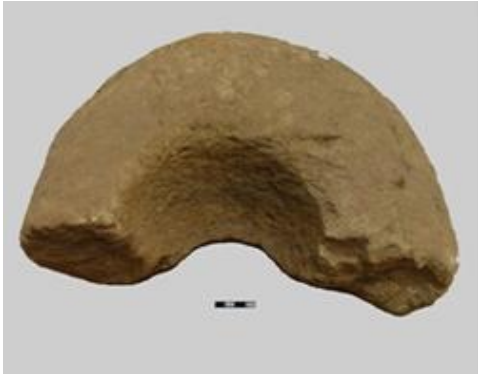
4

5

1-ა,ბ – ნედლეულის დაქუცმაცება-დანაწევრება ხდებოდა საგანგებოდ დამზადებულ ქვის სანაყ-გობებში; 2. კლდოვან მასივებში მოწყობილი მოედან-პლატფორმები; 3. დაქანებული კლდოვანი მასივები; 4. მემთამადნე მეტალურგები გოლებში ათავსებდნენ კარიერებიდან გამოტანილ პირველად ნედლეულს; 5. ქვის ურო.

1

2

3

4

5

6

1-2 ინტენსიური მოხმარების პროცესში ზოგიერთი გობი შუაზე იხლიჩებოდა; 3-4 სიპ-კლდოვან ქანებში ამოკვეთილ-ამოხვეწილი სხვადასხვა ფორმისადა სიდიდის ქვის სანაყ-გობები; 5-6 სარფის ძეგლი.

1

2

2

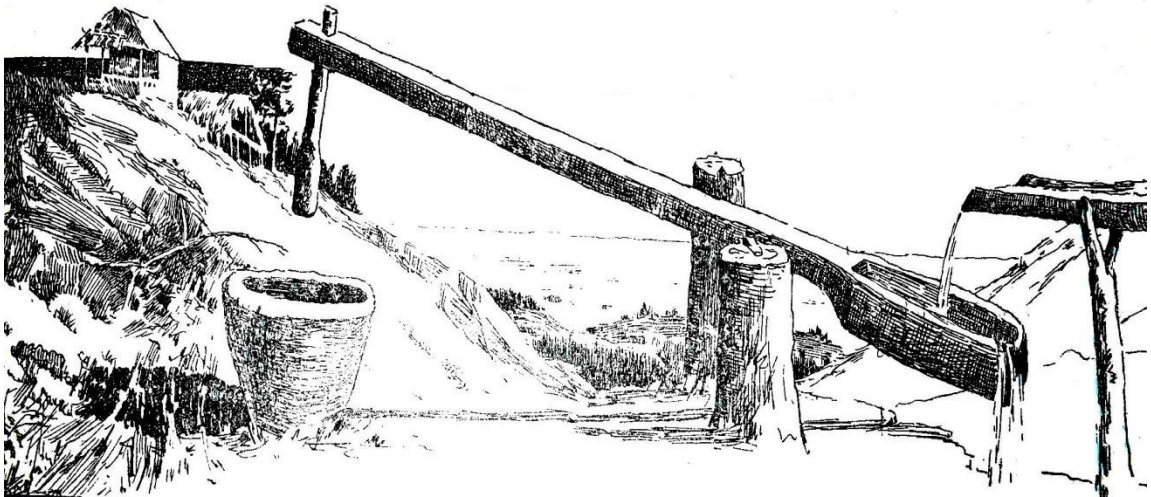

4

დაგვას ძეგლი, 2018 წელი.

5

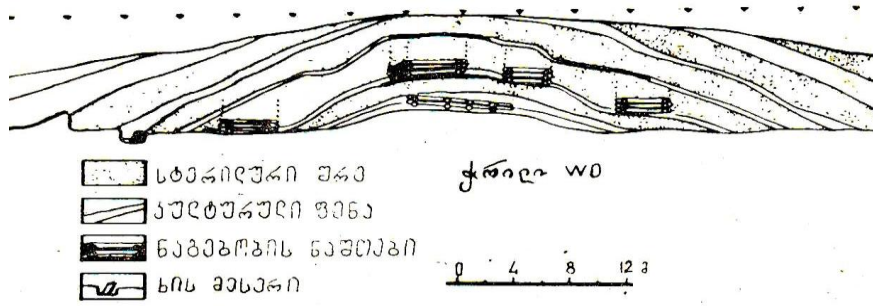

წყლის ენერგიაზე მომუშავე მექანიკური მოწყობილობა, რომელიც დღემდე შემორჩა განსხვავებული ფუნქციებით ეთნოგრაფიულ ყოფაში.

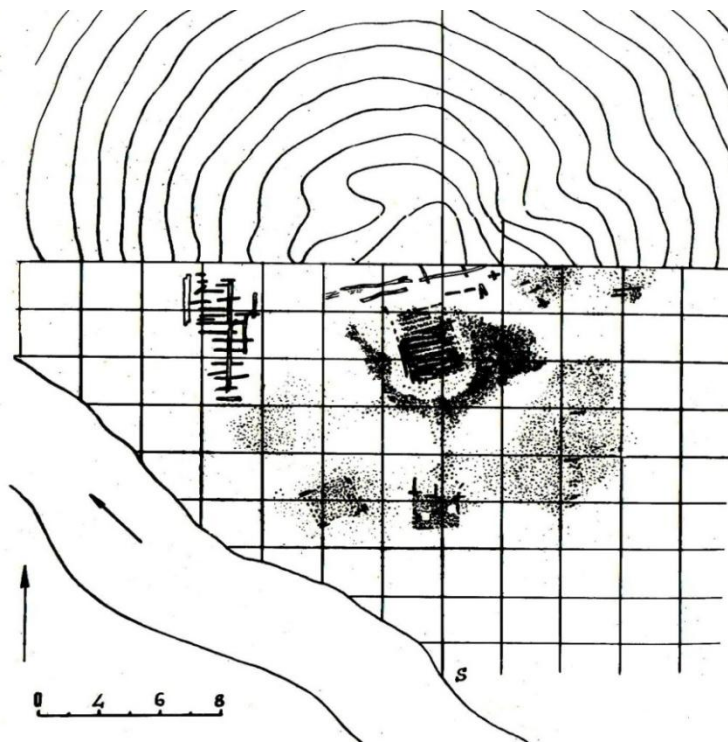
1

2

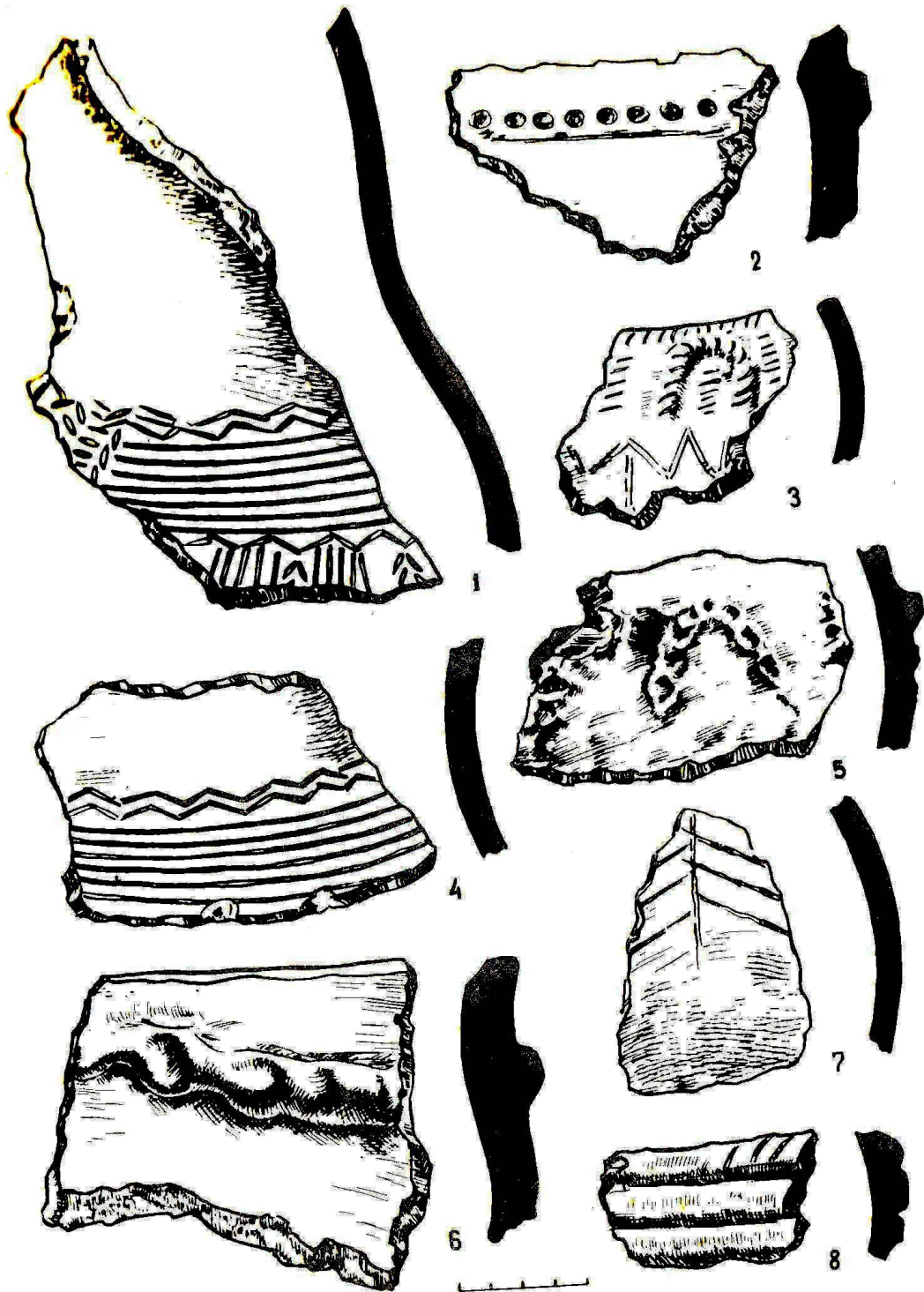

3

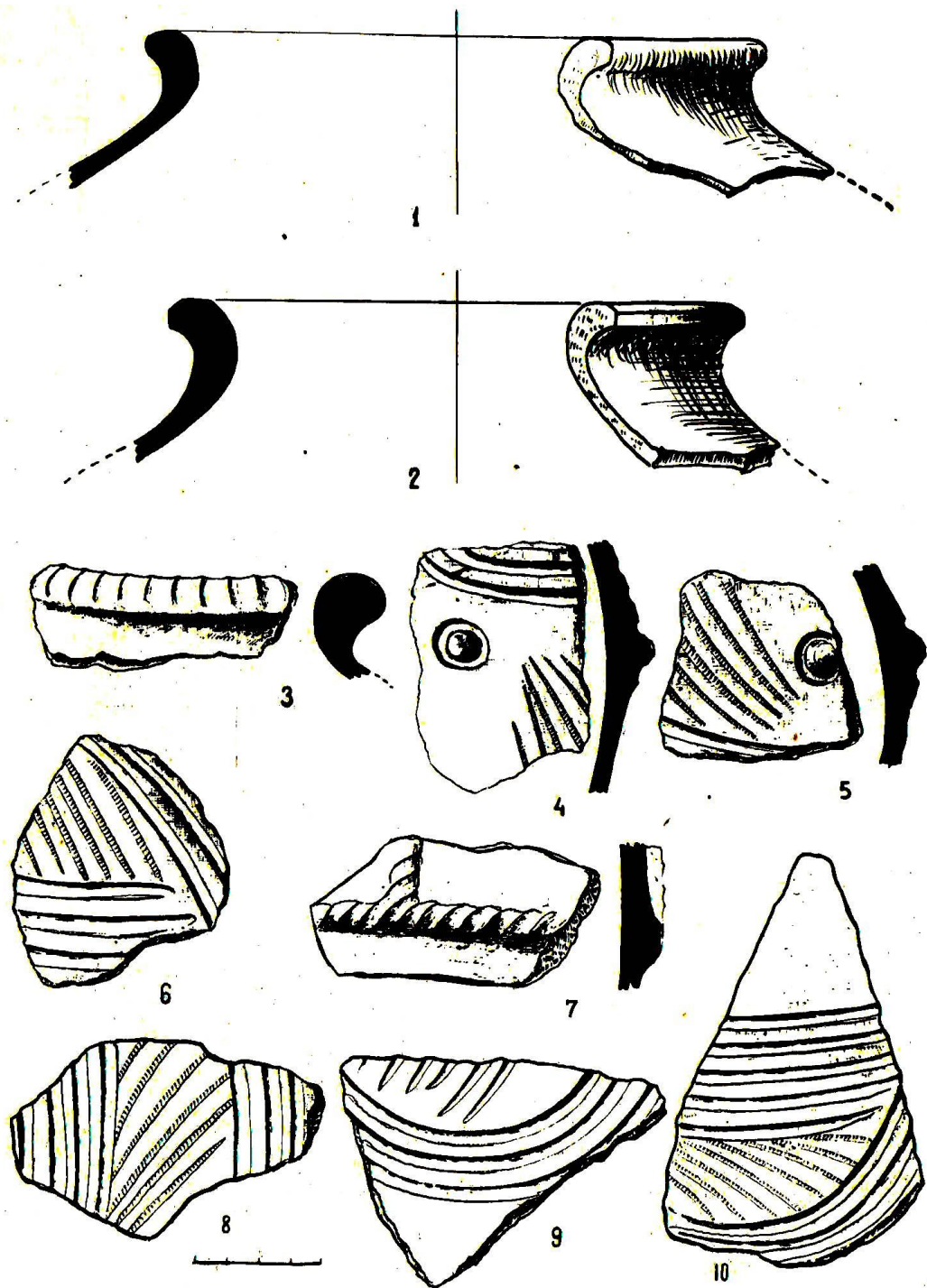

1. „ნამჭედურის“ ნამოსახლარი გადაღებულია დრონით; 2 – ბორცვის სტრატოგრაფიული ჭრილი; 3 ტოპოგრაფიული გეგმა.

ტაბ. 51

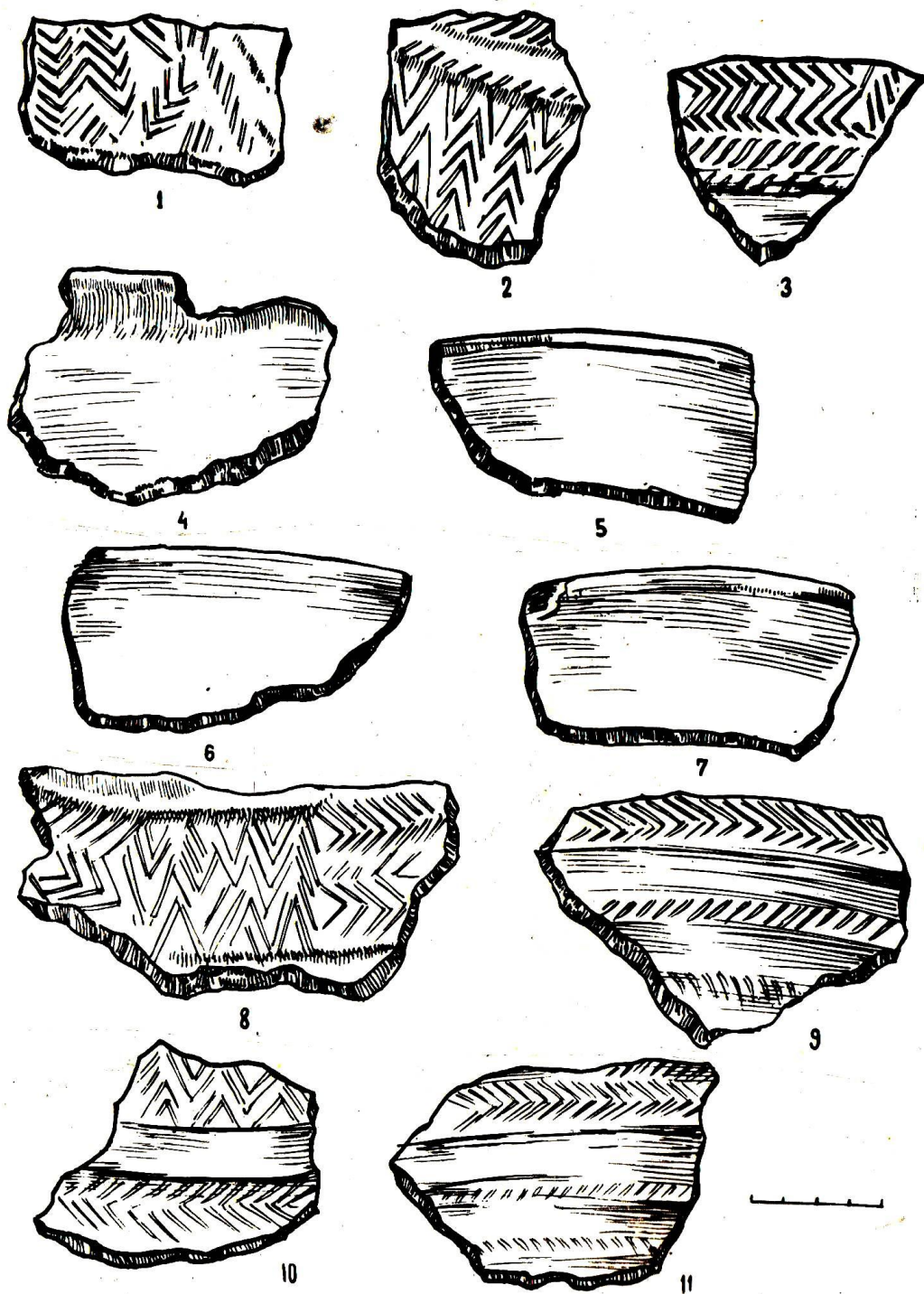

„ნამჭედურის“ ეტალონური ძეგლის VI ფენის კერამიკული მასალა.

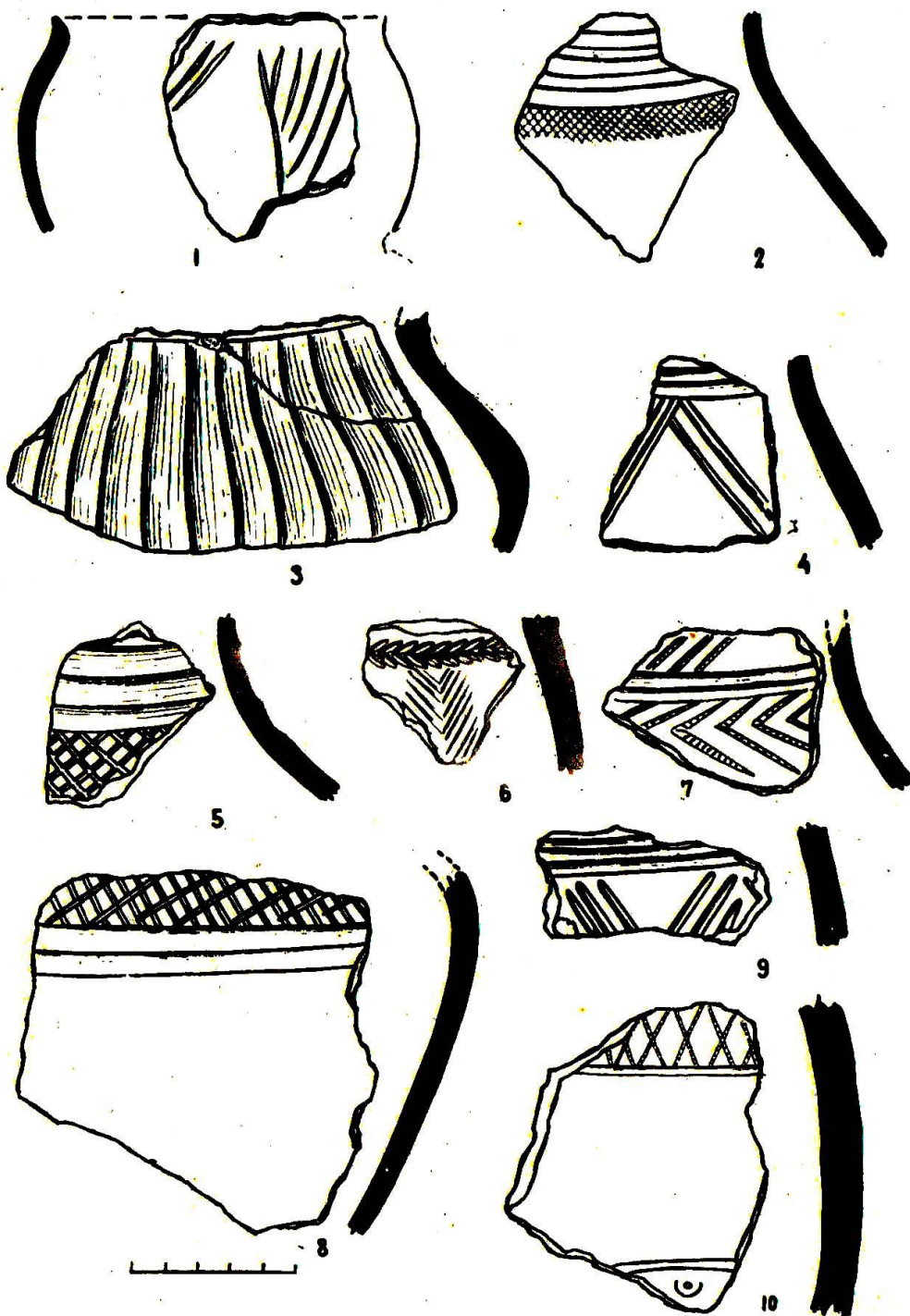

„ნამჭედურის“ ეტალონური ძეგლის V ფენის კერამიკული მასალა.

ტაბ. 53

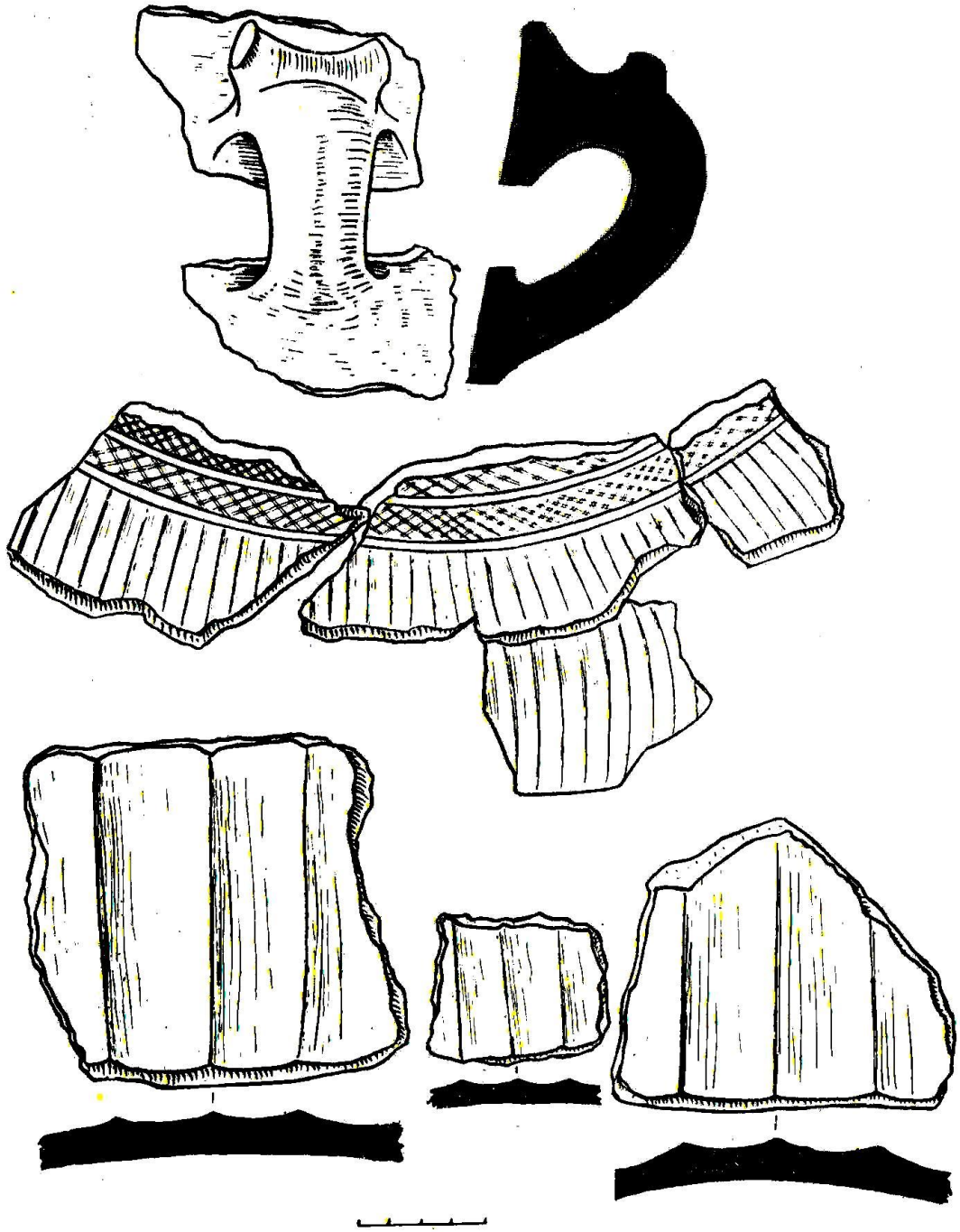

„ნამკედურის“ ეტალონური ძეგლის IV ფენის კერამიკული მასალა.

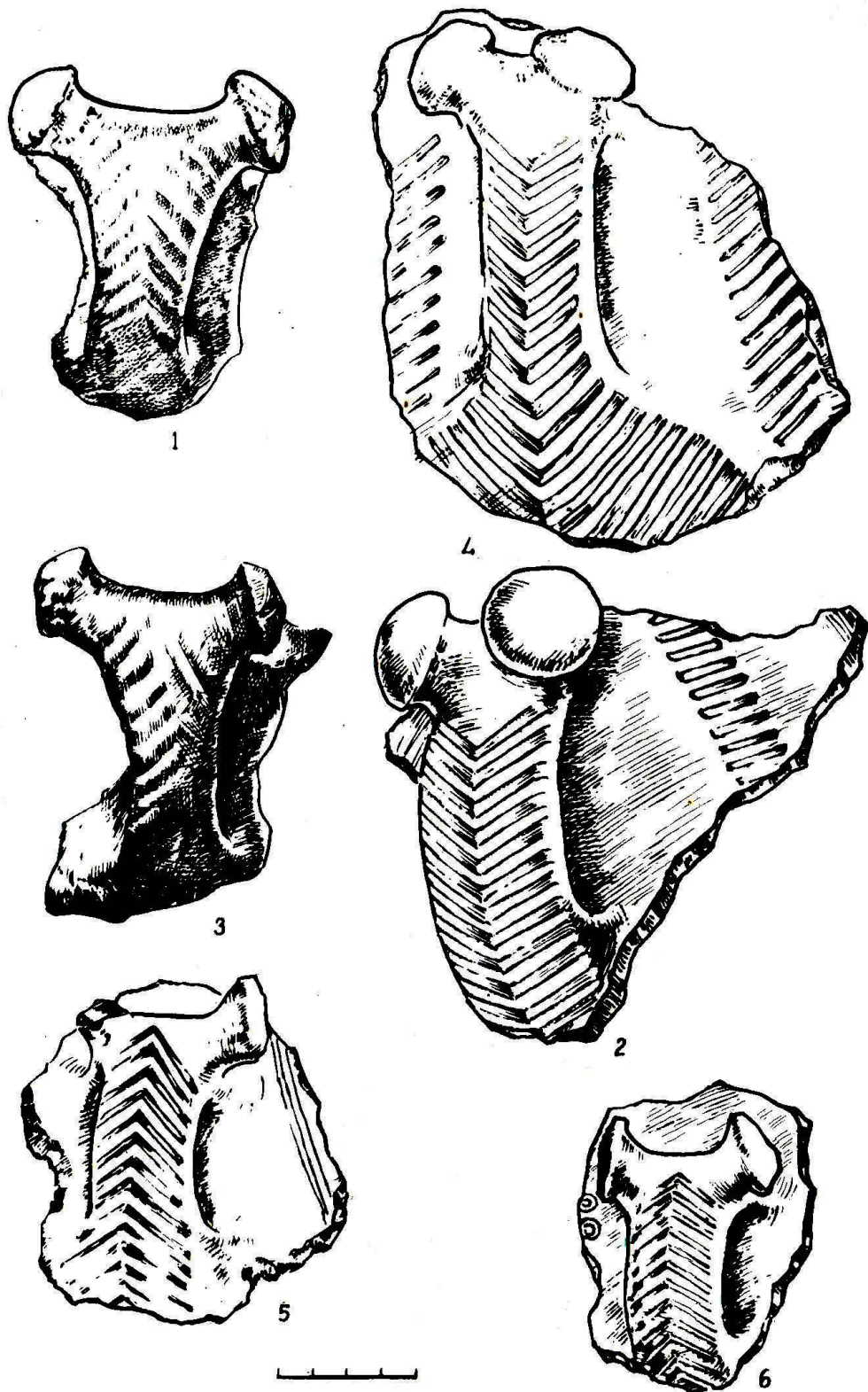

„ნამბეღურის“ ეტალონური ძეგლის III ფენის კერამიკული მასალა.

ტაბ. 55

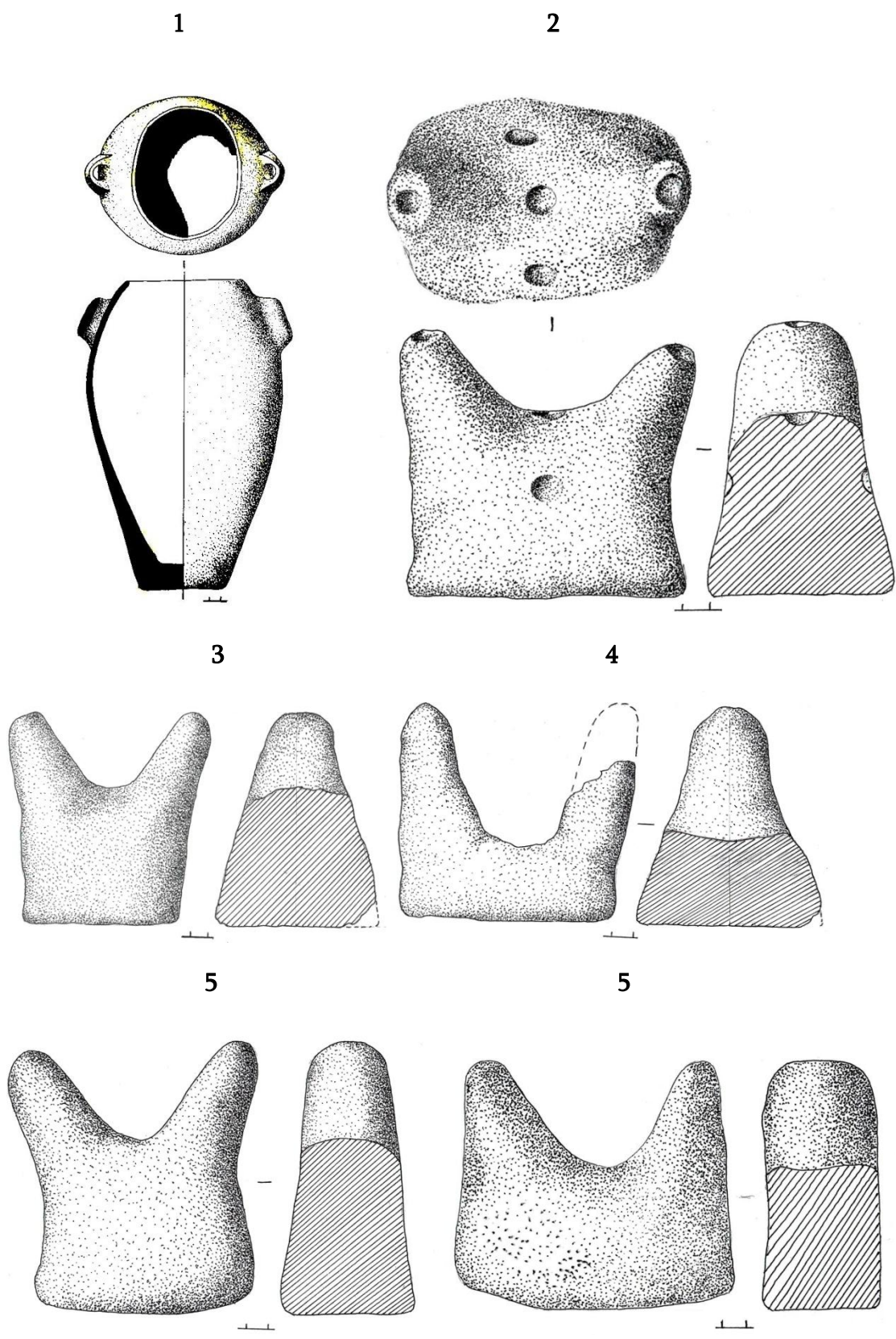

„ნამჭედურის“ ეტალონური ძეგლის III ფენის კერამიკული მასალა.

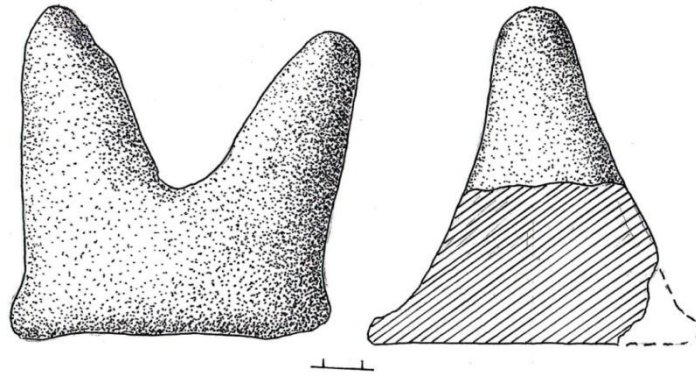
„ნამჭედურის“ ეტალონური ძეგლის IV ფენის კერამიკული მასალის ფრაგმენტები –
ჭურჭლების ზომორფული ყურები.

ტაბ. 57

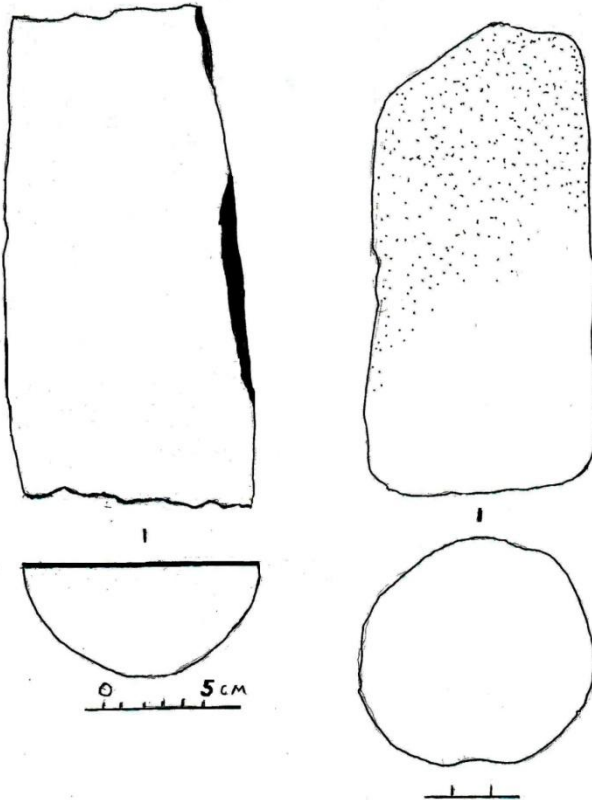

1. დერგი; 2, 3, 4, 5. წრიულ განივკვეთიან რქისებშვერილიან სადგარები.

1

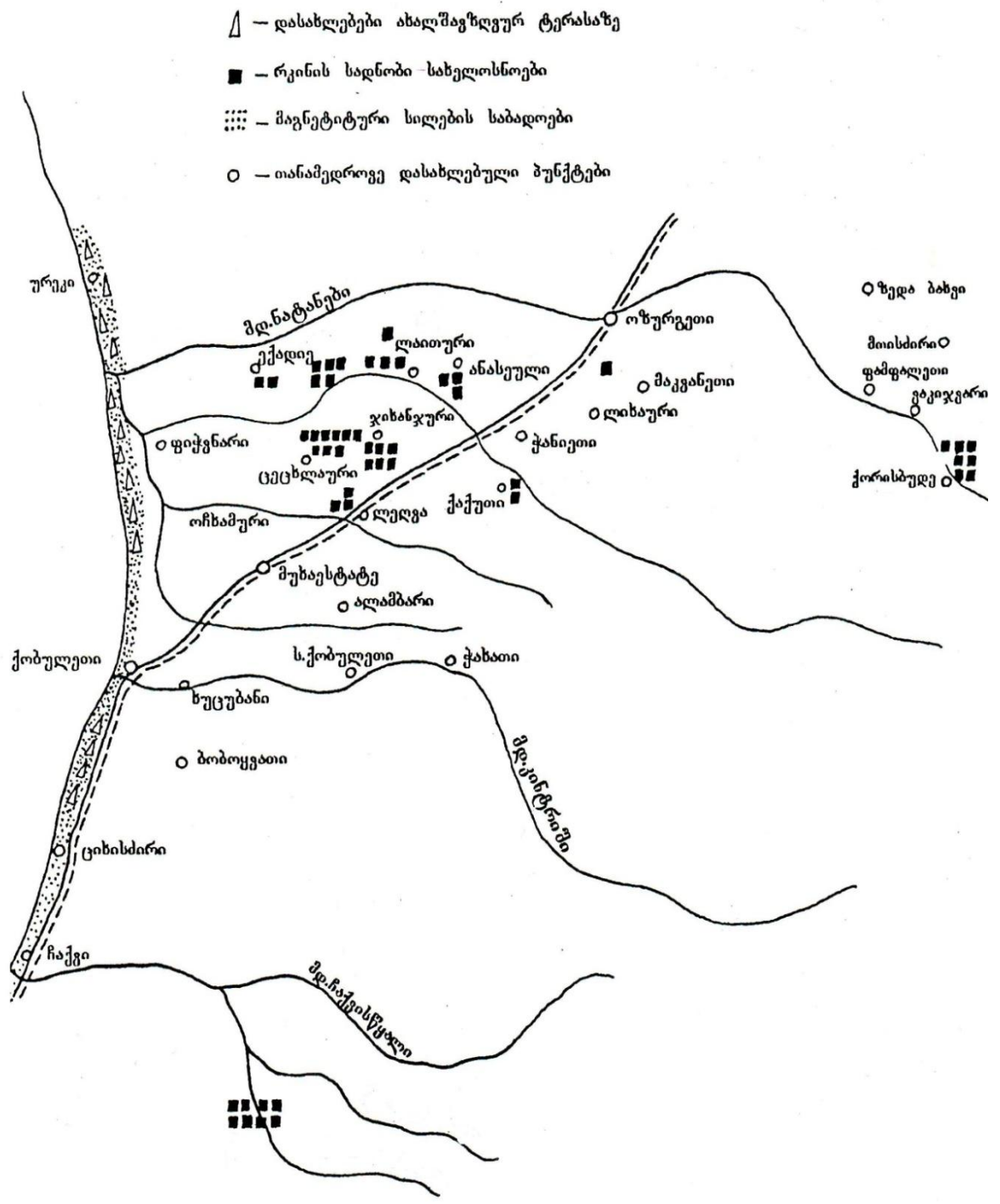
2

1.წრიულ განივკვეთიან რქისებურ ილიან სადგარი.

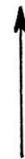
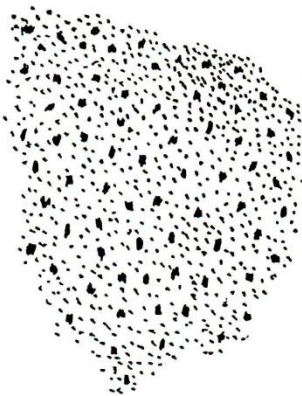
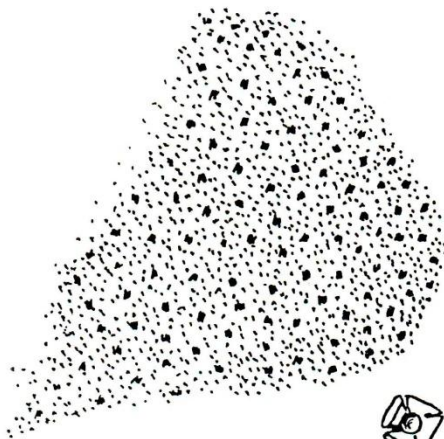
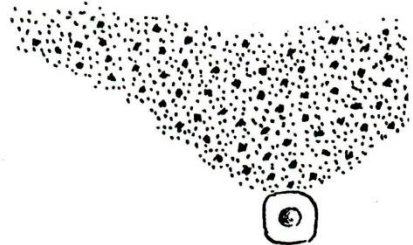
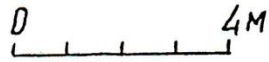
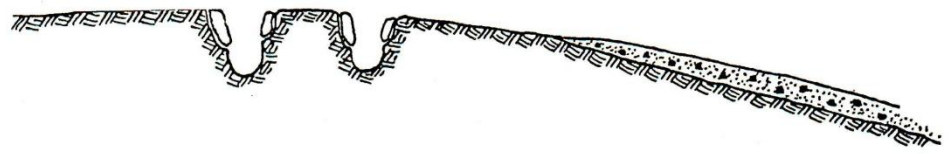
2.ფალოსისებრი სადგარი.

ტაბ. 59

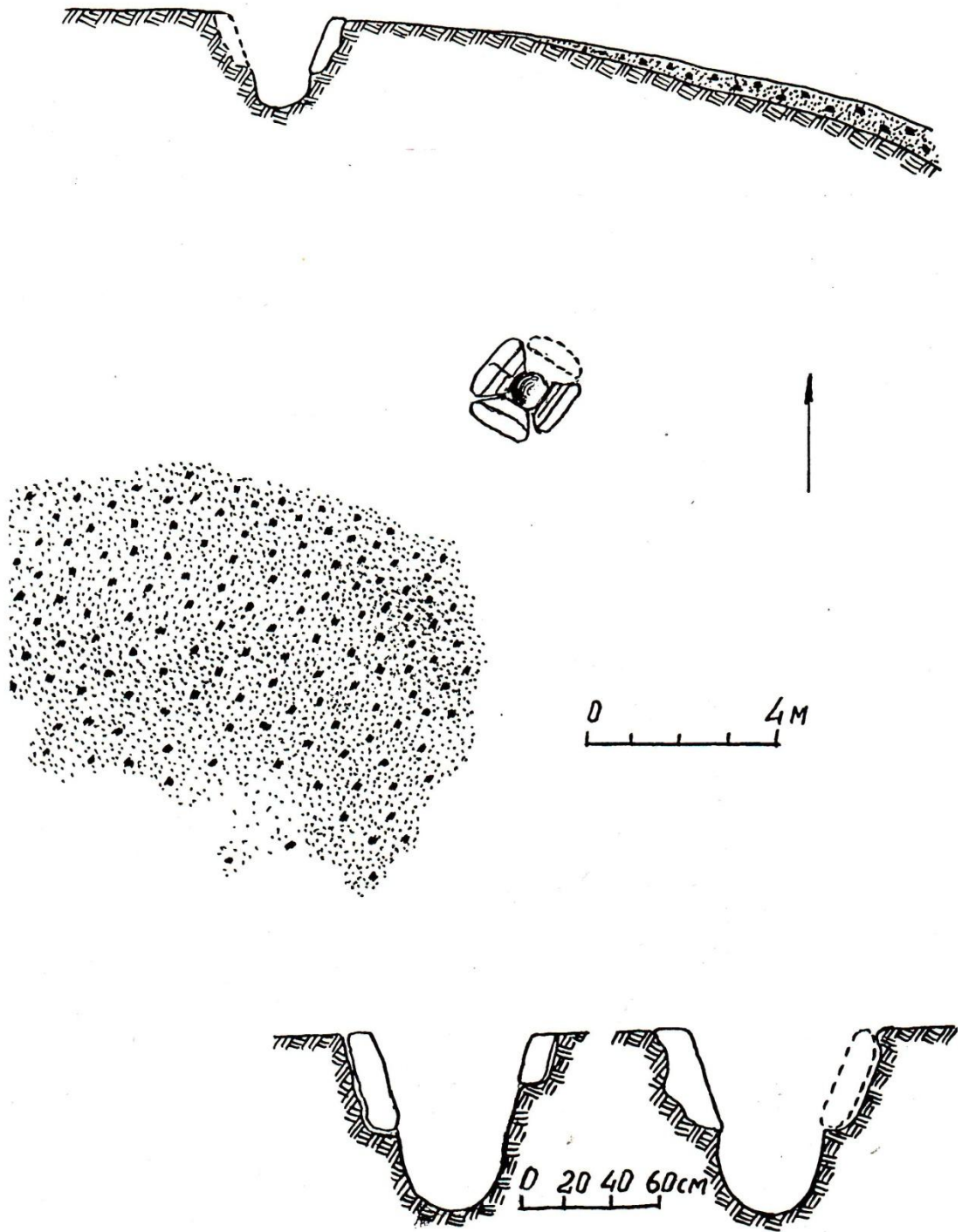
ჩოლოქ-ოჩხამურის საწარმოო კერის სახელოსნოების განლაგება.
სქემა.

ტაბ. 60

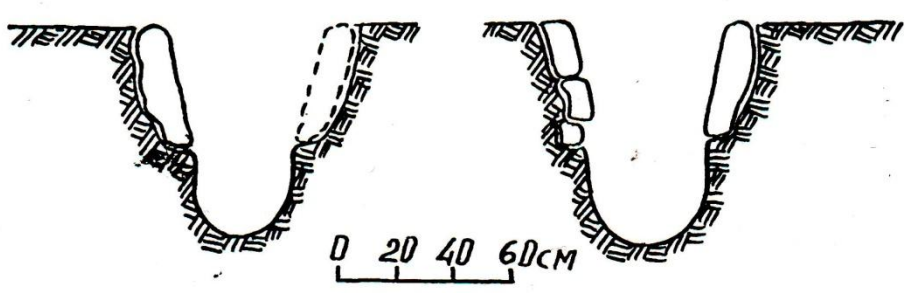
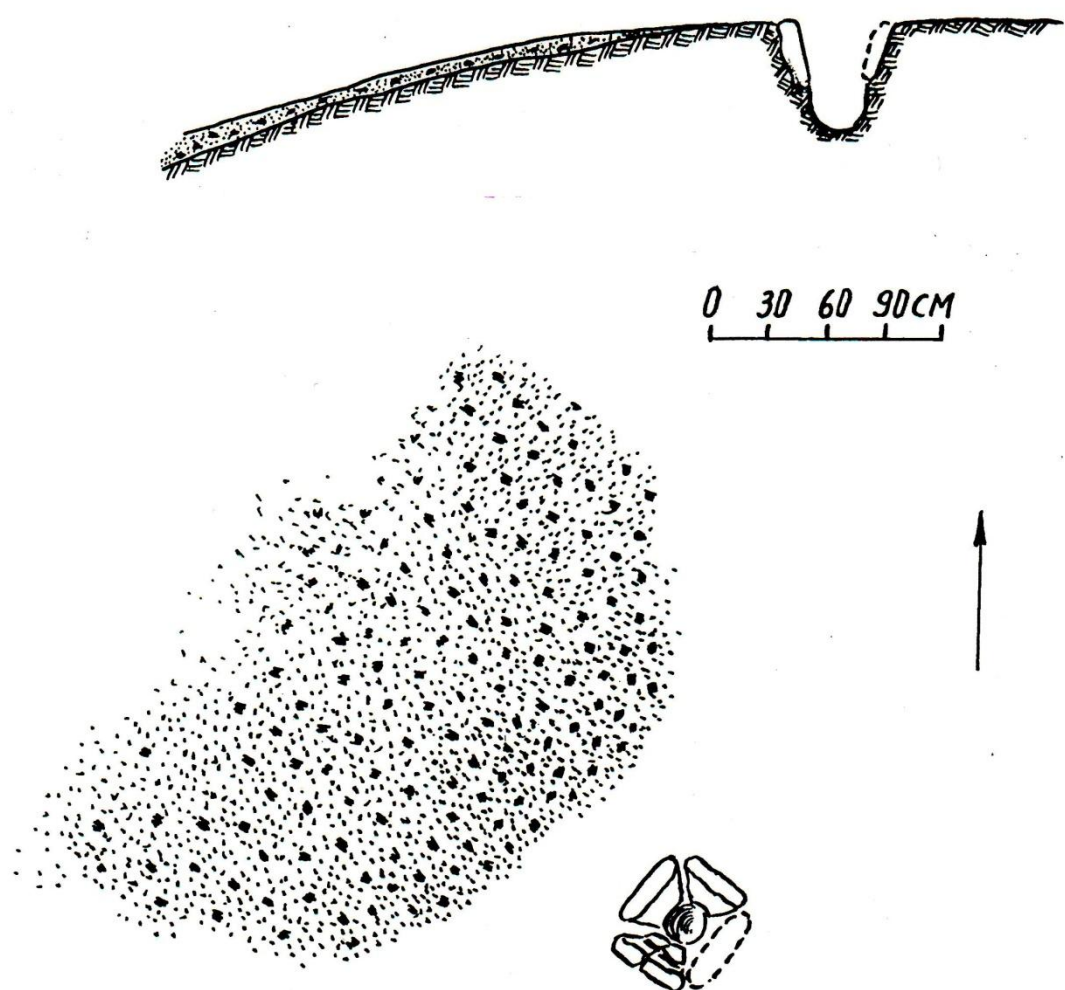
რკინის სადნობი სახელოსნოები „ჯიხანჯური I.1“,
„ჯიხანჯური I.2“ „ჯიხანჯური I.3“.

ტაბ. 61

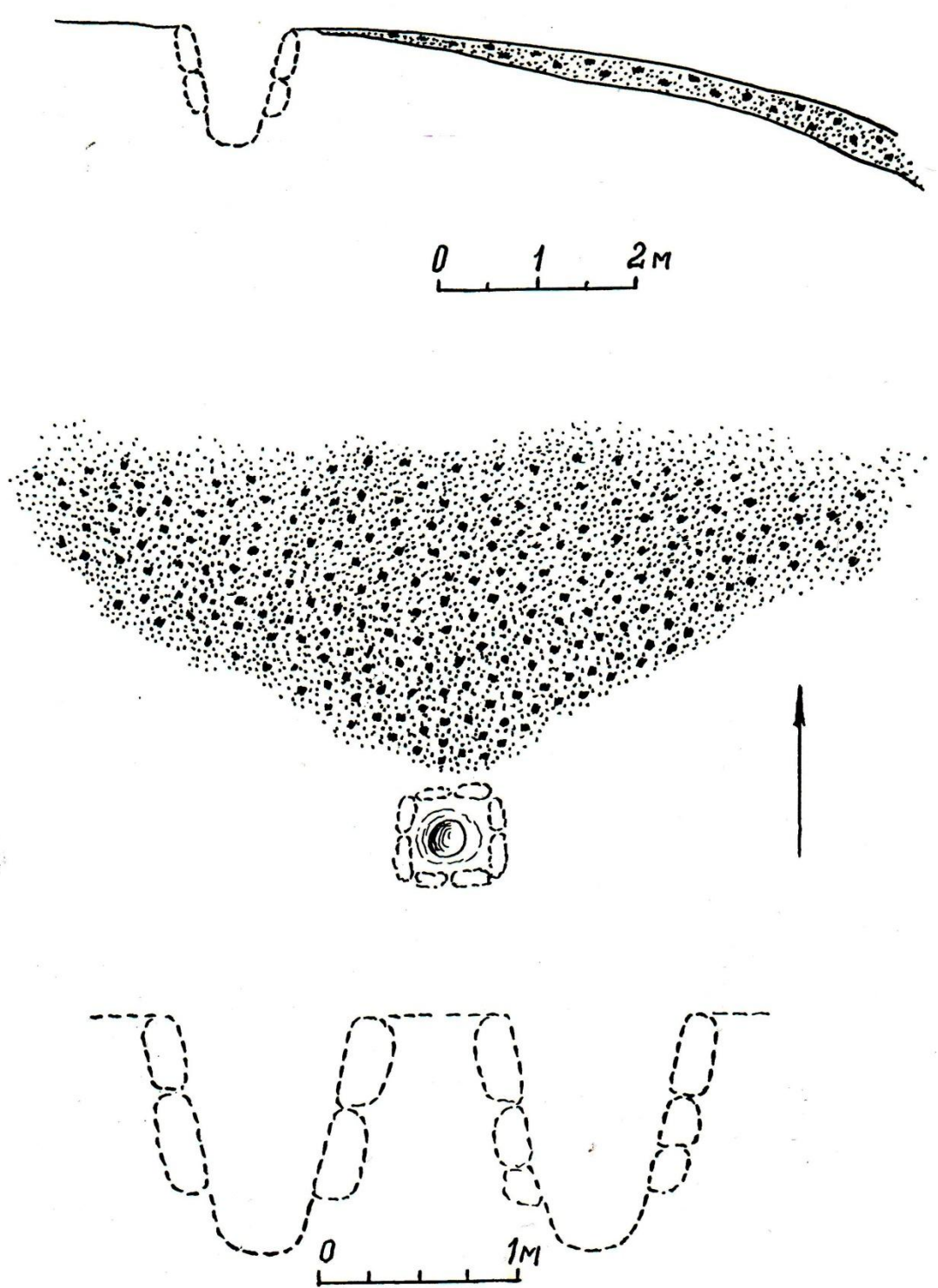
რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I.1“.

ტაბ. 62

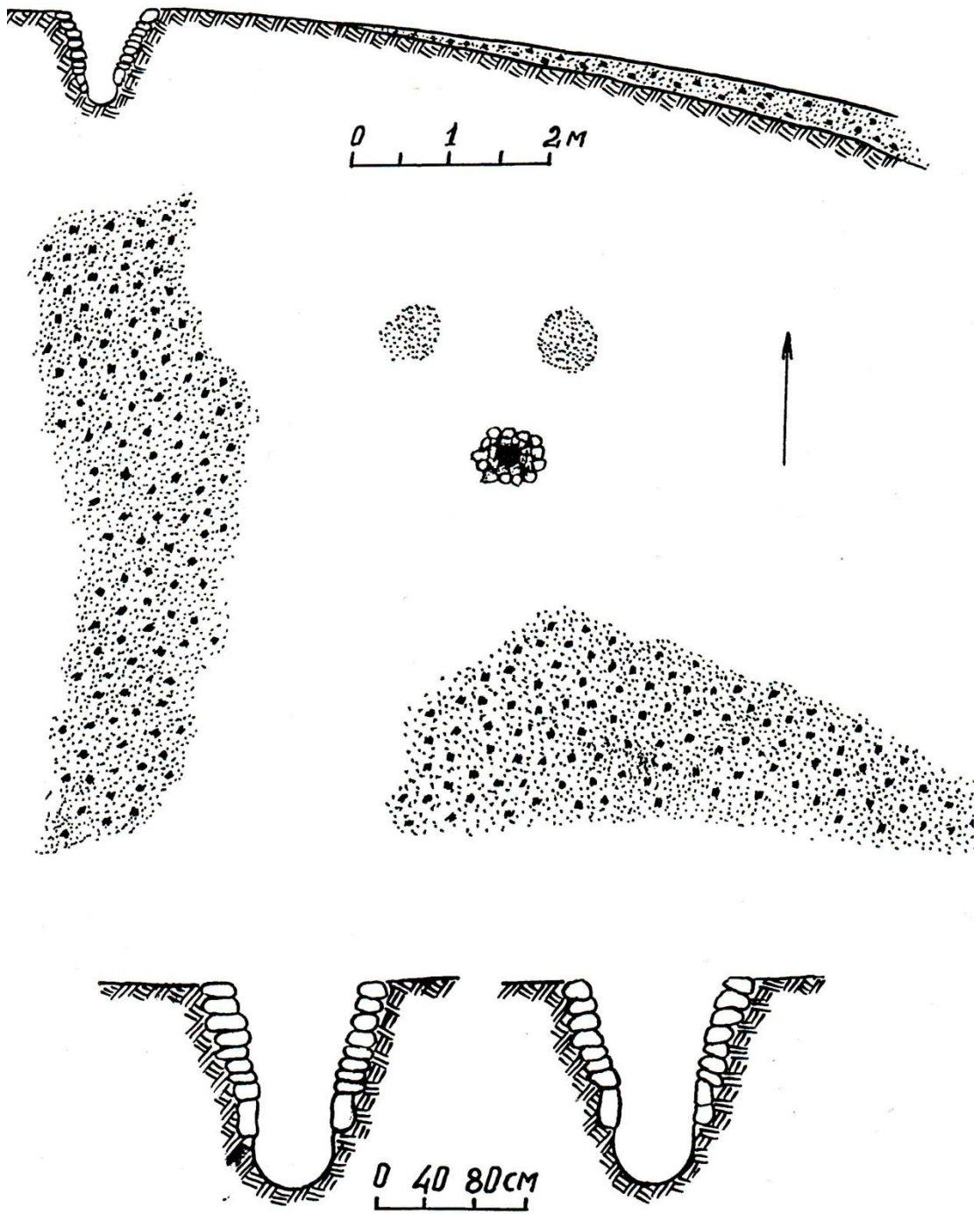

რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I.2“.

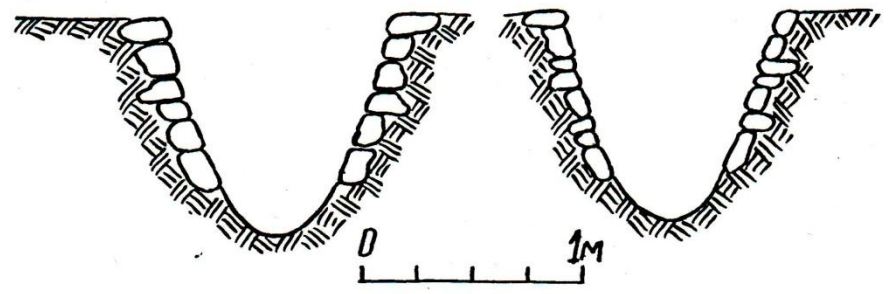
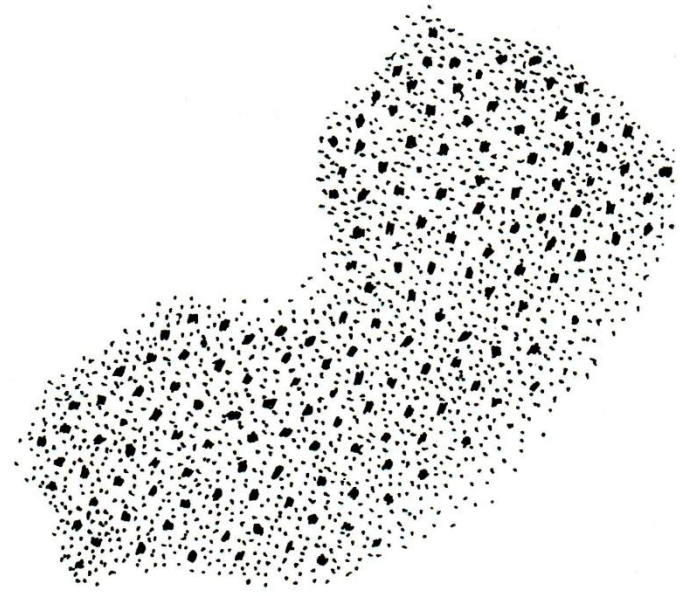
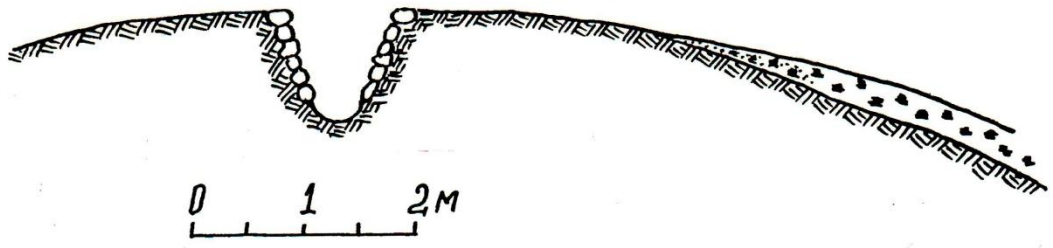
ტაბ. 63

რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური I.3“.

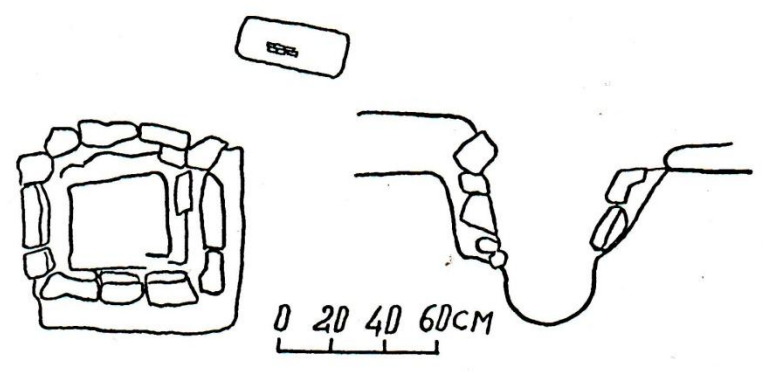
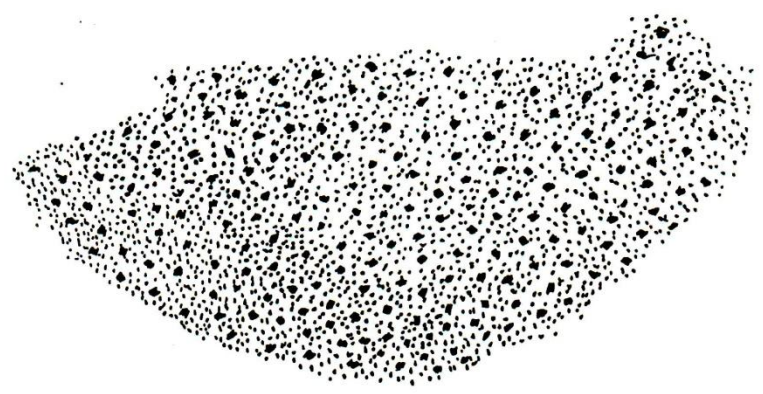
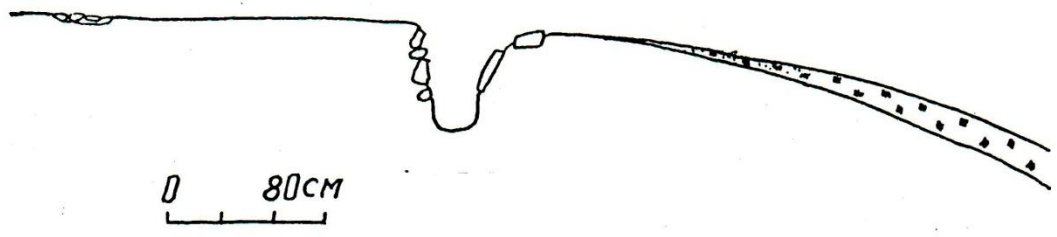

რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიბანჯური II“.

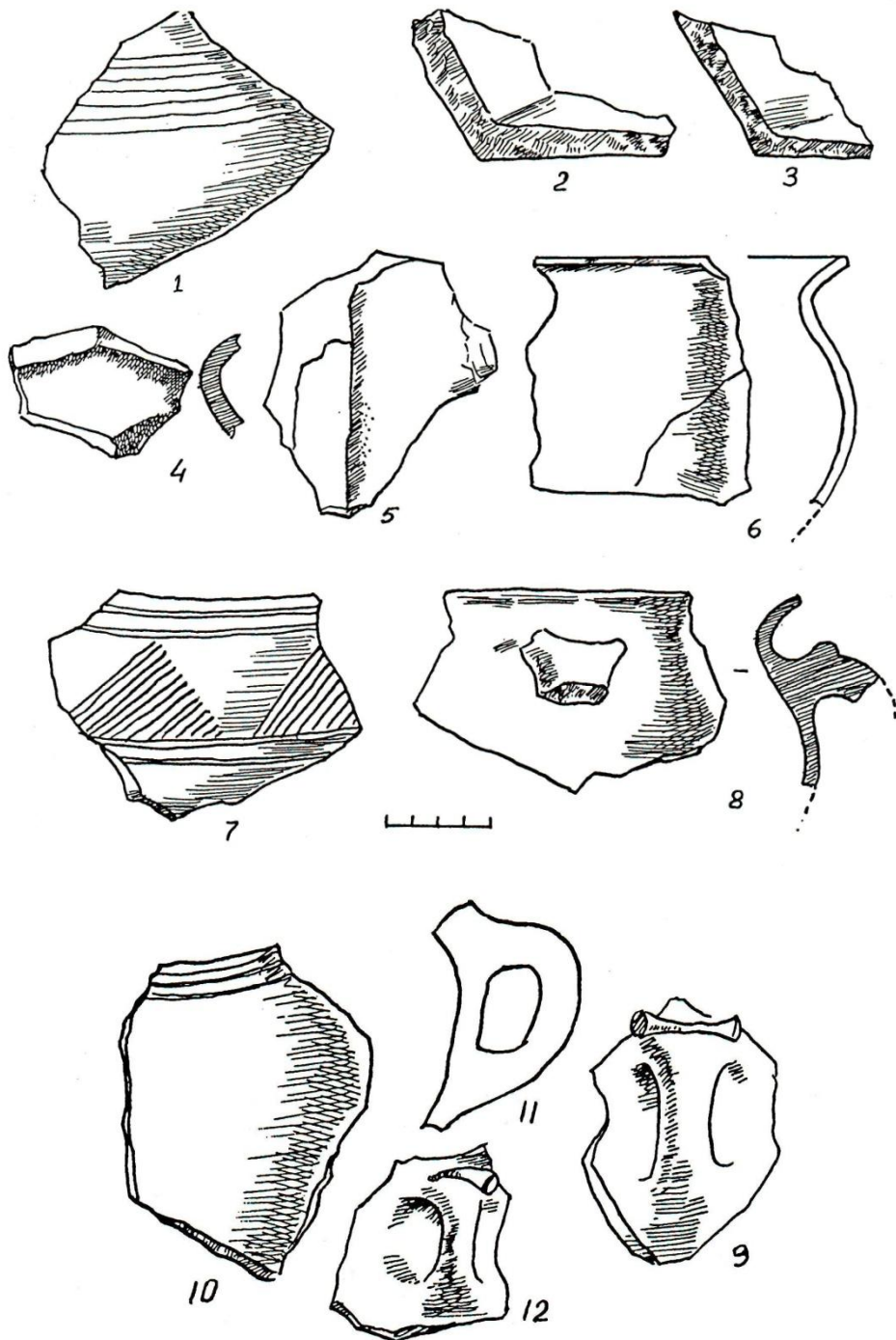
რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური III“.

ტაბ. 66

რკინის სადნობი სახელოსნო „ჯიხანჯური IV“.

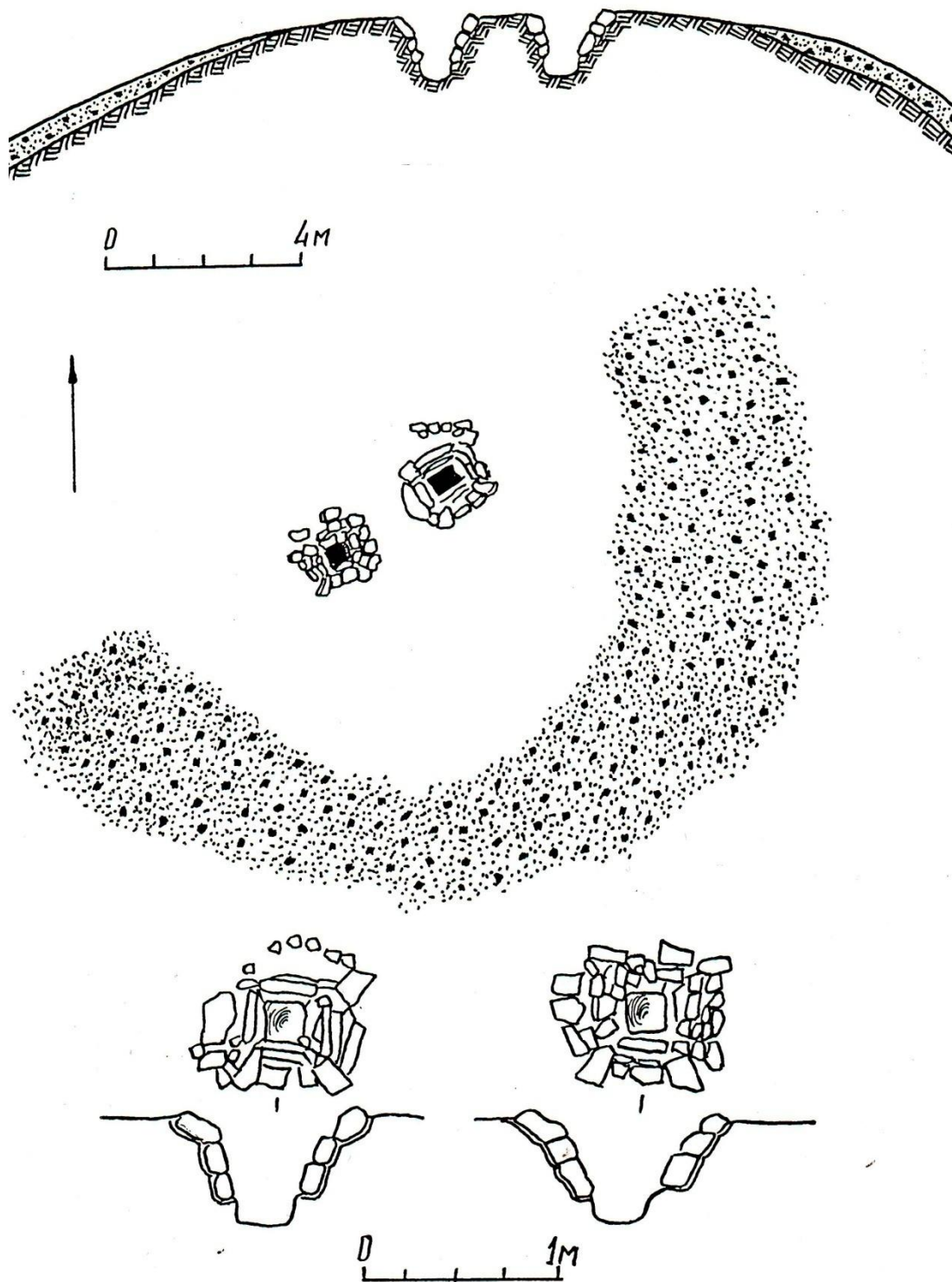
ტაბ. 67

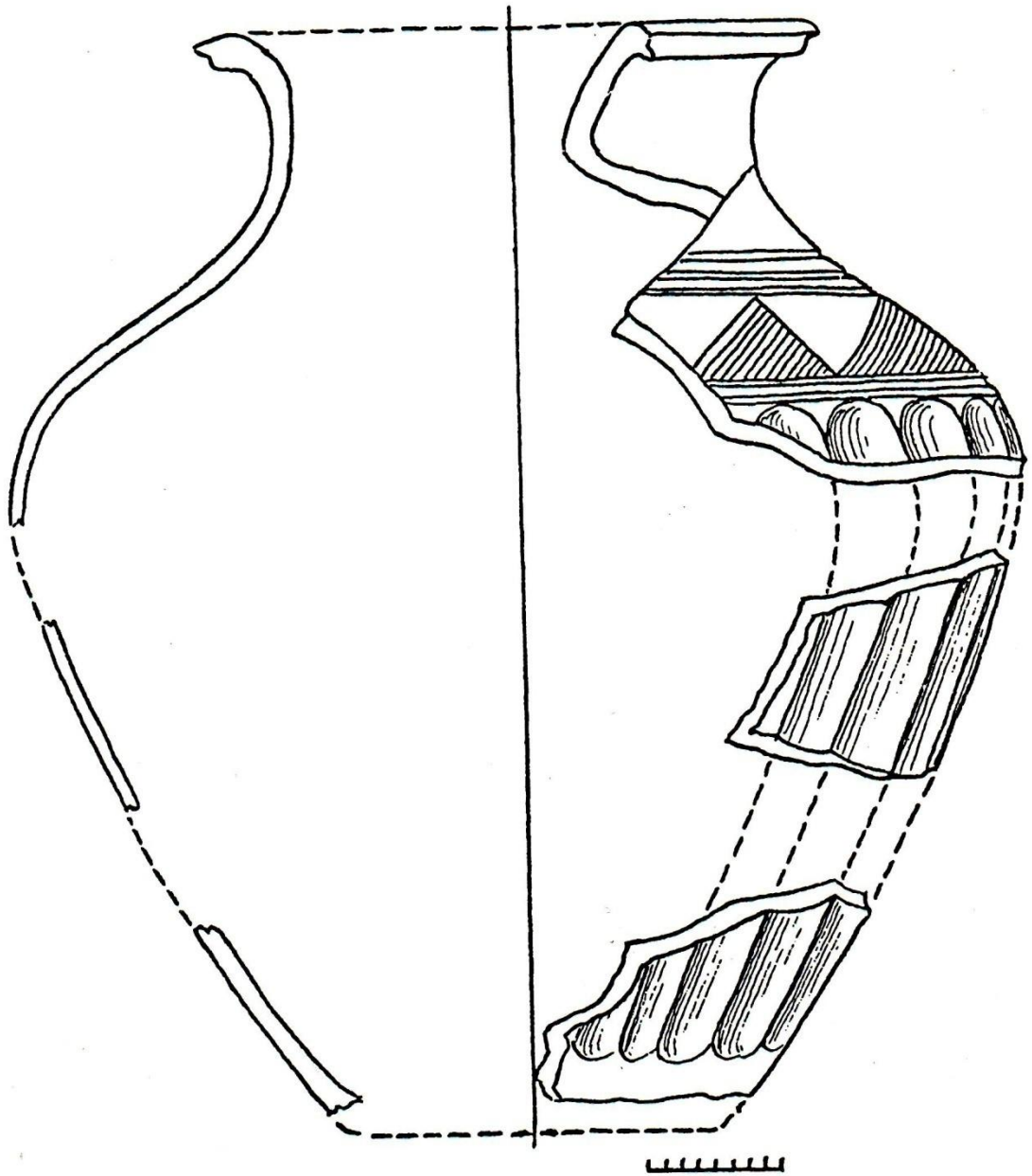
თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტები სხვადასხვა სახელოსნოებიდან.

1-3. „ჯიხანჯური I“, 4-8. „ლეღვა I“, 9. „ჯიხანჯური II“,

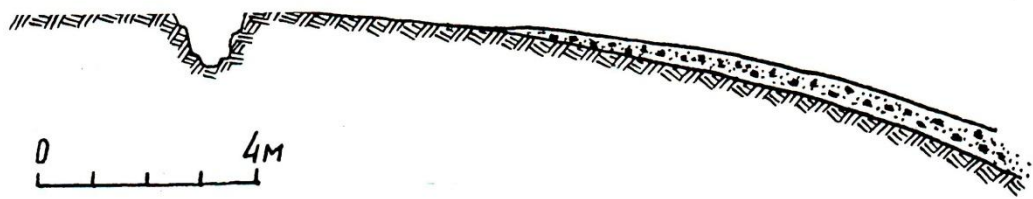
10-11. „ჯიხანჯური III“, 12. „ჯიხანჯური II“.

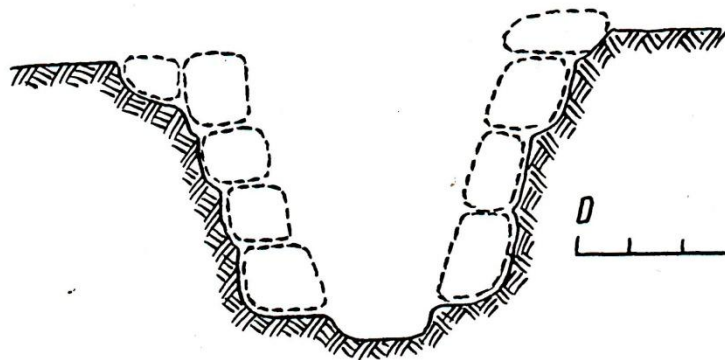
რკინის სადნობი სახელოსნოები „ლეღვაI,1“ და „ლეღვაI,2“.

ფართო კანელურებით შემკული თიხის ჭურჭელი. „ლეღვა I, 2“.

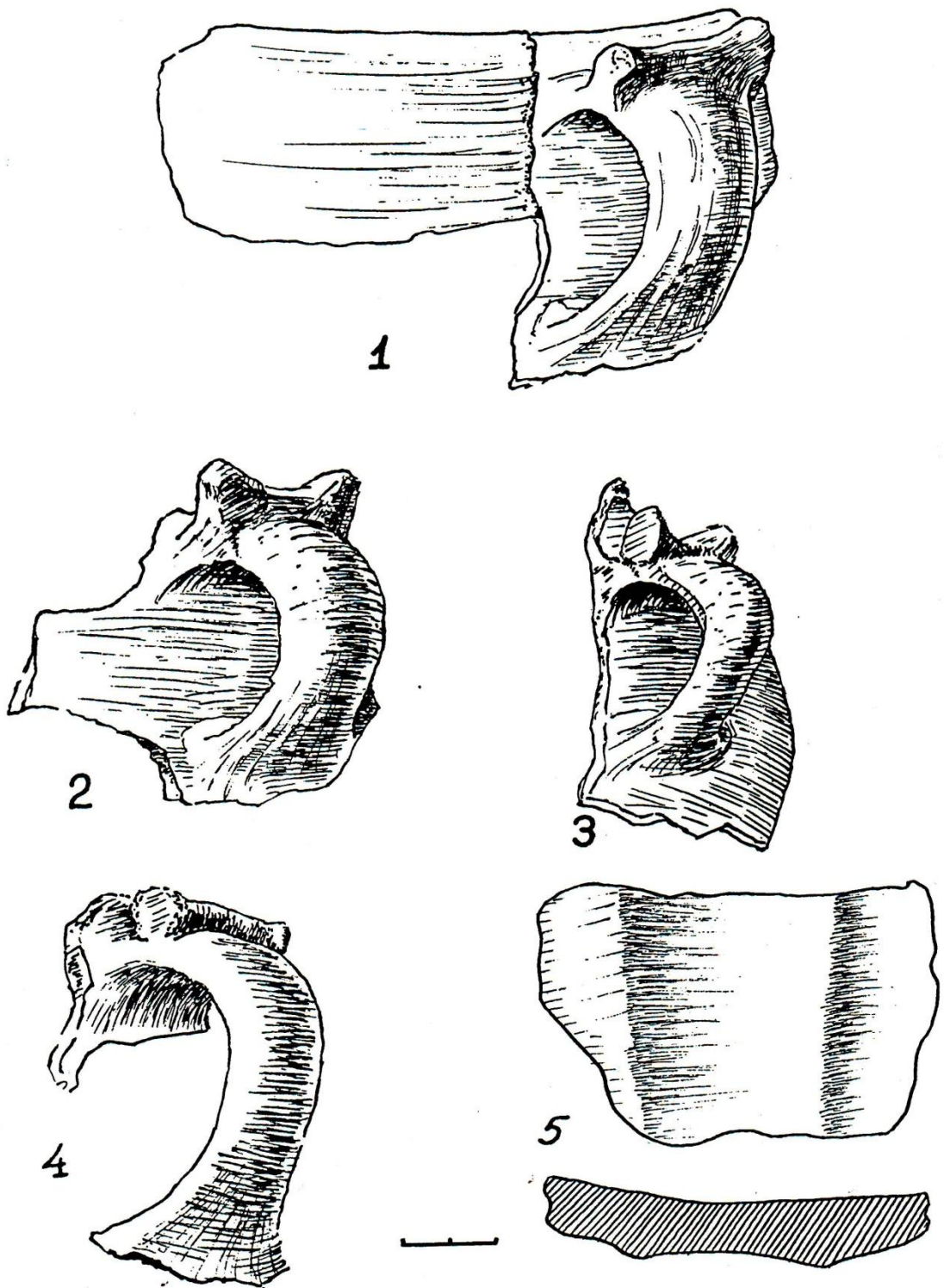
0 4M

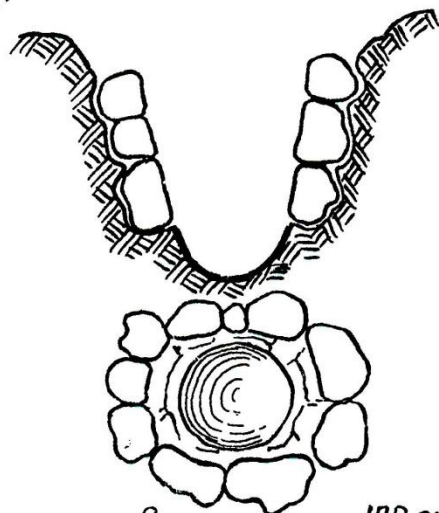
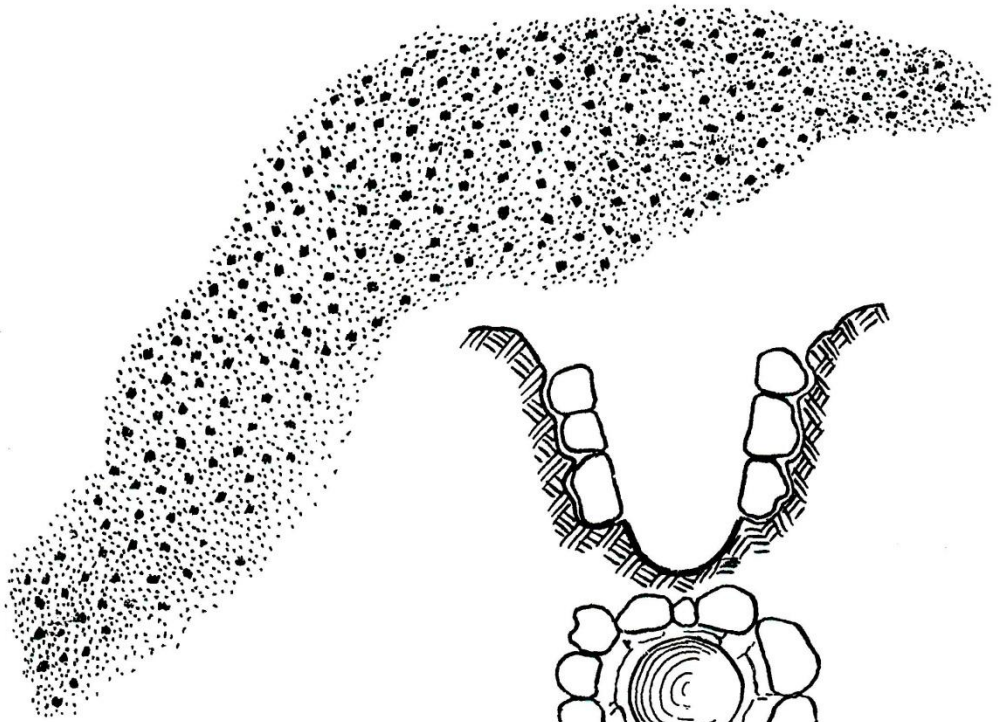
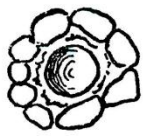
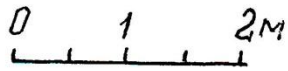
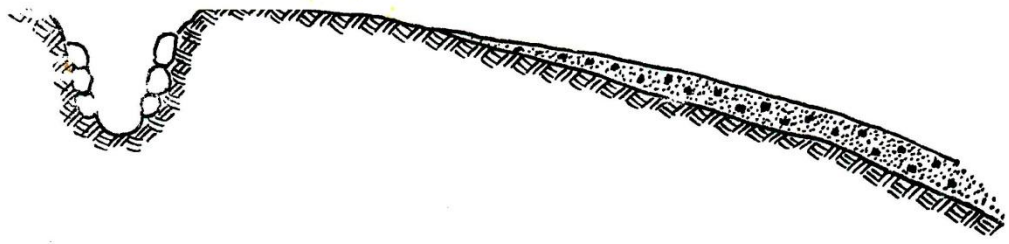
0 1M

რკინისაღნობი სახელოსნო „ცეცხლაური“.

ტაბ. 71

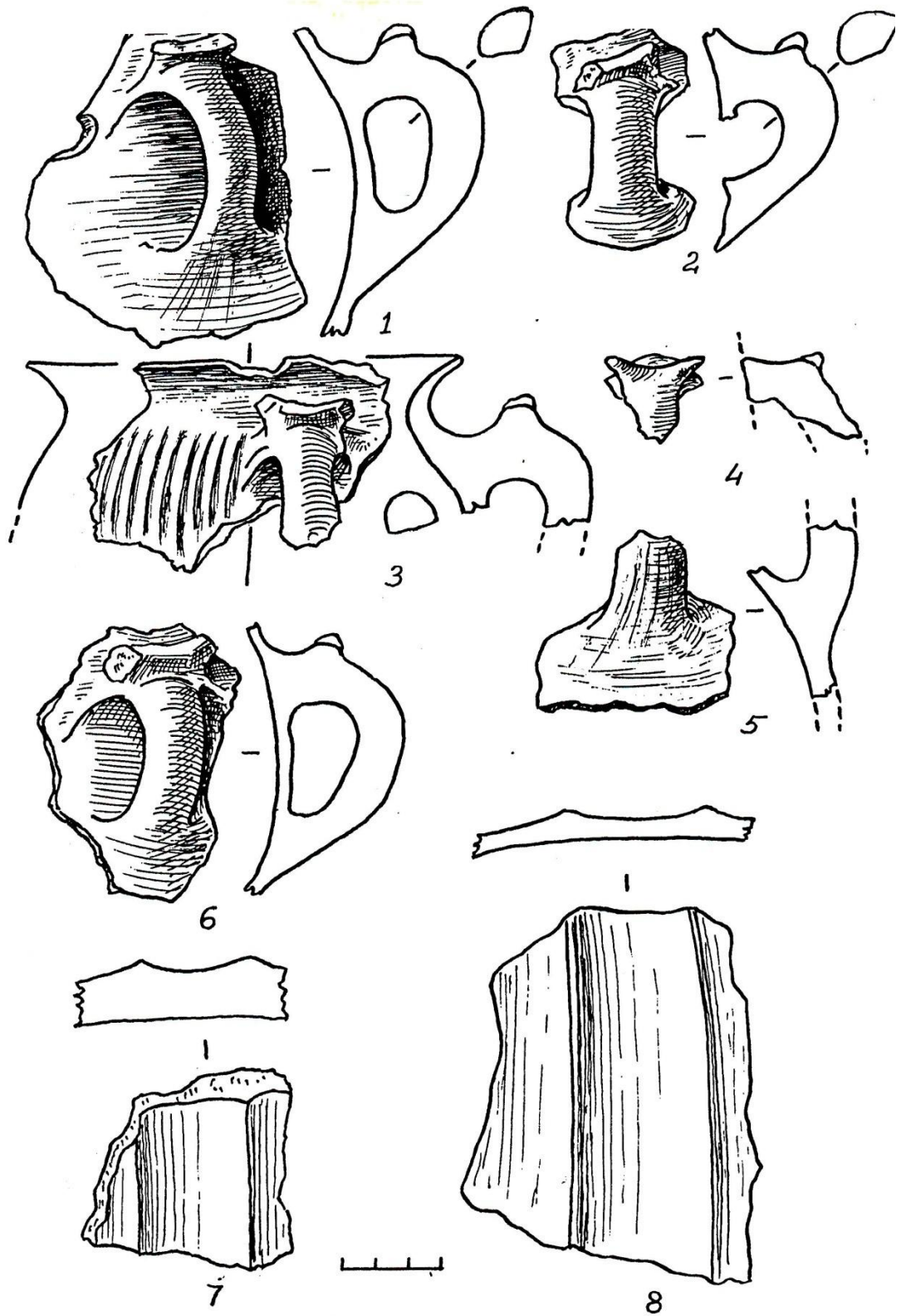

თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტები. „ცეცხლაური“.

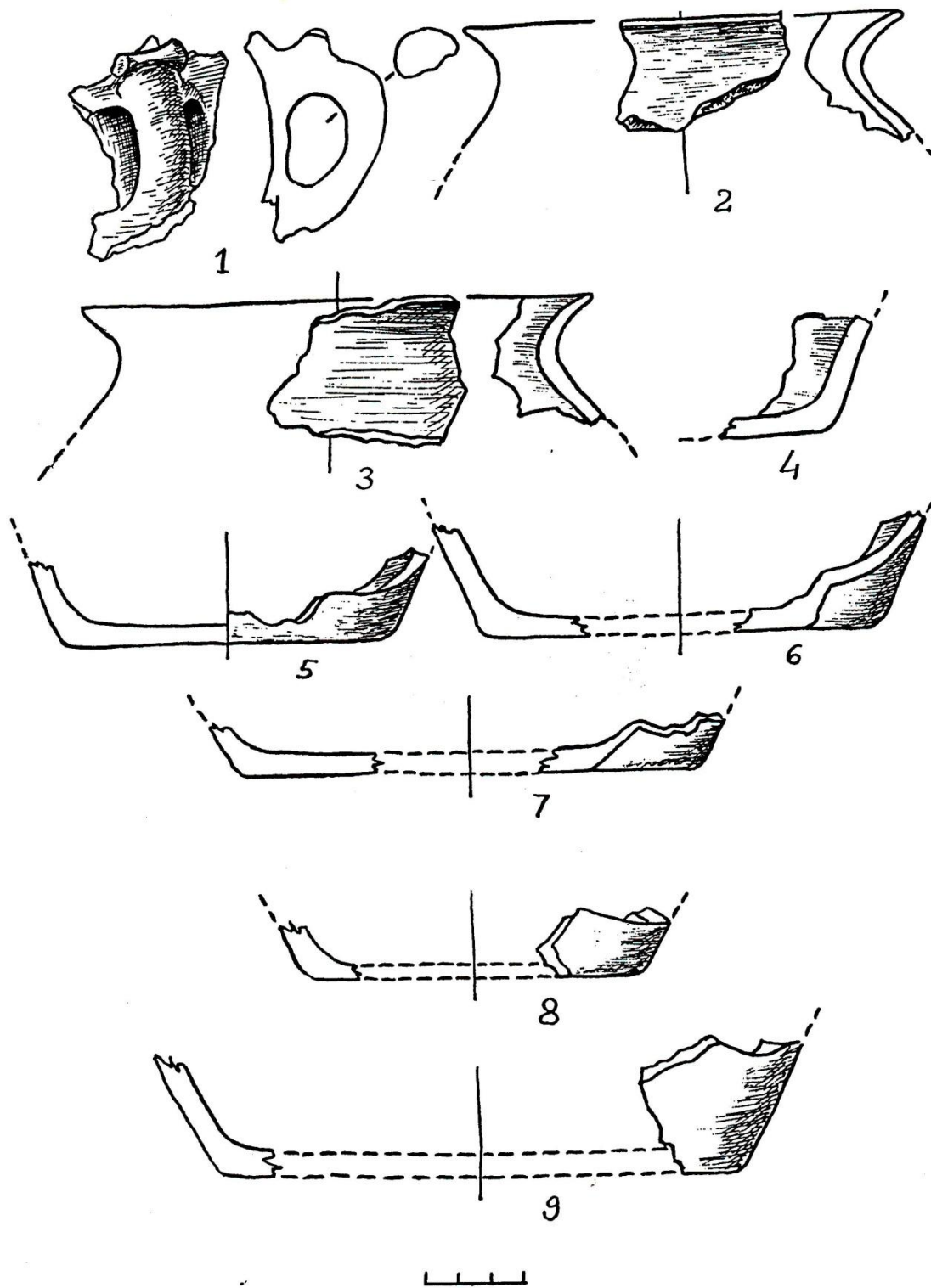
რკინისადნობი სახელოსნო „ცეცხლაური II“.

ტაბ. 73

თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტები. „ცეცხლაური II“.

ტაბ. 74

თიხის ჭურჭელთა ფრაგმენტები. „ცეცხლაური II“.

1

2

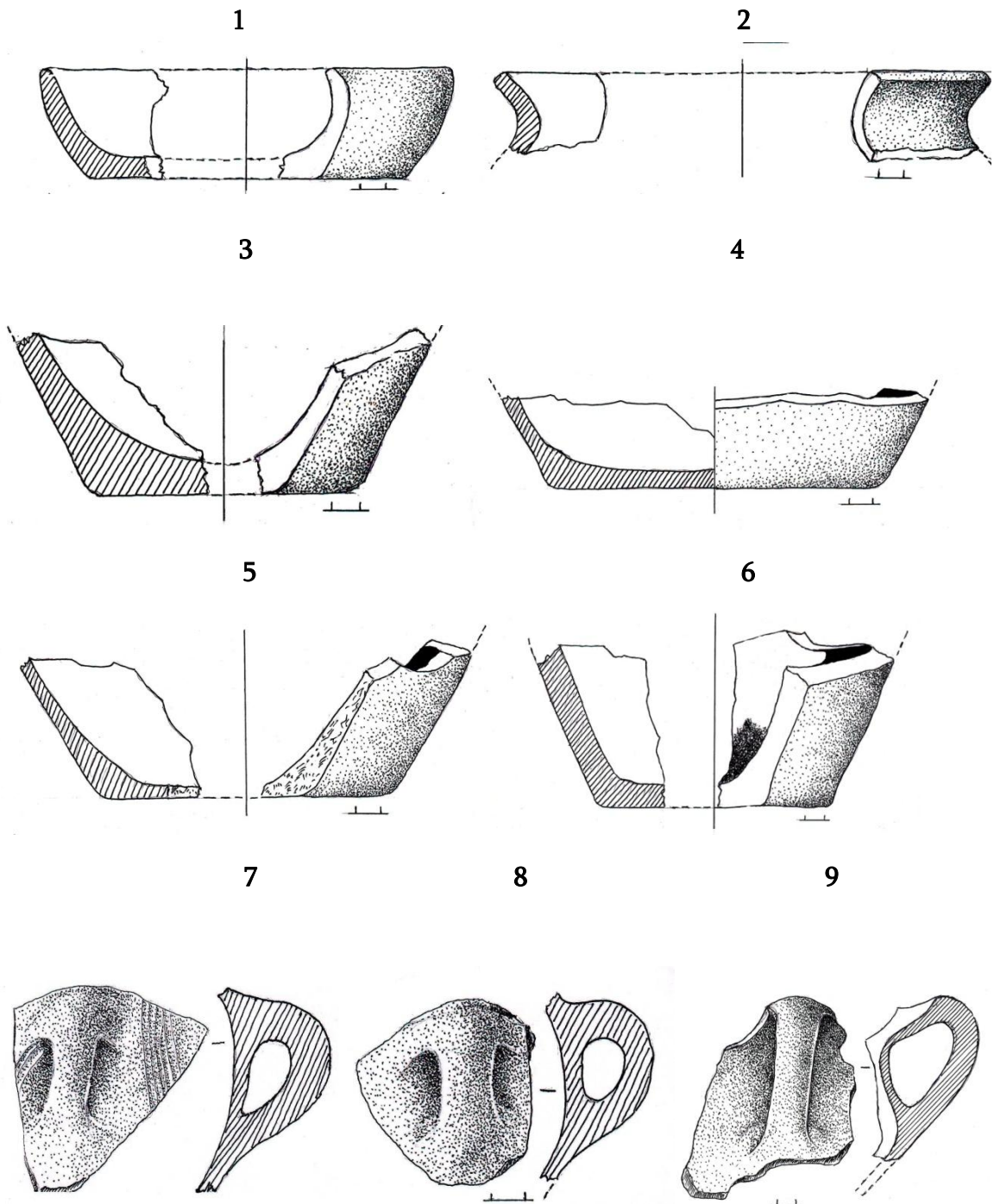
3

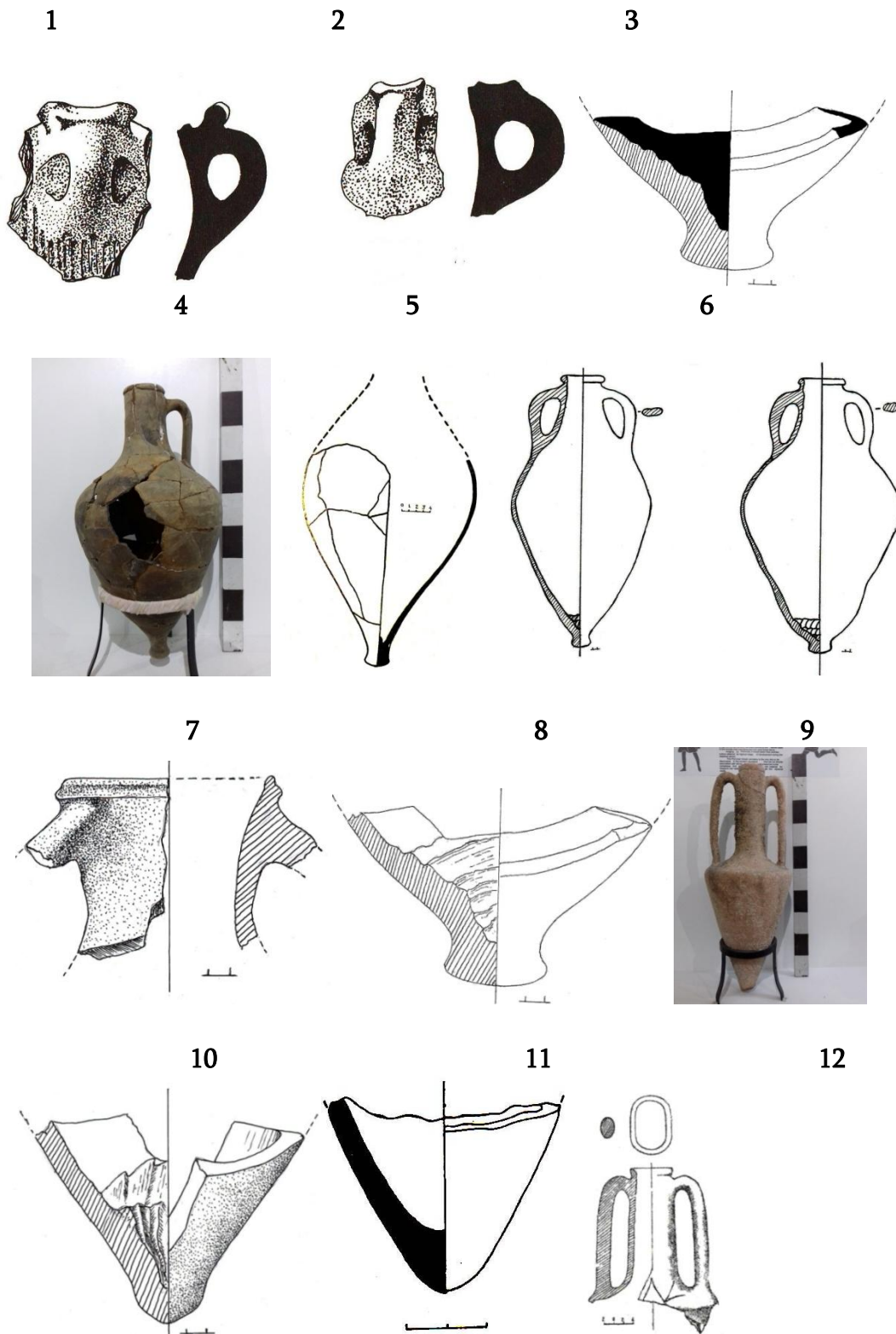
4 56

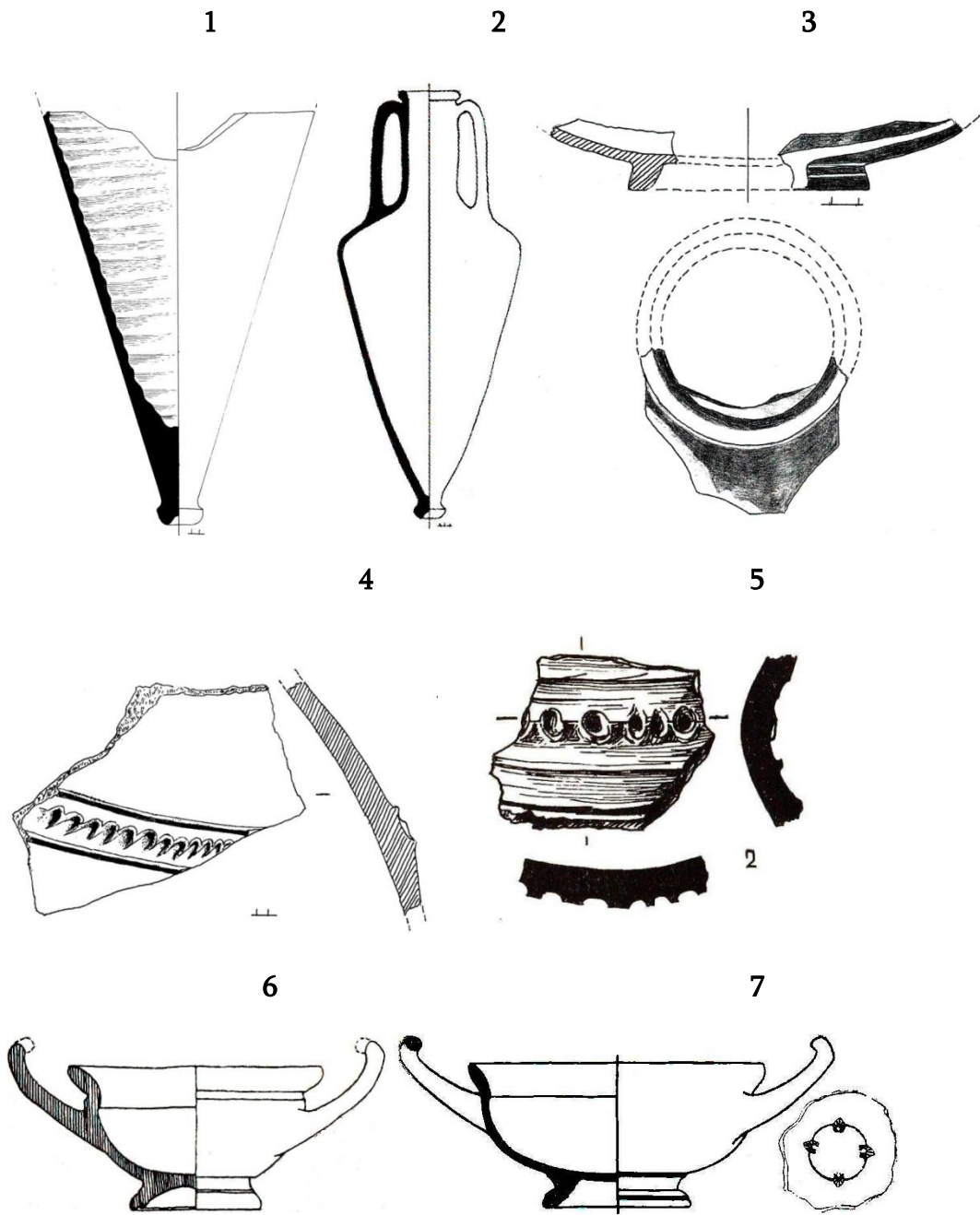
1.ჯიხანჯური. შ. სურმანიძის საკარმიდამო ნაკვეთის ტერიტორია სადაც სახელოსნო უბანი იყო წარმოდგენილი; 2.რკინისწიდის ნარჩენებით მოფენილი ტერიტორია; 3. მასპინძელი ოჯახის წევრები არტეფაქტებით ხელში; 4, 5, 6.წიდის ნარჩენები შ. სურმანიძის ნაკვეთიდან.

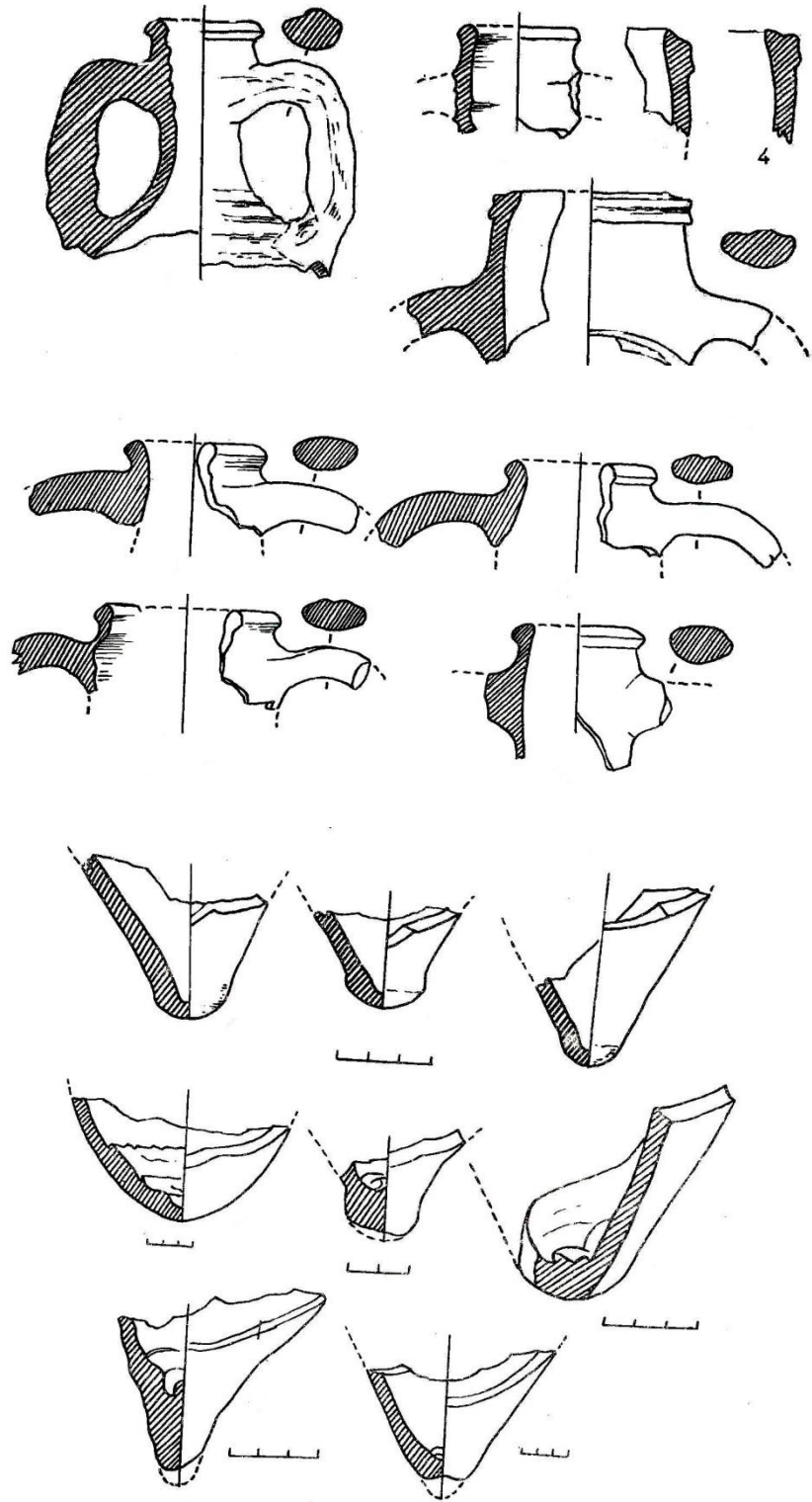
1. კოლხური ჯამის ძირის ფრაგმენტი; 2. კოლხური ქოთნის პირისა და ყელის ფრაგმენტი; 3. კოლხური ქოთნის ძირის ფრაგმენტი; 4, 5, 6. ბრტყელძირიანი ქოთნის ძირის ფრაგმენტები მდინაე ჩოლოქის და მდ. ოჩხამურის აუზიდან; 7, 8, 9. ქოთნის ყურები.

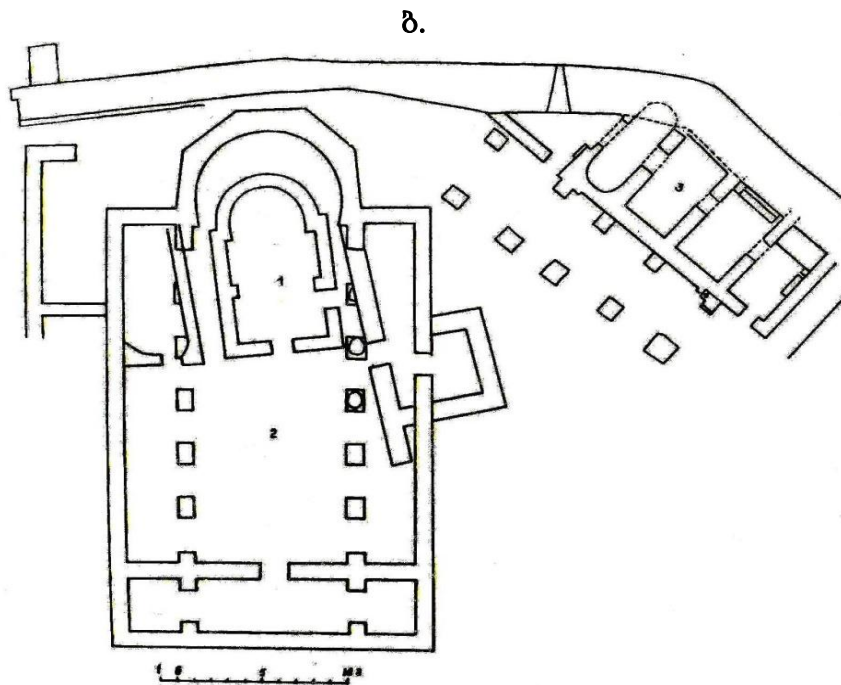
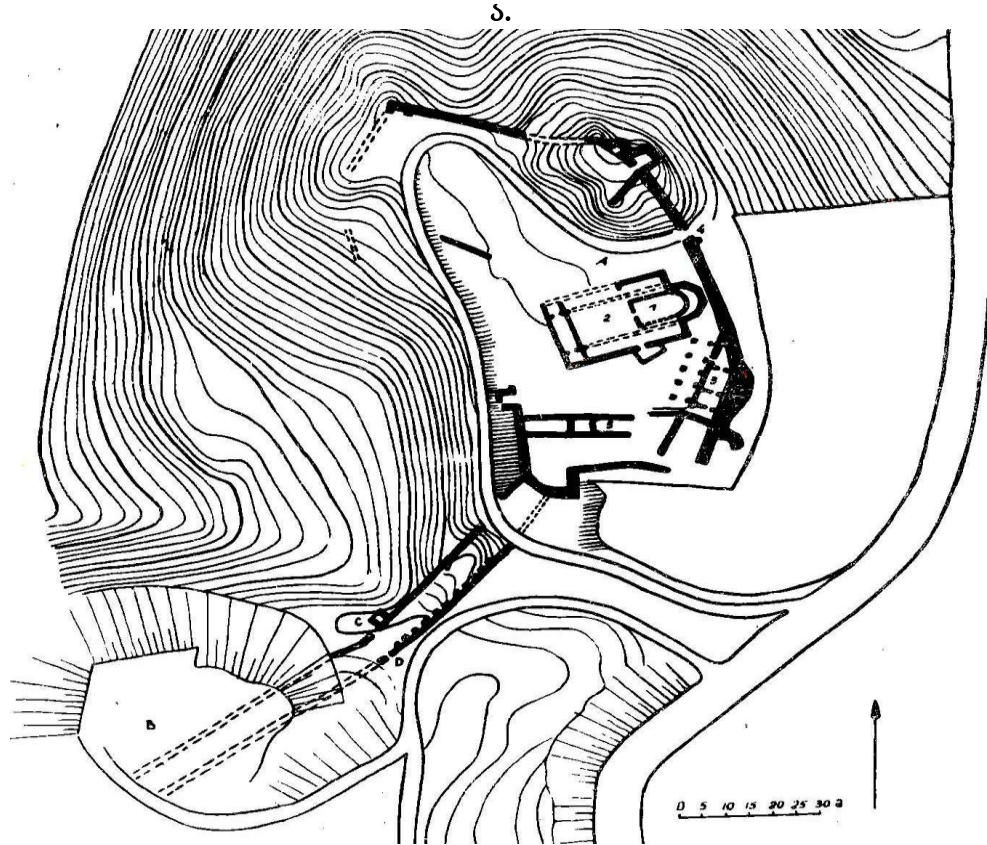
1, 2. ქოთნის ყურები; 3. ამფორის ძირი; 4. კოლხური ამფორა მდ. ოჩხამურის აუზიდან; 5. „ყავისფერთიხიანი“ ამფორა; 6. ღილისებრი მოყვანილობის ძირიანი ამფორები; 7. ამფორის პირისა და ყელის ფრაგმენტი; 8. ღილისებრი მოყვანილობის ამფორის ძირი; 9. ქიოსური ამფორა; 10. ამფორის კონუსური ძირი; 11. კონუსური ძირის ფორმა გონიო-ავსაროსიდან; 12. ქიოსურიამფორის ფრაგმენტი.

1. ამფორის ქვედა ტანი მდ. ოჩხამურის აუზიდან; 2. ამფორა ქობულეთ-ფიჭვნარიდან; 3. შავლაკიანიკილიკის ძირის ფრაგმენტი; 4. ქვევრის მხარის ფრაგმენტი მდ. ოჩხამურის აუზიდან; 5. ბათუმის ციხის ანტიკური პერიოდის მასალა; 6, 7. ქობულეთ-ფიჭვნარის ძვ.წ. IV ს. სამაროვანზე გამოვლენილი შავლაკიანი კილიკი.

კერამიკული მასალა პეტრა-ციხისძირიდან;
წელშეზნეული ამფორის ძირები პეტრა-ციხისძირიდან.

ა. პეტრა-ციხისძირის ციხის გენგეგმა; ბ. პეტრა-ციხისძირის ციხის გენგეგმა: 1. დარბაზული ეკლესია; 2. სამნავიანი ბაზილიკა; 3. აბანო.

1

2

3

1. ალამბრის ციხე; 2. ელიას ციხე; 3. აჭის ციხე;

ტაბ. 82

1

2

3

4

5

6

7

8

1.თეთროსნის ეკლესიის ფოტოსურათი 1877–1878 წწ; 2. თეთროსნისეკლესიის ფოტოსურათი 2018 წ. 3, 4.რელიეფური გამოსახულების ქვის მასალა; 4 –თიხის სასმისი; 6, 7, 8. – ფოტომასალა ხინოწმინდის ეკლესიის მარანის შესახებ.

1

2

3

4

56

7

8

1– კირმანეულის თეთრი; 2. ოსმალური ალჩა; 3. სამეზის ნატაძრალი ექსპედიციამდე;
4. – სამეზის ნატაძრალი ექსპედიციის დასრულების შემდეგ; 5, 6, 7, 8 – რკინის
ჯვრები, რომელიც გამოვლენილი იყო სოფლის მკვიდრთა მიერ.

1.

2.

3.

ა.

ბ.

1. ტყემაკარავის ხიდი; 2. ცხემვანის ხიდი; 3. კობალაურის ხიდი: ა) მარჯვენა სანაპიროზე გადარჩენილი ბურჯი, ბ) მარცხენა სანაპიროზე ხიდის დანგრევის შემდეგ დარჩენილი ჯამი, სადაც ბურჯის საყრდენი კედელი იყო დაშენებული.